

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадiiй, ижтимоiiй-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган № 4 (191) 2013 йил, апрель

Муассислар:
ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ
ВА МАЎРИФАТ КЕНГАШИ

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Муҳаммад АЛИ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуришд ДЎСТМУҲАММАД
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ

Бош муҳаррир:

Шухрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Усмон ҚЎЧҚОР
(бош муҳаррир ўринбосари)
Юлдуз ҲОШИМОВА
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА
Тоҳир ҚАҲҲОР
Назира ЖЎРАЕВА
Музаффар АҲМАД
Матлуба МАҲКАМОВА
Алимурод ТОЖИЕВ

ТОШКЕНТ
АПРЕЛЬ

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ Қаро кўзум... ” (<i>Шухрат Сирожиддинов, Гулноза Одилова</i>).....3	УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН Шухрат: шоир – таржимон (<i>Шухрат Ризаев</i>). 128
НАСР Дундар АЛП. Шарқнинг энг буюк ҳукмдори. Роман. (<i>Турк тилидан Тоҳир Қаҳҳор тарж.</i>)..... 12	ДУНЁНИНГ БУЮК РОМАНЛАРИ Ўткан кунлар. (<i>Баҳодир Каримов</i>).....137
Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ. Иблислар. Роман. (<i>Рус тилидан Иброҳим Фафуров тарж.</i>).....81	АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА Муҳаммад АЛИ. Амир Темур ва Йилдирим Боязид 149
Жанубий Африка Республикаси ҳикоялари. (<i>Рус тилидан Файзи Шохисмоил тарж.</i>)..... 72	Қ.ЙЎЛДОШЕВ, М.ЙЎЛДОШЕВА. Амир Темур Хусайн Жовид талқинида 157
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ Жанубий Африка Республикаси шеъриятидан (<i>Рус тилидан Миразиз Аъзам тарж.</i>).....55	Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. Таржима назарияси фан сифатида. 165
Ж.Г. БАЙРОН. Дон Жуан. Шеърий романдан парчалар. (<i>Инглиз тилидан Абдулла Шер тарж.</i>).... 118	Улуғбек ҲАМДАМ. Таржима – миллатлараро кўнгил мулоқоти172
	ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ Унутилмас сиймолар180 Тақвим205

Навбатчи муҳаррир М.МАҲКАМОВА
Техник муҳаррир З.ФОЗИЛОВА
Мусаххих Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.МАВЛОНОВА

Жаҳон адабиёти, 4. 2013

ИНДЕКС 828, 829
2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босиш-
да ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга руҳсат этилди 15.02.2013 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Жами 2240 нусха. _____ рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот
ва ахборот агентлигининг “Ўқитувчи” НМИУда чоп этилди.
100206, Ўзбекистон, Тошкент ш. Янгишаҳар кўчаси, 1.

© Жаҳон адабиёти, 2013 й.

ҚАРО КЎЗУМ!...

Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум кеби ватан қилғил.

Юзинг гулига кўнгил равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолиға жон гулшанин чаман қилғил.

Таковарингға бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Фироқ тоғида топилса тупроғим, эй чарх,
Хамир этиб, яна ул тоғда кўҳкан қилғил.

Юзунг висолиға етсун десанг кўнгилларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилғил.

Хазон сипоҳиға, эй боғбон, эмас моний,
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гуллоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.

Навоий, анжумане шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.

Ғазал таҳлили

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ушбу машҳур ғазали Л. Кметюк томонидан инглиз тилига таржима қилинган.

Ҳар бир таржима тил имкониятлари ва мезонлари даражасида амалга оширилади. Маънони сақлаб қолишга уриниш оҳанг, бадиият, қофиянинг бузилишига сабаб бўлиши мумкин. Албатта, таржимоннинг мумтоз адабиётимиз дурлари саналмиш Навоий ғазаллари таржимасига қўл уриши,

¹ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1988. Т.3. – 298-бет.

яъни "Навоий панжасига панжа уриши" га интилиши ибратли. Таржималарга назар солсангиз, мутаржим Л.Кметюк ғазалнинг умумий ғоясини бериш мақсадида ўз тилида турли эквивалентлар қидирганлиги ва тинимсиз изланганлигини сезасиз. Аммо таржимон аслиятни ўзи тушуниб олиши билан бирга, бу тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдиришнинг йўлини ҳам излаши керак. Бу жараён учун неки талаб қилинса, чорасини кўриш унинг чекига тушади. Энди яна бир бор ғазалга назар ташласак:

Байтларнинг мазмунини теран тушуниш бадий санъатларни қайта яратишнинг асосий омилidir. Юқоридаги байтда зоҳирий, дунёвий моҳиятга кўра, лирик қаҳрамон висол илинжида маҳбубага илтижо қилаётир: "Қора кўзли гўзалим, келсанг-чи, мурувват ва вафо йўлини, одамийлик расмини тутсанг-чи". Одамнинг кўз қорачиғида кўз гавҳари жойлашган бўлади, кўз мана шу гавҳар воситасидагина борлиқни кўра олади. Ана шу табиат қонунини назарда тутиб, шоир иккинчи мисрада яна илтижо қилади: "Кўзимнинг қорачиғида гавҳар каби ватан тутсанг-чи, токи мен кўзим ёришиб, олам гўзалликларидан баҳраманд бўлсам".

Л.Кметюк шеърий парчани инглизчага қуйидагича таржима қилган:

Come my dark eyed one come and show your kindness,
Weave a nest for yourself, in the depth of my pupils.

Кўриб турганимиздек, иккинчи мисра таржимаси аслиятни тўлақонли очиб бера олади. Яъни ғазалдаги ошён, истиқомат маъноларини англаувчи ватан сўзига маъно жиҳатдан мос эквивалент nest ("ин") сўзи қўлланган, яъни "кўзларимнинг тубида ўзинга ватан, ин қилиб олгин" маъносининг англашилиши аслиятга мувофиқ тушган. Таржимадаги бу мисрани ботиний ва зоҳирий жиҳатдан таҳлил қилсак, хар иккала маъно сақланиб қолганлигини кўрамиз.

Аслиятда, ошиқ гўзалдан мурувват ва вафо йўлини тутишини, одамийликни одат қилишини сўрайди (фан қилмоқ – одат (касб) қилмоқ).

Ҳар иккала сўзнинг қўшилуvidан юқоридаги маъно ҳосил бўлган ва бунда дунёвий жиҳатдан ошиқ ўз маъшуқасига энди узоқ айрилиқдан сўнг одамгарчилик қилиб, вафо қилишни сўрайди. Сўфиёна талқин этилганда эса – илтижо, жамол орзуси, яъни Оллоҳнинг лутфу эҳсони тажаллисидан умидворлик. Сўфий учун ўз нигоҳида, қорачиғида илоҳий нур жилваланиши, оламни шу муборак нур орқали кўриш олий бахт. Аммо таржимада *фан қилғил* ундалмаси ўрнига *show your kindness* (олижаноблигини кўрсат) буйруқ гапи берилган. Ваҳоланки, ошиқ ёр васлига ета олмай гиналаб, маъшуқадан инсоний олижаноблик, сўфий эса Аллоҳдан васлидан бенасиб қилмасликни сўрайди. Таржимада қўлланган эквивалент бунга қарама-қарши маъно касб этган. Маъшуқанинг олижаноб эмаслигидан изтироб чекаётган ошиқ ва Аллоҳнинг назаридан четда қолаётган сўфий таржимада учрамайди.

Навоий байтда Шарқ бадий санъатларидан тарди акс (қаро кўзум ва кўзум қаросида), тажнис санъатидан (*мардум* ва *мардумлиғ*) унумли фойдаланади. Таржимада шоир фойдаланган шеърий санъатлар Шарқ шеърияти учун характерли эканлигини ҳисобга олиб, уларнинг таржимада учрамаслигини табиий ҳол деб баҳолаш мумкин. Аммо байтлар орасидаги қофиядошлиқнинг йўқлиги ғазал оҳангининг услубий жиҳатдан бузилишига олиб келган. Ушбу байтни қуйидагича таржима қилганда таржимада адекватлик юзага келган бўлар эди:

Come my dark eyed one come and learn then kindness
In the depth of my pupils, weave for yourself a nest

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

2-байт:

Юзунг гулига кўнгил равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.

Бу байтни навоийшунос олим Нусратилла Жумахўжа шундай шарҳлайди:

– Мазкур байтда тасвир анча содда ва муайян, бироқ бу байт ҳам бир қанча рамзий иборалардан таркиб топган бўлиб, уларни шарҳламасдан мазмун-моҳиятини англаб етиш қийин: 1. *Юзунг гули* - зоҳирий маъноси – “ёр чехраси”. Ботиний маъноси – “Ҳақ жамоли”. 2. *Кўнгул равзаси* – кўнгил боғи, инсон руҳият олами. 3. *Қадинг ниҳоли ёрнинг ниҳолдек* қадди-қомати, жон сўзи таркибидаги (араб ёзувида) *алиф* ҳарфи, илоҳий маъшуқ қомати. 4. *Жон гулшани* ошиқнинг вужуди, бағри, *алиф* ҳарфининг маскани бўлмиш *жон сўзи* – манзурнинг жавлонгоҳи.

Биринчи мисра “сенинг юзинг менинг кўнглим боғида гул очсин” маъносидаги висол илинжини таъкидлаб келади. Шунингдек, бу мисрада биринчи байтнинг мантиқий давоми ҳам англашилиб турибди. Маълумки, кўз – кўнгилнинг ойнаси. Ёр жамолига муяссар бўлган кўнгил ёришади. Кўз қорачиғида макон қурган ёр жамоли чуқур томир ёзади, кўнгилда акс садо беради, кўнгил боғида ишқ чечаклари гуллайди, бўстонга айланади. Шунинг учун лирик қаҳрамон “Сенинг алифдек қоматинг ниҳоли менинг жони дилим боғида яшнасин ва юзинг гули бу боғни гулшанга эвирсин, ” – дея илинж-илтижо изҳор этмоқда¹.

2-байтдаги 1-мисранинг инглизча таржимаси:

Turn the garden of my heart into a flowerbed, for the blossom
that is your face,

Таъкидлаш лозимки, мазкур мисра сўзма-сўз таржимада аниқ ифода этилган.

Таржимон аслиятдаги мазмунни маҳорат билан сақлаб қолган, шу байтдаги иккинчи мисрада араб ёзувидагина хос бўлган ҳарфий санъат, ташбеҳи измор, яъни яширин² ташбеҳ қўлланган. Жон сўзи уч арабий ҳарфдан, яъни “жим”, “алиф”, “нун” дан иборат. Алиф ҳарфи жоннинг ичида (марказида) жойлашган. Бу ерда чаманнинг ичида экилган ниҳолга ўхшатиш мавжуд:

Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.

Кўриниб турибдики, бундай сўз ўйинини инглизчада бериш қийин. Инглиз тили ҳинд-европа оиласининг герман гуруҳига мансублиги ва ёзувнинг туркий имло қоидаларига мос тушмаслигини ҳисобга олиб, инглиз тилида бу санъатнинг қўлланмаслиги таржима хатоси ҳисобланмайди. Шунинг учун бундай ҳолларда мисранинг шарҳи ҳаволада берилиши мақбул ечимдир. 2-байтнинг 2-мисраси:

And the rest your slender form so like the sapling in the garden
that is my heart

(Сўзма-сўз таржимаси: “Қолган чиройингни худди кўнглим боғида ниҳол каби ростлагин”).

¹ Н.Жумахўжа “Сатрлар силсиласидаги сеҳр”. Тошкент: 1996, 23-бет.

² Ташбеҳи измор (яширин ўхшатиш). Бу хил ташбеҳда шоирнинг диққати бошқа нарсага қаратилгандек туюлади-ю, ammo унинг асл мақсади ўхшатиш бўлади. Қаранг: Ҳожааҳмедов А. Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998, 20-бет.

Бу мисра грамматик жиҳатдан ҳам аслиятга мувофиқ, байтдаги икки мисра and (ва) боғловчиси билан боғланган. Гапнинг маъно жиҳатдан тури – буйруқ оҳангидаги гап ва бу гап таржимада ҳам ўз грамматик шаклини сақлаган. Биз юқоридаги аслиятда шу мисрада ташбиҳ санъати қўлланганлигини кузатдик. Алифнинг ниҳол – қадга ишора қилиниши, ёрнинг жон гулшанида қаддини тик тутиши, яъни алифдек тик қаддиқомати билан туриши кўзда тутилган. Инглиз тилидаги form сўзининг ишлатилиши бу ерда айтиш мумкин.

Таржимоннинг form сўзини қўллаши Навоий кўзда тутган “Қаддиқоматни тик тутиб, кўнгил боғида кўним топиш”ига мос тушади.

3-байтнинг, 1-мисраси:

Таковаринга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Таковар, яъни тез юрар йўрға от мумтоз шеърятдаги анъанавий тимсоллардан. Ҳазилларда маъшуқа отлик қиёфада чиройли назмий мисраларда тасвирланади. Севиклининг отига илтифот кўрсатиш орқали ўз муҳаббати ва садоқатини изҳор қилиши барча мумтоз шоирларимиз учун умумий хусусият. Масалан, Навоий лирик қаҳрамони маъшуқа от елдириб, унинг ёнидан ўтиб кетишини, ҳижрон балосига яна мубтало бўлишини истамайди (Н.Жумаев шарҳи – Г.О.). Ошиқ ўзининг бағир қони от оёғига ҳино бўлишини, ғамзада жони маҳваш ёнида елиб юрган ити бўйнида арқон бўлишини орзу қилади. Ҳино боғлаш удуми Европа учун мутлақо ёт. Табиийки, инглиз ўқувчисига шоирнинг ёрга, отига “ҳино боғлаш”ни сўраганда, нимага ишора қилаётгани тушунарсиз туюлиши мумкин. Оёғига ҳино боғланган кишининг тез юра олмаслиги инглиз ўқувчисига маълум эмас. Аммо ёр отига инсонга хос удумни бажартириш, ошиқнинг юрак бағридан олинган қонни ёрнинг отига ҳиноликка садқа қилишдек буюк ҳурмат, Шарқона севги ва илоҳий ишқни ўзга миллат ўқувчисига шундайлигича кўрсата олиш Навоий ғазалларидаги беқиёс жилони ёрқинроқ англаш имкониятини берарди. Миллий колоритга хос ҳино сўзи матн ичида транслитерация қилиниб, эквивалентсиз лексикани узатиш усуллари билан бири ҳисобланган изоҳли таржимадан фойдаланилган ҳолда, бу сўзга матн сўнгида изоҳ берилиши мумкин эди. Аммо бу байт қуйидагича таржима қилинган:

3-байт 1-мисрасининг инглизча таржимаси:

Splash the hooves your brave steed in me heart's blood.

Бу таржимада ҳино қўйиш билан боғлиқ тасвир йўқ. Унда “юрак қони”ни ёр отига сачратиш сўралмоқда. Таржимон навоиёна мулоҳазани англамасанда, ундаги тасвирни беришга иштиёқи кучлилигидан отни жайрон отга айлантиради. Дарҳақиқат, жайрон отнинг бадани қон сачрагандек туюлади. Ҳино эса отнинг оёқ қисмини бўяш учун ишлатилади. Адекватликни таъминлаш учун бундай йўлдан бормасдан ҳино сўзига ва унинг нима сабабдан байтда қўлланаётганлигига қуйидагича алоҳида изоҳ бериб ўтилса, гўзал миллий колорит анъанаси таржимада акс этарди ва бунда Навоийнинг ўзига хос услуби ёрқинроқ намоён бўларди:

Bandage a henna under your steeds feet,
And weave a leash for your dog from the tendons of my sad soul, indeed.

Шеърӣ таржиманинг мураккаблиги шундаки, баъзи реалияларни

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

6

таржимон изоҳда тушунтиришга мажбур. Аммо тўрт қатор шеърда бешта изоҳ келтирилса, бундай таржима ўқувчига эстетик завқ бермаслиги мумкин. Гарчи шеър таржимасида сатр ости изоҳларнинг бирмунча камроқ бўлиши мақсадга мувофиқ бўлса-да, Навоий ғазалларини чет тилларига ўгиришда байтлардаги фалсафий маъно, миллий колоритдаги сўзларни ўқувчига аниқ етказиш учун изоҳли таржима усули маъқул ечим ҳисобланади.

3-байтнинг 2-мисраси:

Итинга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Маълумки, ит – инсоннинг ҳамроҳи, унинг кўриқчисидир. Шоир, шу маънода, ёрнинг кўриқчиси бўлишга ҳавас қилади. Навоий ўзини ўша ит ўрнида, ҳеч бўлмаса бўйнидаги арқони бўлишни хоҳлайди.

Инглизча таржимаси:

And weave a leash for your dog from the tendons of my sad soul.

Бу мисралар семантик жиҳатдан аниқ таржима қилинган. Итга илтифот қилиш нафақат Шарқ, балки Ғарбда ҳам мавжуд. *Love me love my dog* инглиз халқ мақоли (“Мени севсанг, итимни ҳам сев”) да *ит* сўзи рамзий маънода қўлланган бўлиб: 1) “ёмон одатларимни ҳам сев”; 2) “менга тегишли бўлган ҳамма нарсани сев” маъносини англатади. Ушбу ибора орқали Навоий ғазалидаги образ (яъни ёрнинг итига илтифот) Ғарбда ҳам севган инсонига бўлган ҳурмат ифодасидир. Бу орқали Шарқ ва Ғарб лирикасининг уйғун семантик жиҳатлари намоён бўлади.

4-байт:

Фироқ тоғида топилса тупроғим, эй чарх,
Хамир этиб, яна ул тоғда кўҳкан қилғил.

Кўҳкан “тоғ қазувчи” деган маънони англатади. Фарҳод Шириннинг юртига бориб, тоғни қазиб сув чиқаргани учун ҳам кўҳкан лақабини олган. Шунингдек, “фироқ, рашк, ҳажр, оҳ ила дард” Фарҳод номини англатади. Ушбу байт инглизчага моҳирона ўгирилган:

Таржимаси:

*O Heaven, if at the foot of the mountain of separation my dust is discovered,
Knead it into the dough and sculpt from it powerful stone mason.*

Таржимада барча мезонларга мос адекватлик мавжуд.

5-байт:

Юзунг висолиға етсун десанг кўнгилларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилғил.

“Бир қарашда бу байтда мураккаб ибора ва тимсоллар йўқ”, – дейди ушбу байт талқинида Н.Жумаҳўжа, – “масалан, юз дунёвий маъшуқа чеҳрасини, айни пайтда Аллоҳ ҳусн-жамолини англатади... Кейин кўнгиллар деганда ошиқлар образи тушунилади... Мутолаада мухлисни чин ила *шикан* сўзлари кўпроқ ўйлантиради. Узаро маънодош бу форсий сўзлар ўрам-ўрам, ҳалқа-ҳалқа, занжирсимон-силсилавий, қат-қат, печу тобли, қармоқсимон, илгаксимон сифатларини маъшуқа сочларига нисбатан ифодалаётир... Ғазалдаги маъшуқа образи – бениҳоя юксак,

улуғвор, етишиб бўлмас сиймо. Ошиқ кўнгиллар эса хокисор ва нота-
вон. Ошиқ кўнгиллар билан маъшуқа жамоли оралиғида соч – поён-
сиз ҳижрон тимсоли ётибди. Шунинг учун лирик қаҳрамон маъшуқадан
мадад сўрайди: “Агар ошиқларингга раҳминг келса, улар висолинг-
дан баҳраманд бўлишини истасанг, сочингни бошдин-оёқ қармоқ, илгак
ва ўрамлар каби жингалак қил, токи афтода ошиқларинг шу “чин” ила
“шикан”лар воситасида оёғингдан бошингга кўтарилсин, “юзинг висоли-
га етсун”. “Чин ила шикан” образлари орқали Ҳақнинг дийдорини излаб
сўфийлар босиб ўтадиган сўфийлик сулуки силсилалари назарда тутил-
ган бўлса ҳам ажаб эмас¹. Таржимада чин ила шикан қилғил бирикмаси
орқали “сочни жингалак қилиш” маъноси берилган бўлиб, ўқувчида фақат
“маъшуқа сочларининг узунлиги ва ошиқ кўнгулларга яхши кўриниш учун
сочни бошдин оёқ жингалак қилиш” ҳақида тасаввур пайдо бўлади.

Байтнинг инглизча таржимаси:

If you wish to encapture hearts in loving with you,
Curl your long hair into ringlets.

Бу ўринда ringlet (“жингалак”, “гажак”) “чин ила шикан қилмоқ” бирик-
масининг маъносини тўлиқ очиб бера олмайди. Аслиятдаги “бошдин-
оёқ” сўзлари ҳам таржимада учрамайди. Бу сўзларнинг тушиб қолиши
маъшуқа сочларига берилган сифатнинг йўқолишига олиб келган. Соч-
ни бошдан-оёқ жингалак қилишдан мақсад ҳам ёрқин ифода этилмаган.
Байтнинг биринчи мисраси эса аслиятга зид. Ҳазалда, юқорида таъкид-
ланганидек, ёр васлига етишишга зор ошиқлар (яъни ёрнинг ишқида
аллақачон адо бўлганлар) нинг ноласи баён этилса, таржимада ёрга
уни севиб қолишларини истаса, сочларини жингалак қилиш маслаҳат
берилмоқда. Бу ўринда *If you wish to encapture hearts in loving with you* ни
If you wish for your lovers getting meet with your face га алмаштира, маъ-
но адекватлиги юзага келган бўлар эди. Шунда байт инглизчада қуйидаги
кўриниш касб этган бўларди:

If you wish for your lovers to meet with your face,
Curl your hair up to down into rod like chains.

6-байт:

Хазон сипоҳиға, эй боғбон, эмас монийъ,
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.

Олтинчи байтда шоир боғбон ва боғ сўзларини рамзий – яратувчи ва
борлиқ маъносида қўллайди. Меҳрсиз маъшуқа жамолига етишиш ор-
зусида умри хазонга соврилишига ишора қилади. Боғбон ўз боғини ҳар
қандай хавф-хатардан муҳофаза қилиши мумкин, аммо ёвга қарши боғ
томига игна қадаб чиқса ҳам, табиат қонуни бўлмиш “хазон лашкари”,
яъни фано вақти яқинлашгач, ташриф буюрувчи ўлимдан асрай олмасли-
гини таъкидлайди. Бу лирик чекиниш орқали шоир, ҳаётнинг ўткинчилиги
ҳақида фалсафий мушоҳада юритади ва байт еттинчи байт билан узвий
боғланади. Таржимада бу байт маъносининг бутунлай аксини кўриш мум-
кин.

Таржима:

There is little the gardener can do stop the advance of the fall,
Should he even spike the roof of his garden with pine needles.

¹ Н.Жумаҳўжа. Шу манба.– 28-бет..

Кўриб турганимиздек, бу аслиятга мутлақо терс таржима бўлиб, инглиз ўқувчисига ғалати таассурот қолдириши аниқ. Чунки таржима кейинги байт таржимаси билан аслият семантикаси нуқтаи назаридан умуман боғланмайди. Шоирнинг нимага ишора қилаётгани мавҳумлигича қолмоқда. Шоирнинг “ёр васлига ета олмай умри хазон бўлиши мумкинлиги” ва кейинги 7-байтда айтилганидек, “агар шу йўлда вафот этиб кетса, маъшуканинг юзидаги тер “гулоб” билан ювилса, хазон бўлган умрига афсус чекмаслиги, сабаби, ўлимдан сўнг, кеч бўлса-да, ёр васлига етгандек ўзни ҳис қилиши” ҳақидаги гўзал тўқималар ўқувчи учун тушунарсиз ҳолатга келиб қолган. Шу байт қуйидагича таржима қилинса, таржимада бадий адекватликни сақлаб қолиш мумкин, яъни қуйидагича:

No gardener can stop the advance of the fall,
Even he spikes the roof of his garden with pine needles all.

Кейинги байт юқоридаги лирик чекинишни давом эттирмоқда.

7-байт:

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил.

Яна Н.Жумахўжа талқинига мурожаат этамиз. Байтда шоир тирикликнинг омонат ва ғаниматлиги, ўлимнинг муқаррарлиги ҳақида ўй сурган эди. Шундай маҳзун кайфиятдаги лирик қаҳрамоннинг армони битта – маъшуқа висоли. Биринчи мисра мазмуни “юз” ва “тер” образлари орқали ифодаланган эди. Иккинчи мисрада бу образларга мувозий равишда “гулоб” ва “гул барги” образлари қўлланади. Гулоб маъшуқа юзидаги тер тимсоли бўлса, гул барги юзнинг рамзи. Ошиқ маъшуқа теридан тайёрланган гулобда чўмилтирилиш ва унинг гул юзига бурканиш учун ўлимдан сўнгги висолни орзу қилади. Бу мураккаб рамзий ифодаларга таржима жараёнида қисқача изоҳ бериб ўтиш жоиз. Инглизча таржимада “эй рафиқ”, яъни дўстга мурожаат *O my friend* (“О дўстим”) ундалмаси билан берилган. Муаллиф гапи дўстга қаратилиб таржима қилинган:

O my friend, should I suddenly die at the sight seeing of perspiration
on *your* face...

Кўриб турганимиздек, *your* (сенинг) эгалик олмошининг қўлланилиши орқали гўё ошиқ дўстининг юзидаги терни кўриб, бандаликни бажо келтиришини айтаётгандек маъно вужудга келган. Аслиятда эса шоир юзида деганда маъшуқа юзини назарда тутган. Агар таржимадаги *your* эгалик олмошининг ўрнига *her* – унинг (аёл киши учун) эгалик олмоши ишлатилса, таржима аслиятдаги айни маънони очиб беради:

O my friend, should I suddenly die seeing perspiration on her face...

7-байтнинг 2-мисраси инглизча таржимаси қуйидагича:

Bath me in rose water and lay me to rest in a shroud made of rose petals.

Иккинчи мисра семантик жиҳатдан аслиятга мос, аммо *rose water* ва *rose petals* сўзларига изоҳ берилса, ғазал маъносини аниқроқ англашга хизмат қилади.

Ғазалнинг мақтаъси қуйидагича:

Навоий, анжумане шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.

Байт мазмун-маъносини шундай тушуниш ва шарҳлаш мумкин: “Жон” марказида “алиф” турсагина, жон бўлади. Алиф эса Аллоҳнинг яққаю ягоналигини билдирувчи тимсолдир. Агар Оллоҳ васли (Уни англаш) дан завқ олмоқчи бўлсанг, жон (инсон ва коинот руҳи) маркази ва манбаси бўлган Оллоҳни қалбинг марказига қўй. Байтнинг зоҳирий маъноси шундай тасаввурга асосланади: Анжуманда шам ёқилади. Агар сен шавқ анжумани ташкил этмоқчи бўлсанг, жоннинг бошоғли ўқини марказга қўйиб уни шамъ сифатида ишлат. Демак жоннинг ўқи шамдек ёниб атрофни ёритиш хусусиятига эга экан.

Инглизча таржимаси:

Navoi, if you can put your heart all into a bouquet of joy,
Pick a sheaf of water of wheat and touching a flame to it let this candle
be the revelation of the nosegay.

Кўриниб турибдики, ушбу мисра инглиз тилига аниқ, семантик жиҳатдан тўлиқ таржима қилинган.

Кўплаб таржималарда кўриниб қоладиган қусурлардан бири – истилоҳлар, тарихий номлар ва оригинал матн мансуб бўлган халқ менталитети, қадриятларига хос бўлган элементларнинг таржима қилмасдан қолдирилишидир. Масалан, *I desire, O Hizr, to make a pilgrimage of the soul to Kaaba*¹ деб таржима қилинган мисрани ўқиган инглиз китобхони ўзининг ғарбона дунёқарашидан келиб чиқиб лирик қаҳрамоннинг қандайдир “Hizr” га мурожаати моҳиятини тушунмайди. Шунингдек, баъзи ғазалларда учрайдиган машҳур тарихий шахслар, адабий қаҳрамонларнинг номлари нотаниш бўлгани боис Ғарб китобхони ушбу таржимадан тўлиқ қониқмайди.

Алишер Навоийнинг заковати, истеъдоди фавқулодда бой ва рангбаранг. Шоир тасвирий воситалардан фойдаланишда ажойиб намуналар яратадики, бадий маҳоратнинг бу ўзига хос томони Навоий даҳосига сидқидилдан хизмат қилган ва хизмат қилаётган таржимонлар олдида тил, услуб ва миллий анъаналар билан боғлиқ кўпдан-кўп муаммоларни дадил, мустақил ҳал қилиш вазифасини кўндаланг қўяди. Алишер Навоий асарларининг классик услуби ва оҳангини бошқа тилда қайта яратиш учун ўша тилнинг Навоий замонасига параллел давридаги архаик сўзлар луғатидан фойдаланиш самарали натижа беради. Масалан, Навоий ғазалиётини инглиз тилига ўгиришда, унга даврий жиҳатдан мувофиқ келувчи инглиззабон шоирлар асарлари лексикасидан фойдаланилса юксак услуб, давр руҳияти таржимада ёрқинроқ ифода этилиши мумкин. Бундай тажриба “Фарҳод ва Ширин” достонини рус тилига таржима қилишда амалиётда қўлланган бўлиб, рус поэзияси тарихи бисотидан сей, узреть, очи, властелин, владыка, всевышний, творец, небо (худо маъносиди), архангел, чело каби сўзларнинг танлаб олиниши ва бу ишнинг натижаси ўлароқ асар таржимасидаги услуб, қадимийлик, шартли архаика жилосининг берилиши ва Навоий даври колоритининг таржимада қайта яратилиши тажрибанинг муваффақиятли эканлигидан дарак беради².

¹ А. “Pearls from Ocean”. Уммондан дурлар. Ғазаллар, ҳикматлар ва рубоийлардан намуналар. Таржималар тўплами / Тузувчи И.Парда. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 113-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Саломов Ф., Жўраев К., Олимов С. Таржима санъати. 4-китоб. Тўпловчи Т.Жўраев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – 134-бет.

Навоий даҳосини хорижий ўлкаларда тарғиб этиш, унинг бадиият оламидаги ўзига хос дунёсини кўрсатиб бериш – давр талаби. Бироқ лирик таржиманинг ўзи кифоя қиладими? Алишер Навоий бадиияти шу қадар баркамолки, уни англаб етиш юксак комилликни талаб этади. Баъзида ўзбек тилида тушуниш мушкул бўлган Навоий ғазалиёти сирларини чет тилида аниқ ифода этиб бўладими? Бу савол Навоий ижоди тадқиқи билан боғлиқ кўпгина соҳалар учун янги йўналиш ва вазифалар тизимини белгилаб беради. Ғарбнинг Алишер Навоийга меҳр қўйиши нафақат таржимоннинг касбий маҳоратига, балки унинг Навоийни кашф этишга бўлган улкан фидоийлигига ҳам боғлиқдир. Алишер Навоий бадииятини чет тилида аниқ акс эттиришнинг икки йўли мавжуд: 1. Инглиз таржимонида Навоийни ҳис этиш интуициясини шакллантириш лозим. Бунинг учун кенг тармоқли ишларни амалга ошириш (Навоий асарларининг инглизча изоҳли луғатлари, Навоий асарлари образларининг генезиси, шарқона шеърий санъатлар, оҳанг ва қофия ҳақидаги илмий адабиётларнинг инглизча таржималарини яратиш, атоқли навоийшуносларнинг Навоий ғазалларига берган шарҳларини тўплаб таржима қилиш) лозим. 2. Инглиз таржимонлари навоийшунослар билан ҳамкорликда иш юритишлари зарур. Шундагина Навоий бадииятини тўлиғича чет тилида тарғиб этиш мумкин.

Юқорида кўриб ўтилганлар асосида айтиш мумкинки, ғазалнинг фалсафий юки, ботиний ва зоҳирий маънолари таржимада акс этмас экан, таржимон Ғарб китобхонини юксак Шарқ фалсафасидан баҳраманд эта олмайди. Ғазалдаги санъатлар моҳияти тўла англаниб, таржимада қайта яратишга ҳаракат қилинса, Навоий даҳосини тушунтиришда самарали қадам бўларди.

*Шухрат СИРОЖИДДИНОВ,
филология фанлари доктори,
Гулноза ОДИЛОВА,
филология фанлари номзоди*

Дундар АЛП

ШАРҚНИНГ ЭНГ БУЮК ҲУКМДОРИ

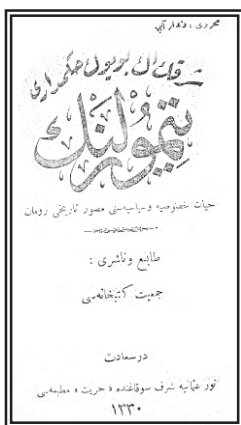
Роман¹

Сўзбоши

Бир неча кун муқаддам “Шарқ” театрусинда “Темурланг”² номли бир пьесанинг томошага қўйилишини эшитишим биланоқ мен ҳам тарихини, ўтмишини бу саҳналардан ахтарган ватандошларим каби ўша ёққа ошиқдим.

Буюк хоқон Темур билан ҳашиаматли Йилдирим Боязид орасидаги арзимас келишмовчилик боис чиққан уруш ва унинг оқибатларини бетарафна муҳокама этадирган бир саҳна ўйинини кутардим. Бироқ янглиш ёзилган тарихий воқеаларнинг янглиш талқинлари кўрсатилди. Менимча, муаллиф бу хато, бирёқлама битилган тарихни қабул қилган ва уни кенгайтириб кўрсатишни истаган бир шахсдир.

Бу икки даҳо орасидаги мағлубият тарихларидан, яъни вужудини қорасон қоплаган муаззам усмонлилар императорлигини қутқармоқ учун тақдирнинг санчиган ништари аччиги билан ёзилган тарихларимиздан бетарафликни кутмоқ ўринсиздир, зотан, улар муқояса этилмасдан битилгандир. Аммо мен йигирманчи асрда яшаб туриб бундайин муҳокамасиз, бўхтонли тарихларни, талқинларни қабул қилолмайман, албатта.

Инсоният тарихида буюк подшоҳ, саркарда ва жаҳонгир сифатида из қолдирган аждодимиз Амир Темур ҳақида ёзилган ҳар бир илмий ё бадий асар бугунги кишилар учун ибратлидир. Турк ёзувчиси Дундар Алпнинг усмонличада, ҳижрий 1330 (мелодий 1912) йилда Истанбулда босилган “Шарқнинг энг буюк ҳукмдори” романи Темур мавзусида туркий тилларда яратилган илк романдир. Унда ёш Темурнинг юксак шахсияти, инсонпарварлиги ва бағрикенглиги, халққа доимо ён босгани ва хизмат қилгани учун даврининг энг суюк ва буюк хоқонига айлангани кўрсатиб берилган. Темурнинг шахсий ҳаётидаги ва давридаги жасурликлар, садоқат, яхшилик, шафқат ҳақида ўқирканмиз, бундан таъсирланишимиз, фикру туйғуларимизни, кўнглимизни ва табиатимизни тарбиялашимиз, олдингига кўра бирмунча ўсишимиз муҳаққақдир.

¹ Журнал варианты.

² Ғарбда Темур хоқон Темурланг номи билан машҳур бўлгани учун муаллиф шундай ёзган; биз таржимада Темур деб олдик (тарж.).

Темурнинг Йилдирим Боязидга ёзган хатида турклар бирлиги бора-сидаги шохона таклиф бўлганлигини ва султон Йилдиримнинг, айтиб ўтганимиздек, кичик бир англашилмовчилик юзасидан унга юборган мактубидаги хитобида “дайди ит” деган баландпарвозона ибора қўллагани орага нифоқ солганини назарга олсак, бор ҳақиқат ўртага чиқади. Шунча йиллардир икки туркий сулоланинг чиқишолмаслигига, қардошларнинг келишолмаслигига ягона сабаб – ана шу кичик ҳақиқатнинг катта-катта бўхтонларга, мағлубият алами билан сўйланган аччиқ-аччиқ ҳақоратларга йўл очгани эмасмикин?

Темур ва Йилдиримнинг – бири голиб, бири мағлуб бўлса ҳам – усмонлилар салтанатига кўрсатган хизматлари сиёсатчилар наздида инкорсиз бир ҳақиқатдир.

Темур усмонлилар салтанатини бир хаста каби жарроҳлик тахта-сига ётқизди. Бироқ уни ўлдирмак учун эмас, балки қутқармоқ учун бир қўлинигина кесди.

Темур усмонлилар баданидан анчагина қонлар оқитди, бироқ бу қорасонга йўлиққан вужуддан жарроҳлик жараёнида тўкилган қон ва йирингдан бошқа нарса эмасди.

Темур усмонлилар кўксидан бир неча яра очди, фақат бу ишни у усмонлилар жаллоди бўлмоқ учун эмас, балки унинг муҳташам ҳаётини, муқаддас мавжудиятини қутқармоқ учун бажарди. Вазифаси-да бир жарроҳлик эди.

Бутун тарихларда истакли ё истаксиз ўлароқ ёзилганидек, Темурнинг мақсади, фикри-зикри туркийлар бирлигига хизматдан иборат эди. Ана шунинг учун у бунчалар қонлар тўқтирди, ана шунинг учун у буюк ва қутлуг бир қардоши Йилдирим Боязид билан урушга киришди, ана шунинг учун у Осиеъни бошидан-оёқ отда босиб ўтди ва шу йўлда унинг оти қонхўрга чиқди, жуда кўп қийинчиликларга, йўқотишларга чидади.

Бу йўлда ҳеч бир монелик, ҳеч бир қудрат уни бу муқаддас азмидан қайторолмади, қайтаришга муваффақ бўлолмади...

Воажаб! Не буюк зот эмиш бу Темур! Ватани учун, миллати учун чидаб бўлмас қийинчиликларга чидаган, фидокорликлар кўрсатган улуг инсон! Фақат миллатини юксалтмоқ учун қардоши Йилдиримни ҳам аямаган қўмондон!

Бу, онаси учун – ватани учун шунчалар фидокорликлар қилган буюк Темурга шу муҳтарам онанинг авлодлари кўрсатган эҳтиром шуми? Унинг хизматларига муносабат, шукрона ҳадияси буми?

Бу қандай қадршуносликки, онасини қутқармоққа ўзини бағишлаган бир халоскорни тўхматларга, ҳақоратларга кўмиб ташилсалар...

Бу қандай кўр эҳтиросу интилишики, икки хонадон орасида кичик бир тушунмовчилик натижасида вужудга келган келишимовчиликни мангу давом эттирмоқ истарлар...

* * *

Рўмонимизнинг гоёси Темурнинг ҳаёти ва тутган сиёсатини кўрсатмоқдир. Ана шу мақсадда қўлга қалам оларканмиз, билдирилажак эътирозлар хаёлга толдирди ва иккилантирди, бироқ асардаги воқеалар ҳақиқий тарихий ҳодисаларга мос эканлигини ўйларканмиз, китобхондаги шубҳалар ҳам қуёш тафтидан эриб битган муз парчаларидай йўқолишига қаноат ҳосил қилдик-да, ишга киришдик.

Темур ҳақидаги эътирозларнинг энг каттаси унинг “қонхўр”, “золим” бўлганлигидир. Аммо бу ўша замонда, у яшаган ўрта асрларда табиий ҳол эканлигини эсдан чиқармаслик керак. Аслида, айрим гаразкор тарихларда ёзилгани каби бемаъни, сабабсиз золимликни Темурда топа олмаслигингизга имонимиз комилдир.

Энди айтинг-чи, қайси жаҳонгир қонлар тўкмаган, қайси жанговар жонларни ўтда ёқмаган? Бугун энг маданиятли деб танилган мамлакатларда барча замонларда ҳам кўкка кўтарилган Наполеонларга, Иккинчи Фредерикларга, Дали Пётрлару Ханибалларга тўккан қонлари учун қандайин маъзурият кўрсата олувлар? Султон Ёвузнинг Эронга юришини муҳаққақ ва сиёсат тақозоси дея эътироф қилган тарихчилар, ажабо, не учун Темурга эътироз этаверадилар?

Дейшинингиз мумкинки, Султон Ёвуз Эронга сафари билан усмонлининг манфаатларини кўриқлади, фақат Темур... гоёи аъмоли туркийларнинг бирлиги экан, нечун бунга эришолмаган ва нечун сиёсати натижаларини камоли муваффақият-ла тарихга биттира олмаган?..

Маълумдирки, гоё ва муваффақият бошқа-бошқа нарсалардир.

Султон Ёвузнинг ислом бирлиги гоёиси байроғи остида Мисрга юриш уюштирганини, қайси йўллар билан қандай сиёсий натижаларга эришганини тарихдан биламиз. Ёвузни, тутган сиёсатини янада шухратли қилган унинг Шаҳболдаги муваффақиятидир. Шунинг учун Ёвузни дунёнинг энг буюк подшоҳи дейишади.

Энди бир ўйлаб кўрайлик: Наполеон Мўскўвни олди, Пруссия қироллигини маҳв этди, Италияга кўшин тортди – гоёиси, мақсади бир лотин бирлигини вужудга келтириши эмиш.

Буни бажара олмагани ҳолда қанча-қанча қон тўкканини, Мўскўвга енгилганини, қанча-қанча инсонни қурбон берганини рўкач қилиб, нечун Наполеонни қонхўр дейишмайди, таҳқирлашмайди – буни ҳам ўйлаб кўрайлик.

Франсузлар ҳам ва ёхуд Наполеондан ёмонлик кўрган бошқа жабрдий-да қавмлар ҳам нега тарихларда уни лаънатламайди-да, усмонлилар ўз тарихларида Темурни нечун бунчалар кутқулашади? Бу ҳам етмаганидек, нечун театру сахналарида Темур қилмаган ишларни қилди дерлар, нечун Темур умрининг ҳеч бир даврида бошидан кечирмаган, кўрмаган хаёлий воқеаларни ҳаётини дея гаддорлик этурлар.

Йўқ! Муҳтарам ўқувчиларим, Осиеда яшаб ўтган, сиёсат майдонида жавлон урган ҳукмдорларни кўз ўнгимиздан ўтказганимизда, Темур ҳам Султон Ёвуз каби обидани ҳарбиядир – қаҳрамонлик ҳайкалидир!

Йилдирим Боязид билан курашга киришига сабаб Темурнинг ўзи эмас, қисматдир; бу уруш қазои қадарнинг бир ҳукмидир. Бу ҳукмга Йилдириму Темур, татару турк биргаликда бош эгишига мажбур бўлдилар.

Темур ҳукумат ҳаётини муҳофаза этмак учун шундайин асослар яратган ва шундайин мустаҳкам бир давлат биносини вужудга келтирган эдиким, агар ундан кейин келганлар ўша йўлда хизмат этсаларди, у доҳийнинг тамалини қўймиш у сиёсат, у давлат абадиян яшарди.

Давлатни бошқариш нуқтаи назаридан Темур буюк бир бошлангичдир, ҳикмати ҳукумат булогидир. Жаҳон халқлари ўз қиролларини, хонлари ва подшоҳларини Тангри йўлидаги бир манзил ёки Оллоҳнинг ердаги сояси деб билган бир замонларда Темур ўзини бошқача тутган, инсонларни ўзига сажда эттиришига қодир бўлатуриб бу ишни қилмаган, фақат давлатни

ўйлаган. Кейинги даврларда дунёда шаклланаётган миллий ҳокимиятни ўз даврида у кашф этган; тузуклари, сиёсий тутумлари билан улусига қонун ҳукмронлигини кўрсатмоққа интилган. Темур даҳосининг ёдгори бўлмиш қурултой (мажлиси маъбусон – депутатлар кенгаши) унинг қийматини, буюклигини кўрсатувчи бир тарихий ҳақиқатдир. Темурнинг кимлигини англамак учун биргина ўша шоҳ асарни – қурултойни билмак ҳам етарлидир.

* * *

Темур ҳаёти акс этган воқеалар рўмонимизни ўқишга киришган ўқувчилар кўз олдларида жонланаркан, бундан руҳий лаззат туюшлари шубҳасиздир. Қўлимиздан келганича тарихий ҳақиқатларни ёритишга ва китобхонни мамнун этишга интилдик.

Дундар АЛП
18 август 328¹
Қизтоши, Истанбул

I. НОМАЪЛУМ ОТЛИҚ

1350 мелодий йили. Туркларнинг асл ватани Мовароуннаҳрда ва унинг теграсида аҳолига таскин берувчи, тинчликка чорловчи бир рух ҳукмрон. Қуёш Туркистон саҳроларини қиздириб-ковураркан, ёруғ кенгликларда юрган арслон юракли жанговарларнинг найзалари учида жилваланган нурлар улар манглайдаги шараф нишони каби ярқирайди.

Ҳусайн Куртнинг бош кўтаришидан ғазабланган, томирларида қони қайнаган барча қаҳрамонлар оёққа қалқишди, урушқоқлик ҳислари жўш уриб, майдонга тўпланишди. Улар жалойир хонадони донғини юксалтирган улуғ вазир Қизғиннинг чопарини кутишмоқда.

Ниҳоят, қуёшнинг ёқувчи ёғдулари остида кумуш туғини ялтилатиб келаётган отлик – хабарини қичқириб билдираётган чопар ҳам кўринди. Унинг ҳайқириғи вазиятнинг нозиклигини тасдиқларди:

– Ҳусайн Курт юртимизга бостириб кирди! Онасини суйган қаҳрамонлар, Тангрисини таниган жанговарлар, миллатини қутқармоқ истаган арслонлар, қуролланинг! Улуғимиз Қизғин барча туркий хонларини ўз жангчиларини тўплаб, ватанни қутқармоқ учун сўғишга киришини буюрадир!.. Қани, барча қўлига қурол олсин!

Халқ орасида алғов-далғов юз берди. Чопарнинг товушини эшитган ҳар киши ўз уйига боришга, қуролланмоққа ошиқди. Жарчи илгарилар экан, ҳар ўн одимда хабарини такрорларди. Уни эшитган ботирлар ўз маконларига қараб югуришар, чодирлари устунига осифлиқ ўқ-ёйларини, найзаларини олиб, уруш кийимларини кийишиб, отларига сакраб минганча йиғноқ майдонига чопишар эди.

Улус тўпланди. Эл ва беклар кенгашдилар, вазиятни муҳокама қилдилар. Юртга бостириб кирган Ҳусайн Куртга қарши урушмоққа қарор берилди.

Аслида-ку, уруш бошланганди.

Давлатининг ички тизимида ўзгариш, ислоҳот ўтказишга киришган Қизғин ўз бошлаган иши билан машғул экан, ўлкадаги бошқарувнинг кучсизланганини гумон этган Ҳусайн Курт фурсатни қўлдан чиқармасликка тиришди.

¹ Ҳижрий 1328, милодий 1910 (тарж.).

Юртга тўсатдан бостириб кирган Хусайн Курт зафар қозонишга каттик умид боғлаганди. Зотан, Қизгиннинг ўз идорий ишлари билан овора эканига, шунинг учун унчалик қаршилик кўрсата олмаслигига ҳам инонарди. Шу боис пайдан фойдаланиб, кучига куч қўшиб, бирданига зарба бера туриб, турклар ўлкасини тамомийла эгаллаб олишга қарор қилганди.

Унинг бу ҳаракати мамлакатда кучли акс садо берди: халқ барча ишини ташлади, қўлига қурол олиб, ватан мудофаасига отланди. Жанговар туркларнинг босқинчи Хусайн Куртга нафрати кучли эди, шунинг учун қарши ҳужумлари ҳам даҳшатли бўлди. Шоқоллар инига сукилиб кирганида қахрланган арслонлар каби туркларнинг ҳам ғазаби қайнаганди. Улар бирлашиб шундай уруш қилишдики, ёв бунга чидай олмасдан чекинди ва тирқираб қочиб қолди. Уларни Хуросонгача қувлаб боришди. Мовароуннаҳр аскарлари Хуросон кўксига ўткир ўқдай санчилди. Турк ўрдуси Хусайн Курт қўшинини янчиб ташлади, зафар қозонди.

Бироқ бу ғолиблик осонгина қўлга кирмади. Ўрдудаги ҳар бир ботир жонини тикиб урушди, бир кўпи сўғишларда шаҳид тушди. Қизгиннинг қўшини Туркистондаги турли туркий уруғлардан тузилганди. Улар орасида барлослардан чиққан ёш, жасур бир жангчи ҳам бор, у Абу Тарағайнинг ўғли Темур эди.

* * *

Туркийларнинг Хуросонга кириб боришидан уч кун олдин, эрта тонгда, катта Хуросон йўлида бир отлик кўринди. Суворий қушдай учиб келарди. Бомдод вақтида ҳам у отдан тушишни, бир оз тин олишни ўйламасдан, ҳамон аргумоғини елдириб борарди... У чакмоқдек шиддат билан йўл босаркан, воҳаларни, чўлларни, қиру тепаларни, тоғларни отининг туёғи остига тўплагандай ўзини қудратли сезарди.

Кенг дунё унинг тўриқ оти оёқлари тагида кичкина бир майдонга айланганди гўё. У қанотланган саҳобадай учарди, учарди, учарди...

От чиқарган чанг-тўзон ўтмишларни пардалаб, келажакнинг порлоқ саҳифаларини кўрсатмоқчи бўлгандай мовий кенгликларга юксалар, отлик эса ҳамон олға интилар эди.

Кун ёришаркан, кимлиги номаълум бу отлик Хуросонга етиб борди. Шаҳар чанг ва тутун билан қопланган, атроф яхши кўринмас, уфқни қора булутлар эгаллаган эди. Хусайн Куртнинг одамлари бу отликни пайқашмади, барча ўз иши билан машғул эди. Бундан фойдаланган номаълум киши бир уйга кириб ўрнашди. Сўнгра бозорга чиқиб, хуросонликлар киядиган кийим-кечаклардан сотиб олди. Уларни кийиб, посбонга учрашди. Посбоннинг қашшоқ бир оиладан эканлигини у олдиндан сўраб-суриштириб, билиб олганди.

Қоровуллар тўпланадиган чойхонага киргач, у ўзини танитмоқ учун атайлаб ҳалиги посбоннинг қаршисига бориб ўтирди. Унга синчиклаб боқаркан, самимий суҳбатлашди ва орада уни синаб кўрди. Охирида унинг кўзларидан, сўзларидан очкўз киши эканлигини, арзимас бир совға билан бир қанча ишларни битириб олиш мумкинлигини англади. Ўзини танитмасдан, яна ўтирган ерида сўраб-суриштиришни давом эттирди.

Номаълум йигит кулимсираганча суҳбатлашиб ўтираркан, теваракдагиларни кузатар, вазият ҳақидаги тасаввурини янада тўлдиришга тиришар эди. Бир пайт посбон баланд овозда санъатни ёмонлаб, ёқасини олифталарча силкаб, иғво қозонини қиздириб, ўша куни юз берган бир воқеани

сўйлай бошлади. Теградагилар унга шундайми, деган маънода қизиқсиниб қараб, тинглашар эди. Номаялум йигит ҳам унинг сўзларига жон қулоғини тутаётгандек янада яқинроқ сурилди. Қоровул эски суҳбатдошини топиб олгандай севиниб, завқ билан гапни кўпиртирар, унга қараб хитоб қилар эди.

Номаялум киши суҳбат асносида қоровулни чой ва қаҳва билан сийлади. Бу унга мойдай ёқди. Охири посбон номаялум йигитнинг қўлини қўлига олиб, эски дўстдай дардлаша бошлади, унга бутун ҳаёт ҳикоясини айтиб берди. Қоровул унинг эътиборини тортиш учун бор хунарини кўрсатмоқда эди. Кўп сўзлаган – кўп чалғийди, деган оталар сўзи бор. Бу одам, лақмалиги етмагандай, бир оз аҳмоқроқ ҳам эди. Суҳбат сўнгида қоровул тамоман юмшаб, гапга унайдиган ҳолга келди. Шунда номаялум киши:

– Модомики, лутф этиб, менга шунчалар қиймат бериб...– дея кулимсираб, синчковлик билан унинг юзига боқди. Кўз кўзга тушган аснода “фақат...” дея тараддудланди. Олдиндан тайёрлаб кўйилган бир халта ақчани унга беркитиқча тутқазди. Қоровул энг ичида узатилган қизил халтача тафтини туярган, ақча исидан маст бўлиб, сўзини йўқотиб қўйди. Бир оздан кейин ўзига келиб:

– Шу, мен сал наридаги даламда кечгача ишлаб, чарчаб қоламан, денг. Йўқчилик, етишмовчилик ёмон. Шунақа пайтлар бўладики, ишдан кеч қолмаслик учун умримнинг энг қимматли дамларидан ҳам воз кечишга тўғри келади... – дея чайналди.

– Э, яшанг! – деди кулимсираганича номаялум йигит. – Модомики, сиз умрингизнинг энг азиз онларини шунақа ишларга бағишларкансиз, энг муҳими, шундайин бир соҳоватли инсон бўлатуриб, нечун мендан яхшилигингизни аяйсиз?

– Астағфуриллох, тақсир, унчалик эмас-ов! Фақат бошимдан...–дея гудранди, “бошимдан ажралиб қолишдан қўрқаман”, дея олмади.

– Э, худойим-эй, қизиқ одам экансиз-ку, нима, менга ишонмайсизми?– деди номаялум киши, орада яширинча яна нимадир узатди.

– Кечирасиз, тақсирим... – дея тараддудланди қоровул ва сўзи кесилди. Чунки унинг кўзи номаялум йигит қўлидаги қизил халтачага тушиб қолганди. Севинчдан қоровулнинг юраги ўйнаб кетди. Шошилиб: – Сиздайин сахий ва олийҳиммат зотнинг сўзини икки қилиб бўларканми, бу инсофдан эмас! – дея хитоб этди. – Нени истасангиз, барчаси бош устига! Қачонки қалъа девори ёнига келиб, пастдан туриб мен ғариб-фақирни чақирсангиз, кифоя, дарвоза калитини бурждан ташлаб юбораман. Ичкарига кириб олгач, калитни менга қайтариб берасиз, – деди сирли қилиб.

– Кўп яхши! – деди номаялум йигит.

Шу билан суҳбат тугагандай бўлди. Икковлон кечки пайтда кўришмоққа келишиб, ўринларидан туришди ва айрилишди.

Номаялум йигит турган уйига қайтгач, ўз юртини, севгилисини ўйлаб, юраги сиқилди. Ҳаяжонини, оғир хаёллар тўлқинини босиш учун ёлғизликни ихтиёр этиб, анчагача ўйланиб ўтирди. Бутун руҳини ишқ ўти қоплаб олган, бу ўтда йигитнинг борлиғи ёнар, унинг бу қайғули ҳолати ғамга берилиб, ерда чўзилиб қолган арслонни эслатар эди.

Унинг кенг ва ҳайбатли кўкси нафас олишига мос тарзда кўтарилиб тушар, маънос юзида жасур қалбининг шиддатли туйғулари акс этар, бу кўриниши билан у эртақлардаги ошиқ қахрамонларга ўхшаб кетар

эди. Йигит чиндан ҳам ошиқ эди. Рухидаги ишқ изтироби шунчалик тўлқинланган эдики, инграётганини ўзи ҳам сезмасди. Бу аччиқ ва тотли ишқ ингроқлари нарироқда ухлаб ётган мусофирларни уйғотиб юбориши мумкинлиги ҳам хаёлига келмасди.

У анча пайтгача ўйланиб, “уф” тортиб, ихтиёрсиз инграниб ётди ва ниҳоят, ярим кечаси ухлаб қолди.

II. ТУТҚУНЛИК

Эртаси кун эрта тонгда Хуросон қалъасидан бир тўп киши ташқарига чиқди. Улар орасида ҳалиги номаълум йигит ҳам бор эди. У от устида савлат тўкиб ўтирар, жасур кўрки билан барчадан ажралиб турарди.

Йигит қалъа дарвозаси қоровуллари ёнига, бурчакка яқинлашаркан, ўзини кутаётган посбонга дуч келди. Саломлашиб ўтиб кетмоқчи эди, кеча олган сариқ олтинлари тотидан ҳалигача яйраётган қоровул унга елимдай ёпишиб олди.

Тақсир, кечқурун қайси соатларда қайтасиз? – деди у ялтоқланиб.

– Кўрамиз. Ҳозирча аниқ эмас, бир оз кеч қолсам керак, – деди йигит.

– Шу яқинда, хув анави ерда даласи, боғи бор муҳтарам Саидали оқшом тўртларда ташриф буюрмоқчи эдилар-да... – дея чайналди қоровул сирли қилиб.

– У зот ким ўзи? – дея сўради йигит.

– Кечқурун унга сиздан гап очган эдим, қалъага киришларига фақатгина мен йўл очиб беролман, деди... – қоровул фикрини тўла айтолмай қолди, чунки йигит унинг сўзини бўлиб:

– Мен бир оз кеч қайтаман, – деди-да, бу ерда кўп туриб қолиш хавфли эканини туйиб, қоровул олдидан тезроқ ўтиб кетиш учун отини ниқтади.

Шу куни оқшомгача атрофга тарқалган кўшинини қидирди, аммо аскарлар изини тополмади. У қаттиқ ўйга ботган, фикру хаёлини бир чигал ўраб олганди. Бу чигал кечқурун соат тўртда келиб, калитни унга берадиган Саидали билан боғлиқ эди. У Саидалининг қўлидан калитни олмоқчи; бироқ ўзини унга ҳам, қоровулга ҳам танитмоқчи эмас эди. Ҳамма гап шунда. Агарда Саидали калитни бермаса, у билан талашиши керак... Иш жанжалга бориб етса, сир очилиб қолмаслиги учун, уни албатта ўлдириши лозим... Йигит шу қарорда тўхтаб, қалъанинг пана бир ерига келиб беркинди.

Бир пайт қаршидан яхшигина кийинган киши кўринди. Ҳар ҳолда бу ўша бўлиши керак, дея кўнглидан кечирди йигит. У ўз отини панада қолдириб, олдиндаги отлиқ ортидан юрди. Осмон булутли, атроф қоронғи, кўрқинчли эди. Хуросонликлар устига бир бало ёғилаётгандай, теварак ваҳимали туманга бурканган, ғамгин тусда эди. Қоронғида бораётган бу икки кўрқинчли кишидан орқадагиси ўлжасини кузатаётган уста овчига ўшарди. У отлиқни кузатиб илгариларкан, кўзлари порлар, бу ўлжа қўлидан қочиб кутулолмаслигини ўйлаб, ичида севиниб қўярди.

Отлиқ бурчакда тўхтаб, пастдан юқорига – қоровулга қарата овоз берди.

Бу орада номаълум йигит ўзини уларга танитмаслик учун уст-бошини ечиб, тесқари кийиб олди. Сўнгра бурчакка яқинлашди.

Тепадаги қоровул калитни ҳалиги одамга отди. Буни кўрибқ йигит унга яқинлашди ва:

– Кечирасиз... – деди. – Рухсат берсангиз, мен ҳам ичкарига кирсам...

– Йў-ўқ! – деди ҳалиги одим. – Бундай соатда қалъага ҳеч ким киролмайди! Кириш ҳаққи ёлғиз менга берилган.

– Кириш ҳаққидан мен ҳам фойдаланмоқчиман, – деди йигит пинагини бузмай.

– Қандай фойдаланмоқчи?! – деди отлик аччиғи чиқиб.

Йигит унга талпинди ва калитни олмоққа интилиб:

– Очқични сиздан тортиб олиш йўли билан! – деди.

Бироқ қаршидаги киши йигитдан ҳам эпчилроқ экан, калитни авайлаб чўнтагига солди-да, чаққонлик билан қиличини қинидан суғурди. Йигит ҳам ўқ тезлигида ҳаракат қилиб, арслондай кўксини кериб, қиличини яланғочлади. Уники қилич эмас, худди чақмоқдай, момақалдиरोқдай гуриллаб товуш чиқарди. Иккиси ўртасида олишув бошланиб кетди. Йигит душманини яраламоққа, қаршидаги киши эса уни ўлдирмоққа шайланган эди. У ҳужумни тобора кучайтираркан, йигит ўзини ҳимоялашга интилар, ҳужумга унча эътибор бермаётган эди. Кураш роса қизиди, чидаш қийинлашди. Калитли киши яраланди, яра алами ва жон кўркувсида йигитга ташланди. Бироқ у биринчи ҳужумида тирсагидан, иккинчи зарбасида оёғидан ва учинчисида бошидан яраланди. Йигит рақибини ерга ағдарди, калитни қўлга киритиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Йигит панада қолдирган отига сакраб минди-да, елдай учира кетди. Бир муддат йўл юргач, тепасига боқди, кўкда бир қора булут кўзга чалинди. Тонг ёриша бошлаганди. Уфқ оқараркан, еру кўкдаги ҳар нарса аниқ-тиниқ кўриниб қолди.

Кутилмаганда бир тўп отлик қий-чув солиб ўтди. Улар вазир Қизғиннинг айғоқчилари эди. Отлиқлар йигитни кўришлари биланоқ ортидан қувлашди. Йигитга яқинлашишаркан, бириси каманд отди. Жасур отлик қўлга олинди. Боши тузоққа тушганини англаган йигит ўзини мудофаа қилишни тўхтатди.

Отлиқлар орасида шундайин тортишув бўлиб ўтди:

– Шубҳасизки, бу – урушқоқ, мард киши! Мен ўзимни шунча жангчидан бунингчалик ҳимоя қилолмасдим, – деди бири.

– Қўйсанг-чи, – деди бошқаси. – Бунақаларни кўп кўрдик. Бу бирорта жангчи бўлса керак. Ё туркиймикан?

– Туркий бўлмаса керак, – деди бошқа бири. – Туркий бўлса, жудаям жанговарлик, жангарилик кўрсатарди. Ким экан-а?

– Ким дейди-я! Э, ана, кўзингни катта очиб қара, кийимидан кўриниб турибди-ку, бу бир хуросонлик!..

Улар мана шундай тортишатуриб асирни боғлашди. Сўнгра хон ҳузурига олиб боришди.

Ичкарига кирар-кирмас, йигит бўш қолган қўли билан чўнтагини кавлаб, Хуросон дарвозаси калитини чиқарди-да, Қизғинга топширмоқчи бўлди. Жангчилар эса, йигит ёнидан ханжарини суғурмоқчи, деган кўркув билан тутқуннинг устига ёпирилишди, қўлидагини олмоққа интилишди. Йигит тўсатдан:

– Қизғин жаноблари! Етар энди!.. – дея бақирди.

Вазир Қизғин унинг товушини эшитиши биланоқ ўрнидан сапчиб турди. Аскарларга:

– Тегма! – дея буюрди.

Сўнгра калитга ишора қилиб:

– У нима? – дея сўради.

– Хуросоннинг калити, – деди йигит.

– Сен кимсан? – дея сўроқни давом эттирди Қизғин.

– Олдин мени каманддан бўшатишсин, – деди йигит. – Кейин кимлигимни билиб олаверасизлар.

Уни боғлоқдан бўшатишди. Сўнгра у ҳаммани ҳайратга солиб устидаги хуросонча кийимини ечди. Ўз уруғига – барлосларга хос белгини кўрсатди. Шунда барча ҳайратдан бақириб юборди:

– Амир Тарағайнинг ўғли Темур!..

* * *

Темурнинг кўшин аскарлари жойлашган ердан чиқиб кетиши ҳам бошқача бўлганди. Вазир Қизғиннинг қизи Ўлжай Турканни олишга интилган кишилар ўзаро курашиб, бир-бировларидан қизни қизганишиб, ўчакишиб, баъзида жанжал ҳам чиқаришар эди. Бир куни, ўрду аскарлари Хуросон юришига тайёргарлик кўраётган пайтда, хушторлар ўртасида яна тўқнашув юз берди. Иш шунгача бориб етдики, бир йигит ўлдирилди. Шунда аччиқланган вазир Қизғин ваҳший ошиқлар ўртасига тушиб:

– Нима бўляпти ўзи? – дея бақириб берди. Сўнгра: – Бир шартим бор, – деди. – Ҳозир Хуросон сафарига йўналмоқдамиз. У ерга борганимизда, кимки Хуросон калитини олиб келса, қизим ўшаники..

Бу шарт Ўлжайнинг барча шайдоларига ёқиб тушди. Бари Хуросон сафарини кўзи тўрт бўлиб кута бошлади.

Ўлжай Турканни анчадан бери севиб юрган Темур унинг кимгадир тегишини ақлига сиғдирилмасди, албатта, у бирор чора истар, ўйлаб, ўйига етолмасди. Ишқ фарёди намлатган порлоқ кўзлари толиб хаёлга ботар, бироқ дардига даво тополмасди. Зотан, у хали ёш эди. Йигирма ёшлардаги бу қахрамон қанчалар шерюрак бўлмасин, тажрибасизлик унинг энг катта камчилиги, тadbирсизлик эса авф этилмас заифлиги ҳисобланарди.

Тўғри, Темур хали тажрибасиз, иссиқ-совуқни кўп кўрмаган йигит, ammo унинг бир фазилати шу эдики, у кексалар сўзини икки қилмас, уларнинг ўгитига кулоқ тутарди..

Барлослар ичида танилган, Ўғуз Арслон деган бир хизматчи бор эди. Темур доимо у билан маслаҳатлашар, тажрибасидан фойдаланарди. Унинг тавсияларига кўра иш тутганида, мудом муваффақиятга эришарди.

Бироқ бошига ишқ савдоси тушаркан, доно чол билан маслаҳатлашишни қанчалар истаса ҳам, унинг ёнига бормади. Ахир йигирма ёшли йигит ишқий ўй-туйғуларини кекса одамга қандай қилиб тушунтирарди..

Урушларда арслон бўлиб танилган ёш қахрамоннинг ошиқлик кўчасига кириб, бундайин чорасиз қийналишлари ҳам Яратганнинг бир мўъжизасидир балки.

Ишқ, ишқ! У қандайин қувватки, энг метин руҳларни ҳам саросимага солади, энг кучли вужудларни ҳам забуну хор эта олади.

Энг улуғ лоқайдларга қараб табассум этган, энг кичик савдойиларнинг оташин бўзлашларига парво ҳам қилмасдан доимо, доимо кўрқинчли ва совуқ юз билан боққан бу ишқ, бирорта ҳам кишанланган осий қутулолмайдиган бу силсилаи самовий нақадар буюқдир, ё раббим!..

Масту мустағриқ зарбалари билан руҳнинг энг теран нуқталарини-да эзиб-задалаган, қалбнинг энг ҳассос торларини нозик черткиси билан черта-черта узиб парчалаган бир ишққа бўйсунмаслик... – ох, бу осонми? Хусусан, ёш бир йигит учун-а... Йўқ. Ана, Темур ҳам бу беомон гурзининг зарбалари остида эзилиб, бўйни букилиб, дунё кўрган, тажрибали Ўғуз Арслон қаршида зир-зир титраб турибди..

Руҳининг энг ярали нуктасини очиши керак...

Бу ярани тешмоқ эса ишқ изтиробларининг абадийлашиб қолиш хавфи ва кўрқувсини туғдирмоқдаки, бу Темурга маъқул эмас. Шу боис у не дейишини билмас, унсиз турарди...

– Нима бўлди ўзи, болам? – дея чол ундан сўради.

– Э, ҳеч...

– Тузукмисан ўзи? Жуда ташвишли, қийналган кўринасан? Бошингга бир иш тушган, шекилли. Қанчалар кўрқмас, кучли, арслонюрак бўлсанг ҳам, тажриба ва тадбирсиз муаммоларни ҳал қилиш қийин. Қани, нима дардинг бор, менга очик айтавер, болам.

– Тўғри, эҳтимол мени тажрибасизлигим эзаётгандир. Мени қийнаб, ичимни еб битираётган дардни сизга албатта айтишим керак...

– Яша, бўтам, қани, айт. Тажриба турли жумбоқларни ечишда сарфланадиган куч-қувватдан ҳам муҳимроқдир.

– Ўтган кунги жанжални эшитдингизми? Анави, вазир Қизғиннинг қизи Ўлжай Туркан туфайли чиққан уруш... Улуғ вазир бир шарт қўйди, Хуросон калитини ким унга келтириб берса, қизи ўшаники эмиш. Энди аллақанча йигитлар Хуросонга яқинлашувимизни кутишмоқда, мен ҳам... Шу ишни ҳал қилишнинг йўли бормикин? Агарда мендан олдин бошқа биров калитни вазирга келтириб берса, у ҳолда ўлганим яхшироқ...

– Болам, бу дардинг икки чораси бор: бири – бу ишқдан воз кечиш, иккинчиси – калитни қўлга киритиш. Биламан ва аминманки, ишқдан воз кечиб, сўнгра унинг аламига чидаш жуда қийин. Демак, бу йўл маъқул эмас. Ундан кўра иккинчи чорага бош урмоқ уйғундир. Бу иш тажрибали одам кўзи билан қараганда осон кўринса ҳам, аслида анча мушкулдир...

– Осонми, қийинми, менга барибир. Ахир аламдан оғир эмасдир, ота-хон, йўлини айтинг!

– Бу ишни бажариш учун, биринчидан, бу ердан тезда йўлга чиқиш ва қўшиндан олдин Хуросонга етиб бориш керак. Кетганингни ҳеч ким билмаслиги учун мен сени касал бўлиб қолди, дея гап тарқатаман. Сен Хуросонга етиб, дарвоза қоровули кунда-шундасига айланган чойхонага борасан. Қоровул лакма, мағзава одам. Олдиниға унинг эзмалиғига чидаб, гапини эшитиб ўтираверасан – бу унга ёғдай ёқади. Сўнгра чой, қанд-курс билан сийлаб, у билан яқинлашиб оласан. Бир неча кун ўтгач, Саидали деган бир одамга тепадан туриб калит ташлагин, дея қўлиға олтин тўла ҳамённи кистирасан. Кейин Саидалининг қалъага келишини ва калитни олишини кутиб, беркиниб кутасан. Саидали қоровулдан калитни олгач, уни ўлдирасан ва калитни эгаллаб, қўшинга қараб отингни учирасан... Қани, бир кўрайин-чи, арслон болам, сен ким экансан? – дея маслаҳат берди чол.

– Мен барлос йигитман! – деди Темур.

* * *

Саидалини битта калит дея ўлдиришни Темур ўз қахрамонлик руҳига сингдиролмади; уни олишувда мағлуб этиб, калитни олди-да, кўздан ғойиб бўлди. Ҳушсиз йиқилган Саидали қалъа девори тагидаги бир бурчакда узоқ ётди.

Тепада калитни кута-кута тоқатсизланган қоровул пастга тушди ва бошқа калит билан дарвозани очиб, бурчакда ётган Саидалига кўзи тушди. Ҳушсиз ётган ярали Саидали анчагина қон йўқотганди.

Қоровул уни кучоқлаб кўтарди-да, ичкарига олиб кириб, ўз хонасига

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

21

ётқизди. Унинг ярасини ювиб, боғлаш учун хотинидан кўмак истади. У титраб-қақшар, қалъа калити йўқолганини англаб, эси чиқиб кетганди.

Калитни топиши шарт. Шунинг учун ҳам Саидалини жонидай асрайди, ҳеч кимга ишонмайди энди. У ўзига келиши билан калит қаердалигини, нима бўлганини сўрайди. Воқеани сир тутишни, ҳеч кимсага оғиз очмасликни тайинлайди...

Саидали ҳамон бошидан ўтган даҳшатли ҳолат таъсирида эди. Роса толиққанди. Яраси ҳам бита бошлади. Аммо у ҳеч ўзига келолмаётганди. Кўзи уйкуга илинди дегунча туш кўрар, тушида қоронғида ўзига ҳужум қилган кимсанинг товушини такрор туяр, у: “Мен дарвозадан киришим керак!” дея уни кўрқитарди.

Хуллас, қутилмаганда бошига келган ўша кулфат ва сиқилишлар туфайли Саидали ҳеч ўнглана олмаётганди. Рухсизлиги учунми, яраси ҳам битай демасди...

Турли дори-дармон ва даволашлардан кейин, ниҳоят, у бир оз ўзига келди. Қоровул дарҳол ундан:

– Калит қани? – деб сўради.

– Билмайман. Мен қаердаман ўзи?.. – деди касал.

– Сенга нима бўлганини билмайсанми ҳали?

– Йўқ.

– Мен сени қалъа дарвозаси ёнидан топдим. Бурчакда ётган экансан...

Эслайсанми?

– Ҳа, мен... Э, калит қани? – деди Саидали довриаб.

– Сен мендан калитни сўрагандинг, тўғрими? – деди қоровул.

– Тўғри.

– Мен сенга калитни тепадан ташлагандим...

– Ҳа, калитни олганимни эслаяпман... Ўшанда ёнимга биттаси келди...

Мен билан бирга ичкарига кираман, деди...

– Кейин-чи?

– Мен кўнмадим. Калитларни тортиб олмоқчийди, бермадим...

– Жуда яхши! Кейин нима бўлганини эслайсанми?

– У кийинишидан ўғрига ўхшаган, қароқчисифат кимса эди... У бирдан ташланиб қолди, мен ҳам қиличимни суғурдим...

– Яхши... Аттанг, нега менга хабар қилмадинг, ахир одам деган ҳеч қурса тепага қараб бақиради-да!.. Э, майли, бўлар иш бўпти, кейин нима қилдинг?

– У ҳам қиличини яланғочлади, олиша кетдик. Жуда ўтқир қиличбоз экан. Мени олдинига қўлимдан... кейин сонимдан, сўнгра бошимдан яралади. Ҳушимни йўқотибман, кейин нима бўлганини эслай олмайман.

– Мен бу ерда сени кутдим, келавермадинг. Бақирдим, чақирдим, ҳеч кимса жавоб бермади. Охири дарвозани очдим, қарасам, бурчакда ётган экансан. Ичкарига олиб кирдим...

– Атрофни қидирмадингми, ҳалиги одам бирор нарса тушуриб қолдирмаптими? – дея сўради Саидали.

– Йўқ, қарамадим. Эртага текшираман, – деди қоровул. – Ҳа, у ичкарига кирмадимикин? Ҳусайн Курт қалъа калитларининг йўқолганини эшитса борми, мени ўлди деявер!.. Эртага вақтли туриб теваракни бир тинтиб чиқаман. Ҳа, у кимса юрак ютиб ичкарига киролмас-ов...

– Жуда тўғри!..

– У ҳолда, демак, агарда калит йўқолган бўлса, бунимендан бошқа фақат сиз биласиз. Ҳолбуки, сизни деб мен шу жиноий ишга қўл ур-

гандим. Иккимиз ҳам айбдоримиз. Берилиши тақиқланган нарсанинг олиниси ҳам жиноятдир. Бу воқеани ҳеч бир кимсага билдирманг! Мен у калит ўрнига янги бир калит ясаптираман, ёпиғлик қозон ёпиғлиғича қолаверади. Шундай қилиб, мен ҳам еб турган нонимдан ажралмайман, сизнинг жиноят қилганингизни ҳам кимса билмайди. Касаллигингизга бирор жўяли баҳона ўйлаб топарман. Келишдикми?

– Келишдик. Гап битта!

– Бўлди, кўнглимнинг тинчиши учун шу сўзингиз етарли. Энди қалайсиз?

– Яхшиман, худога шукр.

– Бошингиздаги жароҳат оғирми?

– Ҳа, шунақа шекилли, бошқа яраларимга қараганда ёмон қаттиқ оғрияпти.

– Ҳа, бошқа яраларингиз унчалик эмас...

– Ҳа, энди пешана экан-да...

– Қайғураверманг, икки-уч кунда тузалиб кетасиз.

– Иншооллоҳ.

– Худойи таолодан битта тилагим бор – шу калит топилсайди, ишқилиб.

– Худо хоҳласа, топилиб қолар.

– Ҳалиги ўғри уриб кетган бўлса, қандай топамиз ахир! – дея яна қоровулнинг фиғони фалакка чиқди.

– Э, қўяверсангиз-чи, биз янгисини ясаптирамыз.

– Зотан шунга қарор қилдик-ку.

– Тўғри, тўғри!..

Қоровул эрта тонгда атрофни тинтиб чиқди. Тўкилган қонларни ювди, киртишлади, изларни йўқотди. Аммо калит топилмади.

Эртасига тонг отиши биланоқ иккови ҳаяжонли суҳбатга берилишди.

– Атрофни турклар ўраб олганмиш...

– Қандай қилиб, нега?

– Хусайн Курт ҳазратлари уларнинг юртига бостириб борган эди-ку...

– Э, ҳа, шунгами?

– Ҳа, улар ҳам энди Хуросонни босиб олишармиш.

– Эй-воҳ, куним битибди!

– Э, қўйсангиз-чи, ваҳма қилманг.

– Билмайсизми, турклар хасталарга тегмайди, бу уларнинг энг муҳим одатларидан. Қари-қартанг, хотин, бола-чақаларга ҳам.

– Ҳа-а-а. Мен-чи, урушмай ётавераманми?

– Ўз жонингизни ўйласангиз-чи, уруш бўлса, тузалганингиздан кейин ҳам қочмас.

– Ўҳ-ҳ! Ё раббий!..

– Ҳа-ҳа, ишлар шунақа. Сен, мен ва хотинимга қийин. Чунки сен касал, мен қари, анави хотин киши бўлгани сабабли ватанимиз учун урушмоқдан маҳрумимиз, эй-воҳ... – деди қоровул.

– Афсус, афсус... – дея касал ҳам қайғуриб қўйди.

– Э, мана шунинг учун кўп хафаман-да.

– Қўй, эзилаверма. Ҳа, турклар бунда нима қиларкан ўзи, билмайсанми?

– Йў-ўқ, сен айтмасанг, мен қайдан билай.

– Бу ерда тўй қилармишлар-ку?

– Шу ерда-я, ичкари кириб, шунча мол-ҳолни талаб олганларидан, шунча одамни қирғин қилгандан кейин, а?

– Айтдим-ку, ахир, улар ўзларига қарши чиқмаганларга тегишмайди.

- Қарши чиққанларни нима қилишади?
- Бошини кесадилар.
- Қанақа тўй қилишармиш ўзи?
- Қиз чиқаришаркан.
- Кимни?
- Улуғ вазир Қизғиннинг қизи Ўлжайни.
- Кимга беришяпти?
- Темурга!..

III. ДАҲШАТЛИ ҲУКМ

Орадан уч кун ўтди. Хуросоннинг пасткам кўчаларидан биридаги вайрона, хароб уйда бир неча кимса тўпланган. Ташқаридан туркларнинг севинчли наъраларига, валинеъматлари вазир Қизғин берган тўй нашъ-аси билан бир овоздан қийқиришларига қарама-қарши ўларок бу ерда йиғилганлар руҳидаги ғайирлик, кину адоват, кўзларидаги ўч диққатни жалб этарди.

Темурнинг шартни бажариши, тўю байрами кимлардир учун мотамга айланганди. Бу хурсандчиликдан рақиблар нохуш эди, улар интиқом ўтида ёниб, бу ертўлада жамланишганди. Ичларидаги хирс ва ҳасад томирларини ёриб чиқиб, захарли найранг йирингларига айланиб ўртага тўкилмоқда эди.

Ҳаққа ва ҳақиқатга розилик кўрсатиш ўрнига унга қарши туришмоқда, ҳатто уни йўқ қилиш учун бирикишиб, гуруҳ тузишмоқда, вожаб!

Йиғилганларнинг ҳар бири фойдасиз интиқом оташида қовуриларди. Рухлари жаҳаннам забонийлари каби ғаддор, қалблари шайтони ражимдай золим ва ўзлари ҳақу ҳақиқат нурларига қарши бош кўтарган осийлар эди.

Юзларига боқилса, миршаблар башарасидаги совуқ даҳшатдан бошқа нарса кўринмасди. Фақат баднафсликнинг – нафси амморанинг тажассумига айланган бир тимсоли малъуния кўлкаси бор. Қалбларидаги иймон илоҳий қудрат тарафидан олиб қўйилганмикин деб ўйлайсиз. Кўзларида заррача шафқат ҳисси, онгу тушунчаларида урвоқча ҳамият туйғуси, сўзларида зиғирча бўлса ҳам адолат фикри сезилмасди...

Йиғилиш ўтаётган ер бинонинг ертўласи бўлиб, қоронғи ва рутубатли эди. Ертўланинг кўчага қараган томонида ҳам, бошқа тарафларида ҳам дераза ё туйнуксимон бирор тешик йўқ. Қоп-қоронғу хонадаги бир хонтахта тегра сизга чўккан фитначиларнинг ҳасад ва хирс тўла юз-кўзлари хира шам ёғдуларида аранг-аранг кўринарди.

Бу зулмат ва зах охирда ўтирганларнинг ажин босган тириш юзларида руҳларига азоб берган ҳасаду кин хасталигининг тасвири муҳрлангандай. Шайтанат эгаллаган дилларида надомат ё пушаймонлик ҳисларига ўрин қолмаган. Иблисона қиёфаларидаги кўполлик ва шафқатсизлик шундоққина кўзга ташланиб турарди.

Барчалари Ноқис номли амирлари буйруғига қатъий бўйсунган ҳолда бу ерда мажбуран ўтирганларини писанда қилаётгандай ғўдайишган; қилт этмасдан унинг сўзларига қулоқ солишмоқда. Ўзларини унинг ҳар қандай буйруғини сўзсиз бажаришга бағишлаганлариданми, ихтиёрсизликдан руҳлари эзилган, елкалари чўкиб, қаҳрдан қунушиб ўтиришарди.

Интиқом аламига тўла кўзларидаги хиддат ва ваҳшат оташи ҳеч сўнмайдигандай жонларини ўртаб-қуйдирмоқда, ёнган жонларининг ўтли парчалари гўё атрофга даҳшат бўлиб сочилмоқда эди.

Бу ёниқ даҳшат парчалари қоронғиликда худди мушукнинг кўзлари каби йилтиллаб кўринарди; аммо, минг афсуски, бу шайтоний йилтиллашлар уларнинг руҳидаги улкан зулматни ёрита олмайдиган даражада кичик ва заиф эди.

Бу мажлиснинг аҳволи руҳияси шундайин тубан, даҳшатли, иблисона фитнага тўла. Қўрқинчли, совуқ сукунатни бузиб илк бор сўз бошлаган кимса шундай деди:

– Хўп, модомики у ғолиб келди, бўлар иш бўлди. Аммо биз нечун ундан ўч олмаслигимиз керак?

– Ие, оғайни, унинг нима айби бор? Бирор ёмон иш қилдими ё? – деди бошқа бири. – Агарда у эмас, орамиздагилардан бири ғолиб чиқсайди, у ҳам бизга ўхшаб ўч олишни ўйлармиди?

– У ҳолда, менимча, ўлиши керак бўлган бошқа кимсадир! Айб олувчида эмас, берувчидадир.

– Йўқ! Менга қолса, бу вазиятда айб олувчида ҳам, берувчида ҳам эмас. Асл гуноҳ беришга маҳкум этган қувватдадир...

– У ҳолда?..

– У ҳолда, ҳукм этган у экан, демак, жазосини тортадиган малъун ҳам ўшадир!

– Тўғри!

– Тўппа-тўғри!..

– Унда кенгашни давом эттирамин ва асосий ишни ҳал қилайлик.

– Қани, қани...

– Уни биз чеккан аламларнинг энг оғирига бостириб ўлдириш керак! Бизни ёндирган аламнинг энг захарли ўтида куйдириб ўлдириш лозим! Қани, айтинг, қандай жазо берайлик?

– Олдинга уни бир қозикка боғлаб, қулоғини, бир кун оралатиб бурнини, қўлларини, оёқларини кесиш ва оч қўйиш керак!..

– Э, бунақаси кетмайди, мумкин эмас!

– Нега?

– Бунинг учун аввало уни қўлга тушириш, яъни яширинча олиб қочиш керак, бироқ бу иш имконсиз...

– Тўғри... бу имконсиз, бундай қилиб бўлмайди.

– Унда ўзингиз айтиб қўя қолинг..

– Менимча, энг маъқул йўл шу: кечаси чодирини босиб, уни ўлдириб, билинтирмай қочиш қолинг керак.

– Кўп яхши! Фақат биз истардикки, тез ўлиб қутулмасин-да, қийналиб ўлсин!

– Қўйсангиз-чи, дўстим, қийнаб-мийнаб ўтирадимиз, ўлсин-йўқолсин-э!

– Йў-ўқ, гапимиз гап: у қийналиб ўлиши керак! Ахир биз у туфайли жаҳаннам азобини тортдик-ку, унгаям тўққиз дўзахни кўрсатиб қўйиш керак!..

– Унда одамларимиз билан уни босиб, тутайлик-да, майдонга олиб чиқиб, роса азоблаб ўлдирайлик!

– Ҳай-ҳай, ўзингизни босинг! Бунинг ҳеч иложи йўқ! Ҳозирча исён бошлаганимизни сир сақлашимиз лозим. Дейликки, уни тута олмадик ва сиримиз очилиб қолди – унда бошимиз кетади-ку, ахир!.. Шунинг учун, яхшиси, ҳар ишни ими-жимиди битира қолайлик.

– Маъқул, унда бу ишни бажара оладиган кишини танлашимиз даркор. Кимнинг қўлидан келади, қани? Ичимиздан ким бу ишни бўйнига олади?

– Мен юзма-юз урушавераман-у, шу ханжар уришда машқим пастрок...
 – Мен ҳам шунақа...
 – Сен-чи?
 – Э, нима қиламиз? Бу ишни биримиз бажариб, бошқамиз қараб турсак, бунақаси кетмайди!

– Ҳа, мен бир нарсани ўйлаб топдим. Барингизга ёқади бу. Анали деворни мўлжаллаб ўқ отамиз, ким нишонга уролмаса, бу ишни ўшанга топширамиз. Бўладими?

– Э, яшавор, бўлди! Агарда икки-уч киши мўлжалга уролмаса, ўзаро яна синашадилар.

– Ҳеч ким нишонга теккизолмаса-чи?..

– Синаш такрорланади.

– Бўлди, келишдик.

Шу қарорга келингач, йиғилганларнинг бари ўрnidан турди. Ёйларига ўқ жойлаб, деворга қарата машқ сифатида бир-бир ота бошлашди...

Барчани ҳаяжон босганди. Бошида оғиз кўпиртириб сўзлаган қаҳрамонлар энди тулки каби писиб қолгандилар. Ўзларининг яхши ўқотар эканликларига ишонсалар ҳам, мободо, фалокат босиб нишонга уролмасам-у шу иш менга қолса, нима қиларкинман, деган кўрқув кўнгилларга оралаганди ва биринчи бўлиб бошлашга ҳеч ким шошилмаётганди.

Нихоят, бир йигит ўртага чикди, барча уни олқишлади. У ёйини кериб, қўйиб юборди, ўқ нишонга тегди. Ўқчи ғалаба наърасини отаркан, қалбидан тошган севинч тўлқинларини босиш учун четроққа ўтди.

Иккинчи... учинчи... навбати билан ўқ узиш давом этмоқда эди.

Охири улардан биттаси – жуда қутуриб, гуноҳкорни роса қийнаб ўлдириш керак, деяётган йигит мўлжалдан янглишди. Ундан кейин барча ўқ отганлар нишонга урди.

Шундай қилиб, фитна мажлиси ҳам тугади, бўлажак қотил ҳам аниқланди. Энди қандай ўлдиришга келишилса, бас. Йиғилганлар яна кенгаша бошлашди.

Бўлажак қотил эса уларга аралашмас, бир четда сўппайиб, қотиб қолган, қон қочган сарғимтир юзи қайғуга ботган эди...

Ишнинг асосий қисми ҳал этилгани учун елкаларидаги оғир юкдан қутулган йигитлар мамнун ҳолда масалани муҳокама қила кетишди.

– Бу иш қачон бўлгани маъқул?

– Қайтиш пайтида...

– Энди қарор қабул қилинди, фақат, мажлисимиз бошида айтилганидек, бу иш жуда оғир, қақшатқич ўлим билан яқунланиши керак!

– Менга қолса, бунинг ҳеч кераги йўқ, ундан ўчимизни олайлик-да, кифояланайлик...

– Ие, унда қароримиз қарор эмасми?

– Қарор...

– Бунда неча кишимиз?

– Саккиз киши.

– Баримиз шу қарорни сир сақлашга онт ичамиз, розимисизлар? Уни ўлдирадиган оғайнимиздан бошқа ҳамма қасам ичсин!

– Қасам ичамиз!

Шундай қилиб, сўнгги қарор ҳам қабул этилди.

– Яхши, энди тарқалайлик... – деди фитнабоши.

– Шу вазир Қизғин гўрга киргандан кейин унинг куёви нима бўларкин, қани кўраимиз... – дея бири тишини ғижирлатиб қўйди.

Ҳа, фитначилар томонидан иккинчи ўлдирилажак шахс Темур эди.

IV. ҚАЛЪА ИЧИДАН ЗАБТ ЭТИЛАДИ

Туркийларнинг Хуросон қалъасини ўраб олганлари ҳақида қоровул билан хаста Саидали сўйлашиб ўтирганларида, аслида, у ичидан эгалланиб бўлаёзганди. Чунки ўттизтача аскар қалъага кириб, ўз ишларини бажаришаётган эди...

Уларнинг қалъага кириши шундай юз берганди. Темур, калитни вазир Қизғинга топширган қуни, эрталаб ундан қабул қилишини сўради, изн олгач, бориб у билан кўришди. Хуросонни эгаллаш режаси тузилди.

– Улуғ вазир! – деди Темур Қизғинга. – Рухсат этсангиз, аввало қулингиз ўттиз аскарим билан кўшиндан ажралсам-да, ўқдай учиб Хуросонга етиб борсам...

– Маъқул. Аммо сизнинг боришингиздан туркларнинг келаётганини сезиб қолган Хусайн Курт тарафдорлари керакли тайёрликни кўриб, бизга тўсиқ бўлмасмикин?

– Улуғ вазир, изн берсангиз етарли, бу аскарлар билан мен кеча қоронғусида, ҳеч кимсага билдирмасдан Хуросонга кириб бораман ва уларни қалъага жойлаштираман...

– Кейин-чи?

– Эртасигаёқ кўшинга қайтиб келаман ва ҳужумни бошлаймиз...

– Ичкарига кириб олганлар нима қилади?

– Улар кийимларини ўзгартириб, шаҳарнинг ҳар ёғига ёйилишади ва туркийлар ҳақида турли миш-мишларни тарқатишади...

– Қанақа миш-миш?

– Масалан, туркийлар бу ерга келибдир, аммо улар ўзларига тегмаганларга ҳеч қанақа ёмонлик қилмас эмиш ва зотан, одатлари шунақа эмиш, дея гап тарқатишади. Ёки: туркийлар Хуросонда қилинадиган бир тўйга тайёргарлик кўришяптиymiш, тўй кайфиятида бўлганлари учун, ҳеч кимнинг бурнини қонатишмоқчи эмасмиш, дея омманинг қулоғини киздиришади...

– Балли! Сўнгра?

– Авомни гоҳ ваҳимага солувчи, гоҳ севинтирувчи шунақа гаплар билан овутиб, лақиллатиб туришади-да...

– Натижа нима бўладир?

– Кўшинимиз жангга кириши биланоқ улар ҳам қиличларини яланғочлаб, қалъа ичида ҳужумга ўтишади, дарвозаларни синдириб-бузиб, очишади ва аскарларимизнинг ичкарига киришлари учун йўл тайёрлашади...

– Ўғлим, агар сен уларнинг бошида турмасанг, тартиб билан бир иш қилиш қийин. Яхшиси, сен қалъада туриб, бир байроқ воситасида кўшинимизга ҳужум ишорасини берсанг, сўнгра одамларингга дарвозаларни бузишни буюрсанг, ишимиз янада силлиқ битади деб ўйлайман.

– Бунақа қилсак ҳам бўлаверади, отажон. Фақат, ўйлашимча, менинг кўшин билан бирга юриш қилишим фойдалироқдир. Сиз айтган ишни бошқа бировга топширсам бўладими...

– Майли, ўғлим, билганингча иш тутавер! Режаларинг жуда мақбул!..

– Бу ердаги аскарлар жуда интизом билан ҳаракат этишлари лозим...

– Кўнглингни тўқ тут, сен айтганингдай бўлади...
 – Энг муҳими, сизларга бир отлик юбораман, у айтган тартибга кўра юриш қилинса, бас...
 – Қанақа тартиб?
 – Унинг қандайлиги менинг қалъа ичида бажарадиган баъзи ишларимга боғлиқ, кейин билдираман...
 – Жуда яхши ўйлабсан, ўғлим. Рухсат, одамларингни ол-да, йўлга тушавер!
 – Хўп бўлади, отажон!.. – деди Темур ва улуг вазирга таъзим қилиб, чодирдан чиқа бошлади. Шу аснода Қизғиннинг овози кулоғига чалинди, у:
 – Арслон Темур! Мен сени мингбоши қилиб тайинладим! – деди...
 Эртаси кечки пайт Хуросонда, Хусайн Курт қароргоҳи атрофида нотаниш бир йигит айланиб юарди.

Бу шахс ғоятда эҳтиёткор ва жуда қўрқоқ одамдай қадам ташлар, баъзан тўхтаб, теграсига кулоқ солар, мумкин қадар ими-жимиди ҳаракат қилишга интилар эди. Елкасида хуржуни ҳам бор. Диққат билан қараган киши унинг хуржунидаги юк тобора озайиб бораётганини сезиши қийин эмас...

Бир оз юргач, нотаниш йигит хуржунини ерга қўйди ва эгилиб, изини йўқотиш ниятидами, қўллари билан тупроқни текислай бошлади...

Анчагача бу иш билан машғул бўлди ва ниҳоят, хуржунини яна елкасига олиб, қалъа дарвозаси тарафга йўналди. Бир муддат ўтгач, хуржун бўшади. Ортига қайтаркан, аввалгидай эгилиб, қўллари билан тупроқни аралаштириб, ерни текислаб келди.

Сўнгра хуржунни олиб, яқиндаги бир уйга кириб, уни тўлатиб чикди. Ярим қолган ишини давом эттириб, яна қалъа дарвозаси томонга қараб ҳаракат қилди... Ишини битириб, кўздан ғойиб бўлди.

Анчадан сўнг яширинча ҳалиги ишларни қилган нотаниш йигит ёнида бир отлик билан қалъа дарвозаси ёнига келди. Қўлидаги калит билан дарвозани очди. Эгилишиб, отнинг туёқларига боғланган кигизларни ечишди. Сўнгра нотаниш йигит отликқа шивирлаб, топшириқлар бера бошлади:

– Дундар, энди сен билан ажралишамиз. Шу ердаёқ отга осилган хуржун тубини пичоқ уриб тешиб қўясан...

– Хўп бўлади, мингбоши! Кейин-чи?

– Ўнгдаги хуржун бўшагач, чапдаги хуржун тагини ҳам тешасан.

– Бош устига, мингбоши!

– Хуржун ичидаги қаерда тугаса, ўша ерга белги қўясан-да, қўшинга қараб от чоптирасан...

– Сўнг вазир Қизғиннинг хузурига кирман...

– Шундай! Унга қўшинга юриш буйруғини беришини ва ўрдунинг белги қўйилган майдонга келиб кутишини айтасан.

– Бош устига!

– Қайнотам, муҳтарам қўмондонимизга ҳурматимни билдир ва айтганларимни тўла етказ!

– Буйруғингизни бажараман! – деди ва отлик хуржунни тешиб, йўлга тушди.

Нотаниш йигит қўлини чўнтагига суқиб, нималарнидир олди ва илгари тўхтаган жойидан отлик жўнаган ергача уларни кўмиб, тупроқни излар билинмайдиган қилиб текислади.

Бу шошилинич ишлар битгач, энди бу маконда ўзи қиладиган иш қолмагани учун дарвозани беркитиб, калитни қўйнига солди-да, йўлига кетди.

* * *

Шу воқеанинг эртасига эрталаб бутун Хуросонга миш-миш тарқалиб, аҳолини ҳаяжон босди.

Хуросон бозорларида, чойхоналарида одамлар урушга тайёргарлик ҳақида ваҳимали сўзларни айтишар, турли миш-мишларни такрорлашар эди:

- Вой-бўй! Туркийлар ҳамма ерни ўраб олганмиш...
- Аскарлари жуда кўп эмиш, ўзимизни қачонгача ҳимоя қиларкинмиш, а...
- Ўлгунгача...
- Улар ўлдираверадилар, ўлдираверадилар...
- Э, ўлдирса ўлдирсин!
- Бундан сенга нима фойда? Кафандан бошқа сенга не тегарди?
- Э, бўлганича бўлар.
- Балки кафан ҳам тегмас.
- Нега?
- Чунки турклар урушда ўлганларни кафанлашмайди.
- Нима бўлганда ҳам биз ватанимизни мудофаа қилаверайлик-чи...
- Менга қолса, мудофаа-пудофаани ўйламаган яхши, ўлишга шошилиш ақлдан эмас.
- Э, оғайни, ҳамманинг жони ҳам жон, нима, турклар бизга ўхшаган одам эмасми?
- Бизга ўхшайди-ку, аммо фарқи бор-да: бизлар заиф, улар кучли.
- Нима бўпти?
- Э, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди!
- Ҳеч нарса келмайди эмиш! Ватанимиз учун ўлиш ҳам қўлимиздан келмайдими?
- Қанчалар ватанпарварлик қилсанг-да, бошқалар не ҳам дерди? Сени урғочисини қўлдан чиқармаслик учун тиришган арслонга ўхшатади холос, шу.
- Бу гапларни қўй. Хўш, туркийларнинг бу ерда нима иши бор деб ўйлайсан?
- Ие, оғайни, туркларда не гуноҳ, ахир бизнинг Хусайн Курт уларга ҳужум қилди-ку, энди улар ҳам жавобини қайтармоқда-да.
- Ҳм-м... Сен мудофаа тарафдоримсан?
- Балки мудофаа қилиш керакдир, фақат ўлгунгача эмас.
- Тўғри айтасан.
- Ана, гаплашганимиз яхши бўлди. Сен ҳам менга ўхшаб ўйларкансан.
- Зотан шундай ўйлашга мажбурмиш. Аммо урушга киргандан кейин, бирор дайди ўқ тегиб қурбон бўлсанг, бунга ҳам кўниш керак, ахир ватан учун ўлимдан қочиш айб-да!
- Ҳолбуки, мағлубият муҳаққак!
- Унда жонга қасд қилмаган маъқул. Ўлиб кетгандан кимга фойда ахир.
- Аввал айтганимдай, бу вазиятда туркийлар ҳақли: бизники уларга ҳужум қилди, улар жавоб бермоқда, демак, ҳақ улар томонда бўлгач, мағлубиятимиз ҳам аниқ!
- Ҳа, сендан турклар бу ерда нима қилишмоқчи, деб сўраганим...
- Ўлжай Турканнинг тўйини ўтказишар эмиш.
- Кейин-чи?
- Билишимча, кейин қайтиб кетадилар...
- Шунча овозгарчиликдан нима фойда бор?

– Агарда тутиб олишса, Хусайн Куртнинг адабини бериб кўядилар. Тутилмаса ҳам, ғолиблик уларга катта мукофот...

Булар суҳбатлашиб туришаркан, тушлик пайти ҳам бўлиб қолганди. Бирдан қалъада катта тўполон, шиддатли тарақа-туруқ бошланди, омма инига чўп суқилган арилардай ҳар тарафга тўзғиб қочди, бир зумда шаҳарда қиёмат кўпди. Яраланган, йиқилган, эзилган, инграган, йиғлаган аҳолининг паришон ҳолидан туркларнинг қиличи солган кўрқувдан – Хуросоннинг руҳи сингани кўриниб турарди.

Бу тўс-тўполон қайдан чиқди, бу ваҳима қайдан келди, бу маҳшарни ким келтирди ўзи?..

* * *

Темур қалъа ичидаги бир уйни нишонга олиб, уни портлатиш учун ер остидан лаҳм қазиб, уни ташқарига, дарвоза ёнигача келган бир нуқтага туташтирган эди. Бу нуқтани эса қўмондон Қизгин кўшини кўр тўккан майдонга улаган эди. Бу яширин портлатиш йўлига борут тўкиб чиқилганди. Унга ўт берилгач, кутилмаганда дарвоза атрофини, қалъа ич-карисини портлаш гумбурлари қоплади, чакмоқ тушиб, уйларни ёққандай бўлди; Хусайн Куртнинг одамларидан аллақанчаси ўлди.

Темур қалъа кунчиқари бурчагидаги бир тепага чиқиб, қўлидаги байроқни хилпиратди. Бу қўмондон Қизгин кўшинига бир ишора эди. Шу онда кўшин турган ердан бир ўт ёниб, илондай биланглаб, ўқдай учганича қалъага қараб йўналди ва бир зумда шаҳарга кирди.

Портлаш йўлларининг иплари ўргимчак тўридай шаҳарнинг барча дарвозаларига ва улардан яна чўзилиб келиб майдондаги нишонга боғланганди. Майдондаги катта портлаш ҳар ёқни остин-устун қилиб юборди...

Ҳа, Хуросон аҳлининг энди-энди мудофаа тайёргарлигини кўраётган пайтда, кутилмаганда юз берган бу мудҳиш воқеанинг сабаби, аслида, Темурнинг ярим кечаси ҳозирлаган портлатиш йўли ва унга Қизгин кўшини томонидан ўт берилиши эди.

Нима бўлганини халқ билмай қолди, портлаш шаҳарда қиёмат кўпгандай ваҳима уйғотди.

Уруш ҳам бир қиёмат эмасми, аслида? Бир қисм гуноҳкор банда ўзини қутқаролмайдиган даражада ожизу мағлуб ва бир қисм заволли эса – қуролланган ва ғолиб!.. Маҳшар шу эмасми? Бир тарафда мамнун ва масъудлар, бир ёқда эса маҳкум ва гирёнлар!..

Темурнинг иккинчи ишоратидан сўнгра камоли шавқу шиддат билан қуролларини тақиб, отларига минишиб, Хуросон қалъасига довулдай ёпирилган туркийлар ўзларининг зафар қозонишларига амин эдилар. Уларнинг ўқиға учганлар, найзаси ва қиличи зарбидан ўлганлар, отлари туёқлари тагида эзилиб, ерда юмалаб ётган мағлублар... Бу талотўпда эсидан айрилганича жонини асраш учун ҳар ёққа қочаётганлар, жасадларни босиб, қон кечганча югураётган фалокатзадалар... барчаси тинимсиз югурмоқда, йўл-йўлакай урушмоқда, олишмоқда, йиқилмоқда, ўлмоқда, қочмоқда... Хуллас, ваҳимали бир ҳой-хуйу қонли бир даҳшат тўла фожиятқи, кўз билан кўриш бору сўз билан тасвирлаш имконсиз...

Бу пайтда дарвоза қоровули билан ярадор Саидали уйдан ташқарига чиқмасдан, нима бўлишини кутиб жим ўтиришарди. Бир неча жангчи уларнинг маконига ҳам бостириб кирди. Ичкарида бир бечора хотин ва

ярадорни, таслим бўлган қоровулни кўришди.

Уларга ҳужум қилиш туркийлар одатига ётлигига қарамасдан, баъзи марҳаматсиз аскарлар босқин ва талон қилишди. Учаласини ҳам боғламоқчи бўлиб туришганди, шу аснода орқадан бир товуш эшитилди:

– Туркийлар уруш пайти касаллару хотинларга, болалару қариларга тегмайдирлар. Сизлар нима қилмоқдасиз?!

Аскарлар товуш келган ёққа қарашди. Барчаси шалвираб, қўллари ёнларига осилиб қолди ва мулзам ҳолда салом бериб, унга:

– Кечиринг, улуғ мингбошимиз! – дея хитоб этдилар.

V. КУНДУЗИ УРУШ, КЕЧАСИ ТҶЙ

Ўша куни аср пайти Хуросон забт ва асир этилди. Шаҳар тозаланди, тартибга солинди, ўликлар кўмилди.

Шу кечаси ҳеч кимса ухламади.

Бу тунда вазир Қизғинни ўлдиришга ҳукм этган саккиз исёнчининг қарори амалга оширилиши керак.

Бу оқшом Хуросоннинг ишғол этилган энг улкан, ҳашаматли саройларидан бири тўйхонага айлантирилган ва зиёфат бошланган эди. Атроф ёп-ёруғ, зиёга ғарк; ой ёғдулари гўё бу тўйни безамокда; гўзал, очик юзли моҳитоб гўё фол очиб, толенинг кулиб боқаётганини билдираётгандай, Темурнинг порлоқ келажигидан хабар бераётгандай.

Ўртадаги гулханлар шунчалар чиройли ёнардики, осмондан қаралса, ер самога ўхшаб кетарди. Гулханларнинг ҳар бири бир порлоқ юлдуз каби ёнар, тўйхона эса ой мисоли ёрқин ва мунаввар эди... Атрофда куй-кўшиқ янграр, тантана оҳанги, шавку тараб, нашъали кўклам ҳавоси ҳукмдор эди. Барча қўмондонлар вазир Қизғиннинг қизи келин бўлган бу кечада ниҳоятда хурсанд, кўлдан келганча ўйин-кулги қилиб, тўйни қиздиришга интилишарди. Уларнинг суҳбатларида, самимий ўтиришларида турк халқининг улуғ ва содда табиати кўриниб турарди. Улар орасидаги яқинлик ва самимият тўй туфайли янада жонлангандай, юксалгандай эди.

Темур севгилиси Ўлжай Турканга қовушган бу кечада, тўйнинг суруру завқидан таъсирланибми, тонггача ухлай олмади. У хаёлан бор-йўғини севикли ёрига бахш айлар, унинг гўзаллиги берган бу пурнур, нашидали соатларнинг ҳар бир онага ўз ҳаётини ҳадя этар ва яна мадҳу тавсифида жудаям ожиз қолгани Ўлжай Туркан гўзаллиги кўкига термула-термула унинг порлоқ юлдузларини санамокқа бошлар ва улардан ўйларида бир гулдаста ясар эди...

Қалбининг энг маҳрам нуқталаридан тўлиб-тошиб чиққан муҳаббат туйғуларини ҳаяжон билан суйганига англатаркан, бу орада жангу жадалларни, ўз қаҳрамонликларини ҳеч тилга олмас, фақат ишқдан, фақат ҳиссиётдан, валҳосил, ёлғиз ўзидан, руҳидан сўзлар эди.

– Ўлжай, – дерди у, – сенга бўлган севгимнинг берган алами қанчалар аёвсизлигини биласанми?

– Билмайман...

– Ўҳ-ҳ, билмайсан, шундайми?... Юрагимда сақлаган ишқимни билишинг, ҳис этишинг учун, аввало, сени ундан хабардор этишим керак эди. Ҳолбуки, мен сенга буни билдирмадим. Сен меники, фақат ўзимники бўлганингдан кейин кўнглимни очаман, дея ўйлагандим...

– Энди мен сеники бўлдим, тўғрими?

– Ҳа, Туркан, ҳа! Энди сен фақат меникисан!..

Темур бу сўзларни айтarkan, жўшган руҳининг, ёнган қалбининг ҳароратига чидай олмади ва гўзал малагини кучди, ўпди, сўнгра бошини унинг тиззасига кўйиб, юрагини кўрсатиб:

– Мен ҳам сеники! – деди. – Тонгда, шудрингли чаманларда ўтирган пайтларимда булбуллар сайраркан, улар сенинг гўзаллигингни куйляпти, дея рашк қилардим! Офтобнинг маҳмур юзидан оққан хандали, гулгун ёғдулари сенинг нозик чехрангга азият беради дея, сенга, сенинг париларниқидан ҳам юмшоқ ва латиф баданингга ҳарорати савдоси-ла хиёнат этадир, дея ўртаниб-қизганардим!..

Гулдаги гулгун латофат сандан ўғирлангандир дея, ой ўзидаги ойдинлиги софликни сандан олиб акс эттираётгир дея, баҳордаги янгидан жонланиш, тирилиш сенинг дийдорингдан ҳосил бўлган дея қизганардим...

Булар ва бутун олам сенинг гўзаллигинг туфайли гўзаллашаётганини ва бундан ўзимнинг маҳрум эканлигимни кўратуриб, кўп хафа бўлардим, йиғлардим... Урушдан, ғавғодан, жангу жадалдан ҳеч қайтмаган, сесканмаган бу қаттиқ кўнглим сенинг савдойи ишқинг золимлиги қаршисида титраб, ожиз қолаверарди...

Тасаввур этки, тиз чўкканича Тангрисига ёлвораётган бир гуноҳкор вазиятида эдим... Мана шундай, Туркан, сенинг учун, фақат сен учун мен бу алам остида ҳар куни эзилдим, йилларча изтироб чекдим... сенинг юзингни кўролмаслик менга энг оғир жазо эди. У жазони чеккан пайтларимда, ўша азобли ҳижрон зиндонида бўғилган замонларимда қалбимдаги фарёд ва изтироб, руҳимдаги афғону оғулар кўксимни ёқар, қовураб, ўзлимдан, ўзимдан заррача бир нарса қолмас ва мен бутунлай сенга айланиб қолардим ва фақат сени ўйлардим...

– Нега?..

– Нега? Ўҳ-ҳ, жоним, нега, нечун? Қалбим чаманидаги аламлар, ишқлар, руҳлар тараннум этган жоним булбулининг пинҳона ҳижронини сенинг у товуш етмас қулоғингга эшиттира олмаганим учун! Ишқим денгизидаги айрилиқ тўлқинларининг зарбалари кўнглимни яралаган дақиқаларда кимсасиз, умидсиз, имконсиз қолганим ва бечора руҳимдаги қийналишларни сенга, сенинг руҳингга сездира олмаганим учун! Борлигим осмонини қоплаган булутлар орасида ўртанарканман, ойдек йироқ юзингни кўрмоқ иштиёкида йиғлаган кўзларимдаги ҳижрон дардини сенга билдира олмаганим учун!..

Нечун дейсанми? Зулмати ҳижронда ожиз қолганим учун!

Нечун дейсанми? Бекаслигим учун!

Нечун дейсанми? Сенсизлигим учун!

– Мана энди менга эга бўлдинг...

– Ҳа! Сенга етишдим ва қалбим чаманидаги руҳим булбули ўз сирли кўшиқларини сенга айтмоқда энди. Хотираларимни сенга сўйламоқдаман. Ўҳ-ҳ, хиралашган кўзларим висолинг нури билан тўлиб, аввалгидай порлай бошлади энди! Энди юрагимдаги қайғу ўрнида гуллар очилди. Ундан ингроқлар эмас, шавку сурур садолари юксалмоқда. Кўзларимдаги соф ишқнинг шаффоф ёғдулари сенга, сенинг қарашларингдаги нурларга бориб туташмоқда... Шундай қилиб, орадаги бутун ҳижрон азоблари битди, висолнинг ёрқин кунлари келиб етди! Қалбимдаги қора, мазлум булутлар қолмади, руҳимдаги жаҳаннамий оташлар сўнди, ишқимдаги зиндон ҳаволари тарқалди, кўксимдаги савдо заҳарлари йўқолди ва буларнинг барига сабаб сенинг порлаган толе офтобинг, сенинг дийдори хуснинг...

– Демакки, энди эски ғам-аламларинг йўқ; демакки, бу кеча бахтлисан. У ҳолда, нечун менга ўша дарду ҳузунларингдан, қоронғиликларингдан, ўлимларингдан сўйларсан?

– Ўҳ-ҳ! Ҳа, Ўлжай, ҳа, энди улар бари ўтди, энди бахтимиз билан бирга бўлайлик! Ўтмиш бир туш, келажак эса қоронғулик. Шундай экан, шу ҳолу ҳолатни, ҳозирги онларнинг топилмас завку шавқларини, сурурларини қандайдир тушга, аллақандай қоронғиликка фидо этиб бўларканми! Асло!..

Ҳа, жуда тўғри, Ўлжай, жуда тўғри!..

Икки севишган висол кечасида шундайин суҳбатлашиб ўтираркан, тонг оқаринқираб, куёшнинг заррин зиёлари уфқни ёрита бошлади... Тонг гўё келажакнинг порлоқ саҳифаларини, гулгун табассумларини ва Темур учун тайёрланган ёрқин истиқболни кўрсатмоқчига ўхшарди... Шу билан баробар, унинг юзида сарғимтир бир кулумсаш ҳам бор эдики, бу кеча оқшом бунда тўй қилинаркан, бошқа бир ерда вазир Қизғиннинг қатлига қарор қилинганига, толенинг бадбахтлигига мудҳиш ва самимий ишорат, шафқат аломати эди...

VI. МАШЪУМ КЕЧА

Хуросондан ортга қайтилди... Ҳусайн Куртни енгиб, зафар қозонган оқшомда она томонидан жалойирларга мансуб Ўлжай билан Темурнинг тўйи тантаналарини ўтказиб, сўнгра юртга равона бўлинган эди.

Уруш тугаши биланок, ёқимсиз қон ҳидидан қутулар-қутулмас шошилинич суратда ўз ҳолига ташлаб кетилган ватанига қайтган улуғ вазир Қизғин ҳазратлари дарҳол йўқлиги замонида юзага чиққан масалаларни ҳал этишга, бошқарув ишларини мустаҳкамлашга киришди.

Энди ҳар куни тонг оқаргач, ўрнидан турар, куёш чиққандан шомгача ҳоқимият идораси билан машғул бўлар, ой ботгунгача ўринга ётмас эди.

Қоронғи бир кеча; вазир Қизғин ўтирган ердан нарироқда юзи-кўзи ўралган бир кимса сездирмасдан, шарпадай кезиб юрибди...

Болалигидан бери чодирда ухлашга ўрганган Қизғин уйкуга толаркан, ҳалиги шарпа товушсиз яқинлашиб, чодирнинг орқа тарафига ўтди. Аста кулоқ тутди, вазирнинг ухлаётганига қаноат ҳосил қилгач, ичкарига кириш учун чодир тагидан тешик очди.

Сўнгра номаълум киши атрофга кулоқ солди, бирор хавф йўқлигини аниқлагач, оҳиста ичкарига эмаклаб кирди ва чодир ичини кўздан кечира бошлади...

Нотаниш кимса очган тешик вазир Қизғин ётган ернинг ёнида эди. Қора ниятли шахс чодирда вазир ва ўзидан бошқа ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, қоронғиликда кўли билан ўлчаб, тахмин этилган нишонга, вазир Қизғиннинг қоқ юрагига ханжарини санчди.

Мудҳиш зарбадан бирдан уйғониб, ўрнидан сапчиб турган вазир қоронғиликда номаълум шахс билан бўғиша кетди. Қотил ишнинг пачава бўлиши мумкинлигини ўйлаб, ғазаби янада қайнаб-тошиб, вазирга иккинчи бор ханжар урди...

Иккинчи зарбани еган кекса вазир ихтиёрсиз ерга чўзилиб қолди, бир оз инграниб, типирчилагач:

– Сен... кимсан?.. – деб сўради.

– Менми? Сенинг қотилинг! – деди номаълум шахс.

– Нега... мени...ўлдирмоқчисан?..

– Қизингни бермаганинг учун!
 – Сенинг... шерикларинг ким?..
 – Қизингни истаган неча киши бўлса – бариси!
 – Унда... бари... менинг амирларимдан...
 – Шундай, бари! Зотан, эртага ҳар бири ўз одамлари билан исён бошлайди!..

– Эй-воҳ, юрагим... Ким бор...

– Ўл-э!..

Қотил шундай дея вазирга яна бир ханжар урди.

Сўнгра, бу ерда туришга ортиқ ҳожат қолмаганидан, чакқон эмаклар тешиқдан ўтди-да, қоронғиликда ғойиб бўлди.

Нохуш товушдан хавотирланган Темур ва Ўлжай шошилиб вазир Қизғиннинг чодирига етиб келишди. Қизғин сўнги нафасини оларкан, Темурга қараб:

– Мени... ўлдирганлар... эртага... сендан айриладилар, – деди. – Ўғлим, ўзингга... эҳтиёт бўл... Қизим... алвидо... Ўчимни... ўчимни олингиз!..

Вазирнинг сўнги сўзлари бўғзидан хириллаб чиқди ва қайғу билан бош эгиб турган куёви Темур билан қизи Ўлжай кўз ўнгида тўлғона-тўлғона жон берди. Бечора чолнинг боши ёстиқда қимирламай қотиб қолди. Ўлжай ва Темур шу онда онт ичдилар.

– Отамнинг ўчини оласан-а, Темур? – деди Ўлжай.

– Ҳа, ўч оламан!

– Мени севасан-а?

– Ҳа, севаман!

– Сендан менинг бошим учун отамнинг ўчини олишингни истайман!

– Онт ичаман: отамизнинг ўчини оламан!

– Мен ҳам онт ичаман: ҳар доим сен билан биргаман, ҳар хусусда ёрдамчингман...

– Отамизнинг ўчини олмасдан қўймаймиз! Уни ҳечам унутмаймиз! Унинг интиқомини олгунча фақат унинг учун яшаймиз!

– Ҳа, Темур, фақат унинг учун яшаймиз!

Икковлон аҳду қарор қилиб турган шу дақиқаларда қўлида машъала тутган Ўлжайнинг укаси чодирга кириб келди ва аҳволдан воқиф бўлгач:

– Тўғри, Темур, фақат ўч олиш учун яшаш керак, – деди.

Машъала чодир ичини ёритаркан, Темур бирдан бакириб юборди:

– Ҳаҳ!.. Оллоҳ гуноҳкорларни ўз айбларини беркитишда доимо янглиш йўлларга солмишдир. Ана, қотил шу ерда! Оҳ... м ана, қотил ханжарини отамизнинг кўксига қолдириб кетибди..

– Нима? Ханжарини-я?..

– Ҳа.

Темур вазир Қизғиннинг кўксидан ханжарни суғуриб олди, унга синчиклаб қаради.

– Бу улуғ вазир Сулаймонга тегишли қурол, – деди.

– Демак, қотил у!..

– Ханжарга ва ундаги ёзувга қараганда, қотил у... фақат у ёлғиз эмас...

– Яхши, шериклари ким деб ўйлайсан?..

– Бу ишни аниқлаштиришни бизнинг Ўғуз Арслонга топшириш керак. Тонг отгунча ҳал қилади.

– Онт ичамизки, улардан даҳшатли ўч олурмиз!..

– Ҳа, мудҳиш интиқом олурмиз!..

VII. МУДҲИШ ИНТИҚОМ

Эртаси тонгданоқ вазир Қизгиннинг қатл қилингани хабари ёйилар-ёйилмас кўшинда шунақаям саросима, талотўп бошландики, ғурур ва иззат нафслари задаланган турклар Темурнинг ёнига ёпирилиб келдилар ва ўч олишга қасам ичиб, уни қасос учун ташвиқ ва тарғиб этдилар.

Бу чоғда Темурнинг чодирига тўпланган беклар, мингбошилар ва бошқа улуғлар қотилнинг ва хоинларнинг кимлигини аниқлаш ниятида Ўғуз Арслон аниқлаган далиллар устида муҳокама юритишмоқда эди.

– Болам, – деди Ўғуз Арслон, – буйруғингизни бажариш учун кийимларимни ўзгартириб, бошқа қиёфада жангчилар орасига бордим...

Ҳеч нарсани билмагандай атрофни айланарканман, қоронғида, бир катта тош ортида беркиниб турган номаълум шахснинг: “Ким у?!” дея бақирганини эшитдим.

Унинг овози титрарди. Дарров хушёр тортдим, бир нарсаси бор шунинг, дея ўйладим. “Менман”, дедим-да, секингина унга яқинлашарканман, таниб қолмаслиги учун қоронғироқ тарафга ўтдим.

Қаршисида тўхтаб, кўрдимки, Сулаймон турибди! “Нима қилдинг, Сулаймон? Анави ишни битирдингми?..” дедим шивирлаб.

Шу сўзимдан кейин унинг кўнгли тинчиб: “Ҳа! Битирдим! Аммо менинг ҳам ишим битди энди...” деди.

У мени ҳалиям танимаганди, ўзининг фитначи шерикларидан бири дея хаёл қилганди. Юз-кўзим белбоғ билан ўралгани учун соқолим кўринмасди, чаққон ҳаракатларим мени ёш кўрсатарди.

“Ошналаримизнинг хабари борми?” дедим.

“Йўғ-э, қаёқда. Бу ерга ўзим аранг етиб келдим-ку”, деди.

“Бу ерда ҳеч ким йўқ, тинч. Уларни ҳам чақирсак бўлмасмикин?”, дедим.

“Бўлади...” деди у.

“Кечкурун йиғилиш бор деб айттириб юборишганди, бироқ мен боролмадим. Мана шу куни тунда ҳукм бажарилиши кераклигини билдиришганди, шуни ўйлаб, агар иш ўйлаганимиздай чиқмай қолса, нима бўларкин, дея роса кўрқдим-а... Шомдан бери шу атрофда дайдиб юрибман-да. Аммо ўзингиз жуда чаққон, ҳар ишни сездирмай қиладиган устасан-да, қачон келганингни билмай қолибман...” дедим.

“Ҳа, нима демоқчидим... Унда бориб уларни чақириб келай. Бугунги йиғилиш қайда?” деб сўради у.

“Қоя Алп чодирда”, дедим.

У кетди.

Мен сўнгра чодирга бориб, фитначиларни кўрдим...

Ўғуз Арслон сўзини тугатиши билан Темур ундан:

– Улар кимлар экан? – дея сўради.

– Улуғим, сиз уларнинг барини танийсиз...

– Йўғ-э! Кимлар?

– Бари сизнинг рақибларингиз. Ўлжай Турканни истаб, қуруқ қолганлар, анави ғавғода Оқа Кундузни ўлдириб қўйиб, қўли қонга беланган саккиз жиноятчи... Сулаймон ўшалардан бири эмасмиди?..

– Ҳа, энди англаяпман гап нимадалигини... Демак, Қизгин вазирни қизи учун ўлдиришган, шундайми? У ҳолда қотилларга омон йўқ!.. – деди Темур.

– Оллоҳ йўлингни очик қилсин! – деди Ўғуз Арслон.

Темур ўрнидан кўзғалгач, Ўғуз Арслон ҳам унинг ортидан эргашди ва чодирдан ташқарига чиқишди. Аскарлар дархол уларни ўраб олдилар.

– Қотилдан ўч олишни истаймиз! – деган товушлар янгради.

Бунга жавобан Темурнинг:

– Ўч олингай! Отларингизни миниб, тўпланинг! – деган ҳайбатли овози жаранглади.

Барча севиниб тарқалди ва оқшомга яқин урушга тайёр бўлиб тўпланишди. Темурнинг:

– Ўч олиш учун, вазир Қизғиннинг интиқоми учун олға!.. – деган жасурана буйруғи эшитилди.

Улар уфққа қараб учиб боришаркан, қаршидан бир отлик кўринди ва яқинлашиб:

– Темур арслонни кўрмоқчи эдим, – деди.

Уни Темурнинг ёнига олиб боришди. Отлик қўйнидан чиқарган буйруқни Темурга топширди. Уни ўқиган Темур амакиси хожи Сайфиддин Барлос, Боязид Жалойирий, кутбулқуттоб Зайниддин Абу Бақр ва Мирсаид Шарифдан иборат маслаҳатчилари билан вазиятни муҳокама қилишга киришди. Икки соатлик кенгашдан кейин маслаҳатчиларини эргаштириб, бир тепаликка чикди ва аскарларга қарата шундай деди:

– Арслонлар, қаҳрамонлар! Шу онда орқага қайтмоқ биз учун мувофиқдир. Бу ишнинг тўғрилигини маслаҳатчиларим, мамлакатимизнинг донишмандлари бўлган шу зотлар ҳам тасдиқлашдики, бу қарорда ҳикмат бор, – деди.

Сўнгра отига миниб, йўлга чоғланди. Гарчи бу тарзда қайтиш баъзиларга ёқмаган, миш-миш чиқарган бўлса ҳам, барча аскар отланишиб, унинг ортидан эргашдилар.

VIII. ҚОТИЛЛАРГА НИМА БЎЛДИ

Сулаймон кутилмаганда учраб қолган Ўғуз Арслоннинг сўзларидан бир оз шубҳалаганди, фақат ўша пайтда қотиллик изтиробиди ўртанаётгани ва эси унчалар ўзида эмаслиги учун унинг кимлигини ўйлаб кўролмаганди. Бир муддат кутди, лекин у тарафдан ҳеч кимнинг келмаганини ва бу туришда келмаслигини ҳам англаб етгач, бу ерда бир гап бор, деб қўйди. Дархол сергак тортиб, турган жойидан заҳарли илон каби кўзғалиб, бошини ҳар ёққа буриб, теграсига иблисона кўз ташлади-да, шипиллаганича юра кетди...

Қоя Алпнинг чодирига борди. Эшик ёнида турганича ичкарига қулоқ тутди. Чодирда уни кутаётганлар тоқатсизланиб, ўз гапларини маъқуллашарди:

– Ҳалиям келмади-я, ишқилиб, бир фалокат бўлмасин-да...

– Қўйсанг-чи, дўстим, ҳар ишда шунақа кечикиш Сулаймоннинг эски одати-ку! Зотан, қўлидан нимаям келарди...

– Ие, ўйлаб гапиряпсанми? Агар у шу пайтда бу ишда бирор хатога йўл қўйса, биз жуда кўп нарса йўқотамиз!..

– Э, азизим, бекорга хавотир оляпсиз. Кутайлик, юрган одам, келиб қолар ахир...

Зотан, бир жамият, қанчалар собит ва мустаҳкам бўлмасин, агарда у ёмонлик пойдевори устига тикланса, ҳақиқий тўғрилик ғоясига таянмаса, унинг аъзолари ўртасида нифоқ чиқаверади. Бири у дейди,

бири бу дейди; бири у ёққа, бири бошқа ёққа тортади... Улар доимо бир-бирларига қаршидирлар. Яхшиликдан муддао ёмонлик билан мусобақага киришмоқдир...

Шундай қилиб, Сулаймоннинг қотиллик мартабасига эришуви ош-наларига турлича таъсир қилган, баъзилари ҳасад қилиб, ҳалитдан уни чайнай бошлашганди:

– Кўрайлик, қачон келаркин? Оқшомдан бери кутяпмиз, тонг ҳам оқарди, ҳалиям келади!..

– Албатта келади, қаёққа борарди. Ишқилиб, бизга хиёнат қилмаса бўлди.

– Сен нима деяпсан ўзи? Оғзинга қараб гапир!

– Менимча, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин.

– Бу нима деганинг?

– Биз қасам ичган пайтимизда унга диққат билан қараганмидингиз?

– Ҳа, эсимда, турқи ғоят совуқ эди.

– Турқини кўверу, онт ҳам ичмаганди! Мен ўшандан бери бу ишнинг охири нима билан тугаркин, дея бош қотираман.

– У ҳолда, тагин қочиб кетган бўлмасин?

– Балки қочгандир, балки хиёнат қилгандир.

– Йўқ, ўртоқлар, йўқ, у бунчаликка бормас. Сулаймон эҳтимол сизларга хиёнат қилар, бироқ ошиқона интиком сўзидан қайтиш ҳечам қўлидан келмайди! Ундаги ишқ жонсиз олтиндан бошқа нарса эмас: у фақат қиличдай кесади, фақат ўлдиради, фақат у ишқ буйруғини бажарадир!

Сулаймон чодир ёнида тураркан, унга номаълум бир одам учрагани ва бу ерга у йўллаганини айтишга қарор қилганди, бироқ шериклари уни кўришлари биланоқ, оғиз очтирмасдан, сўроққа тутишди:

– Иш битдими?

– Айтақол, нима бўлди?

– Қаршилиқ кўрсатдими?

– Сени танидими?

Сўроқ дўли остида қолган Сулаймон, буларнинг эзмалигидан, вақт зиклигидан сиқилиб:

– Дўстларим, – деди писандсизлик билан, – сизларга ишнинг қандай бўлганини айтиб беришга ҳозир вақтим йўқ. Қани, туринг, ҳозироқ баримиз отга миниб, йўлга тушамиз!.. Бу ердан қочишдан бошқа чора қолмади...

– Нима бўлди ўзи, тушунтирсанг-чи!

– Нима бўларди, дард бўлди! Сизлар бу ерда суҳбатлашаётганингизда, чодир ёнида бир шарпа сўзларингизни тинглаб турганини кўрдим. Табиийки, сизлар бунда анча-мунча сўзларни гапиргансиз, у ҳам бекордан-бекорга тинглаб турмагандир-ов... Албатта, бир мақсади бор. Чувимиз чиқмасдан отни қамчилайлик! Менимча, Темур бу ишдан хабардор. Шунинг учун ҳаммамиз Темурнинг олдига борайлик, масалани бошқача тушунтириб, ҳечқурса унинг ғазабидан қутулайлик... Зотан, шу ишни қилганимдан ўзим ҳам пушаймонман, ахир уни ўлдирдим нимаю ўлдирмадим нима, ҳеч бир фойдаси йўқ, ҳеч!..

Қоя Алп ўртага отилиб, унинг сўзини маъқуллади:

– Тўппа-тўғри, бундан бошқа чора йўқ, дўстлар! Қочайлик, қутулайлик!

Бари чодирдан чиқишиб, отларига сакраб минишди. Орқаларидан бир неча хизматчиларини ҳам эргаштириб, малъун бир тўда ҳолида отларини учиртириб, қоча бошладилар.

* * *

Куёшли бир кун. Самода, унда-бунда оппоқ булут парчалари кезиб юрибди. Ерда эса, номига бўлса-да, бирор кўлка деган мўъжиза кўзга ташланмайди.

Ҳар ёқ куёш ҳароратидан ёнмоқда, жазирамада қовурилмоқда. Ўрдугоҳдан ярим кунлик масофа узоқликдаги Туғлуқ Темурнинг пойтахтида эса камоли азму иқбол ила шодумонлик ҳукмрон.

Туғлуқ Темур самовий ва беҳиштий тахтида ўтираркан, аллакимни интизор кутаётгани, сабрсизланаётгани ва сиқилаётгани кўриниб турарди.

Хизматчилардан бири келиб, унинг ҳузурига кирмоқчи бўлган икки-уч кишининг мунтазир эканлигини билдирди. У изн берди. Хизматчи чиқиб кетди ва бир муддатдан сўнг қайтиб:

– Кирсалар бўлурми? – деди.

– Бунга келтир уларни! – деди Темур Туғлуқ.

– Бош устига!

Хизматчи шундай дея ташқари чиқди ва сўнгра ичкарига Сулаймон, Қоя Алп ва бошқа фитнадошлар кириб келишди. Туғлуқ Темур хизматчиларига:

– Бизни ёлғиз қўйинг! – дея буюрди.

– Бош устига! – дея хизматчилар ташқарига чиқиб кетишди.

Ёлғиз қолишгач, Туғлуқ Темур келганларни сўроққа тутди:

– Нима бўлди? Нега бунақа тўдаланиб келдингиз?

Дўстлари сен бир нима де, дегандай Сулаймонга қарашди.

– Таксир, – деди Сулаймон, – биз билан бирга беш юз киши келди, Темурдан қочишга мажбур бўлиб қолдик...

– Нега?

– Темур қилган ишимиздан хабар топибдир...

– Демак, бу ишда менинг ҳам қўлим борлигини у биладир?

– Йўқ, таксирим! Темур содда бир йигит. Унинг бу ишдан хабардорлиги шундаки, унинг одамларидан бириси тасодифан бизникиларнинг чодирда гаплашиб ўтирганини эшитиб қолган ва қотилнинг бизлардан эканини сезган; у бориб Темурга шуни билдирган, холос.

– Демакки, Темурни мен ҳалиям қўғирчоқдай ўйната оламан. У ҳолда, шуни билатуриб, бу ерга келмоғингиздан мақсадингиз – мени ҳам фош этмоқ, сиз билан биргалигимни кўз-кўзламоқ, шундоғми?

– Йўғ-э, таксир, биз бу ерга фақат марҳаматингизга сиғиниб, сиздан паноҳ тилаб келдик! Табиийки, химоятингиздан умидвормиз...

– Ҳозирча сизга изн бердим. Мен билан бирга бўлсангиз (фақат буни ҳеч ким билмаслиги керак), яқинда вазир Қизгин замонида саркашлигини бошлаган ерлардаги аҳолини ўзимга тобе этмоқ, бошқа баъзи ерларни ҳам итоатимга олмоқ ва аввалги қудрату шавкатимга эришмоқ учун катта юришга киришурман. Ўшанда бизга қўшилишга имконингиз бор.

– Раҳмат, таксир!

– Темурга эса ҳеч бир ғаразим йўқ. Фақат, кўрамыз, келажакда даврон бошимизга неларни солгай.

– Таксир, унинг сизга қарши исён кўтариши аниқ...

– Ўшанда кўрамыз!

Туғлуқ Темур шундай дея бир ишорати-ла хизматчини чорлаб, келганларни кузатиб қўйишни буюрди. Улар чиқиб кетганидан кейин:

– Ана, ишлар мундоқ бўпти, Қизгин бобо! – дея мамнун жилмайди.

– Сен босиб олган ерларимни қайтиб олиш учун ҳеч недан қайтмайман! Ҳеч не, ҳеч ким бунга моне бўлолмас! Агарда куёвинг Темур ҳам менга қарши заррача осийлик қилса, бош кўтарса, боши кетадир, эҳ!..

Сўнгра яна хизматчини чорлади. Унга:

– Энг чаққон чопарларимдан бирини тезда бунга юбор! – дея амр этди.

Бир оздан сўнгра ичкарига чопар кириб келди. Туғлуқ Темур ҳузурида арзи эҳтиром айлади. Туғлуқ Темур суяниб ўтирган ёстиғи остидан бир ҳамённи олиб, унга узатди ва шундай деди:

– Ҳозироқ отга мин! Учганингча кўшинга етиб бор! Темурга учраш. Қайнотасининг ўлдирилиши муносабати билан унга ва хотини Ўлжай Турканга таъзиямни билдир. Мовароуннахр ўлкаси бошқарувини унга топширганимни етказ! Турган еридан ҳеч ёққа жилмасин. Мен уруш бошляпман, ундан анчагина хизматлар талаб қилурман. Тез йўлга туш!..

– Бош устига! Бу сўзларни фақат Темурга айттайми?

– Ҳа, фақат Темурга айт!

Чопар султон Туғлуқ Темурнинг этакларини ўпиб, ташқарига чиқди. Султон деразадан унинг отига миниб, ошиқич йўлга тушганини кўрди.

* * *

Мўғул саркардаси султон Туғлуқ эски мўғул оталаридан ўтган қонидаги ўжарлик, шахду шиддат билан Олмалиқдан Самарқанд устига юрди.

Туғлуқ Темур, барча режаларини унутиб қўйган рассомдай иш тутганича йўлида учраган ҳар нарсани ёқиб, йиқитиб, теваракка даҳшат сочиб борарди.

Унинг аскарлари шу ерлик турклардан ташкил топганди. Ораларида мусулмонликка унча аҳамият бермайдиганлари, талончилар ҳам учраб турарди. Бироқ бари Туғлуқ Темурга садоқатли, унинг бир амрига қонини, жонини фидо қиладиган, унга ҳаёти билан боғланган жанговарлар эди.

Темур амридаги вазир Қизғиннинг аскарлари, султон Туғлуқ кўшинининг бу муваффақиятли, ўлжага бой юришини кўрар-кўрмас, оғизларининг суви қочиб, дарҳол истилочилар ёнига от қўйдилар.

Улар орасида Темурнинг амакиси ҳожи Сайфиддин Барлос билан Боязид Жалойирий ҳам бор эди. Темур уларнинг бу ишидан жудаям хафа бўлди. Бу режасиз ҳаракат, ҳар ерни босиш ва талашга йўналтирилган ғаддорона юриш натижасида Туғлуқ Темур, бир пайт келиб, ўз тигини ёш Темурга қаратиши ҳам мумкин эди...

Шуларни ўйларкан, Темур машваратчиларидан кутбулақтоб Зайниддин Абу Бакр ва нақшбандий тариқати мансуби Саид Шарифлар маслаҳатига кириб, вақтинча қайнотасининг қотилларига қарши урушдан воз кечди, султон Туғлуқ Темур билан эса иложи борича яхши муносабат ўрнатишни муносиб кўрди. Бу икки уста маслаҳатчи воситасида ўзини Туғлуқ Темурга содиқ кўрсатишга, пайтдан фойдаланиб, ўз аҳволини тартибга келтиришга интилиб, султоннинг яқинлари билан алоқа боғлади ва анча-мунча муваффақиятга ҳам эришди. Султон айғоқчилари орқали аниқланган сирларни Темурга ҳам билдириб турарди. Темур бериладиган ақча ва тортиқларни орттира-орттира султоннинг одамларини қўлга киритгани каби бора-бора Туғлуқ Темурни ҳам ўзига оғдириб олди...

Булар, тортиқлар учун сарфланган ақчаю олтинлар тариқат кишиларидан, вақфлардан йиғилиб келарди. Темурни диндор аҳоли яхши кўрарди ва уни доимо қўллаб-қувватларди. Темур ҳам уларнинг хусни назарини жалб

этишга, кўнглини олишга интиларди. Шу тариқа у киришган ҳар ишида ютуқларга эриша бошлади.

Бир куни, Темур хос маслаҳатчилари билан кенгаш қиларкан, сўз айланиб шу гапларга тақалгач, бир маслаҳатчиси ўта ишонч билан шундай деди:

– Султоннинг аҳволи қанақалигини билиш учун уларнинг вазиятини кўз ўнгимизга келтириш кифоядир, деб ўйлайман.

– Бу хусусда мен ҳам айни фикрдаман, – деди Темур. – Ҳарҳолда Туғлуқ алданди.

– Қанақасига алданади?

– Э, шунақаям алдандики, ҳатто қайнотамнинг қотилларини ҳимоятида тута келгани ҳам менга маълум эмаслигига ишонадир, деб ўйлайман.

– Менимча, султоннинг бунақа алданиши мумкин эмас, бу эҳтимолдан узоқ нарса. Туғлуқнинг бунчалар аҳмоқликка боришини ҳаёлимга ҳам келтиролмайман. Аммо сиз бунга муваффақ бўла билдингизми, агарда шу ишни бажарган эрсангиз, амалга ошишини имконсиз кўрганим ва қойил қолганим бу муваффақиятга қандай нойил бўлдингиз?

– Қандай бўларди, бу жараён ўз-ўзидан юзага келди. Султоннинг одамлари нуфузимни жуда юксак тасаввур этишарди ва устунлигиму бойлигимдан кўзлари қамашарди. Олтину тортиқларим юрак-юракларига кириб борганди. Хонга ҳам ҳадияларни ҳеч аямасдан юбордим. Мана энди ким яхши, Темур яхши, ҳар хусусда фикримни сўрайди, раъйимга қарайди, кўпинча мен айтгандай иш тутишни макбул кўради. Муваффақият қозониш учун амалга оширган ўша хийлаларни менга сиз ўргатгандингиз-ку, ахир. Ҳар ишда, доимо диндорлардан, уларнинг таъсиридан ва кўз қамаштирувчи сийму зардан, ҳадиялардан фойдалан, дея сиз маслаҳат бергандингиз-ку!

– Бўлди, қўлга тушдик, биз таслим! Фақат бу қадар оз вақт ичида бунчалар катта муваффақиятга эриша олишингиз ҳаёлимизга ҳам келмаганди.

– Сиз у йўл-йўриқни, душманга қарши хийлани билардингиз. Фақат қандай амалга оширишни аниқ билмасдингиз. Мободо, сиз менинг ўрнимда бўлсайдингиз, бу ишни юзага чиқариш учун фурсат тополмай бошингиз қотарди. Бунга икки барабар кўп фурсат берилгандаям муваффақият қозонмоқ осонмас. Бир сиёсий хийлани амалга ошириш учун кунлар эмас, балки йиллар ҳам оз. Ўйчи ўйини ўйлагунча таваккалчи ишини битиради. Бунақа ишда ҳар доим жасорат, таваккалчилик, олдин ҳужум уюштириш катта аҳамиятга молик. Мен худди шундай қилдим. Ўлгунимча мана шундай йўл тутишга қарор қилганман ва ўлгунимча муваффақият қозонишга умидворман. Руҳим, фикрим ҳам урушни бошқарадиган қўлларим каби кучли ва метин бўлиши кераклигини биламан!

– Жуда соз! Қутлаймиз! Сизнинг бу ютуқларингиз биз учун ҳам шарафдир!

– Яна шунисиям борки, султон Туғлуқ ҳар неки хусусда менинг қарашимни ё маслаҳатимни сўраган бўлса, унга айтган сўзларим билан унинг ҳукумати ва манфаатини эмас, ўз муваффақиятларимни кўзладим.

– Ўҳ-ў! Бунга қандай эришдингиз?

– Масалан, ҳар доим менга берган амрларини бажарганимни билдираркан, фикру зикримни унинг ватанимдан, Мовароуннаҳрдан чиқиб кетишига қаратардим. Ҳеч ўйлаб кўрдингизми, Маҳмудшоҳ бу ерларга ўз-ўзича келиб қолдими, Туғлуқ уни ўз ташаббуси билан бунга жўнатдими?

– Не билайлик, қани, ўзингиздан эшитайлик...

– Бу ишни олдиндан пиширдим. Юртимизда етишган, бу ўлканинг шароитини яхши биладиган, ўз уруғимдан бўлган Маҳмудшоҳ Барлосни султонга тавсия этдим. Унинг қўмондонликка кўтарилишига роса ҳаракат қилдим ва ниятимга етдим. Унинг бу мартабага эришувига бу ўлкадаги аҳволни яхши билиши омил бўлди.

– Сизнинг тимсолингизда шу ватанни қутқариш учун юборилган улуғ халоскор шахсни кўрмоқдан ва қасам ичаманки, шу ондан ўлгунгача сиз ва сизнинг муваффақиятларингиз учун хизмат қиламан!

– Раҳмат! – дея Темур доно маслаҳатчиларига эҳтиромини изҳор этди.

Шундай қилиб, Темур уруғдоши Маҳмудшоҳни қўмондонликка тайинлаган кунларда султонга баъзи хирожларини тўлай олмаган мулк эгалари саросимага берилиб, бор-будларидан айрилиб қолиш кўркувига тушган, ётиб қолгунча, отиб қол қабилида иш тутиб, қипчоқ босқинчилари устига ҳужум уюштиришган ва қипчоқлар орсиди талотўпу исён чиқаришган эди.

Султон бу кўзғолонни бостириш учун Мовароуннаҳрдан келадиган даромадга кўз тутаётганди. Ҳолбуки, Туғлуқ истасаю истамаса, бу ўлкани идора эта оладиган энг мақбул шахс Темур эди.

Темур ҳам уламанинг ҳурматини, ҳам аҳолининг муҳаббатини қозонганди. Жассорати, маҳорати туфайли ҳукумат амалдорлари ва султон наздида катта мавқега эга эди.

Султоннинг буйруғига кўра Темур Мовароуннаҳрга волий этиб тайинланди ва қўлига ҳокимлик муҳри, амрига ўн минг кишилик қўшин топширилди.

IX. ФАЛОКАТ

Еру кўкни қалин туман ва кўзни кўрмас бир зулмат қоплаган, мудҳиш, кўрқинчли кеча... Замину самовотни тўлдирган бу бўғиқ хаводан қандайдир фалокатнинг сассиқ қўлансаси анқийди, шамоллар ўлим бадбўйини келтираётгандай, атрофда бир жаҳанамий қоронғулик ҳукмфармо...

Мана шундай ваҳимали, зим-зиё туннинг қоронғу зиндониди, унинг қора кумларида вишиллаб судралган илонлар каби икки-уч кишининг изғиб бораётган шарпаси сезилади...

Бу ерлар Темур ҳокимлик қилаётган Мовароуннаҳр ўлкаси чегарасига яқин бир макон. Бу қум воҳасида кичик-кичик тепаликлар кўзга ташланади. Тепаликлар панасида писиб ётадиган қароқчилар бундан аҳён-аҳёнда ўтадиган йўловчиларни тунаб, қашқирлардай кун кечиришади. Ҳалиги қоронғиликда тимирскланиб юрганлар итларникидай ўткир кўзлари билан туман ичида бир отлик келаётганини илғашди. Дарҳол олдиндан тайёрланган пистирмага яшириниб уни кута бошлашди. Отлик эса ҳеч нарсадан хабарсиз йўлида давом этарди...

Ҳалиги пистирма ёнидан ўтаётганида бўйнига алланарса келиб тушганини сезди...

Қароқчи унинг бўйнига каманд отганди. Отлик бечора гупиллаб ерга йиқилди, нима бўлаётганини билолмай ҳам қолди, ўзини у ёққа-бу ёққа урди, типирчилади, бироқ кўксига ва бўйнига урилган икки-уч ханжар зарбасидан кейин мангуга тинчиди-қолди.

Йўлтўсарлар шўрлик ўликнинг уст-бошини тинтиб кўришди, қўйнидан бир оз пул ва мактуб чиқди. Хат араб ёзувида, бу ўлкада толадан ишлаб чиқарилган қоғозга битилган эди. Қотиллар йўловчининг ўлигини судраганча олдиндан тайёрлаб қўйилган чуқурга олиб келиб ташлашди ва

бирпасда уни кўмиб, жиноят изини бекитишди. Сўнгра жасад кўмилган ерни ҳар эҳтимолга қарши яна бир бор кўздан кечириб, ўлжасини тинчитган қашкирлардай қоронғиликда, туман орасида ғойиб бўлишди. Бир оз юришгач, қурбон кетган одамнинг отини етаклаб олган қароқчи:

– Яна қанча юрамиз, тонг отиб қолди-ку, – деди.

– Тўхташ йўк! – деди бошқаси. – Темурнинг ерларидан чиқиб кетгунча юришга мажбурмиз.

– Ҳа, шундай қилганимиз тузук. Шундай иш тутишимиз анча хавфсизроқ ва қутулишнинг йўли ҳам шу.

Йўлда давом этишди. Бир муддат ўтгач, учинчи кимса шундай деди:

– Бу кечани шу атрофда, эронлик Хизрнинг уйида ўтказсак, нима дейсизлар? Унинг жойи Темурнинг ерларидан ташқарида. Менга қолса, шундай қилиш керак.

– Жуда яхши. Ўзиям итдай чарчадик. Манави жониворнинг ҳам бизга фойдасидан кўра зарари тегди, ҳеч йўлимиз унмади.

– Келишдик. Қани, ўша ёққа жўнадик!

Қароқчилар ғайрат билан йўл босиб, ўн дақиқадан сўнгра эронлик Хизрнинг уйига етиб боришди.

Дарвозани тақиллатиб, очдиришди ва ичкарига киришди. Эронлик Хизр ҳам йўлтўсарларга ўхшаган, қоронғида кун ўтказадиган заҳарли илонлардан эди. Фақат у қароқчилардан ақллироқ эди, ўқиш-ёзишни биларди. Бу хилват, гадейтопмас маконга хийлагарликда янада етукликка эришиш ва зийрак кўзлардан узокроқда туриш ниятида келиб қолганди. У бунақа аҳмоқ қароқчилардан бир нечасини ҳар бармоғида ўйнатардию, бироқ бу найрангини ёнидаги бирор кимсага сездирмасди.

Эронлик Хизр йўлтўсарларни қани-қани қилиб, кутиб олди ва хонага олиб кириб ўтқазаркан:

– Шу кечаси ов бароридан келибди-ёв, кўзимга жуда бойигандай кўриняпсизлар, – деди синчиклаб.

– Э, гўр бўлармиди, – деди қирриқ қароқчи. – Қанчалик бойиганимиз маълуммас, ҳали ўлжага тузук-қуруқ қарамадик ҳам. Кўрайлик-чи, киши бошига қанчадан тегаркин?

– Э, олинг унда, мен тақсим қила қолай! – деди Хизр.

Йўлтўсарлар ўлжаларини чолнинг олдига тўкишди. Йиғилган нарсалар орасида ҳалиги мактуб ҳам бор эди. Қария хатга зийракларча кўз ташлаб, ўғриларга билдирмасдан дархол уни бир ёққа ажратиб қўйди. Ўртадаги ўлжани, пулларни тақсимлади, сўнгра мактубни қўлига олиб:

– Шуям меники бўлсин! – деди. – Биласизки, мен шунақа нарсаларга қизиқаман. Ўзи бундайин эски-туски қоғознинг сизларга ҳеч кераги йўк, деб ўйлайман.

– Э, отахон, олавер! – деди бир қароқчи.

– Зотан, биз уни ташлаб юбормоқчийдик, – деди бошқаси.

– Бизга фойдаси йўқ қоғознинг нима кераги бор, ортиқча юк! – деди учинчиси.

– Тўғри! – деди чол. – Сизлар учун бу ташлаб юбориладиган керак-сиз нарса, ортиқча юк! Аммо мен уни Эронга юборсам, бирор қимматга эга бўлиши мумкин. Шу боисдан, уни менга берганингиз учун сизларга ташаккур билдираман.

– Э, отахон, шу сеники, олавер!

– Гапиришгаям арзимади-ку бу! Э, эзвордиларинг-да...

– Хой, қулоқни единг-ку, нега бақирасан?!

– Ўчир! Нега томоғингни йиртасан. Бўғиб қўяйми ё!..

Қароқчилар ўртада тақсим қилинган ўлжага қаноат қилмасдан, бир-бировиникидан кўз узолмай, феъллари айниб турганди, дарҳол даҳанаки жангга киришдилар. Сал бўлмаса ёқалашиб кетишардию, Хизр:

– Э, қўйинглар, ўзларинг жўмард одамларсизлар, арзимас нарсага жиқиллашманглар, – дея уларнинг шаштини қайтарди. – Биламан, менга жонларингниям фидо қиласизлар. Бўпти, мен энди чиқайин, сизлар ҳам дам олинглар.

Хизр қароқчиларни ўз ҳолига ташлаб, хонасига кирди-да, қўйнидан мактубни олиб, индамасдан кўз югуртирди. Сўнгра бирдан:

– Эй-воҳ, Темур! Бошингга фалокат тушибди-ку!.. – дея ҳайқириб юборди.

Х. МАКТУБНИНГ СИРИ

Темурнинг фавқулудда иқтидор эгаси эканлигини англаган ва унинг келажаги учун хизматини аямасликни ваъда қилган икки зот бор эди: уларнинг бири нақшбандийлар тариқатига мансуб Саид Шариф, иккинчиси Темурнинг бош маслаҳатчиси, кутбулақтоб Зайниддин Абу Бакр эди...

Бу икки зот барча одамлари билан биргаликда Темурнинг истиқболи учун хизмат қилишарди ва унинг иқболи учун қуюнишиб, жонбозлик кўрсатишарди.

Бир ойча олдин, бу икки зот Темур ҳаётидаги муҳим масалалар мавзусида маслаҳатлашиб ўтириб, тортишиб ҳам қолишганди. Ўшанда Саид Шариф:

– Темурнинг бунчалар қисқа вақтда ҳоким бўлиши тақдирдан. Унинг толеи шунақа, менимча. Аммо ҳар нарсага тайёр туриш ҳам керак. Зотан, ҳар қанақа одам тақдиридаги саодатдан юз ўгира олмаганидек, пешонасига ёзилган фалокатдан ҳам қутулолмайди ва йўқ толени бор қилиш қийин...

– деди. – Менинг фикрим шу: агар тақдир лойиқ кўрса, Темур буюк бир султон бўлса бўлаверадир. Мабодо, тақдири бошқача эрса, биз қанча хизмат қилмайлик, қанча уринмайлик, ҳеч иш чикмайдир...

– Тўғри, жуда тўғри! Фақат тадбирда қусурга йўл қўймаслик даркор! Эҳтимолки, тақдир ўша саодатга эришиш учун тадбирни шарт этиб қўйгандир. У ҳолда Темурнинг муваффақияти учун нечун ҳаракат қилмаслигимиз керак? Нечун фалокатга йўликса-йўлиқаверсин, дея индамай ўтиришимиз лозим? Темурнинг подшоҳ бўлиши тақдирда ёзилмаган эрса, унда кичик бир муваффақият туфайли шундайин ҳокимликка тайинланишига не дейилур?..

– Воқеан, бу ҳокимлик унинг келажакка отган илк одимидир! Фақат толеининг порлоқ нурларидан кўзи қамашса, Чингизона қахрамонлик ҳаёлотига берилиб кетса, у вақтда мағлуб бўлур. Зотан, унинг кураши энди бошланмоқда, у эндигина майдонга тушди...

– Ўйлашимча, Темур бутун умрини халқнинг ҳукмдори бўлиб ўтказадир. У бутун ташаббусоти, ижрооти – қиладиган ишларининг ҳисобини беришни, халқ олдидаги масъулиятини доимо назари эътиборга олмишдир. Яна шулким, унинг ғояси ва ватан истиқболи учун тасаввур айлаган лойиҳаси борким, албатта, унда Бухоро ва Нахшаб томонларнинг бирлашуви ҳам мавжуд...

– Жуда яхши-да! Фақат мақбул вазият хануз пишиб етилмаган, у лойиҳадаги ишларни амалга ошириш учун Темур ҳали кўп сабр этмоғи керак!

– Э, бўлмаса-чи... Табиийки, сабр этмоқ яхшидир. Темур ҳам шу йўл тарафдори.

– Бу ишлар амалга ошиши биланок, мана, кўрасиз, туркийлар ва мўғуллар билан Чингизхон ўртасида тузилган битим ҳукмлари ўз кучини йўқотадир. Чингизхон қўл остидаги муқаддас Чин салтанати ҳам аввалги қуввати ва эътиборидан айриладир, парчаланадир, ана ундан кейин Осиёда бир неча кичик давлатларнинг пайдо бўлишига ҳеч кимса монелик эта олмайди!

– Буни кўп яхши айтдингиз. Фикру қарашларимизда ўхшашлик, бирлик борлиги каби Темурнинг мулоҳазалари ва тушунчалари ҳам бизниқига монанд ва иттифоқдир, у ҳам кўп нарсани биздек ўйлайди. Зотан ҳеч бир замон, ўзингизга ҳам яхши аёнким, Темур уламнинг насихатиндан қочмади, доимо бизларни ўзига маслаҳатчи деб билди.

– Тўппа-тўғри. Бу хусусда Темурдан кўнглим тўқ. Ҳар бир ишга оқилона тадбир ила ёндошаётгани ҳам бунинг далили эмасми ахир? Мен унинг ўзига ҳам иқболи баландлигидан, келажаги порлоқлигидан сўйлагандим. Аммо олдиндаги юксак мақсад шошқалоқликни кўтармайди, буни унутмайлик.

– Тўғри, бу азим мақсадга восил бўлмоқ учун биргина жасоратнинг ўзи етмас. Бир оз диққат билан ҳаракат қилинса, сабрни йўлбошловчи ва йўлдош этса, ҳар ҳолда, Темур кўзлаган ғоясига эришгай, иншооллоҳ.

– Тўғри, Худо хоҳласа, шундоқ бўлгай. Хусусан, яна бир масала бор. У ҳам бўлса, аҳолининг эътиборини қозонмоқ, унинг меҳру хурматига эришмоқ. Муҳими, буюк ғоялар йўлига тушган зот энг аввал эгаллаши шарт бўлган яна бир нарса борки, бу ўйин аталур! Қачон, ким билан, қандай ўйин қилишни ўрганиб олгач, бошқа ишлар энгил кўчгай. Чунки у қаерга бормасин, йўлдошлар ва ёрдамчилар бўлгай. Қаердаки бирор хатар ё фалокат ёпишса, уни қутқарадиган, ҳеч қурса, битта одам топилгай. Ана энди шу нарсага диққат қилинг: юқоридаги ҳолатларда вазият, чегара аниқ. Аммо буни уруш билан муқояса этмоқ мумкин эмас. Урушда жуда кўп одам қатнашади. Кўпчиликнинг эътиборини қозонмоқ – шу жиҳатдан муҳим.

– Афкори умумийни, эл эътиборини қозонмоқ учун Темур имкони қадар фидокорлик кўрсатмоқда. Бироқ унинг биздан кутаётган фидокорликлари бошқачадир...

– Яъни, қанақа?..

– Айни шу хусусда унга ёрдам қилишимизни истайдир...

– Қандайин кўмак бера олурмиз?

– Қўлдан келганича-да...

– Ишонингки, бу борада ҳеч нарсдан хабарим йўқ...

– Унчалик эмас, лоқайдсиз, холос.

– Йўғ-э! Темур ҳазратлари мафкурада, одамлар орасида юксак мавқега қай тариқа эришгайлар – мен буни қайдан билайин? Бу ўринда менинг қандай хизматим бўлиши мумкин...

– Тақсирим! Камина қулингиз икки-уч кундирки, кўча айланиб, эл тилига қулоқ тутдим, бу юртда анча-мунча дўстларим, таниш-билишларим бор, улар билан суҳбатлашдим. Барига Темурнинг фазилатларидан сўйладим. Энди энг ишончли дўстларимга бутун ўлкада шу иш билан шуғулланишларини тавсия қилгаймен. Бошқа таниш-билишларга ҳам Темурни шундай мақтайинки, уларнинг тилидан ҳам Темур тушмай қолсин.

– Жуда соз! Мен ҳам сиз билан бирга ишга киришавераман-да?

– Ҳай-ҳай-ҳай, тақсирим, ўзингизни уринтириб нима қиласиз? Мен йилларча елиб-югуриб, куйиб-пишиб юзага чиқарадиган иш сизнинг шунчаки бир оғиз сўзингиз билан битади. Ҳозирги вазиятда сизнинг биргина сўзингиз кифоя.

– Қанақа сўз?

– Ҳа-ҳа, биргина сўзингиз етарли. Биз олдин Темурга сиёсатда диннинг таъсир кучидан фойдаланишни уқтиргандик, тўғрими?

– Тўғри.

– Темурнинг сиёсий нуфузга эришмоғи учун қилинадиган ишлар хусусида менинг пишган фикрларим бор. Диний томондан эътибор топиши учун эса, мамлакатимизда дину диёнатда, уламолар орасида олий мавқе ва мақом соҳиби бўлган, авом оммаю бутун халқ этагини ўпадиган сиздай зотнинг олижанобларча ҳиммати кифоят этар!

– Астафуриллоҳ... Мен сиз айтган гапларни уддалашим учун нималар қилишим керак, шуни билмайроқ турибман-да... Ахир мен сиз каби сиёсат майдонида улғаймадимки, бунақа ишларни осонгина бажараверсам...

– Тақсирим, бунинг ҳеч осон-қийини йўқ. Зоти олийлари, озгина ҳиммат билан бу ишни қила оласиз.

– Қанақасига?

– Яъни, лутф этсангиз-да, муридларингизнинг ҳар бирига Темурнинг фазилатларидан ва дину диёнат йўлида жонфидаликларию куйиб-пишганидан сўйласангиз ва уларнинг кўз ўнгида уни юксалтсангиз – ана шу билан, ишонингки, Темур ҳазратлари учун қилинадиган энг катта хизматни ҳиммат-ла бажарган бўласиз.

– Агарки бунчалик экан, унда икковимизнинг маънавий фарзандимизга айланган Темур учун бундайин арзимас хизматни ҳеч пайсалга солмасдан бажаргаймэн...

– Раҳмат, тақсирим, иншооллоҳ, бу ишни охирига етказгаймиз...

– Иншооллоҳ...

Шундай дея Темурнинг икки устози ўзаро келишиб олдилар.

Зайниддин Абу Бакр Темурга бу гапларни етказгач, у ўз истиқболи учун илк уруғлар экилганини англаб, устозидан:

– Энди кимнинг олдига борурсиз? – дея сўради.

– Олмалиқда менинг бир устозим бор, ғоятда мухтарам, обрўли зот. Унинг ҳузурига бораман, этагини ўпаман, дуо оламан. Сўнгра қайтиб, керакли одамлар билан бирма-бир кўришиш учун сафарга чиққаним яхши, деб ўйлайман. Бу мевали дарахтни ким экканини кимса билмас...

– Ишқилиб, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Борган ерингизда узоқ қолиб кетманг...

– Сиз унақа шошилманг. Пешонага ёзилганини кўрамиз, ҳечдан кўра кеч авло.

– Яхши. Шу ватанни қутқазिश учун ҳаракатни бир кун бўлсаям олдинроқ бошлаганим дуруст.

– Маъкул. Энди мен борай...

Зайниддин Абу Бакр ўша кунданоқ ишга киришди.

Саид Шариф ҳам муридларига ғоятда аҳамиятли, таъсирли ваъзу насихатлар қилди. Иккаласининг уринишлари ҳам бир хилда яхши натижалар берди.

Зайниддин Абу Бакр сафарга кетгандан кейин Темурга ундан бир неча мактуб келди. Доимо Темурнинг келажаги учун қайғурган устознинг хатлари ақлу ўғитга тўла эди, уларда Темурнинг қандай хатти-ҳаракат

қилиши кераклиги очиқ-ойдин кўрсатилганди. Шунинг учун ҳам Темур мактублардан айри яшолмай қолди.

Бир куни икки-уч киши водийда кетаркан, қон изларига кўзлари тушди. Улар издан бориб, қабрни очишди ва ўлдирилган одам жасадини Темурга олиб келишди.

Темур ўликни таниди: у Зайниддин Абу Бакр билан ўзи орасида хат ташиб юрган хабарчи эди. Дарҳол қотилларни топиш борасида буйруқ берди. Маълум бўлишича, қотил қароқчилар чегарада яшайдиган эронийнинг уйида кўноқ бўлишган, сўнгра ўзаро жанжаллашиб қолишган, иш бир-бирларини ўлдиришгача бориб етган. Фақат биттаси яраланган ҳолда кутилиб қолганмиш, бироқ қаерга кетгани мавҳум.

Темур Зайниддин Абу Бакрнинг хати Туғлуқ тарафдорлари қўлига тушса қандай фалокатлар юз беришини ўйларкан, буни сир тутишга қарор қилди. Эронли кишини қидиртириб топтиролмагач, устозига хабарчи йўллаб, вазиятнинг нозиклигини тушунтирди ва сўнги хатини қайтадан юборишини сўради. Эртасига мактубни олди, ўқиди ва унчалар таҳлика йўқлигини англаб, кўнгли тинчиди, бу масалалага ортиқ эътибор қилмасликни эп кўрди...

Хуллас, эроний Хизрнинг қўлига тушган мактуб шу эди...

Бу воқеадан уч кун ўтиб, Туғлуқ Темур ўз саройида Қизғин вазирнинг қотиллари билан суҳбатлашди. Бу фитначи иблисларнинг ҳар бири унга Темурни роса ёмонлади, турли ёлғон-яшиқларни сўйлаб, ҳатто уни хоинга, қўлидан иш келмас ландавурга чиқариб, султон кўз ўнгида Темурни ерга урдилар:

– Султоним, сиз бизга ишонинг, шу кетишда Темур тахту ҳукмронлигингиз учун бало-қазога айланади! Биз қулларингиз уни болалигидан бери биламиз, у ярамас, сотқин, ипириски одам! Темурнинг салтанатга, сизга садоқат кўрсатиши пуч гап! Султонимизнинг энг ожиз қулларидан бири сифатида шуни арз этайки, унга қанчалар лутфу марҳамат кўрсатсангиз ҳам, уни қанчалар суйсангиз ва қанчалар яхшилик қилсангиз ҳам, буларнинг барчасига жавоби ғаддорлик ва нонкўрлик бўлишини кўрурсиз...

– Мен Темурни сиз айтганчалик одам деб ўйламасмен, – деди султон Туғлуқ.

– Ана, аттангу афсус дейдиган жойи шунда-да, султоним! Биз-ку, майли, отнинг қашқасимиз: ишимиз яширин, қонли ва таҳликали. Султоним, агар у ҳақда яхши фикрингиз бор бўлса, ҳеч шубҳасиз, бу ўринсиз фикр тезда йўққа чиқажак! Агарда унга заррача ишончингиз бор экан, билингизки, бу жудаям ачинарли ҳолдир. Чунки у бадқирдор ҳеч қанақа яхши фикрга лойиқ эмас, у ғирт хоин, садоқатсиз бир манфаатпараст!..

Шунда Туғлуқ Темур суҳбатга аралашмай жим турган Қоя Алпга қараб:

– Сиз нима дейсиз? – деб сўради.

– Менимча, ҳар гап очиқ айтилди. Аммо мен уларнинг Темур кучли эмас, деган сўзига қўшилолмайман.

– Шундай денг? Темур қандай одам, деб мендан сўралса, Темур фавқулодда кучли одам деган бўлардим. Айтиш мумкинки, Мовароуннаҳр ўлкасини идора эта оладиган амирлар орасида энг нодири у, ундан яхшиси йўқ...

Шу пайт хизматчи кириб, бир эронийнинг султон ҳузурига кириш учун изн сўраётганини билдирди. Бу ердаги барча амирлар ташқарига чиқиб кетгач, султон эронийнинг ўз ҳузурига келтирилишини амр этти.

Эроний кириши билан султон ундан:
 – Мендан нима тилагинг бор? – дея сўради.
 – Жаноби олийлари билан бир хусусда маслаҳатлашмоқчи эдим. Атоқли кишиларингиздан биттасининг сизга хиёнатини исботлайдиган бир мактуб қўлимга тушиб қолди. Шу хатни сизга сотмоқчиман...
 – Жуда соз! Қанақа мактуб экан?
 – Жаноби олийлари, мактуб мана, ичида ёзилган гаплар жуда муҳим. Фақат пулини бермагунингизча уларни билолмайсиз...
 – Тилагингни айт!
 – Жаноби олийлари, озгина...
 – Бўларини айт!
 – Сардорликка тайинласангиз девдим...
 – Бўлди, сен бугундан бошлаб сардорсан!
 – Худо умрингизни узун қилсин, султоним...
 – Э, гапни чўзма, мактубни бер! Нега яна тўнкадай қимирламай турибсан?
 – Султоним, яна бир талабим бор эди-да...
 – Сўйла, нима дейсан?
 – Жаноби олийлари, оиламни Эрондан бу ёққа кўчириб келиш ва уларнинг бунда яшашини таъминлаш учун минг олтинга эҳтиёжим бор-да...
 – Минг олтин сеники, қани, мактубни бер энди!
 – Улуғ султоним, яна кичкинагина бир тилагим бор эди...
 – Э, лўлидай тиландинг–да, яна нима керак сенга ўзи?
 – Анави куни ярадор бўлиб қўлга тушган қароқчининг гуноҳидан кечсангиз...
 – Тушунарли...
 – Минг раҳмат, жаноби олийлари!..
 Туғлуқ султон хизматчини чақирди. Унга:
 – Бу одамга минг олтин эҳсон этилсин, сардорликка тайинлансин, кечаги куни қўлга олинган қароқчи озод қилинсин ва унга топширилсин, – дея буюрди.

– Бош устига, зоти олийлари! – деди хизматчи.

Эроний мактубни икки қўллаб Туғлуқ Темурга узатаркан:

– Султоним, мана мактуб, – дея таъзим қилди.

Хизматчи ва эроний ташқарига чиқишди.

Туғлуқ Темур мактубни ўқиб, ўйланиб қолди. Унда шу сўзлар битилганди:

“Темур, ўғлим!

Сабр қил, болам, ҳукмдорлик фани шартларидан бири сабр ва саботдир. Бошқа бир шарт эса, ўзингни кўрганнингни кўрмаётгандай қилиб тутмоқдир. Янаям тўғриси, билганингни билмагандай бўлиб кўринмоқдир. Зайниддин”.

Хатнинг маъноси аён. Султон Туғлуқ бу сатрларда ўзига қарши бирор хиёнат ё ёмонлик белгисини илғамади.

Бир муддат ўтгач, у сал аввал чиқиб кетган фитначиларни хузурига чақиртирди ва мактуб билан уларни таништирди. Бу хатда ўзига зарар келтирувчи ҳеч нима сезмаганини айтаркан, Темурдан шубҳаси борлигини шаъма қилишни ҳам унутмади.

Ёнидаги фитначилар фурсатни бой бермасликка тиришиб, шоша-пиша Темурни ёмонлай бошлашди.

– Зоти олийлари, биз сизга айтувдик-ку, ахир, унинг чаёнлигини...

– Унинг башарасини очиб ташлаганимизга қарамай, Темурнинг хоинлигини исботлаб берсак ҳам, сиз уни ҳимоя қилаётган эдингиз-а, султоним!..

– Ундоқ эса, мен ҳам Мовароуннаҳр ҳокимлигини ўғлим Илёсхўжага бердим! – дея фикрини тамоман ўзгартирди султон. – Амрим шу, бугунок ҳукмдорлик юритиш учун йўлга чиқсин!

Ҳар бири ўз манфаати учун елиб-югурган, ҳар ишдан ўзига бирор нарса ундириб ўрганган фитначилар бу буйруқдан ҳайрон бўлиб қолишди. Туғлуқ Темурнинг хаёлида эса “ҳовучи қон тўла туғилган” деган ибора чарх урарди ва ичида бу сўзни такрорларди, аммо буни атрофидаги одамлар эшитмаётганди, албатта.

Султон ҳузуридаги фитначиларга қаттиқ қараб:

– Ҳовучи тўла қон туғилган ким ўзи? Ким бўлиши мумкин? – дея сўради.

Султоннинг важоҳатидан, бу кутилмаган сўроқдан барча ваҳимага тушиб, зир-зир титради ва бари бир оғиздан:

– Темур, зоти олийлари! – дея жавоб беришди.

Бу жавобда яширин бир маъно бор эди, аммо буни султон ҳам, фитначи беклар ҳам билишмасди.

XI. СУЛТОН ТУҒЛУҚНИНГ БУЙРУҒИ

Чиғатой мамлакати ҳукмдори султон Туғлуқнинг ўғли Илёсхўжанинг бошига ҳам бирдан бахт қуши кўниб, Мовароуннаҳрга ҳоким этиб тайинланди.

Темур ўзининг султон назаридан қолганини англари-англаси дарҳол ҳушёр тортиди ва устози Зайниддин Абу Бакрга янада қаттиқроқ боғланиб, фақат унинг ўғитлари ва маслаҳатлари бўйича иш тутмоққа киришди.

Масалан, устози ёзган ва Туғлуқ султон кўлига тушиб қолган ўша мактубнинг такрорий нусхасидаги иккинчи ўғитга, яъни ҳукмдорлик шартларидан яна бири “*ўзингни кўрганнингни кўрмаётгандай қилиб тутмоқдир. Янаям тўғриси, билганингни билмагандай бўлиб кўринмоқдир*” дейилган маслаҳатга амал қилди.

Темур шунинг учун ҳам ҳокимлик ва ҳукумат ишларини лоқайдгина тарк этди ва ўзини фақат ҳарбий соҳага бағишлади.

Ҳолбуки, Илёсхўжа Мовароуннаҳрга йўналаркан, фитначи беклар гуруҳини ҳам бирга олиб келди. Талончилик қилиб яшашга ўрганган бу одамлар ваҳшиёна ғайрат билан мамлакатни ўмаришга киришиб кетишди.

Қийналган аҳоли арзу шикоятларини айтиб, ҳар қанча фарёду фиғон кўтармасин, бу золим ўғрилар зулмидан қутулиш мумкин бўлмаётганди.

Илёсхўжа эса, кўли боғлиқ кўғирчоқдай, ҳар қандай ҳокимият ва нуфусдан маҳрум эди.

Фитначи ва яғмочи беклар гуруҳи худди кўй подасига ёпирилган оч қашкирлардай тинмасдан халқни қийратарди, улар кирмаган эшик, таламаган уй қолмаганди. Илёсхўжа бу бўри галаси халқ қонини тўкаётган майдонда кўлидан ҳеч иш келмайдиган жонсиз кўрикчига айланганди...

Агарда ҳарбий ҳокимият Илёсхўжа кўлига ўтган тақдирда ҳам, барибир у ўзи ёнида олиб келган тарафдорларига қарши қилич кўтара олмасди.

Илёсхўжа ўлкани тўлдирган бунча фарёду шикоятларни эшитгани, илғгани билан йиғлаётган чорасизларга, еру юртсиз қолганларга, ватани таланган ва вайрон этилган бу заволли халққа кўмак кўрсатишга имконсиз эди... Йўлидан адашган йўловчидай нима қилишини билолмай гаранг эди.

Бир тарафда – ёрдам беради, деган умидда ўзи билан бирга олиб кел-

ган анави бошибузук, талончи беклар; улар энди унинг сўзига кирмай кўйишган, итоатсиз ва исёнчи тўдага айланган эдилар.

Бир томонда эса – айниган, чириган бошқарувчи – умаро; улар Илёсхўжанинг сўзини эшитишади-ю, эшитмаганга олишади, ҳокимиятни идора этишда Темурдан ўтиб кетай, дея берган буйруқларини бажаришмайди, фақат ўз фойдаларини кўзлаб иш тутадилар...

Бечора Илёсхўжа икки масжид ўртасида таҳоратсиз, овораю сарсон югураётган, аммо бирортасига ҳам киролмаётган бенамозга ўхшарди.

Бироқ Темурни ёрдамга чақиришни ўйласа ҳам чақира олмас, бунга гурури йўл кўймасди. Фитначи беклар гуруҳининг ўғирлигу талончиликларига эса қаршилиқ кўрсатолмас, кучи етмасди.

Устига-устак, қачондир отасининг хузурида хижолат бўлишини ўйларкан, кўркувдан асаби бузилиб, вужуди иситмада ёнгандай ўртаниб, дир-дир титрарди...

Ниҳоят, бир ҳийла ўйлаб топди: бутун бу ёмонликлар, талончиликлар ва ўғирликларни Темурнинг устига ағдаради-қўяди!..

Илёсхўжа Темурнинг номидан бир мактуб тайёрлатди-да, маслаҳатчиларини хузурига чақиртирди.

– Ана энди барча муаммо ҳал бўлади!.. – деди.

– Қандай тарзда, зоти олийлари?

– Бир оз аввал хузуримга бир дарвеш кирди, жуда муҳим ҳужжат келтирибди, ёлғон эмаслиги кўриниб турибди...

– Қанақа ҳужжат экан, олий ҳазрат?

– Ўлкамизда исён ва ғавғо чиқарган боши бузуқларга доир ҳужжат!

– Сиз зоти олийларининг бир куни албатта муаммоларни мана шундай ҳал қилишингизни олдиндан сезгандик, барча қулларингиз буни билиб юрардик...

– Ҳа, бу сафар ҳам ғавғоларни ким ташкил этганини аниқладим.

– Ким экан?..

– Бу мамлакатда барқарорлик, тинчлик ва фаровонлик ҳукмрон, халқ хузур ичида яшаётган, кимсанинг мушугини биров пишт демаётган бир пайтда...

– Ҳаққост рост, зоти олийлари, тўппа-тўғри!

– Буни мен билгандим, бунчалар дод-войнинг сабабини илғандим.

Халқ осилияпти-кесилияпти, таланяпти, эзилиб кетди деган гапларнинг ҳаммаси ёлғон!.. Қани, қани бирорта мисол келтиринглар-чи? Ёлғон эмасми ахир бу бўҳтонлар, тухматлар?..

Илёсхўжанинг бу ёлғончилигига амирлар ичидан фақат бир киши эътироз билдирди:

– Халқнинг норозилиги, шикояту фарёдлари бу гапнинг тўғрилигига далилу исбот эмасми?

– Ким у, қайдан чиқди бу телбанамо гап!.. Уларнинг у исботлари, у далилларининг барчаси ёлғон! Халқнинг ҳеч қанақа дарди йўқ, ахир, бундан ҳам яхши ҳаёт бўладими, айтинг, барака топгурлар! Бунақа иғво гапларни чиқараётганлар – анави аламзада Темурнинг одамлари...

– Ёпирай!.. Ростдан-а?

– Ҳаққост рост! Қўлимдаги ҳужжат бунинг исботидир! Мана, бу Темурнинг хати, бу хатни мен уйдирганим йўқ...

Маслаҳатчилар тўпланишиб, мактубни ўқишди. Унда шу сўзлар битилганди:

“Эндилликда мен ўзимни ҳеч нарсани билмаётгандай тутмоқдамен ва

зимдан муҳим бир ишга киришиб, Илёсхўжанинг ўз тобелари томонидан ўлдирилишини кутмоқдамен”.

– Зоти олийлари, агар бу Темурнинг амри эрса, буни отангизга билдиришингиз керак, йўқса, ҳаётингиз ҳавф остида демакдир...

– Мен ҳам отамга бу ҳақда нима деб ёзсам экан, дея сизларни маслаҳатга чақирдим. Фикрларингизни айтинг.

– Жаноби олийлари, бу масалани жудаям тез отангизга билдиришингиз лозим! Унинг ўлимини талаб этинг!..

– Тўғри, султонимиз амр этсинлар, биз бу ерда унинг бошини кесайлик!

– Бағоят тўғри, унинг ўлимини тилаш муносибдир...

Шу пайтгача бир қарорга келолмаётгандай турган Илёсхўжа ниҳоят:

– Маъкул, мен унинг ўлимини талаб қиламан, – деди. – Кўрамиз, отам не деркин.

Мажлис тугаб, йиғилганлар тарқалгач, Илёсхўжа отаси Туғлуқ султонга хат битди. Унда шу гапларни ёзди:

“Бу ерга келар-келмас эски ҳоким Темурнинг қаришилигига учраб, бошим фитнаю завгодан чиқмай қолди. У тинмасдан халқни исёнга ташвиқ этмоқда ва мамлакатда қўзғолон кўтармоққа интилмоқда. Бу фалокатларнинг олдини олиш учун Темурни ўлимга буюришингизни сўраймен, деб Илёсхўжа”.

* * *

Бу воқеадан уч кун ўтгач, Темур мавжуд вазиятни таҳлил этаркан, мамлакатни ортиқ бу ҳолда бошқариб бўлмаслигини англаб, бу бошбошдоқликка чек қўйиш керак, деган қарорга келди. Зотан, ўз кучини, нуфузини кўрсатишнинг пайти келганди. Ерли туркий аҳолига босқин уюштиравериб, жонига теккан айрим уруғларга ҳужум қилиб, уларнинг адабини бериб қўйди ва мазлум оммани улар зулмидан қутқаришга эришди.

Бутун халқ Темурни олқишлай бошлади, омманинг ундан мамнунлиги тилларда дoston бўлди. У эса севинган халқнинг хурмату мактовларига жавобан:

– Темур ҳам Тангрининг бир кули... – дея тавозе кўрсатар, миллатга хизмат этиш бурчи эканлигини таъкидлар эди.

Бунга сари унга эл меҳри ортгандан-ортиб борарди.

Темурни ҳаддан зиёда яхши кўргувчи олиму уламо унинг урушдаги зафару муваффақиятларидан хурсандликларини ичларига сиғдирилмас, омма тўпланган ҳар йиғноқда уни макташар, уни Абу Мансур дея улуғлайлик, дея хитоб айлашарди. Саид Шариф Журжонийнинг нақшбандий муридлари ҳам халқ орасида унинг фазлу қаҳрамонликларидан сўйлашарди, натижада Темурнинг обрўси ошиб, шуҳрати кенг ёйилиб бормоқда эди. Фитначию қароқчиларга араллашиб қолган кимсалар ҳам, ҳатто рақиблари ичида ҳам Темур тўғрисида фавқулодда самимий, яхши фикрлар тарқала бошлаганди.

Темур Мовароуннаҳрдаги ўз ўрнини мана шундай зафарли муваффақиятлар билан мустаҳкамлаб олган бир чоғда, султон Туғлуқ ҳузуридан йўлга чиққан бир отлик арғумоғини тўхтамасдан учуриб борар, тоғу тошлардан, дараю водийлардан, тепалардан ошиб, қуш каби манзилга интилмоқда эди.

Отидан, ўзининг баданидан тер қуйилаётганига қарамасдан, у ҳовлиқиб ошиқар, от жониворни янада тезроқ чопишга ундаб, ғаддорларча аёвсиз қамчиларди. У ана шундай тезлик ва шиддат билан оғир йўллардан ҳам

енгилгина ўтиб борарди... Суворийнинг бу шавку шиддати гўё барча маконларни хайратга солгандай, улар уни кучоқ очиб кутиб олаётгандай эди. Бироқ ховлиққан отлик бир ерда кўним топишни истамас, макондан маконга шошилар эди...

Бу шахс султон Туғлуқ хизматиغا янги кирган, қалби тоза, ёш, кучли ва жасур, феъли тўғри одам эди. У Мовароуннаҳрга, кўзлаган масканига етгач, соқчига амирни кўрмоқчи эканлигини айтди. Соқчи эса уни Темурнинг хузурига етаклади. Чунки Илёсхўжанинг оти бору ўзи йўқдай эди, бечора мамлакат ҳокими аталса ҳам, заррача обрўси қолмаганди. Агар у олдин Темурнинг ўлимга буюрилишини истаб, отасига мактуб ёзмагандайди, юз берган воқеалардан сўнгра, ҳеч шубҳасиз, Тангри таолодан Темурнинг жаҳаннамга жўнатишини тиларди... Илёсхўжа Темурни шунчалар ёмон кўриб қолганди; аслида, унинг кўнглини ҳасаду нафратга тўлдирган, эсидан оғдираёзган сабаб Темур эмас, унинг қозонган ғалабалари, эришган муваффақиятлари эди...

Хуллас, соқчи хабарчини Илёсхўжанинг эмас, Темурнинг хузурига олиб борди. Зотан, хабарчи Илёсхўжани танимасди, у амирни кўрмоқчиман, дер-демас, дарҳол Темурнинг олдига киритганлари учун, уни ҳоким дея ўйлаб, қўйнидаги мактубни Темурга узатди.

Темур хатни очмасдан туриб ундан:

- Қайдин келурсен? – деб сўради.
- Султоннинг ёнидан, – деди хабарчи.
- Бу султоннинг буйруғими?
- Ҳа.
- Жуда соз! Чикавер...

Шундай дея Темур хатни очиб ўкиди. Унда шундай ёзилганди:

“*Уғлим,*

Сен истаганингдай Темурнинг ўлимига буйруқ берилди. Ҳукми бажариши эса сенга ҳавола.

Туғлуқ Темур”.

ХII. ТАКАЛ БАҲОДИРНИНГ ҚЎШИНИ

Орадан ўн-ўн беш кунча ўтди; Такал Баҳодир қўл остидаги ўн минг аскар билан Туркистон жанубидаги тоғлар ичидаги оғир йўллардан ўтиб борарди...

Такал Баҳодир – Султон Туғлуқнинг энг атоқли умаросидан бири, кўп жангларда зафар қозонган ёш қўмондон, арслон каби кучли шахс.

Унинг қўшинидаги аскарларнинг аксари урушларда пишган, айримлари қароқчилар тўдасидан чиққан, танланган, халқ ичида донғи кетган яғмочи қахрамонлардан иборат эди.

Туғлуқ Темур бир куни Такал Баҳодирни хузурига чакирттирди.

– Сени ғоят муҳим бир жангга юбораман, аммо албатта ғалаба қозонишинг шарт! – деди.

– Урушда ғалабага эришиш толе ва қисматга боғлиқдир, султоним, – деди у.

– Нима қилиб бўлсаям шу жангда ютиб чиқишинг шарт! – дея таъкидлади султон.

– Бизнинг қўлимиздан келадигани шуки, жангда зафарга эришиш учун эҳтиётлик билан ҳаракат қилиб, бор ҳийлаю жасоратимизни ишга солиб, юришни бошлашдир...

– Мен сенга жанг деяпман! Бу уруш олий мақсад йўлида қилинмоқда, шуни яхши бил!

– Бу уруш кимга қарши ўзи?
 – Жанубдаги тоғларни макон этган қабила ва уруғларга қарши.
 – Уларни тор-мор этгандан сўнг не бўлади?
 – Албатта, у ерлар сеники бўлмайди, сенинг вазифанг – у қавмни ё асир олишинг ва ёхуд кириб ташлашинг, қисқаси, мағлуб этишинг шарт! Фақат шуни бажарасан, қолгани билан ишинг бўлмасин, тушундингми? – деди Султон Туғлуқ.

– Ҳа. Бу ишни бажараман, аммо баъзи шартларим бор... – деди кўмондон Такал Баҳодир.

– Йўқ! Менга шарт-парт дема! Бир амир урушда қиладиган ишини шарт-шароит демасдан бажаришга мажбур! Бажарасан, тамом-вассалом!

– Албатта бажараман, султоним!

– Вазифангни обдон билиб олдинг, қани, энди ишга кириш!..

Такал Баҳодир султон ҳузуридан чиққанидан кейин урушга тай-ёргарликни ҳаёлигаям келтирмади, бемалол айшини суриб ётаверди. Ҳукмдор икки-уч кун кутганидан кейин, унинг нега жангга кетмаганини суриштириш учун одамларига амр берди. Такал Баҳодир эса, кимсага кўринмас, беркиниб олиб, жўнаши керак бўлган бу офату ғавғога боришни хохламаганини сездириб кўйишни истарди. Ниҳоят, бир куни султоннинг одамлари Такал Баҳодирни топишди. Тутилган жойида уни қисти-бастига олишди. Маъмурлардан бири унга:

– Ие, бир қаҳрамон кўмондонга султони амр этса, у буйруқни жон-жон деб бажармайдирми? Сенинг шу қилиғинг жоизмидир? – деди.

Яна бири:

– Ҳақиқатан ҳам, султоннинг амрига итоатсизлик этиб, катта гуноҳ қилдингиз! – деди.

– Бунинг сизларларга ҳеч бир алоқаси йўқ, ишингиз бўлмасин. Ҳа, энди Туғлуқ Темур хазратлари мени чакиртирдиларми? – дея сўради Такал Баҳодир.

– Ҳа, тақсир!

– Яхши, сизлар кетаверинг, мен ўзим бораман...

– Афсуски, бу амрингизни бажара олмаймиз...

– Нечун? Менинг сўзимга кирмасдан, ёмон иш қиладиганингизга ақлингиз етмаяптими, а? Мендек бир кўмондоннинг буйруғига итоат этмасдан, сизларни ўлдиришга ҳаққи-ҳуқуқи бўлмаган бир каттақоннинг амрига бўйинсунганингиз, билингки, мудҳиш бир айб! Ҳолбуки, мен, бир ўйлаб кўринг ахир, мени ўлдирмоқ ва йўқотмоқ ҳуқуқига ва тушунчасига эга бўлолмаган бир одамнинг олдига шу чуруқ аскарлар билан қандай бора олурман ва бу хусусда, Султон Туғлуқни-ку қўятуринг, ҳатто шу жаҳоннинг жаҳонгири буюрганда ҳам, унинг уҳдасидан қандай чиқа олурман...

– Тўғри айтаяпсиз, тақсир, гапингизда жон бор...

Аввалига Такал Баҳодирга ўдағайлаб, уни султоннинг олдига боришга зўрлаган калтафаҳмлар энди “жуда тўғри айтаяпсиз, тақсир” деган сўзни такрорлаганларича унинг фикрини тасдиқлашга ўтишди. Такал Баҳодир фикрини давом эттириб:

– Султон Туғлуқ нечун бошқасини юбормади? А?.. Чунки сиздан бошқа бу ишни қиладиган бирор кимсани тополмади! Тушундингизми?.. Ҳа, фақат биргина Темур бор эди, бироқ у ҳам... Ҳа, майли. Ана энди сиз ҳам кўриб турибсизки, у бу ғавғони ҳал этиш учун муносиб бир кўмондонни танлашга мажбурдир! Хўш, ахвол шундай экан, нечун менга аскар тан-

лашга рухсат бермаяпти?!

– Сўзларингиз жуда тўғри, тақсир... – дея чулдурашди вакиллар.

– Унда чиқинг-да, кетинг! Мен ҳам бораман...

– Йўқ, тақсир, биз бу ердан ҳеч қаяққа кетолмаймиз...

– Хўп, унда айтинг, султон мени нега чақиртиряпти?

– Сизнинг нега жангга кетмаганингизни сўрамоқчи...

– Яхши. Модомики, масала шу арзимаган гап устида экан, сизлар энди бунда қолманг, жўнанг, мен ҳам ортингиздан бораман...

– Биз сизсиз ҳеч қайга боролмаймиз, тақсир...

– Нечун?

– Чунки сизни қаердан топсак ҳам дарҳол султон хузурига олиб бориш бизга топширилган... Ҳеч нарса бунга моне бўлолмас, сизни кимса қутқаролмас...

– Мен сиздан қутулишни жуда яхши биламан...

– Бизни ўлдиргандан кейин балки қутуларсиз...

Такал Баҳодир ниҳоят боришдан бошқа чора йўқлигини англагандай бир оҳангда:

– У ҳолда, майли, қани, кетдик, – деди. Учовлон йўлга тушдилар ва султон хузурига етиб бордилар. Султон икки вакилга бир ҳамёндан олтин эҳсон қилганидан кейин, энди бораверинглар, дея амр этди ва Такал Баҳодирга бошдан-оёқ разм солди. Сўнгра зардали товушда:

– Асир ва ёхуд бизга сиғинганлардан келтирмадингми? – дея сўради.

– Қанақасига, ҳазратим? – дея ўзини гўлликка солди Такал Баҳодир.

– Йўқса, мағлуб бўлдингми?

– Қаерда?

– Сени жангга юборгандим, тўғримми?

– Тўғри...

– Нима қилдинг?

– Мен жангга бормадим...

– Нечун?

– Чунки кўриб-билатуриб ўзимни ажалга урмайман, у қадар ақлсиз, тентак эмасман.

– Султон сенга амр этмоқда!

– Султон менга амр этмоқ ҳаққига эга экан, мен ҳам шонли бир ўлим топмоқ, бу имкондан фойдаланмоқ ҳуқуқига ноилман. Султоним, бир қошиқ қонимдан кечиб, ўйлаб кўринг ахир: яғмогарликдан бошқа бир иш қўлидан келмайдиган саҳройи халқни мен қай усулда идора этиб, у билан қандай жангга қираман? Бунинг учун зоти олийларига баъзи шартларим бор, дегандим, афсуски, тингламак истамадингиз; амрингизни бажаришни ортга сурмакдан мақсадим эса, айна дақиқалардаги суҳбат бўлувини тахмин этиб, буни қутаётганим эди...

– Шартларингни сўйла, – деди султон инсофга кириб.

– Жангга борадиган аскарларни ўзим танлайман...

– Жуда соз. Бор, қўшиннинг ичига кириб, истаганингни танлаб олабер.

– Хўп бўлади, султоним...

– Ўн минг кишини амрингга бераман...

– Икки мингта аскарни танлаб олсам, менга ўша етарлидир, султоним, улар билан ўз вазифамни бажара олурман...

– Жуда яхши, унда боравер, Тангри йўлингизни берсин...

Туғлуқ Темур шу сўзларни айтиши биланоқ Такал Баҳодир унинг этагини ўпди. Султон ташқаридан бир хизматчисини чақирди.

– Қўмондонга бир от, уруш анжомлари билан ўн минг олтин берилсин! – деди.

Шундай қилиб, Такал Баҳодир жанубдаги тоғликларга қарши юришга киришди. Тоғ-тошлик, қиялик тор йўллардан қўл остидаги қўшинини танланган икки минг аскарининг маҳорати билан бир амаллаб олиб ўтди.

Тепалардан оралаб, қояликларга яқинлашиб боришаркан, бирданига гувиллаган даҳшатли товуш таралиб, оёқлари тагидаги ер силкиниб ёрилди, барча ваҳимаю чанг-тўзон ичида қолди. Зилзила фалокатидан қутулиб, ҳаяжонлари босилиб, яна йўлга тушдилар. Хужумга киришдилар. Аммо бу сафар хира чанг-тўзонга эмас, ярқираган қаттол қиличларга дуч келдилар. Аскар тумтарқай қочди. Шу кулфатли дамларда Такал Баҳодир кўксидан қилич зарбаси еб, қони оққанича ерда юмалаб ётарди...

Урушда тоғликлар зафар қозонди. Жанг майдонида музаффарлик нашидаси ила кезишаркан, айримлари ярадорларини ва қурбонларини ташиб-тўпламоққа киришган эди.

Такал Баҳодир инграниб, ярим хушсиз ётган ерга бир нотаниш жанговар яқинлашди. Ёвқур товушда:

– Сен бу қароқчиларнинг бошлиғимисан? Султон Туғлуқ менга қарши сени юборганмиди? – дея сўради.

– Ҳа, – дея Такал Баҳодир нотаниш шахсга ўгирилиб қаради.

– Э, Такал, сен-а, сен менга қарши жанг майдонига тушдингми ҳали!.. Шундайми? – дея ғазаб-ла сўради.

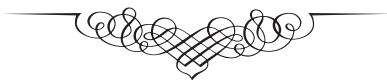
Такал Баҳодир қаршисидаги кишини танир-танимас, уни қучоқлаб кўришмоққа чоғланди, аммо бошини сал кўтара олди, холос – кўп қон йўқотганди, мажолсизликдан боши шилқ этиб яна ерга тушди. Нотаниш жанговар яқинлашиб, эгилиб, уни меҳр-ла бағрига олди...

Такал Баҳодир унинг қулоғига шивирлаб, афеусу пушаймонини англамоққа тиришди:

– Қондошим, сенга қарши қурол кўтариш... бироқ мен билмагандим... кечир мени... – деркан, оғзидан қони келди. Ҳиқиллаб, нафаси тиқиларкан, сўнгги сўзи отилиб чиқди: – Алвидо, Темур...

*Турк тилидан
Тоҳир ҚАҲҲОР таржимаси*

Давоми бор

ДАРЁЛАРНИНГ ГУВЛАШИ МАНГУ

Жанубий Африка Республикаси шеърятидан

Жанубий Африка Республикаси – Африка қитъасининг жанубий қисмидаги давлат бўлиб, шимолдан Намибия, Ботсвана, Зимбабве билан, шимоли-шарқдан Мозамбик, Свазиленд билан чегарадошдир. Майдони 1,2 миллион квадрат километр. Республиканинг жануб томонларини ясситоғлар эгаллаган. Тоғларнинг шарқ томонларини Аждартоғ, жанубини Каптоғ дейдилар. Аҳолиси, 2010 йил маълумотига кўра, 49, 9 миллион киши, нуфуси жиҳатдан жаҳонда 26-ўринда туради. Шундан занжилар 79, 4, оқлар 9,2, дурагайлар 8,8, ҳиндулар ва осиеликлар 2,6 фоизни ташкил қилади. Африканс, инглиз, жанубий ндебеле, коса, зулу, шимолий сото, сесото, тсвана, свази, венда, тсонга деб номланувчи 11 та тил давлат тиллари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Жанубий Африка Республикасини кўпинча “камалак республикаси” деб атайдилар. Республика ҳудуди ичида мустақил Лесото давлати бор.

Жанубий Африкада энг олдин бушменлар ва готтентот (кой-кой)лар деган қадимий занжи қабилалари яшар эди. 1652 йилда Нидерландия савдогарлари босиб олиб, Кап Мустамлакасини ташкил қилдилар. Бу орада бу ерларга француз ва немис савдогарлари ҳам оқиб кирди. Уларнинг ва занжиларнинг тиллари аралаш-қуралаш бўлиб, бир-бирларига ҳар хил сўзлар кира-кира бирмунча вақт ўтгандан кейин африканлар ёки бурлар деган расмий тил юзага келди.

1806 йилда Буюк Британия Кап Мустамлакасига бостириб кирди.

Африканлар бир қанча ерларни инглизларга қолдирдилар. Ҳар қайсилари ўз ҳудудларида савдо ишларини барабар юргизавердилар. Аммо савдо манфатлари улар ўртасида низо чиқаравергач, охири 1899 – 1902 йилларда африкан (бур) – инглиз урушлари бошланиб кетди. Урушда инглизлар бурларнинг жойларини тортиб олган бўлсалар-да, низолар тинчимади. 1910 йилда иккала томон бир битимга келиб, бирлашган Жанубий Африка Иттифоқини туздилар. Бу Иттифоқ мамлакатда ирқий камситиш сиёсатини ўрнатди. Айниқса, 1948 йилда апартеид идора усули жорий қилинган, кўпчиликни ташкил этувчи қоратанлилар ва озчилик оқтанлилар ўртасида жуда узоқ давом этган қонли жанглар юз берди. Африка Миллий Конгрессининг етакчилари Стив Бико ва Нельсон Мандела ҳамда архиепископ Десмонд Туту олиб бораётган бу қаттиқ курашларга кейинроқ оқлар, дурагайлар ва ҳиндулардан тарқаган жанубий африкаликлар ҳам қўшилиб кетди. Апартеиднинг емирилишида жаҳондаги бошқа мамлакатларнинг ўтказган босимлари ҳам катта рол ўйнади. Ниҳоят Жанубий Африка Иттифоқи тарқатилиб, 1961 йилда Жанубий Африка Республикаси тузилди. Бу энг катта ғалаба эди, аммо апартеидни тақиқловчи қонун қабул қилинган бўлса ҳам, унинг таъсирлари дарҳол тугамади, оқлар ва занжилар ўртасидаги кураш давом этди. Бу ҳол Африка адабиётида (проза, поэзия, драматургия ва публицистикада) акс этмай қолиши мумкин эмасди.

Дастлаб оверуполикларнинг ўз адабиётида – африкаанс ва инглиз тилларидаги адабиётда занжиларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи асарлар вужудга келганди. Масалан, М. Бринка, Ф. Рейц, Д’Арбе, С. Дю Туа каби ёзувчи, шоир, публицистларнинг китобларини кўрсатиш мумкин. Сўнгга инглиз тилли шоир Керн Слейтор “Чўлдан ўтган излар” (1905), “Кару ва бошқа шеърлар” (1924), “Жоҳил одамлар” (1935) номли шеър тўпламларида ватандошларининг ирқий сиёсати номаъқуллигини очик ифодалаган эди.

XIX аср сўнги ва XX аср бошларида маҳаллий зулу, коса, сото, тсвана тилларида ёзиш учун латин алифбоси асосидаги ёзув жорий қилинган, туб ерли шоирлар борлиқни бадиий идрок қилиш ва ўзлаштиришга киришдилар. Шу тариқа Оврупо ва Африка шоирларининг биргаликдаги реалистик шеърятти барпо бўлиб, Жанубий Африкада ҳамон барҳам топмаган ирқий камситиш, ижтимоий-сиёсий тенгсизлик, эрксизлик мавзуларида ўз жанговар шеърларини яратмоқдалар. Биз куйида шундай шоирларнинг айримлари ижодидан баъзи намуналарни эътиборингизга ҳавола қилаётимиз.

Таржимон

АЛАН ПЕЙТОН

(1903 – 1988)

Алан Пейтон Питермаритцбургда туғилган. Наталь университетини тамомлаган. Бир неча йил Наталь мактабларида ўқитувчилик қилди. Кейин қоратанлилар учун қурилган Дипклоопф ахлоқ тузатиш колониясида директор бўлиб ишлади. Шеърларини инглиз тилида ёзарди. Қуйидаги шеърлари “A Book of Sjuuth Afrikan Verse” тўпламидан олинган.

Биз “Поэзия Африки” китобидан (Библиотека всемирной литературы. Издательство “Художественная литература”, Москва-1973), шунингдек русча “Иностранная литература” журналининг турли йиллардаги нашрларидан ва интернетдаги намуналардан олиб, русчадан ўзбекчага таржима қилдик.

Хўжайиннинг катта инъоми

Ошин ошаб, ёшин яшаган
Эски-тускиларин беришди унга.
Қиз уларни кийди завқ билан,
Кўзлари чарақлаб, оҳ-оҳ деб шунга.

Рақсга тушарди, диркиллар тани,
Кўзларин сузарди, айтарди қўшиқ.
Мақтарди соҳибин она тилида,
Хизматчи дўстларин чорларди жўшиб.

Танишу нотаниш ўткинчиларга
Бутун Африкага эғни-бошини
Кўз-кўз қилар эди, “кўринглар” дерди
Ўинатиб қувончли қора қошини.

Шундай аппа-арзон, теппа-текинга
Сотиб олинди-я ишонч, садоқат.
Ер юзининг содда, азиз бойлиги –
Сотиб олинди-я онгсиз итоат.
Аппа-арзон, теппа-текинга
Олинди бир дунё ҳалокат.

Дипклоопф ахлоқ тузатиш колониясида ўлган кичкина болага

Кичик ёшли жиноятчи, бегуноҳ бола!
Сенинг арзимаган битта қилмишинг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бу юртнинг қўпол, бесўнақай қонуни ҳақда
 Тушунча, тасаввуринг бўлмагани боис,
 Ҳукмдорларнинг сон-саноксиз аскарлари,
 Судьялари, адвокат, прокурорлари,
 Жиннихона шифокорлари,
 Полициячи, иқтисодчи, директорлари –
 Гуноҳингдан қуч олиб яшовчилари
 Қилмишингни бўрттира-бўрттира
 Охири бошингга етдилар. Бугун мен
 Сенинг вужудингни тупроққа бераман,
 О, бирдан йўқолган, ёлғизгина бола.

Ўлимнинг амалдорларни ишга солиб қўйди;
 Тўпланди тартиб билан сенинг ҳужжатларинг,
 Ўтказилди тириклардан ўликлар бўлимига.
 Мана сенинг туғим гувоҳноманг,
 Унда айтилган қаерда, қачон туғилганинг,
 Қувончдан, қайғудан унда ҳеч гап йўқ,
 Қуёшли кунмиди, ёмғир ёғармиди,
 Онанг сени туққанда, томингиз устидан
 Бирон қуш вижирлаб ўтмаганмиди?
 Сенинг отинг, оқларнинг тилига ўтирилса,
 “Келди” экан, аммо нега, қай мақсадда – айтилмаган.
 Мана, ниҳоят, ўлимнинг гувоҳномаси –
 Ҳокимлардан олдин у берди сенга озодликни.
 Сен қачондир келгандинг, энди кетдинг,
 Сени қучоғига олди бирдан-бир яхши бағр –
 Она тупроқ, бунақасин ҳаётда кўрмагандинг.
 Ҳаётда сенга парво қилмаганди, энди
 Кечиқиб бераётир сенга сахий инъомлар –
 Титраётган ўрмонга баракот ёғдирмоқда.
 У ёқда жала ҳам, дўл ҳам бўлмайдди,
 На шамол, на-да қор, жазирама кун
 Сени ҳеч ранжитмас...
 Илгарилари
 Тепаларга ёққан совуқ ёмғирнинг
 Ингичка найзалари сенга санчиларди,
 Энди улар мазоринг устига тушаркан,
 Тупроқ сени бағрида маҳкамроқ босар
 Теран афсусларга тўла юрак билан.

Мана, сени кўмишга берилган ордер.
 О, муштдай, ёлғиз бола, қилмишинг учун,
 Бу ерда миллионта шеригинг билан
 Қонунбузарликлар қилганинг учун,
 Сен маҳкум бўлгансан.
 Сени кутаётган ерга, тепа тупроғига
 Сени, заиф танинг, сенинг мавтингни
 Энди мен гўрингга маҳкум қиламан.
 О, жоним, уч кўкка, Олий Ҳакамга,
 Ўзинг бор Худонинг олдига энди,
 Фақат у жамиятни қўриқлаб турар,
 Фақат у раҳм-шафқат ҳукмини берар...

ДЕННИС БРУТУС

(1924 й.)

Деннис Брутус Жанубий Родезиянинг Солсбери шаҳрида туғилган. Витватерсранд университетини тамомлаган. Бир неча йил ўқитувчи бўлиб ишлади. Ирқий айирмачиликка қарши олиб борилган жуда кўп курашларда, айниқса спорт соҳасидаги бундай ҳолларга ҳеч қачон чидаб қараб турмади. Шунда зўравонлар уни турмага тикдилар. Қамоқдан чиққач, Лондонга кўчиб кетди. Жанубий Африка Республикасининг Кай вилоятида туб африкаликларни Транскей деган жойга йиғиб, сўнгра уларни энг оғир ишларга, олтин ва уран конларига жўнатадилар. Шоир жаҳон жамотчилиги эътиборини ана шу ҳодисага қаратувчи шеърлари ва бошқа ирқий айирмачиликка оид кескин руҳли асарлари билан халқнинг ҳурмати ва муҳаббатини қозонган.

Деннис Брутуснинг журналхонларга тавсия қилинаётган қуйидаги шеърлари “Sirens Knuckles Boots” (“Сиреналар, муштлар, этиклар”) китобидан олинган.

Тунги шаҳар

Севгилим, илоҳо, уйқунг тинч бўлсин!
Ташда – совуқ денгиз, сув тошқинлари;
патрул машиналар бутун шаҳарга
суварақлар галасидай ўрмалаб кетди.

Улар азоб тўла кулбаларга етди,
битлаган ёстиқлар отилди кўчага;
жомлар титроғида даҳшат яширин,
қумлоқ, тошлоқларда ҳарсиллар ғазаб...

Осойишта ўтсин шу сокин кечанг,
севимли тупроғим, уйқунг тинч бўлсин!

* * *

Жондош тупроғимда чўзилган йўлим.
Мен – бир бурғучиман, йўқдир тинч онлар;
барглари шилдираб кутар ўрмонлар,
уларга шошилиб чўзаман кўлим.

Тақиқдан иборат ўнгиму сўлим –
фикрдан, орздан кулар ҳайвонлар,
пулемётлар шайдир тўкмоққа қонлар,
аммо қўрқитолмас, бил, мени ўлим.

Чалганча бораман дам бермай бурғумга.
Яхшилигим учун, ҳақлигим учун
чилвирин солишган улар бўйнимга,
қаттиқроқ тортишар, кўрсатиб кучин.

Қораман-да, улар қилмаслар раҳм,
ўқларин сояси тешади бағрим.

* * *

Урилдик, сурилдик, лек омон қолдик,
севгимиз сўлмади, ҳаққимиз олдик.

Кўпол тимирскилар нур дасталари
нотавон яланғоч танларимизни;

кўчкиларнинг мангу даҳшати каби
тепамизда турар мустабид тақиқ;

эшикларимиз этиклар тепкисидан
ёрилган, жойларидан кўчиб кетган.

Айрилик, йўқотишлар, маҳрумиятлар
лекин йўқ қилолмади бизни.

Қоронғи йўлларда патруллар ҳамон
хужумга шай турган минг бошли илон.

Энг ёмони шуки, она тупроғим
хунуклашиб кетди босқинлардан.

Тинкамиз қуриган, хормизу тарқоқ,
хўрланган бўлсак-да, севгимиз яшноқ.

МАЗИСИ КУНЕНЕ

(1930 й.)

Мазиси Кунене Дурбанда туғилган. Наталья университетини тамомлаган. Бир неча йил ўқитувчилик қилгандан сўнг Лондонга кўчиб кетган. Зулус шеърятини бўйича кўп илмий ишлари мавжуд. 1970 йилда “Зулус шеърлари” номида шеърини тўпламини эълон қилди.

Дўстлар

Мени аста-секин элтади уйқу,
Гарчи асал сингаридир сенинг сўзларинг.
Сен сўнгсиз ҳикоя айтасан менга,
Мен мудрайман кафтларинг беланчагида,
Ҳозирча аламлар тешган танимни тебратасан.
Ўраб-чирмайсан уни меҳрибонлик билан,
Пичирлайсан, пичирлайсан.
Биласан-ку, ахир, мен бирибир эшитмайман сени.
Аммо пичирларинг юрагимдан ҳайдайди
Ёлғизликнинг бедорлигини.

Темир тамаддун

Мен кўрдим у зотларни – боши қирилганларни,
Шақ-шақ юрарлар темир тишли бошмоқларда,
Мис чақадай кўзлари чақчайиб...
Мен кўрдим у зотларни,
Темир меҳроблар олдида
Саноқсиз подадай тикилишарди:
Болаларни эзиб ўлдирганлари жойда
Тиллари осилиб туришарди.
Мен кўрдим, тирноқлари ўткир темир бут,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кучоқларида ёндирарди чақалоқларни.
 Бошқалари лақиллаб юришади йўлларда,
 Қон ва сутдан бўлган ҳомиласин ташиб,
 Темир бут қаршисида тиз чўкишади.
 Мен кўрдим: сут оқимлари бўйлаб юриб борарди темир.
 Тупроқ бужмаярди.
 Дунёда мавжуд барча механизмлар унинг бағрида гувилларди.
 Тупроқ увилларди.
 Энди инсон деган нарса йўқ эди,
 Энди аёл деган хилқат йўқ эди,
 Муҳаббатни отдилар бозор кўчаларига,
 Олтинни тўзларга улоқтиргандай,
 Уларнинг темир байрамлари учун
 Керакли товардай, совундай.
 Уларнинг олтин қазиб чиқарувчилари эса
 Тошйўлларнинг тошларида ётарлар акашак бўлиб.
 Қуюнларда ўлдирилиб.

Мен кўрдим уларни – темирга сифинувчиларни,
 Оғизларин сиқиб ётишарди...

Видолашув

Неча йиллар сизларга қўшиқлар айтдим,
 Мана энди мен кетяпман.
 Алоқа тамом.
 Чўкиб кетар бу қора ниҳол ботқоқда,
 Шамоллар йиғисиди чўкар уруғлар,
 Уларни сочиб ташлар шамол чўлларга,
 Мен ишонаман: улуғ кун келади,
 Бирлаштирар бизни йўлларда.
 Шаффоф сувли кўзалар сари келсангиз,
 Тарқатаман танимдан сахро мудроғин,
 Мева тугар чоғи анжирлар,
 Мажнунтоллар сояси сўлим титраркан,
 Биёбонлар охуси ўтаркан ҳуркак,
 Оталар бўсағаси узра ўтириб,
 Ечамиз тугунларни бир-бир, кун бўйи.

Яқинлик

Бизни ажратишга уринар мудроқ,
 Аммо уйқулар келар – ланг очилар сўнгра қопқалар.
 Қўнғироқчалар жаранги остида кенг уй ўртасига
 Аста-аста тушиб келасан сен
 Ва ўйнашасан юнги ўсиқ итлар билан...
 Мен шарқ эшигининг тавақаларин узиб оламан-да,
 Улоқтираман гуриллаб ёнаётган гулханга,
 Гулхан сенинг юзларингни ёритар,
 Ҳар хил рангли тупроқ гўзаллигидай гўзал у.
 Жилмайганин яшириб ортга ўгирилар у.
 Аммо узоқ бир ердан сени кимдир чақирар –
 Ва сен ғойиб бўласан индамай, мен билан гаплашмай,
 Ва юзинг чизгиларини сақлаб қолар ичимдаги ғам-ғусса.

Бошқалар

Кўнглимда ҳеч қандай истак қолмаганда
Кўлимга шу саватни беринг, ичида сақланган уруғи билан.

Мен уни бошқаларнинг истаклари билан тўддириб,
Йўли саҳроларда чўзилган одамларга берайинки,
Шўрликлар очликни билмасинлар.

Қайсар шоира Алисия Мединага

Эй, самолар қизининг қизи,
Бу дунёда, ишон, кўзёшларсиз кўшиқлар йўқ.
Рангдор камалак кўшиқларининг ҳаммаси ердан чиққан,
Уларда ернинг чириши муҳри бор!
Кунларингни ерда бекор ўтказма,
Қалдирғочлар билан парвоз қил кўкларга!
Мана улар,
Энг улуғ кўшиқлар, тубсиз ер остининг акс садолари,
Кўзёшлар билан тўла.
Тонготарда улар, улар қондиришар оломоннинг чанқоғини,
Ҳар нарсага қодир сўзларнинг чанқоғини.
Билимсизлик бешигингни ташласанг-чи энди,
Юрагингни ланг очиб қўй шамолларга.
Шундай кун келади – ерга шариллаб ёғар
сўқирларнинг кўшиқлари,
Мангу дарёларнинг гуруллашларин такрорлаб.
Сўнг яна гуллайди дарахтлар,
Чарчаганларга сояси билан мадад бериб,
Ўз улуғворлик мевалари билан қондирар уларнинг очлигини.

ИНГРИД ЙОНКЕР

(1933-1965)

Бу шоира олмос қазиб чиқарадиган Кимберли яқинидаги Дугласда, фермада туғилиб улғайди, африканс тилида такрор ижод қилди. Олти ёшидан бошлаб шеър тўқиган. Ўн ёшида онадан етим қолди ва сингелиси билан отаси қўлида тарбияланди. Ўн уч ёшида “Ёздан сўнг” номли биринчи шеър тўплами босилиб чиқди.

Апартеид қонунларига кўра, Ингрид Йонкер эзилувчилардан эмас, эзувчи оқтанлилардан эди. Отаси парламент ноиб, апартеид сиёсати тарафдори бўлгани учун, Ингрид у билан чиқишмасди. У цензура қонунини жорий қилиш ҳайъатининг раиси этиб тайинланганда, Ингрид йигирма уч ёшида уйдан кетиб қолди ва “Қочиш” (1956) деган китобини чиқарди, йоханнесбурглик бир йигитга эрга теғди, йигирма тўрт ёшида бир қиз кўрди. Тез орада эр-хотин ажрашишди ва у Кейптаунга қайтиб келди. Бир маҳбубидан ҳомиладор бўлиб, боласини олдиргани учун, иши судга тушди ва асаб бузилганлиги туфайли руҳий хасталар касалхонасига ётқизилди (1961). Тузалиб чиққач, 1963 йилда “Тутун ва охра (бўёқ)” деган китоби босилиб чиқди. Консерватив жанубий африкаликлар жамоаси уни совуқ қарши олса-да, муаллиф катта мукофотга сазовор бўлиб, Оврупо бўйлаб (Буюк Британия, Нидерландия, Франция, Испания, Португалия) саёҳатга кетди (1964). Сўнгера Атлантик океанга чиқадиган порт шаҳар Кейптаунга қайтди. 1965 йил ёз ўрталарида “Мен шамоллар билан учиб кетаман”

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

61

деган васият шеърини ёзиб қолдириб, кечаси Атлантик океан кўрфазига ўзини отиб, қайтишга имкон қолдирмай, узоқ-узоқларга сузиб кетди. Ёзиб қолдирган хатида “Ҳеч нарсани ўзгартириш кўлимдан келмайди, буларнинг ҳаммасига ортиқ чидолмайман” дейилган эди.

Ингерид Йонкернинг архиви Грейамстаундаги адабиёт музейининг мулки бўлиб қолди. 1965 йилда унинг номи билан аталувчи адабий мукофот таъсис этилди. 2004 йилда эса вафотидан кейин Ихаман миллий мукофоти билан тақдирланди. Шеърлари бир қатор Оврупо тилларига таржима қилинди, кўп шеърларига мусиқа басталанди. У ҳақда хужжатли ва бадиий фильмлар суратга олинди. 2010 йилда “Қора капалаклар” номли биографик-бадиий фильм ишланди, Ингерид ролини ижро этган актриса Карис ван Хауген 2011 йилда жуда катта нуфузли Трайбек мукофотини олди.

Ньянгада аскарлар отиб кетган бола

Бола ўлмади
 “Африка!” деб қичқираётган онасига
 муштларини дўлайтириб қўйди,
 қичқириқда озодлик нафаси ва
 ясситоғда қуршалган юракларнинг бирлиги.
 Бола авлодлар жангидаги отасига
 муштларини дўлайтириб қўйди
 “Африка!” деб қичқирарди авлодлар
 қичқириқда ҳақ-ҳуқуқ нафаси ва
 кўчаларда жанговар ғурур қонлари.
 Бола ўлмади
 Лангада ҳам Ньянгада ҳам²
 Орландода Шарпевилда ҳам²
 Филиппада полиция пости олдида ҳам
 Бошида ўқ билан ётар у.

Бола бу милтиқли, тўқмоқли аскарларнинг
 қоронғи сояси
 қонунчилар йиғинида қатнашар бола
 уй дарчаларига оналар юрагига кўз ташлар бола
 Ньянгада кундузи фақат тўп ўйнамоқчи эди бола
 энди ҳамма ёқда
 бутун Африка бўйлаб ўтиб борар улғайган бола
 бутун дунё бўйлаб борар эран бўлиб етган ҳайбатли бола
 рухсат хатисиз.

Гудвундаги қишлоқ хўжалик кўргазмасида

Ҳурмат қилиб менинг оппоқ юзимни
 Турмага тиқишди боплаб ўзимни.

Ҳозирча эркинликда юрганлар, сиртдан
 Кузатишар ҳолим хароблигин итдан

Осдилар қандайдир нишон сийнамга,
 Мен, ўжар, отилдим азиз кулбамга.

¹ Жанубий Африка ва Родезиядаги кўм-кўк ўтлоқлар қоплаган ясситоғ.

² Ланга, Ньянга, Орландо, Шарпевил – занжилар учун қурилган қишлоқлар. Бу ерларда полиция ҳайвонларча ваҳшийлик билан намойишчиларни отиб ташлаган.

Қочиб завк, мукофот ҳам мақтовлардан
Қочмасдим тоғдаги ҳақ чорловлардан.

Кечки жимжитликка учиб борардим,
Унда от бермаган менга-да ҳеч ким.

Унда мен яшардим шонсиз, бекишан,
Осмаган эдилар сийнамга нишон.

* * *

Муҳаббат мен билан қололгани йўқ,
йиғилар-чўзилар юмшоқлашган ўқ,

мен ҳасратга чўмдим... айнан шу вақтда,
дурадгор йўнарди ҳовлида тахта.
Сўзим ўрим чоғи тўкилган бошоқ,
жуда кичик дондир ўлимим бироқ.

Аччиқ мевали қуёш

Аччиқ мевали қуёш
аччиқ мевали ҳаёт
синдиради кўзгуни
бунга йўқ нажот

қишлоқ йўлин қидирдим
шошдим чорларга
сўқмоқлар адаштирди
чалкаш сўзлардай

ўзи осон эди бу
сокин иш хийла
унутдим-да адашдим
учрашиб сен-ла

енгил хотира билан
енгил сукунат
адашиб сени топгач
бошланди ҳасрат

тўтиқушнинг овози
мени жалб этар
лекин алдайди фақат
мени ғаш этар

на йўл бор на ечим бор
ҳеч ерда ҳайҳот
аччиқ мевали қуёш
аччиқ мевали ҳаёт

Сени ўйлаб йиғлайман

Сенинг шўрлик майитинг узра йиғлайман
қўзларнгдай мовий олис шўр денгиз.

Менинг кўлим ҳеч нима
сени сақлаб қололмайди
денгиз ўтлари сари йўналган изларингни
чуқур изларингга элтувчи йўлни
аранг ўзгартишим мумкин.

Менинг кўлим ҳеч нима
қояларга қарши ҳеч нарса қилолмас.

Аммо чағалай қила олади.

* * *

Муҳаббат мен билан қололгани йўқ,
йиғилар-чўзилар юмшоқлашган ўқ,
мен ҳасратга чўмдим... айнан шу вақтда,
дурадгор йўнарди ҳовлида тахта.

Сўзим ўрим чоғи тўкилган бошоқ,
жуда кичик дондир ўлимим бироқ.

ВИИМА СТОКЕНСТРЁМ

(1933 й.)

Шоира Вилма Стокенстрём Трансваалда туғилган. Стелленбош университетининг адабиёт факултетида драматургия бўлимини тамомлади. Бир неча йил драматик асарлар ёзди, уларни сахналаштирди, асарлари радио ва ТВда қўйилди. 70-йиллардан бошлаб шеърлар ёзишга киришди. “Эътиборли ўқирманлар учун” (1970), “Сув кўзгуси” (1973), “Унутулиш ва доврўқ” (1976) тўпламлари чиқди-ю, унинг номи оммалашиб кетди. Китоблари Кейптаунда, сўнгра бошкент Преторияда ҳам чоп этилди.

В. Стекенстрём умуминсоний, азалий нарсалар ҳақида, яъни муҳаббат, болалар, хусусан, XX юзйилликнинг фожиавий ҳодисалари – урушларда болаларнинг ўлдирилиши, ер юзидаги миллий-озодлик ҳаракатларининг аёвсиз бостирилиши ва, албатта, ўз фожиалари тўғрисида ёзади. Чунончи, Шарпевиль ҳақда.

Шарпевилда, Йоханнесбург этагидаги занжилар посёлкасида 1960 йил 21 мартда полиция африкалик намоёнчиларни отиб ташлаган эди. Кейин БМТ 21 мартни Ирқчиликка қарши Кураш куни деб эълон қилди. Ҳар йили бу кун бутун дунё халқи ирқчиликни лаънатлаб нишонлайди.

Уша 1960 йил воқеаларини ўз кўзи билан кўрган 27 ёшли Вилма Стокенстрём бу ҳодисани ҳеч хотирасидан ўчиролмади ва узоқ йиллар Шарпевил аҳолисини ҳимоя қилувчи шеърлар ёзди.

Қўрқув

Тикон сим бўйламаси осилгансиз, болалар, қийқимлардай;
сайёҳлар кўришсин деразалардан,
“Танидик, танидик, Африка бу!” десинлар.

Қассоб. Шарпевил – сенинг энсанг. Шарпевилда ҳамма нарса –
шундай қассобларнинг энсаси. Шубҳа йўқки,
кафеларнинг тикка-тик ўтирғичларида

варақилардан олдин варақаларни олишади, агарда
уларда янги тўкилган қон руҳияти бўлса.

Газетачи, йиртқич қуш каби, отилиб бориб,
келинчакнинг фатасини юлқиб олади,
воқеанинг ҳаммасини рангдор тасвирлаб бериш учун,
икир-чикиригача: яланғочлик, қалтираш, эҳтирос,
ғунчанинг очиб ташланиши ва бўғиқ ингроқ,
яъни аслида қандай бўлган бўлса, шундоқ гапириб бериш учун.

Сув оқизиб кетаётган сон-саноксиз жажжи ўликлар,
чивинлар, чирилдоқларга ўхшайдиган чоллар
ҳокимлар қарови суслигидан шаҳарга отилиб кирадилар.
Юкчи машиналар сиреналарини ёқиб
ахлатларни чиқариб ташлашга шошиладилар.
Худди дорларга ўхшаб светофорлар сўппайиб турадилар
йўл ёқаларида.
Бошлиқлар матбуот вакилларига изоҳ берадилар.
Юртда эса, тупроқ заранглашиб, қуриб кетган.
Қанотларини ёяр намойишкорона, зафар билан
хайбатли бир кўркув.

Ёлланган одам

Ўз ишининг устаси, ёлланувчи одам, урушмоқчи бўлган шахсларга,
ким бўлишидан қатъи назар, ўз хизматини таклиф қилади.
Керакли жойга етказиш – ёлловчи ҳисобидан, ишнинг нархи
– “келишамиз”.

Малака гувоҳномаси: жароҳатлар, чандиқлар –
худди Плайя, Катангада терига ёпиштириладиган қоғозлардай,
худди Қобилни ўлдирган Қобилнинг муҳридай манглай
ўртасида: Биафра.

Мана шундай кунбай ўлдирувчининг ҳақиқий турқи-таровати,
мўйлови тулкимўйлов, ёвуз кўзлари зангори-мовий,
мистер ташланди, мистер ипириски! Қани кетдик, олғаа!
Товламачи ва нўноқ, ифлос латга – қуролини тортиб олган
бўлсангиз. Олмаган бўлсангиз –эҳҳ-хе! Қани кетдик, олғаа!
Ўтақаҳрамон, ўтаэркак, қисқаси – шоввоз бир жангчи.
У жангчидир, масалан, Жануби-Шарқий Осиёнинг барги тўкилган
жунглилари учун, у ерда заҳарли газлар таратувчи денгиз узра
дарахтларнинг ўлик шоҳлари зўрға-зўрға кўтарилиб туради.
Роттердам, Хиросима, Дрезден – унинг рекламаси.
Бу ишда энг муҳими – қўлларнинг чаққонлиги, керак бўлса
ўзганинг катта “нон”идан бир бурда ундириб қолиш ўзи учун.
Қани кетдик, олғаа! Аммо бу қанақа қўйларнинг суруви бўлди?
Бу қувноқ йигитча – ёши ўтган болаларнинг ёлланган қўшинлари,
булар нимаси? Буларми? Булар ҳурматли унвон эгаларидир!
Қани ғурур билан жилмаинг, қўлларни шай қилинг,
кўзлар порласин!

Бу сенинг сўнгги имконинг, сен – бўшашган ўспирин жангчисан,
Эгилган елкангда ўқ-дорилар билан имиллайсан сен.

Ҳарбий машқлар учун шайдир: снарядлар, сувости қайиқлари,
ҳаммаси олий нав, яп-янги, ҳали пломбаси ечилмаган,

эндигина қўлдан чиққан, шундай башанг, ҳимояловчи рангли –
булар ҳаммаси урушнинг яралари, мохов доғларини яшириш учун,
ёйилаётган дардларини бекитиш учун – шу қўрқинч ниқоб
остида қилинади
инсон қиёфасининг бузилганини, йўқ қилинганини хаспўшлаш учун.

Катта ҳайкал ўрнатиш бўйича чиқарилган қарор

Бир ҳайъат бир қишлоқни зиёрат қилди
ва шундай қарор ўйлаб чиқарди (аниқки, черков атрофида,
почта-робита олдида, манзарали жойларда
номдор бошлиқлар эскорти билан сайр қилди,
шунда бошлиқлардан бири занжи кулбаларин кўрсатиб,
улар билан қўшни бўлмаслик иложсизлигидан ўкинчини айтиб ўтганди):

шу ерда катта ҳайкал ўрнатилади –

замон ўзига хос манзара яратар ўз-ўзидан,
водий эса шу қадар шоирона игнабарглар,
дасторгуллар, арчагуллар билан қопланган,
тупроқ чириндиларга бой, яна дарёси ҳам
жигарранг ердан бошланиб келиб,
денгизга етганда ошпоқ, кўпириб туради;

қора чашмаларни бунда эсламайди ҳеч ким.

ОСВАЛЬД ЖОЗЕФ МТШАЛИ

(1940 й.)

Освальд Жозеф Мтшали Йоханнесбурда ўқитувчи оиласида туғилган. Шу ерда яшайди; университетни 1962 йилда тамомлаган. Талабалик йилларидан шеър ёза бошлади. Биринчи марта Жаз-ҳайбатпилар оқшомида ўз шеърлари билан чиқиш қилди.

1971 йилда “Sounds of a cowhide drum” (“Сигир терисидан қилинган барабан садолари”) номли шеърлар тўплами билан ном қозонди. Инглиз тилида ёзади.

Оппергеймер боғидаги каптарлар

Қизик: нега Оппергеймер боғидаги кўк каптарларни
судга беришмайди қонунни бузиб бу ерларга қўнганига
бу ерлар ахир хусусий мулк-ку, жамоатчилик ерларида
беадаблик қилишяпти-ку?

Мен ҳар куни кўраман: бу безбет қушлар “фақат оқлар учун” деб
ёзиб
қўйилган скамейкаларга ўтирадилар, ҳар қандай ҳокимиятни
икки пулга олмай.

Наҳот таниш бўлмаса уларга ирқий имтиёзлар?
Тўла-тўқис формадаги оқ полициячилар,
қинларида пистолети билан
қонунни кўрқмай оёқости қилаётган қонунбузарларга
ҳатто бармоқ билан ҳам таҳдид қилмай
ёнгинасидан ўтиб кетадилар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Улар эса нафақат муқаддас курсиларга ўтирадилар,
Ҳатто яна булғаб ҳам кетадилар.

Эҳ! Ёқимли қоидалар! Мана бу тепанинг ўркачида
кучоқлашиб силкинаётган икки тантиққа қаранг:
шундоқ бойвуччалар, дайдилар, ҳиринглаётган идора қизлари
кўз ўнгида жимо билан шуғулланмоқда.
Қаёққа кетяпти бизнинг дунёмиз?
Ахлоқсизликка қарши қонунлар қани?

Мен бор-йўғи бир йўловчиман

Мен кўрдим, уни тўқмоқ билан урардилар,
мен эшитдим, у оғриқдан бўкирарди,
кушхонага тушган қорамол каби;
бурнимга янги қон ҳиди келди,
қон унинг бурнидан қуйилар эди,
оқиб борар эди кўчага.

Мен черковга кирдим
ҳамда тиз чўқдим.
“Мен сени севаман, ё раббим,
шунингдек, яқинларимни. Омин.”
Муқаддас бир жоннинг бетида
фаришта ўпичи қолгандай,
юрагим енгиллашиб чиқдим кўчага.

Мен уйимга кетдим.
Нимадандир четланарди оломон.
Қўшним чошиб келди
олдимга:
“Эшитдингизми? Ўлдиришди сизнинг акангизни”.
“Йўқ-йўқ! Мен ҳеч нарса эшитмадим. Черковда эдим мен”.

Довюррак, менинг соям

Менинг соям – Довюррак лақабли този ит;
қаёққа бормай – орқамдан келади;
у менга пистирма қўймоқчи бўлган ҳар қандай иблис зотига
ириллайди ва тишларини ғижирлатади;
у искайди, аксиради ва симёғочларга бовул қилади,
кейин ўтганларнинг барчасига бамисоли бир хат қолдиради:
“Мен шу ердан ўтдим. Қўлингдан келса изма-из кел”.

Эй-воҳ! Ўша кеча мен дук-дук сасини эшитдим,
у юрагимнинг эшиклариди дукурлади,
вужудни ҳурпайтирадиган дукур-дукур,
бош бўйлаб оёқ учида айланиб чопадиган
тепа сочингни тикка қиладиган дукур-дукур.

Эҳ, сен, Довюррак! Сен мени ташлаб кетдинг
думингни қисиб
ва бурғали йиртиқ тўшамага эмаклаб бординг,
мени яланғочу очиқ қолдириб.

Мен совуқдан қалтираб, ўтлоқда илон ташлаб кетган
 пўстатимни ёпингим келарди.
 Бармоқлар кавларди кўз чаноқларни,
 кўзлар учар эди қўрқувдан,
 кўзёшларим парашютда сакрар эди.

Кимдир ҳассасини қаттиқроқ тиради киндигимга,
 эмаклаб чиқди бир жуфт кулаётган бит,
 бензиндан маст бўлган шайтончалардай хиринглашарди,
 шеърларим билан тўла қазноғимдан чиқарилиб.

Мен соатга қарадим,
 ярим кеча аллақачон ўтган эди.
 Бир бурда нон билан шўрвани
 ичимга зўрлаб киритаркан, тишларим зирилларди.
 Тонготар эшигининг тутқичини тимирскилаб излардим,
 тонги туманнинг тарсакиси юзимни уйғотди.

Мен ўзимга қарадим.
 Мана у, яъни мен. Мана у, яъни мен, соясидан маҳрум бўлган,
 эски кема каби бўм-бўш,
 қачон синдиришларин кутаётган кема каби.

Эҳ, Довюрак! Наҳотки ташлаб кетдинг мени абадиян?

Қорамол терисидан ясалган барабан саслари

Бум! Бум! Бум!
 Олис шимол кўкларида гулдуракка ўхшаш
 Гумбур-гумбур ва ўкириқ сасларин эшитяпман.

Муқаррар бўрондан қочишга шай кийикдай
 қулоқларимни диккайттирдим мен.

Бум! Бум! Бум!
 Гулдурак борган сари яқинлашаркан,
 яқинлашаркан жануб кўкларига, юрагимни эзади улар ва
 умидларим борган сари юксалар бургутлар тахтигача.

Бум! Бум! Бум!
 Мен қурбонлиқ мол терисидан шилинган барабанман,
 уйқудаги руҳингни уйғотаман мен.

Мен муқаддас кулбаларда яшаган аждодларинг руҳиман,
 азалий ҳимоячингман, азалий қўриқчинг.

Ноёб меросингдан гапирмоқчиман,
 изн бер, босқинчилар топтаган, миссионер саъйи билан
 йўқ қилинган шонли ўтмишингдан сўзлайин мен.

Мен далиллар, ақидалар ва сохта баённомаларни
 пардасиз англатай, сен синчков ақлинг билан уларни кўриб чиқ.

О! Қулоқ сол менга, Болажон, нимадир у,

зулдуслар рақсида юрагингни ёндирувчи нарса?
 О! Қулоқ сол менга, Болажон, нимадир у,
 тунлари бедор бўлиб сизинган қораларнинг
 жазавага тушгунча ўқиган дуолари?

Бум! Бум! Бум!
 Қорамол терисидан ясалган барабан садолари –
 Она Африканинг садоларидир.

МОНГАНЕ УОЛЛИ СЕРОТЕ

(1944 й.)

Монгане Уолли Сероте Йоханнесбург биқинидаги Софиятаун деган кичик шаҳарда туғилди. Александр, Лесото ва Созтоудаги инглиз мактабларида ўқиди. Юқори синфларда қораларнинг ўз-ўзини англаш ҳаракатида қатнаша бошлади, Африка Миллий Конгрессига кирди. Занжиларнинг шеърий йиғинларига боғланди. 1969 йилда бу ҳаракати учун қамоққа олинди ва тўққиз ой турмада ётди. У ердан чиққач, мактабни ташлаб, журналистлик билан шуғуллана бошлади. 1972 йилда “Қорамолнинг ўқириши” номли биринчи шеър тўплами нашр этилди ва у 1973 йилда Ингдид Йонкер мукофотиغا сазовор бўлди. 1974 йилда Колумбия университетида кириб, 1979 йилда нафис санъатлар магистри даражасини қўлга киритди 1986 йилдан Африка Миллий Конгрессининг Лондондаги санъат ва маданият бўлимида ишлай бошлади. 1990 йилда Жанубий Африка Республикасига қайтиб келди. 1972-2004 йиллар ичида тўққизта шеър тўплами нашр этилди.

Йоханнесбург шаҳри

Шундай қилиб, сизларни қутлайман:
 Қўлим ишга ундайди шимимнинг орқа чўнтагида
 Ёки пиджагимнинг ич чўнтагида.
 Ҳаётим Йо`бург шаҳрида ўтади.
 Қўлларим оч илондай чўнтақларимни шишириб туради,
 Картмоним юпқа, ориқ,
 Қорним Йо`бург шаҳрида, дўстона табассум билан
 Очликдан инграйди.
 Қорним қозонларни ҳам, ҳужжатларни ҳам
 Ямламай ютади, шуниям билмайсизми?
 Йо`бург шаҳри, э, мен сизни қутлайман,
 Ҳаммаси тугади, автобуслар гувуллаши тугади,
 Мухаббатим ҳам орқада қолди,
 Бундан бу ёғи кулгили уйлар, одамлар, чанглар уюрмаси,
 Қарабсизки, ўлимим ҳам егиб келади,
 Менга шундай деб кўз қисиб қўйди
 Йо`бургнинг одамлари.
 Мен қоралар ва оқлар орасига бораман,
 Аммо кўп йўллар бекитилган
 Сизнинг йўғон темир нафасингиз шарофати билан.
 Йо`бург шаҳрида, эрталаб соат олтида нафас олсангиз,
 Кеч соат бешда нафасингизни чиқарасиз.
 Мен шундай пайтда келдим даргоҳингизга,
 Келганимда неон гулларингиз
 Электр шамолларда ўзини кўз-кўз қиларди

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

69

Қолоқдик зулатини яшириб.
 Сизнинг цемент дарахтларингиз нақадар гўзал.
 Мен келганимда, менинг муҳаббатим,
 Чанг-тўзларим, менинг халқим, менинг ўлимим,
 Жисм аро кескир олмосдай зулатда бекиниб турган
 ўлимим,

Илдизларимни ҳис қиламан.
 Кемам лангарини боғладим
 Қудратим ва заифлигим шунда

Жисмимда, ақлимда, қонимда.
 Ҳамма менга сиз ҳақингизда сўзлайди, яъни

Йо`бург шаҳрига мендан нима талаб
 қилинишини сўзлайди...
 Йоҳаннесбург! Мен сизга бир гап айтаман:
 Хотинлар ва эркеклар сизни дунёга келтиришганда
 Сиз дунёга келганингизда
 Афтингизда шундай совуқ ифодалар билан,
 Эмирилган тупроқдаги эгатлар каби
 Кўзёшлари ҳам бўлган ифодалар билан –
 Бунда ҳеч қандай ҳузур-ҳаловат бўлмаган.

Йо`бург шаҳри – сиз қоқсуяк ўлим сингарисиз
 Йо`бург шаҳри, Йоҳаннесбург, Йо`бург шаҳри...

Жуда муҳим диалог

Қўрқманг, Баас.
 Менинг пайдо бўлганим оддий гап.
 Менинг юзларим каби шу қора тунда
 Юзларимиз учрашди.
 Қўрқманг –
 Сиз мени кутмаган пайтингизда
 Ҳар доим учрашиб турамин.
 Мен, мендай қора тунда,
 Пайдо бўлавераман.
 Қўрқманг –
 Мендан қўрқинингизда
 Юрагингиз айбдор.
 Сиздан қўрқинимда
 Юзим каби қора тунда
 Ақлим айбдор.
 Қўрқманг, Баас,
 Менинг юрагим денгиз каби кенг,
 Сизнинг ақлингиз тупроқ каби.
 Бу ҳаяжонли эътироф, Баас,
 Қўрқманг.

МЗИ МАХОЛА

(1949 й.)

Мзи Махола 12 ёшидан шеърлар ёза бошлади ва китоби босилиб чиқди. Китоби дарҳол конфискация қилинди, ҳолбуки, у миллий ва байналмилал характерда эди. Шеърлари саккизта антологиядан ўрин олди. “Даҳшатли шамоллар” (1994) тўпламини адабий жамоатчилик ижобий баҳолади. 1995 йилда Женевада Бутун Африка адабиёти симпозиумида қатнашди. 2000 йилда “Ёмғир келганда” тўплами чиқди ва Олиф Скринер мукофотига сазовор бўлди. Лицей ва университетларда ўқитила бошланди. Ҳозир китоб дўкони очган, унда ўзининг ва африкалик миллий шоирларнинг китоблари сотилади.

Эшитмаслар

Нишон қилиб кўрсатарлар мени ҳозирок
 Айблайдилар намоиш ортидан эргашганликда,
 Айбларлар албатта
 Тўпладим халқимни,
 Сокин бир тош танладим
 Чўкиш учун устига,
 Янги хабарлар бердим
 Қулоқлари миш-миш билан тўлиб келганлар
 Шухратпарастликда айблайдилар мени,
 Ундан кўра тоғлардан, дарёлардан кечиб
 Изохлашимни истайдилар қиссаларимни
 Бегона ерларда,
 Мен эса ҳар дафъа шеър ўқийман аммо
 Улар бармоқларини тикарлар қулоқларига
 Бир гап айтолмайдилар менга
 Нечун шеърларни энг гўзал шаклда
 Аччиқ алам чўққисидан ўқиганимни.
 Унга мадҳиялар тизадиган
 Шоир эмаслигимни таърифлайдилар.
 Сўз очмаслар айтилмаган оммавий фикрлардан
 Бўғилган чоғимда нима қилажагимни,
 Сўз очмаслар тилимни ўраб олаётган ўсимталарнинг
 Жабру жафосидан қандай қутулажагимни
 Бекитсам агар оғзимни.
 Заҳарли қўзиқоринлардан бир оқшом егулик
 еганимни ўйлашар балки.
 Охири зерикади дейдилар, яқинда
 Бекорга уринаверишдан,
 Жон бериб ишлашдан
 Сўнги нафасида бир калтакесакка.
 Шамол париллатар қанотларини
 Элтар шеърларимни узоқларга.

*Рус тилидан Миразиз АЪЗАМ
 таржималари*

Элиза МЮЛЛЕР

(1919 й.)

Элиза Мюллер Жанубий Африкалик ёзувчи. Адибнинг илк бор 1943 йилда “Мен самарит қизиман” романи чиққан. Нафис психологик хикоялари билан машхур. “Қайиқдаги аёл” хикоялар тўплами учун (1956) ЖАР олий адабий мукофоти – Герцог соврини билан тақдирланган.

ДАРАХТ

Хикоя

Бу улкан, кенг шохлари тарвақайлаб кетган дарахтни ким ва қачон ўтказганини қишлоқ аҳлининг ҳеч бири айта олмасди. Лекин бу сокин кўчага биринчи бор келган одам беихтиёр шу ҳақда ўйлаб қоларди. Ушбу қурғоқчил ўлкада бундай турдаги дарахтлар жуда камёб нарса.

– Дарахт? Қанақа дарахт? – Бундай саволларга ҳайрон бўлиб жавоб берарди одамлар. Ва дарахтга худди уни эндигина кўраётгандай ҳайрат билан қарардилар.

– Янги келган киши уни диққат билан кўздан кечиргач, унинг бошқа дарахтлардан унчалик ҳам ажралиб турмаганини сезади. Унда қарағайдаги очиқ соябонга ўхшаш баланд, нафис хушбичимлик йўқ эди. Ўзининг бутун ҳашамати билан эманнинг улуғворлигига тенг ҳам келолмасди. Лекин барибир йил бўйи қуёш, йил бўйи ўт пуркайдиган, тангри ҳам унутган бу қишлоқчада унинг сояси ҳамманинг жонига оро кирарди, худонинг марҳаматидай, барчани қувонтирарди ва ҳар ҳолда, ҳамиша ям-яшил бўлиб турадиган улкан дарахт йўл бўйида шумшайиб турадиган дарахтлардан фарқ қиларди.

Дарахт шундоққина унинг биқинидаги уйчада яшовчи оилага тегишли эди. Уйча сотиб олинган ўша олис пайтларда унинг атрофидаги жойлар бўм-бўш эди. Ўшандан бери кўп нарса ўзгариб кетди. Пули бор одамлар бу ерларга кўплаб коттежлар қуришди ва уйча улар орасида кўринмай қолди. Лекин дарахт ҳамон қишлоқ узра юксалиб турар ва ўзгаларнинг томорқаларига соя солиб, нохушлик уйғотарди.

Уйчада умрини яшаб бўлган чол-кампир истиқомат қиларди. Уларнинг болалари аллақачон дунё бўйлаб тарқалиб кетган, шу боис иккаласи ҳеч кимнинг ишига аралашмай тинчгина яшарди. Уйчанинг соҳиби қишлоқ дўкончасида ишларди. Ўтган йиллар таъсирида унинг бели букчайган, бинобарин, унинг пештахта олдида туриши анча қийин бўлиб қолганди. Шунинг учун уни ўтириб ишчиларни қузатиб турсин деб оморга ўтказишганди.

Унинг хотини ҳали бақувват аёл эди. Хўжалик ишларини унинг ўзи бажарарди. Болаларнинг ташвиши билан банд бўлмагани учун унинг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

72

бўш вақти кўп эди. Шунинг учун бўлса керак, авваллари парво қилмаган нарсаларга энди кўпроқ эътибор берадиган бўлди. Жумладан, хоним ҳаммомлари йўқлигига афсуслана бошлади. Ё тавба, шунча йил ажойиб қулайликлардан фойдаланмай қандай яшашди экан! Бундан ўттиз йил муқаддам тўйлари ўтиши билан сотиб олинган ёғоч жиҳозлар ҳам энди унга ёқмай қолди. Йиллар ўтиши билан биз ўзгарамиз ва атрофимизни ўраб турган вазиятни ҳам ўзгартиришга ҳаракат қиламиз. Агар маблағ бўлса, бунинг қийин жойи йўқ. Лекин бор пулинг кундалик энг зарур нарсаларгагина етса нима ҳам қила олардинг? Минг тежаб сарфла, барибир ҳеч нарса қолмайди.

Кекса хоним дераза олдида узоқ туриб ёнларида қурилаётган уйни кузатди. Уй эмас, ҳақиқий сарой! Ҳали уйнинг пойдевори солинаётган пайтдаёқ хоним бу уй неча хонали бўлар экан деб четан тўсиқ орқали разм солганди. Иккита хона, афтдан, ётоқхонага мўлжалланганди. Учинчи энг катта хона – меҳмонхона бўлса керак. Аввалига аёл уйда иккита ҳаммом бўлса керак, деб ўйлади. Кейин бу икки хонадан иборат жой омборхона бўлажагини англади. Ана ҳашам, ана дабдаба! Ҳаммом етмагандай, яна омборхона денг! Янги уйга иккита айвон ҳам қуришди: биттаси унинг олд томонига, иккинчиси уларнинг кулбаси томонига – очик айвон, ишчиларнинг айтишича, бу офтобда тобланиш учун эмиш. Қани энди чоли билан унга ҳам шундай айвон бўлса! Лекин айтишади-ку: борга беради деб! Йўқларга қаёқда дейсиз!.. Олдин хонимнинг бундай мушоҳадалар учун вақти бўлмасди. Энди бўлса, бундан бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламасди. Нақадар адолатсиз қурилган бу дунё! Энди эрталаб шу ўй билан уйғонар, кечкурун шу ўй билан ухлаб қоларди.

Кечкурунлари эса, эри ҳориб-чарчаб ишдан қайтгач, хотинига ўз ишлари тўғрисида гап бошлаганда у нуқул ёнларида қурилаётган уй ҳақида сўзларди.

– Мен ҳам шундай ҳаммомимиз бўлишини хоҳлардим, – дерди у хўрсиниб, – ёки худди шунақа айвонни. Майли, сал кичикроқ бўлса ҳам. Қаранг-а, иккита айвон! Бизда биттаси ҳам йўқ.

Чол бошини сарак-сарак қиларди. У ҳамиша хотинининг гапини маъқулларди. Эҳ, афсус, у хотинига барча қулайликларни яратиб беролмади-да! Барча қулайликларга эга бўлган уйда яшаш катта бахт, хоним бўлса ҳамиша бориға кўникиб келган! Лекин унинг ҳамма гапига рози бўлиб, айтганига кўнаркан, баъзан ғижиниб ҳам кўярди: қачонгача унинг чилдирмасига ўйнайверади! Авваллари, тўртала боласининг ҳаммаси шу уйда яшаган пайтда, хоним негадир шикоят қилмасди. Энди бўлса, ташвишимиз анча енгиллашган бир пайтда, ҳеч нарсдан кўнгли тўлмайди.

– Одамлар икки хил бўлади, – ўйларди хоним, – ҳар бир тийинини ҳисоблайдиганлар ва пулни санамай сарфлайдиганлар.

У фақат тиржаярди.

– Сен ҳеч қачон ўйлаганмисан? – сўрарди хоним, – агар пулимиз кўп бўлганида биз қандай яшар эдик?..

Ниҳоят уй битди ва унга соҳиблари кўчиб киришди. Хоним гўё кенг хоналар бўйлаб айланиб юриб, жиҳозларни жойлаштираётганини энди тассаввур қилолмасди.

Янги уй соҳиблари унга таниш эмасди. Улар кўчиб келибоқ, дарҳол боғ яратишга киришдилар. Уларнинг томорқасида кун бўйи боғбон

ишларди. Хоним дарахт тагида ўтирганича, сим тўсик нариёғида нималар бўлаётганини кузатарди. Бу тўсик шунақа яқин эдики, шундай қўлингни чўзсанг, янги ўтказилган ниҳолларга тегиб кетадигандек туюларди. Гуллар ҳали йўқ эди. Ерни яхшилаб ағдаришди ва текислашди. Бир неча машина гўнг олиб келишди, шундан кейингина гул эка бошлашди. Айтишларича, янги уй сохибаси гулларни жуда ҳам яхши кўраркан ва бу ернинг шу курук иклимида ҳам гуллар етиштирмакчи экан.

Қиш кирди. Кечалари шамол дарахт шохларида шундай шовуллардики, уй деворларига бўрон хужум қилаётгандай бўларди. Чол-кампир бунга кўпдан бери кўникканлари учун шовқинни унча сезмасдилар ҳам. Кунлар қисқариб борарди. Туш пайтига келиб куёш нури қиялаб тушгани учун дарахт кенг соя соларди. Бир куни кечкурун эр уйга жуда ҳолдан тойиб қайтди.

- Бирор нарса бўлдими? – сўради ташвишланиб хотин.
- Ҳеч нарса бўлгани йўқ, – жавоб берди чол мужмаллик билан.
- Ўзингни ёмон ҳис қиляпсанми?
- Белим безовта қиляпти.

Кечки овқат пайти индагани йўқ. Ўзига қаҳва қуйиб олгач, гап очди.

- Бугун кўшнимизни учратиб қолдим.

Хоним ҳамишагидек илжайиб кўйди. Кўшнилари ҳақида гап кетганда доим шундай қиларди. Чунки ёнма-ён яшасалар-да, улардан жуда узоққа ўхшардилар.

- Нима, бирор нарса дедими?
- У кўчатлар яхши кўкармаётганини айтди.
- Мен уларнинг ишлари яхши кетяпти деб ўйлагандим.
- Унинг айтишига қараганда, бизнинг дарахтнинг илдизлари ернинг

бутун шарбатини сўриб олаётганмиш, шунинг учун ҳам ерларида ҳеч нарса ўсмаётганмиш. Бунинг устига, сояси ҳам бутун боғни, ҳатто айвонгача эгаллаб олаётганмиш.

Хоним ғазаб билан бошини сарак-сарак қилди.

– Нима, у сояси айвонларига тушаётгани учун биз дарахтни кесиб ташлашимизни ўйлаётганими? Албатта, унинг хотинига гуллари бизнинг дарахтимиздан қимматлироқ кўринса керак-да!

– Ундай эмас, – жавоб берди чол. – У дарахтимиз учун пул тўламоқчи бўляпти.

- А-а. Шунақа дегин. Лекин сен унга ҳеч нарса ваъда бермадингми?
- Йўқ, олдин сенга айтмоқчи эдим. Унга аниқ бир жавоб берганим йўқ.

У ерда, кўчада, у дарҳол рад жавобини бермоқчи эди, лекин бунақа нарсани олдин хотини билан маслаҳатлашиш одати устунлик қилди. Аввало маслаҳатлашиш керак. Ахир хотини ҳам худди ўзига ўхшаб ўйлайди-да...

Идиш-товоқни ювишар экан, чол-кампир бу ишни ҳамиша бирга қилишарди, болалари ҳақида, эрталаб улардан олинган хат ҳақида гурунглашарди. Лекин кейинроқ, ҳамма ишни битириб бўлгач, ўчоқ олдида ўтиришганда аёл бирдан сўраб қолди:

- Қанча таклиф қиляпти?
- Билмайман.
- Нима, у неча пуллигини айтмадими?
- Йўқ.

Чол нарх ҳақида сўрамагани учун афсусланди. Лекин у бу таклиф

хотинини қизиқтириб қолади деб сира ўйламаган эди.

Шу кеча улар бу мавзуга бошқа қайтишмади. Ухлашга ётишганида эса шимолий шамол дераза тагидаги дарахт шохларида шундай шовқин солдики, улар бу уйга ўрнашганларининг биринчи кечаси ҳам худди шундай бўлганини эслашди.

Кейинги кун эрталаб хоним дарахт остида кир юварди. Миясида кечаги суҳбат чарх урарди. Вақти-вақти билан тушиб турган куёшнинг ёрқин нурларидан кўзини қисиб, дарахтнинг шовуллаб турган шохларига қарарди. Эрталабки шабада барглари шитирлатарди. Ўшанда шумтака ўғиллари дарахт шохларига тирмашар, қизи эса унинг соясида ўтириб нарсани тўқирди. Болалар мунча тез улғаймаса! Улғайишди ва кетиб қолишди. Мана энди хоним ёлғиз... Шундай ғамгин дамларда аёл ўзини дарахт билан қариндошлик ришталари-ла боғлиқлигини ҳис қиларди. Уларнинг ҳаёти бир-бирига шундай чамбарчас чатишиб кетгандики, ажратиш амри маҳол эди.

Лекин, барибир, қизиқ-да, анави бой кўшилари дарахт учун қанча таклиф қиларкан. Ўн фунтми? Эҳтимол кўпроқдир. Йигирма бешми? Э, бу жуда кўп. Лекин, борди-ю шунча пул таклиф қилса-чи? Ҳазилми, йигирма беш фунт! Бу пулга хўжаликдаги барча кам-кўстларни тўлдириш, бир неча кун маза қилиб яшаш мумкин. Лекин у шунча бермаса керак...

Кечкурун ишдан қайтгач, эр хабар қилишга шошилди:

– У мени кўчада яна тўхтатди. Биз қандай қарорга келганимизни билишни истаяпти.

– Сен унга нима дединг?

– Ҳеч нарсани... Ҳали бирор қарорга келмаганимизни айтдим.

– Қанча бераман деяпти?

– Эллик фунт.

– Эллик?

– Ҳа.

– Буни қара-я, бир дарахтга эллик фунт! Бир дунё пул-ку бу!

Хоним довдираб қолганди. Қўлида эллик фунт пул бўлса... Даҳлиз учун пойандоз, икки кишилик қаравот учун пружинали тўшак, балки ҳатто сув қайнатадиган бак олса бўлади. Хўжалик учун зарур бўлган майда-чуйдалар! Бу пулга қаердадир маза қилиб дам олиш, эҳ-ҳе, беташвиш, ҳеч нарсани ўйламай дам олишга не етсин!

Ҳаётда ҳеч бўлмаса бир марта, майли, бир ҳафта ёки ҳатто бир кун бошқалар яшагандай, ҳар бир чакани санамасдан яшашга нима етсин.

– Сен нима қилишни таклиф этасан? – сўради аёл ниҳоят.

– Ўзинг ҳал қил.

– Нима дейсан, шу таклифни қабул қилсакмикан?

– Билганингни қил.

– Эллик фунт – катта пул.

– Ҳа.

Эллик фунт нима дегани? – кечаси қаравотда у ёқдан-бу ёққа ағдариларкан ўйлади чол. Пул қўлнинг кири. Бир икки кун ўтмай тугайди-қолади. Дарахт эса бу ерда унинг болалигидан бери турибди. Ҳали кўп йиллар туради... Сен дарахт ўстирасан ва у нотаниш кишиларнинг дўсти бўлиб қолади. Лекин у ўша нотаниш одамларга тегишли эмас. Бу дарахт улар учун айни пайтда ҳам чол, ҳам ўсмир: чол – чунки улар дарахтнинг ёшлигини билишмас, ўсмир – чунки дарахт улар ўлгандан кейин ҳали

кўп яшайди. Уни ер ва қуёш нури одамлар қувончи учун ўстирган, ҳозир яшаётган ва кейин яшайдиганлар учун ўстирган... Аёл қизча сингари дарахт учун таклиф қилинаётган пулга қувонади. Лекин уни айблаш мумкинми? Пул жуда кўп қулайликларни билдиради, эри эса унга бундай имкониятни беролмасди. Шундай экан, аёлнинг ўзи ҳал қилсин, у бўлса... Йўқ, бу дарахтни ҳеч қачон пулга сотмасди!

Кейинги куни эри ишга кетгач, эшикни тақиллатишди. Аёл эшикни очди ва қўшниси – башанг костюмдаги пардоз-андозли олифта жанобни кўрди. Хоним қўшнисини ичкари таклиф қилди ва ўзининг фақирона жиҳозли хонасига ўтказди.

– Мен сиз билан дарахт ҳақида гаплашгани келдим, – дея гап бошлади қўшниси. – Эрингиз бу нарса сизга боғлиқ деб айтди.

– Эҳтимол.

– Сиз бирор қарорга келдингизми?

– Дарахт бу ерда жуда кўпдан бери турибди.

– Тушунаман. Лекин бунга бошқа томондан ҳам қараш мумкин-ку, ахир...

Аёл бошини қимирлатиб қўйди. Албатта, бошқача мушоҳада қилиш ҳам мумкин.

Ахир кеча кун бўйи ва туни билан аёл уларга жуда зарур бўлган эллик фунт ҳақида ўйлаб чиқди. Бироқ ўша пулни деб тагида болалари улғайган ва ўзи кексайган дарахтни қурбон қилиш қандай бўларкан...

– Хоним, – дея амалий оҳангга ўтди қўшни, – бу дарахт сизга қанчалик қадрли эканини мен жуда яхши биламан. Мен ва рафиқам, ана шу дарахт учун қанча истасангиз, шунча тўлашимиз мумкин. Биз сизларга эллик фунт таклиф қилдик. Сиз кўпроқ тўлашимизни хоҳлаяпсизми?

Кўпроқ тўлашимизни хоҳлаяпсизми? Йўқ, у бу ҳақда ўйлагани йўқ! Аммо, қолаверса, нега энди йўқ? Бу одамларда пул бор. Агар улар эллик фунт тўлашга тайёр бўлишса, демак, кўпроқ тўлашга ҳам рози бўлишади!

Қўшни эркак аёлнинг юзида иккиланишни сизди ва шошилиб қўшимча қилди:

– Яхши, олтмиш фунт.

Жуда осонлик билан ўн фунт қўшди-я! Худди гап ўн шиллинг ҳақида кетаётгандек.

– Олтмиш фунт, албатта, биз камбағал кишилар учун катта пул, – жавоб берди аёл. – Лекин, болалар уйга келиб, дарахтнинг йўқлигини кўргач, нима дейишади?

– Олтмиш фунт ростдан ҳам катта пул, – деди қўшни, – бундан ташқари, дарахт кесилгач, уни арралаб сотишингиз мумкин. Унинг менга кераги йўқ.

Албатта, дарахтнинг ҳам, ўтиннинг ҳам уларга кераги йўқ. Улар учун муҳими – ҳар қандай йўл билан шу дарахтдан қутулиш. Аёл янги уйнинг соҳибаси қандай тўнғиллаётганини тассаввур қилди. Илдизлари билан бутун боғимизни ўраб олган манави лаънати дарахтнинг дастидан гулларимиз ўсмаяпти. Бутун айвонимиз унинг соясида қолиб кетди. Қимматроқ тўласалар ҳам бўлади-ку? Бу уларга қийин эмас. Қўлини чўнтакка тиқиб хоҳлаганча пул чиқара олади!

Қўшни кўз қири билан уни кузатиб турди, лекин нима ўйлаётганини тушуна олмади.

– Олтмиш фунт – шундоқ ҳам қиммат, – такрорлади у, – лекин бу

дарахтни жуда яхши кўришингизни биламан. Келинг, олтмиш бешга келиша қолайлик.

Аёл бутунлай довираб қолди. Кейин қаттиқ қисилган лабларини енгил табассум очиб юборди. Қандай қилиб бўлсаям шу дарахтни олишни истаяпти!.. Шунда бирдан кутилмаганда – шу кунларда биринчи марта – аёл бу пулга нималар сотиб олиш мумкинлигини эмас, балки нимага эга эканлигини ўйлаб қолди. Бу фикр унинг кўзларида фахр бўлиб чакнади. Бу одамларда пул бор, унда эса мана шу дарахт. Улар пулга хоҳлаган ҳамма нарсани сотиб олишлари мумкин. Фақат дарахтни эмас, у розилик бермас экан сотиб олишолмайди. Аммо у розилик бермайди.

– Мефрау¹...

– Йўқ, менеер².

– Агар сиз кўпроқ сўрасангиз биз тайёрмиз...

Аёл қатъий бош чайқади.

– Сиз мени тушунмаяпсиз, менеер, гап пулда эмас.

Кўшни унга ҳайрат билан қаради. Кейин ҳаммасини тушунди. У эслихушли одам бўлгани учун ҳам шуни яхши англадики, бу аёлни фикридан қайтариб бўлмайди. У хайрлашди ва чиқиб кетди.

Кечкурун чол-кампир ошхонада ўтириб, чирокнинг хира ёруғида суҳбатлашарди.

– Бугун кўшнимиз келди, – деди аёл. Эри ялт этиб унга қаради. – Дарахт учун олтмиш беш фунт таклиф қилди. Вой, тавба!

– Сен-чи... сен нима дединг?

– Мен рад этдим. Пулга ҳамма нарсани ҳам сотиб олиш мумкин эмаслигини билиб қўйсин. – Эри ниҳоят хотинининг овозида олдинги ғурур ва ишончни ҳис қилди.

Унга миннатдорлик билан тикилди.

Дарахтнинг шох ва шаббаларида шамол эркин шовулларди.

– Инсон ўз дўстларини сотмайди, – деди у. – Ахир биз узун умрни у билан бирга яшадик.

¹ М е ф р а у – хоним, эрли хотинга мурожат (африканча).

² М е н е е р – жаноб (африканча).

Алекс ЛА ГУМА

(1925 й.)

Алекс Ла Гума Жанубий Африкалик ёзувчи, романлар ва кўплаб ҳикоялар муаллифи. Ирқчиликка қарши фаол курашчи. Давлат хоини деб бир неча бор қамалган. 1966 йилда Жанубий Африкани тарк этиб, кейинчалик Лондонда яшаган. ЖАРда ёзувчининг барча асарлари тақиқланаган.

Ла Гуманинг “Тунги саргардонлик” (1962), “Уч бора ўралган ип” (1964), “Тош ўлка” (1967), “Туманлар мавсумининг сўнгида” (1972) романлари Россияда бир неча бор нашр этилган.

1970 йилда Ла Гума Осиё ва Африка ёзувчилари уюшмаси томонидан таъсис этилган “Нилуфар” адабий мукофоти билан тақдирланган. У Осиё ва Африка ёзувчилари уюшмаси Бош котибининг ўринбосари бўлиб ишлаган.

ЎЗ УЙИМ

Ҳикоя

Эрталабки куёш тоғ ёнбағрини иситди, майса ва гуллардаги шудринг бирпасда қуриб қолди. Қияликда буталар, ёш қарағай ва акаслар ўсаётганди. Уларнинг устида улкан қарағай ва эманлар кўкка бўй чўзганди. Тўқ яшил шох-шаббалар, зангори осмон, сариқ гранит ва кул ранг оҳақтош тоғни улкан қуроқ кўрпага айлантирганди. Лекин куз келади, ундан кейин қиш бошланади, тоғ бўзаради, гуллар сўлади, тоғ бағрининг харсанг тошлари совуқ ва сирпанчиқ бўлиб қолади – энди яланғоёқ юролмайсан. Она-ер қатъиятли, бераҳм, кутиб турмайди. Ёз ўтганини сезмай қоласан.

Тош йўлдан айрилган сўкмоқ бўйлаб тепага кўтариларкан, Жонас ғамгин ўйлар билан банд эди. Коранинг: “Қанийди қандайдир бир бошпана тополсак эди”, – деган шикоятмуз сўзларини эслар экан, у ўз-ўзидан уялиб кетди. Ҳа, бирор бошпана ва ўчоқсиз кун кўриб бўлмайди. Қаёққа бош урса экан? Тоғнинг энг чўққисиде ғорлар бор, лекин улар шаҳардан ва тош йўлдан анча олис. Бунинг устига, Қора фарзанд кутяпти...

Жонас бирдан тўхтаб қолди. Майсазор ўртасида каттакон бир сув солинадиган бак ётарди. Илма-тешик ва ҳеч кимга керак бўлмагани учун ташлаб кетилганга ўхшайди. Қалин тунуқадан ясалган бундай бакларни биноларнинг томларида кўриш мумкин. Бакнинг таги пачақланган бўлиб, оғиз томони улкан консерва очадиган пичоқ билан қирқиб ташланган эди. У занглаган бўлса-да, кўринишидан анча мустаҳкам эди. Бак баланд ўсган ўт-ўланлар орасида ётарди. Кимдир уни тоққа олиб келган-у, шу ерда ташлаб кетган, шекилли. Ён томонида каттагина думалоқ тешиги ҳам бор эди.

– Мана сенга уй, – шивирлади ўзича Жонас.

У яқинроқ бориб, бакнинг атрофини айланиб чиқди, ниҳоят, қўлини чўзиб куёш қиздирган тунуқани ушлаб кўрди. Кейин чўккалаб ўтириб бакнинг ичига қаради. Унинг ички деворлари ачимтир занг билан қопланган, бурчакларига ўргимчак ин қўйган, тагида сичқон кумалоқлари кўзга ташланарди.

Жонасни қувончли ҳаяжон қоплади. Юраги тез-тез ура бошлади. У тиржайиб қўйди, сарғайган тишлари кўриниб кетди, панжаси билан бакнинг

ёнини шапатилаб қўйди. Сўнгра агрофга кўз югуртириб чикди. Адирни икки томондан тепалик тўсиб турарди, улар буталар ва арчагуллар билан қопланганди, учинчи томондан чуқур жарлик четида қалин шохлари гавжум баланд эман ўсиб турарди. Майсазорнинг тўртинчи томонидан тоққа қараб сўқмоқ бошланарди. Ёз куёши нурига чўмган майсазор эртақларидагидай гўзал кўринарди.

Мана, Жонас билан Кора бакка ўрнашиб олишди. Жонас эски ботинкасининг қалин пошнаси билан ўргимчакларни эзиб ташлади ва бакнинг тагини яхшилаб супуриб-сидирди. Улар – эр-хотин бакнинг занглаган деворларини қиртишлаб, тозалаб артдилар. Ниҳоят у анча тоза ва силлик бўлиб қолди. Кейин унга мумлланган қоғоз ва картон ёпиштириб чиқдилар. Жонас ҳар куни шаҳардан турли-туман эски-тускиларни – қоп-қанор парчаларини, жулдур кийим-кечак, мева-чевалардан бўшаган қутиларни, бўш консерва банкаларини, эски газеталар тахламларини ташиб келтирарди. У шаҳар бозорида ҳаммол бўлиб ишларди. Кора қаердандир дастасиз това излаб топди, тўрт галлонли машина мойининг тунука қутиси эса плита вазифасини бажарарди. Жонас тош ўчок ясаб берди, хотини унга бозордан олиб келган сабзавотлардан овқат тайёрларди. Ёқилган оловдан чиққан тутун кўкка ўрларди.

Жонас ходалар ёрдамида бакни ердан бироз кўтариб, тагига харсанглар қўйди. У кўпорилган тунука парчасини авайлаб эгиб, эшикка айлантирди. Думалоқ тешик эса дарча вазифасини ўтарди. Кора ҳар хил рангдор қийқимлардан парда тикди, эшик олдига эса қанақадир эски гилам парчасни тўшади. Эр-хотин эски-туски латталар ва қоплардан тикилган тўшакда ётишарди. Газеталардан қирқиб олинган қийқимлар билан ёпилган иккита олма ташиладиган кути жавон вазифасини бажарарди. Мана шу бакка иккита одам зўрға сиғарди, лекин барибир бу уларнинг бошпанаси – ўз уйлари эди!..

Ҳар куни Жонас бозордан бироз сабзавот олиб келарди. Бир сафар эса тош йўл ёқасидаги уйлاردан бирида яшовчи аёл унга кечки овқат қолдиғи ва нон бўлақларини берди!

Илик ёз окшомларида тепалик устида ёнма-ён ўтириб, тош йўлдан ғизиллаб ўтиб бораётган машиналарни кузатишарди. Уларга бутун шаҳар ва юлдузлар шуъласида милтираётган денгиз кўриниб турарди. Кечалари латталардан тикилган тўшакда бир-бирига қисилиб, ухлаб қолгунга қадар шивирлашиб ётардилар.

Улар бак ичида ана шундай яшар эдилар. Кора ҳам тўлишиб борар, унинг кўзларида эрта баҳорда она-ерни чароғон этгувчи нур чакнар эди.

Лекин бир куни катта йўлдан келаётган юк машинаси сўқмоққа қараб бурилиб, тўхтади. Ундан мош рангли полиция кийимидаги бир неча одам тушди. Улардан бири тўппонча қинли оқ камарбандда эди. Полициячилар сўқмоқ бўйлаб тепага кўтарила бошладилар, олдинда – паст бўйли бақалок – тўппончали зобит борарди. Улар майсазорга етиб келганда зобит бутунлай ҳолдан тойганди. Шу боис ҳаддан ташқари ғазабланганди.

Жонас билан Кора полициячиларни олисданоқ кўришганди. Зобит майсазорга қадам қўйганда Жонас Корани тўсиш ниятида бир қадам олдинга босди. Иккита полициячи кўлида мисранг¹ олиб келишарди. Жонас уларнинг мақсадини тушунди.

Зобит нафасини ростлади, агрофга кўз югуртирди ва Жонасга қараб:

– Зўр ўрнашиб олибсан-ку! – деди.

¹ Мисранг – лом.

Полициячилар “уйча” олдидаги ўчоққа, эшик олдидаги гилам парчасига, думалоқ дарчага тортилган пардага ҳайрат билан тикилиб турардилар.

Жонас кўзини пирпиратиб:

– Бу бизнинг уйимиз! – деди.

Зобитнинг юзи бўзарди, камарининг мис тўқаси ён томонига ўтиб кетганди.

– Ўзингни жинниликка солма! Соғлиқни сақлаш вазирлигининг кўрсатмасига биноан бу ерда яшаш тақиқланган, сен буни жуда яхши биласан.

У ўз одамларига томон бурилди ва буюрди:

– Қани, бошланглар!

Жонаснинг қаҳри келди, олдинга бир қадам ташлади. Лекин зобитнинг ҳайкириғи уни тўхтатиб қолди:

– Ҳой, сен, бошингни балога қўйма, бекорга ўт билан ўйнашма! Акс ҳолда ўзингни анави қизчанг билан зиндонга ташлаймиз.

– Унда биз, сизнинг марҳаматингиз билан, қаерда яшаймиз, – тўнғиллади Жонас.

Кора унинг енгидан тортди.

– Жонас, Жонас, кераги йўқ, – деди ялиниб. – Агар сени қамаб қўйишса мен нима қиламан?

У ўзини йиғидан зўрға тутиб турарди, кўз олди қоронғилашди. Шу аснода иккита полициячи елкаларини бакка тираб, уни ўрnidан жилдиришди. Бакнинг тош устида турган бир бурчаги гумбурлаб ерга кулади. Бошқа полициячилар мисрангларни бак остига тикиб, кўтаришди ва у тўнтарилди. Унинг остидаги қутилар гичирлади, илгакдаги парда узилиб кетди.

Жонас йиғлаб юборди, кўз ёшлари ёноқлари бўйлаб оқиб тушарди.

– Биз одамларга ўхшаб яшашга уриниб кўрдик, лекин мумкин эмас экан-да!

Зобит Жонаснинг сўзларига парво ҳам қилмади. Полициячилар яна мисранглар билан бакни юмалатиб жарлик ёқасига олиб бордилар ва итариб юбордилар. Ва у пастга қараб гумбурлаганича думалаб кетди. Жар тагига кулаб тушган тунука бак аччиқ инграгандай бўлди.

Полициячилар ўчоқни вайрон қилиб, тошларни турли томонга улоқтирдилар, мисранглар билан товани ва мой идишини майдалаб ташладилар. Ҳамма иш тугаллаб бўлингач, зобит яна Жонасга қаради ва тишлари орасидан тўнғиллади:

– Кечгача бу ердан қораларингни ўчиринглар. Бутун тоғни булғаб ташлабсизлар. Яна қўлга тушсанг, турмадан қочиб қутулолмайсан.

Жонас майсазорга кўз югуртирди. Тепкилаб ташланган ўчоқ устида қора поғалар учиб юрарди. Кора жимгина йиғларди, ғазаб ва қайғудан қарахт бўлган Жонас эса унинг йиғисини эшитмасди ҳам.

Полициячилар сўқмоқ бўйлаб пастга тушдилар, машинага ўтирдилар ва тош йўлга чиқиб жўнаб қолдилар.

*Рус тилидан Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржималари*

Ф.М.ДОСТОЕВСКИЙ

ИБЛИСЛАР

*Роман*¹

ИККИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

ТУН

I

Ўшандан буён саккиз кун ўтди. Энди бари ортда қолди ва мен бу солномани ёзаётirman, энди-энди биз нима гап бўлганини биламиз; аммо ўша чоғлар бизга ҳаммаси қоронғу эди ва табиийки, турли нарсалар бизга ғалати бўлиб кўринарди. Ҳар қалай дастлабки пайтларда биз Степан Трофимович билан уйдан чиқмай узокдан кўрқиб-пусиб кузатардик. Мен-ку ҳали у ёқ-бу ёққа чиқиб келар ва унга турли хабарлар олиб келардим, буларсиз у туrolмасди.

Нимасини айтасиз, шаҳарда ўша якшанба куни бўлиб ўтган воқеалар, яъни мушт тушириш, Лизавета Николаевнанинг хушдан кетиши кабилар ҳақида кўп ранг-баранг миш-мишлар юрарди. Лекин биз жуда ҳам ҳайрон эдик: буларнинг бари ташқарига ким орқали тезлик билан ёйилиб кетдйкин? Афтидан, ўшанда иштирок этганларнинг биронтаси ҳам сирни очишдан манфаатдор эмас, бунга эҳтиёжи ҳам йўқ эди. Хизматкорлар қатнашмаганди; фақат Лебядкин валдираб қўйиши мумкин эди; буни аламидан ёки кўрққанидан эмас (ғанимдан кўрқиш унга бўлган қаҳр-ғазабни ҳам сўндиради), фақат тилининг узунлиги ва уни тиёлмаслигидан қилиши эҳтимол эди, ўша куни у юраги ёрилгудек бўлиб чиқиб кетганди. Аммо Лебядкин эртасигаёқ синглиси билан бирга ғойиб бўлган эди; Филипповнинг уйидан у топилмади, у номаълум бир ёққа жўнаган, дом-дараксиз эди. Мен Марья Тимофеевнани Шатовдан сўрамоқчи бўлдим, аммо Шатов саккиз кундан буёғига ташқарига чиқмас, шаҳардаги ишига ҳам бормасди. У мени уйга киритмади. Мен сешанбада унинг эшигини тақиллатиб борган эдим. Жавоб бўлмади, унинг уйдалигига ишончим комил эди, шунинг учун яна тақиллатдим. Шунда у чамаси, ётган тўшагидан сакраб туриб, йирик қадамлар ташлаб эшик яқинига келди-да, бор овози билан “Шатов уйда йўқ”, деб бўқирди. Мен иложсиз кетдим.

Биз Степан Трофимович билан бирга кўп тахминлар қилиб кўрдик,

¹Давоми. Боши ўтган (2013 й. 1-2-3-) сонларда.

тахминларимизда журъат қилганимиз учун ҳатто чўчидик, аммо бир-биримизни қўллаб-қувватлаб алоҳа шундай бир фикрда тўхтадик: биз миш-мишларнинг тарқалишига фақат Петр Степанович сабабчи бўлиши мумкин, деган қарорга келдик; лекин бироз вақт ўтгандан сўнг отаси билан гаплашиб ўтириб, воқеани кўпчиликнинг оғзидан эшитгани, кўпроқ клубда гап тарқалгани ва миридан-сиригача ҳоким билан унинг рафиқасига ҳам маълум бўлганини ишонтириб айтди. Яна бир ажойиб гап: иккинчи куни душанба оқшомида мен Липутинни учратиб қолдим, у ҳам ҳаммасини охириги сўзигача аллақачон биларкан, демак, биринчи воқиф одамлардан эшитган.

Кўпгина хонимлар (аксаран киборлар) “сирли чўлоқ қиз” борасида – Марья Тимофеевнани шундай аташарди, – қизиқишиб гап тинглашарди. Уни албатта шахсан кўришни ва танишишни хоҳловчилар ҳам йўқ эмасди, бундан англашиладики, Лебядкинларни кўздан йироқроқ жойга яширишга шошилган жанобларнинг бу ишлари айни муддао бўлиб чиқди. Аммо биринчи ўринда ҳар қалай Лизавета Николаевнанинг хушдан кетиши турарди, “бутун киборлар” доираси бунга қизиқарди, ахир қизиқмасинми, зотан, бу иш Лизавета Николаевнанинг қариндоши ва раҳнамоси Юлия Михайловнага ҳам дахлдор эди. Нималар дейишмасди эзмалар! Аҳвол жуда сирли бўлиб кўринарди, гап-сўзларнинг кўпайишига бир чеккаси шу ҳам сабабчи эди: ҳар икки хонадонда кирди-чиқди тўхтаган эди; Айтишларича, Лизавета Николаевна қаттиқ иситмалаб ётарди; Николай Всеволодович ҳақида ҳам шунга ўхшаш гаплар юрарди, тишларини қоқиб туширишган, юзи оқ пилладан шишиб кетганини бири олиб, бири кўйиб чайнашарди. Ҳатто чека-чеккада бизда одам ўлдирилиши мумкин деб сўйлашарди, Ставрогин бундай ҳақоратни индамай кўтариб кетадиган одам эмас, у Шатовни ўлдиради, лекин буни қасоскор корсикаликларга ўхшаб яширин қилади. Бу гап одамларга ёқарди; аммо бизнинг кўпчилик кибор ёшларимиз бундай гапларни нафратланиб, менсимай лоқайд эшитишар, албатта ташқаридан қараганда шундай кўринарди. Умуман, жамиятимизнинг Николай Всеволодовичга илгаридан душманлик кўзи билан қараши аниқ билиниб қолди. Ҳатто баобрў одамлар нимагалигини ўзлари билмасалар ҳам, уни айблашга уринардилар. Шивир-шивир қилиб, у Лизавета Николаевнанинг номусига теккан, Швейцарияда ўргаларида машмашалар бўлган дейишарди. Албатта, эхтиёткор одамлар оғизларини тийишар, бироқ ҳаммалари қулоқларини динг қилиб тинглашарди. Яна бошқа гап-сўзлар ҳам юрарди, улар умумий эмас, балки хусусий ноёб ва деярли хуфиёна ва ҳаддан ортиқ ғалати гаплар ҳам бўлиб, мен солномамнинг кейин келадиган воқеаларини назарда тутиб, улардан ўқувчиларни огоҳлантириб кўяётирман, холос. У гаплар биноан шундай: баъзилар қовоқларини уйиб, худо билади қандай даллилларга суяниб шундай дейишарди, эмишки, Николай Всеволодович бизнинг вилоятимизда қандайдир алоҳида бир иш кўради, у Петербургда граф К. воситасида қандайдир олий доирада муносабат ўрнатган, эхтимол, у ҳатто хизмат қилса ҳам керак ва кимдандир аллақандай ваколатга эга. Улуғвор ҳамда вазмин кишилар, бизда ишни юзига мушт тушишдан бошлаган жанжалкаш бир кимса ҳечам мансабдорга ўхшамайди, деб оқилона эътироз билдиришса, бунга яна шивирлаб шундай жавоб қилишардики, унинг хизмати расмий хизмат эмас, у хуфия хизматда, бундай хизматнинг

қоидаси шуки, хизмат қилувчи иложи борича мансабдорга ўхшамай хизмат қилади. Бундай жавоб тез таъсир кўрсатарди; бизда шу нарса ҳам маълум эдики, вилоятимизнинг земствосига пойтахтда бошқача бир диққат-эътибор билан қаралади. Яна такрорлайман: ушбу мишмишлар вақтинча бир олашовур бўлиб ўтиб, Николай Всеволодович ташқарига илк қадам қўйгандаёқ батамом изсиз йўқолди; лекин эслатиб ўтай, кўп миш-мишларнинг сабаби шунда эдики, яқин кезларда Петербургдан қайтиб келган истеъфодаги гвардия капитани Артемий Павлович Гаганов клубимизда қандайдир мубҳам, узук-юлуқ, қисқа бўлса ҳам бир неча заҳарали сўзларни айтганди; бу зот вилоятимиз ва уезддаги жуда йирик помешчиклардан бўлиб, пойтахт кибор доираларида юрар, ўзи мархум Павел Павлович Гагановнинг ўғли эди, бундан тўрт йилдан ошиқроқ аввал Николай Всеволодович мана шу мухтарам оқсоқол билан фавқулудда кутилмаганда, ақл бовар қилмайдиган даражада ношойиста тўқнашиб қолган, бу ҳақда мен солномамнинг аввалида тўхталиб ўтгандим.

Шу нарса яна дарҳол маълум бўлдики, Юлия Михайловна фавқулудда Варвара Петровна кўргани борган-у эшик олдидан уни “касалликлари сабабли қабул қилолмайдилар” деб қайтариб юборишган. Яна хабар топилдики, Юлия Михайловна у ерга боргандан сўнг икки кун ўтиб Варвара Петровнанинг соғлигидан хабар олиш учун киши юборган. Ниҳоят, ҳамма жойда Варвара Петровнани “ҳимоя қилиб” гапирган, албатта буни энг олий маънода англамоқ лозим бўлади, яъни имкон қадарли энг мубҳам маънода. Ҳар қалай яқинда ҳодисаси ҳақидаги дастлабки шошқалоқлик билан айтилган ишорат сўзларни жиддий ва совуқ қабул қилган, шу боис кейинги кунларда унинг ҳузурида ушбу ишоратлар қайтарилмаган. Шундай қилиб, ҳамма ёқда Юлия Михайловна ушбу сирли ҳодисадан хабардор, унинг бутун сирли маъносини энг майда тафсилотларигача бегона четдаги одам каби эмас, балки дахлдор яқин киши каби биледи деган фикр тарқалди. Яна ўрни келганда қайд этиб ўтайки, у бизда аста-секин олиймақом таъсир кучига эга бўлди, унинг ўзи шунга эришиш учун ташналик билан интиларди, у энди ўзини “қуршовли” одамлар қаторида кўра бошлади. Жамиятимизнинг бир қисми унинг амалий ақл ва одобга эга эканлигини тан олди... аммо буни кейинроқ айтамыз. Петр Степановичнинг бизнинг жамиятимиз доирасида тез муваффақият қозонганлиги ҳам қисман унинг раҳнамолик қилганлиги билан изоҳланарди, – бу ғалабалар ўша чоғларда Степан Трофимовични айниқса ҳайратга солган эди.

Биз унинг борасида балки муболаға қилгандирмиз. Аввало, Петр Степанович бу ерга келганидан бери тўрт кун ичида қарийиб кўз очиб-юмгунча бутун шаҳар билан танишиб олди. У яқинда куни келган бўлса, сешанба куниёқ мен уни Артемий Павлович Гаганов билан қоляскада бирга бораётганини кўрдим, ўзининг кибороналигига қарамай бу зот такаббур, тажанг ва кеккаймачоқ эди, шунинг учун унинг феъл-атвори билан чиқишиш жуда мушкул эди. Ҳоким ҳам Петр Степановични жуда яхши қабул қилди, дарҳол унинг яхши кўрган яқин одамлари қаторидан жой олди: Юлия Михайловна ҳузурида деярли ҳар куни бирга тушлик қиларди. Юлия Михайловна билан Швейцарияда танишганди, аммо жаноби олийлари ҳузурида бунчалар тез муваффақият қозониши ҳақиқатан ҳам жуда қизиқ бир нарса эди. Лекин ҳар қалай бир вақтлар

у чет элдаги инқилобчилардан саналарди, ростми, ёлғонми, қайсидир хорижий нашрларда қатнашар, конгрессларда иштирок этар, кекса ҳоким қошида сийланган бошқа бир собиқ ёш мансабдорлардан Алёша Телятников (мен билан учрашганда) захарханда қилгандай “буни ҳатто газеталардан ўқиб билса ҳам бўларди”. Бироқ бу ерда яна бир факт бор: собиқ инқилобчи қадрдон ватанига беташвиш, бежавотир қайтди, бундан ташқари уни қўшқўллаб, ҳатто рағбатлантириб кутиб олишди; бундан чиқадики, орада ҳеч нарса бўлмаган экан-да. Бир куни Липутин менга баъзи гапларни шивирлаб қулоғимга айтганди, узунқулоқ гапларга қараганда, Петр Степанович гўёки қаердадир тавба-тазарру қилган ва бир қанча бошқа номларни айтиб бергач, гуноҳлари кечирилган, ва шу тариқа айбларини “ювган”, бундан кейин ҳам ватанимга садоқат билан хизмат қиламан деган. Мен бу захарли жумлани Степан Трофимовичга айтиб бердим, шунда у фикрлашга қобил аҳволда бўлмаса ҳам, қаттиқ ўйланиб қолди. Кейинчалик маълум бўлиб чиқдики, Петр Степанович биз томонларга ҳаддан зиёд обрўли тавсияномалар билан келган, ҳар нечук ҳоким хонимига петербурглик ғоятда эътиборли кампирнинг хатини еткизган, бу кампирнинг эри Петербургнинг ниҳоятда обрўли қарияларидан экан. Ўша кампир Юлия Михайловнинг тутинган онаси бўлиб, ўзининг хатида граф К. ҳам Николай Всеволодович орқали Петр Степановични яхши билиши, уни сийлаб эъзозлаши, “ўтмишдаги хатоларига қарамай муносиб ёш йигит” деб билишини ёзиб юборган эди. Юлия Михайловна ўзининг “олий доиралар” билан бу қадар қийинчиликда сақлаб туриладиган сийрак муомала-муносабатларини бениҳоя қадрларди ва шунинг учун ҳам кампирнинг хатини олиб хурсанд бўлганди; бироқ ҳарҳолда бу ерда бошқа аллақандай ўзгача ҳол ҳам йўқ эмасди. Хоним ҳатто ўзининг эрини ҳам Петр Степановичга нисбатан бетакаллуфона муносабат доирасига олиб кирган, бундан жаноб фон Лембке шиква-шикоят қиларди... аммо бунга кейинроқ келамиз. Эслатиб ўтай, улуғ ёзувчи ҳам Петр Степановичга ғоятда илтифот кўрсатиб, уни дарҳол уйига меҳмонга чақирди. Кеккайган бир зотнинг бунчалар шошқалоқлиги Степан Трофимовичга ҳаммасидан кўра алам қилди; аммо мен буни ўзимча бошқача тушундим: жаноб Кармазинов ёш нигилистни ўз уйига таклиф қилиб, албатта, унинг ҳар иккала пойтахтдаги илғор ёшлар билан муносабатларини эътиборга олганди. Улуғ ёзувчи энг янги инқилобий ёшлар олдида титраб-қалтираб турар, масаланинг тагига етмаса-да, назаримда руслар келажагининг калити улар кўлида деб билар, ўз шаънига ярашмаган тарзда уларга ялтоқланар, бунинг асосий сабаби, улар унга ҳеч қандай эътибор бермасдилар.

II

Петр Степанович отасининг олдида икки мартача келиб-кетди, бахтга қарши, ҳар иккала сафар мен бўлмай қолдим. Дастлаб, у чоршанба куни иш билан келди, яъни ўша биринчи учрашувдан тўрт кун ўтгандан кейин. Дарвоқе, мулк бўйича уларнинг ҳисоб-китоблари ими-жимиди тугади. Варвара Петровна ҳаммасини ўз устига олиб, пулини тўлаб, ерни олди, Степан Трофимовичга ҳаммаси тамом бўлганини маълум қилди, шундан сўнг унинг вакили, камердинер Алексей Егорович Степан Трофимовичга имзо чекиш учун бир қоғоз келтирди, у иззат-обрўсини

баланд тутган ҳолда индамай қўл қўйиб берди. Иззат-хурмат деганда айтиб қўяй, шу кунларда мен илгариги қариямизни сира таниёлмасдим. У энди ўзини аввалгидан тамомила бошқача тутар, ҳайратомуз даражада индамас бўлиб қолган, ўтган якшанбадан буён Варвара Петровнага битта ҳам хат ёзмаган, буни эса мен мўъжиза деб атаган бўлардим, энг муҳими, ғоятда хотиржам, осуда қўринарди. У қандайдир тугал ва фавқулодда бир фикрга келган, бу унга хотиржамлик бағишларди, бу нарса аён қўринарди. У ўзининг бир ғоясини топган, энди ўтириб ниманидир кутарди. Аввал, дарвоқе, тоби қочиб юрди, айниқса, душанба куни, иситмалади. Лекин бари бир ташқаридан хабарлар эшитмаса, туrolмасди; лекин мен фактларни четга суриб, масаланинг моҳиятига ўтиб қандайдир тахминларимни баён этишга тушсам, у дарҳол мени тўхтатиш учун қўлларини силтай бошларди. Аммо ўғли билан ҳар икки кўришуви унинг ишончига путур етказолмаган эса-да, бари бир уни чуқур изтиробга солиб қўйди. Кўришгандан кейинги икки кун ичида у сиркада ҳўлланган латта билан бошини ўраб диванда чўзилиб ётарди; аммо гапнинг пўсткалласини айтганда хотиржамлигини йўқотмасди.

Айтганча, гоҳида у менга қўлини силкимасди. Яна баъзан менга шундай туюлардики, у ўзи касб этган қатъиятдан маҳрум бўлаётгандек сезилар, у худди тўлқин солиб келаётган янги жозибатор хаёллар оқими билан олишаётгандек бўларди. Бу баъзи онлар рўй берар ва мен буларни эътиборга олардим. Сезишимча, у яна ўзини намоён қилмоқчи, узлатдан чиқиб, охирги бора курашга ўзини отмоқчи, жангга кирмоқчи бўларди.

– Cher, уларни тор-мор қилардим! – оғзидан чиқиб кетди унинг пайшанба куни кечқурун Петр Степанович билан иккинчи учрашувдан сўнг, у диванда чўзилиб ётар, бошини сочиқ билан ўраб боғлаганди.

Шу дақиқагача у мен билан кун бўйи бир оғиз ҳам гаплашмаганди.

– “Fils, fils cher!” ва ҳоказо, майли, майли, бундай сўзлар ҳаммаси бекор, шинавандалар тили, майли, нари турсин, мен ўзим ҳам энди кўриб турибман. Мен уни боқиб катта қилганим йўқ, уни ҳали чақалоқ чоғида Берлинда туриб почта орқали фалон вилоятга жўнатган эдим, хуллас, шунақа ишлар бўлган-да, мен розиман... “Сен мени бокмагансан, почтада жўнатгансан, яна бу ерда ҳам шир яланғоч қилиб таладинг дейди”. Аммо, ҳой, бадбахт, дейман унга, почтада бўлса ҳам, сени бир умр юрагимда сақлаганман, сен учун қайғурганман! Il rit². Аммо, розиман, розиман... майли, почтада бўлсин, – деб тугатди у худди алаҳлаётгандай.

– Passons³, – деб бошлади яна у беш дақиқадан сўнг. – Мен Тургеневни тушунмайман. Унинг Базарови қандайдир сохта, ҳаётда умуман бундай одам йўқ; бу ҳеч нарсага ўхшамайди, палон-пистон деб улар ҳаммадан олдин уни рад этишди. Ўша Базаров дегани Ноздрев билан Байроннинг қандайдир мавҳум қотишмаси, cest le mot⁴. Дикқат билан қаранг уларга: улар худди офтобрўяга чикқан лайчалар каби ўмбалоқ ошиб, яйраб-ййраб ангиллашади, ўзларини бахтиёр, ғолиб сезишади! Байронга бало борми!.. Кўрган кунларини қаранг! Яна шинавандалардай жаҳлдор, манман, яна ўлардай бачканалик билан faire du bruit autour de son nom⁵, яна билишмайдики, бу son nom... О, тасқаралар! Э, менга қара, барака

¹ “Ўғил, суюкли ўғил” (франц.).

² Кулади (франц.).

³ Буни қўйлик (франц.).

⁴ Худди шундай (франц.).

⁵ Ўз номларини кўз-кўзлашади (франц.).

топкур, деб бақирдим унга, нахот сен ўзингни мана шу аҳволда одамларга худди Исо Масихдай қилиб кўрсатмоқчисан? Il rit. Il rit beaucoup, il rit trop¹. Кулгиси ҳам қандайдир ғалати. Онаси бундай кулмасди. Il rit тоцjours².

Яна у жим бўлиб қолди.

– Улар айёр; якашанба куни улар аҳдлашиб... – бирдан оғзидан чиқиб кетди унинг.

– О, ҳеч, шубҳасиз, – кичқирдим мен қулоғимни динг қилиб, – ҳаммасининг оғзи бир, келишиб олишган, қалбакилиги кўриниб турибди, керак одам билиб қўйсин... дейишади. Буни тушунасизми?

– Йўқ, тушунмайман.

– Tant mieux. Passons³. Бугун жуда аччиғим чиқиб турибди.

– Нимага у билан баҳслашиб ўтирибсиз, Степан Трофимович? – таънаомуз сўзладим унга.

– Je voulais convertir⁴. Албатта, куласиз-да. Cette pauvre холаси, elle entendra de belles choses!⁵ О, азиз дўстим, ишонасизми, мен боя ўзимни ватанпарвардай ҳис қилдим! Дарвоқе, мен доим ўзимни рус деб сезганман... ха, ҳақиқий рус ва бошқача бўлиши мумкин эмас, сиз билан биз. Il y a la dedans quelque chose d'avengle et de louche⁶.

– Баайни шундоқ, – дедим мен.

– Азиз дўстим, чинакам ҳақиқат доим ҳақиқатга ўхшамайди, сиз буни биласизми? Ҳақиқат ҳақиқатга ўхшаши учун, унга албатта ёлғон аралаштириш керак. Одамлар доим шундай қилиб келишган. Балки бу ерда биз тушунмайдиган бир нарса бордир. Сиз нима деб ўйлайсиз, шу музаффарона чинқиришларда биз тушунмайдиган бирор нарсалар борми? Мен истардимки, бўлсин. Мен истардим.

Мен индамадим. У ҳам узоқ жим қолди.

– Дейдиларки, француз ақли... – у бирдан худди иситмалагандай бидирлади, – бу ёлғон, ўзи доим шундай бўлган. Француз ақлига тухмат қилиб нима? Бу русларнинг оддий ялқовлиги, ғоя яратишдаги бизнинг ҳақир-пақир ожизлигимиз, халқлар сафида бизнинг манфур текинхўрлигимиз. Ils sont tout simplement des paresseux⁷, бу француз ақли эмас. О, руслар текинхўрлар каби инсоният манфаати йўлида қириб ташланса эди! Биз мутлақо, мутлақо бунга интилмаганмиз; мен ҳеч вақони тушунолмаяман. Мен тушунмай қўйдим! Э, тушунасанми ўзинг, деб унга бақирдим, тушунасанми, бизда қалла узадиган жоди биринчи галда ва бундан ҳамма хурсанд, бунинг бирдан-бир сабаби шуки, бош кесиш ҳаммасидан осон, ғояга эга бўлиш эса ҳаммасидан қийин! Vous etes des paresseux! Votre drapeau est une guenille, une impuissance⁸. Анави, аравалар, қандай эди: “Инсониятга нон элитаётган араваларнинг овози”, бу Сикстин Мадоннадан фойдалироқ, нима дейиларди, бу... une bêtise dans ce genre⁹. Аммо, сен ўзи тушунасанми, деб бақирдим унга, сен тушунасанмики, инсонга бахтдан ташқари, яна шунча ва мутлақо яна шунча бахтсизлик ҳам керак! Il rit. Сен бу ерда зукколик қиляпсан, дейди,

¹ У кулади. У кўп, жуда кўп кулади (франц.).

² У тинмай кулади (франц.).

³ Янада яхши. Буни бас қилайлик (франц.).

⁴ Мен ишонтирмоқчи бўлдим (франц.).

⁵ Э, бу шўрлик холаси, эшитадиганини эшитади! (франц.).

⁶ Бу ерда қандайдир кўр ва шубҳали бир нарса яширинган (франц.).

⁷ Улар шундай танбал (франц.).

⁸ Сизлар ялқовларсиз! Сизнинг байроғингиз латта – ожизлик тимсоли.

⁹ Шунга ўхшаш бир аҳмоқлик (франц.).

“баркут диванда ётиб... нозик аъзоларингни уқалаб...” дейди, у янаям уятсизроқ бир сўзни айтди. Қараб қўйинг бир, бу бизнинг олдимизда отасини оғзини тўлдириб сенсираб гаплашадиган одатими, ўртада муросою мадора бўлса хўб-хўб-а, аммо жанжаллашаётган бўлсалар-чи?

Бирпас яна жим қолдик.

– Cher, – деб хулоса қилди у бирдан ўрнидан кўзғалиб, – биласизми, бу албатта, нима биландир тугайди?

– Ҳа, албатта, – дедим мен.

– Vous ne comprenez pas. Passons!¹ Аммо... дунёда одатда ҳеч вақосиз тугайди, аммо бу ерда тугайди, албатта, албатта!

У ўрнидан туриб, жуда қаттиқ тўлқинланган ҳолда хонани бир айланиб чиқди, сўнг яна диван олдига етиб, ўзини унга таппа ташлади.

Жума куни эртаминан Петр Степанович қаергадир бир уездга кетди ва то душанбагача келмади. Унинг кетганини мен Липутиндан эшитдим ва орадан гапдан гап чиқиб ундан ака-сингил Лебядкинлар қайдадир, дарёнинг нариги ёғида Горшечная слободака туришганини билдим. “Мен ўзим кўчириб қўйдим”, – деб қўшиб қўйди Липутин, сўнг Лебядкинлар тўғрисидаги гапини тўхтатиб, бирдан менга Лизавета Николаевна Маврикий Николаевичга турмушга чиқаётгани, гарчи бу эълон қилинмаган эса-да, бироқ унаштириш бўлиб ўтганини айтди. Эртасига мен анча тузалиб қолиб, биринчи марта Маврикий Николаевич билан бирга отда сайрга чиққан Лизавета Николаевнани учратдим. У менга узоқдан кўзлари чарақлаб каради, кулиб, ниҳоятда дўстона бош силкиб қўйди. Мен буларни Степан Трофимовичга сўйлаб бердим; у Лебядкинлар тўғрисидаги гапгагина андак эътибор қилди.

Мана, ниҳоят саккиз кун давомидаги бизнинг сир-синоатларимизни баён қилиб ўтдим, ўшанда биз ҳеч нарсани билмасдик, энди солноманинг кейин бўлган воқеаларини тасвирлашга ўтаман, уларни ҳозир қандай кўрган ва изоҳлаган бўлсам, шундайича ишнинг кўзини билганимча, баён этаман. Ўша якшанбадан кейинги саккизинчи кун, яъни душанба оқшоми воқеаларини қаламга оламан, нега деганда, моҳиятан, шу кечадан эътиборан “янги тарих” бошланади.

III

Оқшом соат еттилар эди, Николай Всеволодович ўз хонасида ёлғиз ўтирарди – гиламлар тўшалган, бироз чўнг, эскича йўсиндаги оғир жиҳозлар ўрнатилган шифти баланд бу хонани у илгаридан ёқтирарди. У тўрдаги диванда ўтирар, худди ташқарига чиқишга отлангандай кийинган, аммо, чамаси, ҳеч қаёққа борадиган эмасди. Унинг олдида стол устида қалпоқли чироқ турарди. Катта ҳайҳотдай хонанинг ён-атрофи ва бурчаклари қоронғу эди. Унинг нигоҳи ўйчан, ниманидир қаттиқ фикрлар, безовталанарди; юзи хорғин ва бироз озинқираганди. У ҳақиқатан оқпилла билан оғриганди; аммо тиши уриб туширилгани тўғрисидаги гаплар муболагадан бошқа нарса эмасди. Рост, тиши бироз қимирлаб қолган, аммо энди ўрнига тушганди; устки лаби ҳам ичдан ёрилган, лекин бу ҳам битиб кетганди. Оқпилла бир ҳафтадан буён тузалмаётганининг сабаби, касал докторни қабул қилишни истамаётгани ва тишни ўз вақтида даволашга унамаётганида эди, у шиш ўзи етилиб ёрилишини кутарди. У докторгина эмас, онаси киришини ҳам хушламас, онаизор бир кунда

¹ Сиз тушунмайсиз. Буни қўяйлик (франц.).

фақат бир марта, у ҳам бўлса хуфтонда, қоронғу тушиб, аммо ҳали чироқ ёқилмаганда бир зумга кириб чиқарди. У Петр Степановични ҳам қабул қилмасди; бироқ Петр Степанович то ҳали шаҳарда экан, кунига икки ё уч марталаб Варвара Петровнанинг хузурига келиб кетарди. Ва, ниҳоят, мана, душанба куни уч кун шаҳарда бўлмагандан сўнг эрталаб барвақт қайтиб келиб, бутун шаҳарни чарх уриб айланиб чиқиб, Юлия Михайловна даргоҳида бирга тушлик қилиб, Петр Степанович ниҳоят кечки пайт уни сабрсизлик билан кутаётган Варвара Петровна қошига келди. Эшиклар очилган, Николай Всеволодович ҳам одамларни қабул қилаётган эди. Меҳмонни Варвара Петровнанинг ўзи хона эшигигача бошлаб келди; у анчадан бери уларнинг учрашувларини интизор кутарди, Петр Степанович эса Nicolas билан кўришгач, унинг олдига кириб ўтишга ваъда берди, ҳаммасини сўйлаб бераман, деди. Она ўғлининг эшигини ботинмайгина тикиллатди ва жавоб ололмай, эшикни андак қия очишга журъат этди.

– Nicolas, олдинга Петр Степановични олиб кирсам майлими? – секин ва вазмин сўради у чироқ ортидан Николай Всеволодовични кўргали уриниб.

– Майли, майли, албатта, бўлади! – деб баланд, қувноқ овоз билан қичқирди Петр Степановичнинг ўзи ва эшикни баралла очиб, ичкарига кирди.

Николай Всеволодович эшик тикиллаганини эшитмай, қулоғига фақат онасининг хавфсираган овозигина кирди, аммо унга жавоб беришга улгурмади. Ушбу дақиқада унинг олдида ҳозиргина ўқиб чиқилган хат ётар, у хатнинг устида қаттиқ ўйга ботганди. Петр Степановичнинг кутилмаган шанғиллашини эшитиб, у сесканиб тушди ва қўл остида турган босма билан тезроқ хатни ёпишга уринди, аммо бари бир хатнинг четлари ва жилди ташқаридан кўринганча қолди.

– Сиз тайёрланиб олинг деб, мен кучим борича қичқирдим, – ажиб бир соддадиллик билан шоша-пиша пичирлади Петр Степанович югурганча стол олдига келаркан, дарров босма ҳамда чети очилиб қолган хатга тикилиб.

– Мен ҳозиргина хат олган эдим, сизни кўрмасин деб, уни босма тагига беркитгандим, дарров шунга ҳам кўзингиз тушгандир-да, а? – осудалик билан деди Николай Всеволодович ўрнидан қўзғалмай.

– Хат дейсизми? Худо хайрингизни берсин, хат билан нима ишим бор, менга нима! – ҳиддат билан деди меҳмон, – аммо... муҳими, – шипшиб сўзлади у берк эшикка ўгирилиб қараб ва ўша томонга калласини лиқиллатиб ишора қиларкан.

– Онам ҳеч қачон гап тингламайди, – совуққина қилиб деди Николай Всеволодович.

– Агар тинглаганда ҳам чикора! – шу заҳоти илиб кетди овозини шўх баландлатиб Петр Степанович креслога чўқаркан. – Мен ҳеч қарши эмасман, мен ҳозир фақат ҳоли гаплашиш учун келдим... Ниҳоят, олдингизга кирдим-а! Аввало, соғлик-саломатлигингиз қандай? Кўринишингиз аъло, эртага балки чиқарсиз дейман, а?

– Қайдам...

– Энди тинчлантиринг уларни, мени тинчлантиринг! – у ҳазиломуз ва ёқимтойлик билан жонбозлик қилиб қўлларини ҳар томонга силкитиб ўйнатарди. – уларга нималар деганимни билсайдингиз. Дарвоқе, сиз билсангиз керак. – У қулиб юборди.

– Озроқ хабарим бор. Мен фақат онамдан эшитдимки, сиз жуда ҳаракат қилибсиз.

– Яъни мен аниқ бир гап айтганим йўқ, – худди ёмон қаттиқ ҳамладан ўзини сақлагандай ҳурпайди Петр Степанович, – биласизми, мен Шатовнинг хотинини ишга солдим, яъни у билан сизнинг Париждаги гаплашиб юрганларингиз ҳақидаги овозаларни ишора қилдим, якшанбада бўлган воқеани... шунга олиб бориб тақадим... хафа бўлмайсизми?

– Аминманки, сиз кифтини келтиргансиз.

– Ўҳ, мен худди шундан кўрққан эдим. Айтмоқчи “кифтини келтиргансиз” деганингиз нимани англатади? Бу таъна-ку. Дарвоқе, сиз урғуни тўғри қўйяпсиз, бу ёққа келаётганимда мени энг кўрқитган нарса сиз урғуни тўғри қўйишни истамайсизми, деган эдим.

– Мен умуман ҳеч нарсани қўймоқчи ҳам эмасман, – бироз жаҳли чиқиб тўнғиллади Николай Всеволодович, лекин шу заҳоти кулди.

– Мен уни эмас; уни эмас, янглишманг, уни эмас!.. – қўлларини силтади Петр Степанович сўзларни худди нўхотдек сочиб ва шу ондаёқ хўжайиннинг тажанглиги тутганидан хурсанд бўлиб. – Мен ўз ишимизни айтиб, жаҳлингизни чиқармоқчи эмасман, айниқса, ўзингиз бундай аҳволда турганда. Мен фақат якшанбадаги воқеа учун югуриб келдим, у ҳам ўз меъёрида, чунки бу яхшимас-да ахир. Мен очиқ гаплашиб олсак дейман, шунга жуда муҳтожман, муҳими, мен, сиз эмас, – бу сизнинг нафсониятингиз учун керак, шу билан бирга бу айти бор гап. Мен мана шу дақиқадан эътиборан доим очиқ-ошқора бўлиш учун келдим.

– Бундан чиқди, илгари очиқ-ошқора бўлмаган экансиз-да?

– Буни сиз ўзингиз ҳам биласиз. Мен кўп муғомбирлик қилганман... Куляпсиз-а, кулганингиздан хурсандман, бу тушунишга хизмат қилади; мен “муғомбирлик” деган мақтанчоқ сўз билан атай кулгингизни келтирдим, дарров сизнинг жаҳлингиз чиқсин дедим; муғомбирлик қилганман деб айтганимни қаранг, қандай тилим борди, менга қолса дарров бир-биримизни тушуна қолайлик дейман-да. Кўрдингизми, кўрдингизми, қанчалар очилиб кетдим! Хў-ўп-п, бу ёғини эшитаверасизми?

Меҳмон ўзининг олдиндан тайёрлаб қўйилган тўпори соддаликлари билан хўжайиннинг атай қитиқ патига тегиш учун сурбетларча очиқдан-очиқ уринишига қарамай Николай Всеволодовичнинг ҳам осуда заҳарханда, ҳам мазоқ кулги акс этган чеҳрасида ниҳоят бирмунча хавотирли қизиқиш пайдо бўлди.

– Бўлмаса эшитинг, – деб бошлади Петр Степанович олдингидан ҳам ортиқ чарх уриб. – Ўн кун аввал бу ерга, яъни мана шу шаҳарга жўнарканман, мен албатта роль ўйнашни кўнглимга тугиб қўйдим. Умуман роль бўлмаса қанийди, бундан яхшиси йўқ, ўз башарангни кўрсатишдан яхшиси йўқ, тўғрими? Ўз башарангдан ортиқроқ муғомбир йўқ, негаки, ҳеч ким ишонмайди. Бўйнимга оламан, олдинга жинни, тентак боладай бўлмоқчи эдим, негаки, тентак бола ўз башарангдан кўра осонроқ; аммо тентак бола энг охирги нукта, охирги нукта эса қизиқиш уйғотади, шунинг учун мен ўз башарамда тўхташга узил-кесил қарор қилдим. Хў-ўп-п, ўз башарангнинг қайси бири? Ўртамиёнаси олтин: аҳмоқмас, ақлимас, анча лаёқатсиз ва худди энди ойдан сакраб тушгандай, бу ерлик оқилу доно кишилар шундай дейишади, гапим тўғрими?

– Ҳай, майли, балки шундайдир, – жиндак жилмайди Николай Всеволодович.

– Э, сиз кўшиласизми – хурсандман; мен олдиндан билардим, булар сизнинг фикрларингиз... Ташвишланманг, ташвишланманг, менинг жаҳлим чиқмайди, ўзимни бу аҳволда кўрсатишни унинг учун қилганим йўқ, сиздан бунинг тескариси ўлароқ мақтовлар эшитмоқчи эмасман: “Ундай эмас, йўқ, сиз лаёқатсиз эмассиз, йўқ, ундаймас, сиз анави жуда ақллисиз”... Ў, сиз яна куляпсиз!.. Яна хол кўйдим. Сиз айтмасангиз ҳам бўларди. “Сиз ақллисиз” деб, майли, шундай бўла қолсин; мен ҳамма нарса бўлиши мумкин дейман. Падар айтмоқчи, *passons*, ва, қавс ичида, жаҳлингиз чиқмасин, бу кўп сўзлилиқ меники эмас. Айтмоқчи, мана бир мисол: мен доим кўп гапираман, яъни сўз кўп, ҳовлиқаман, кейин ҳеч жойига қўёлмайман. Нега мен кўп гапираман, нега мен сўзларни ўрнига қўёлмайман? Чунки мен гапиришни билмайман. Яхши гапиришни қойил қиладиганлар, улар қисқа гапирадилар. Мана шунинг учун лаёқатсизман деяпман-да, – тўғрими гапим? Аммо менда лаёқатсизлик лаёқати ўз ҳолича табиий, шундай экан, нега энди мен ундан сунъий равишда фойдаланмаслигим керак? Мен шунинг учун, фойдаланаман. Рост, бу ёққа келарканман, мен аввал индамайман деб ўйладим; аммо индамаслик – катта талант-ку, ва демак, менга ярашмайди, иккинчидан эса, индамаслик эса ҳар қалай хатарнок; шунинг учун узил-кесил гапирган яхши деган қарорга келдим, аммо айнан лаёқатсиз қилиб гапириш, яъни кўп, кўп, кўп, жуда кўп гапириш, шошиб-пишиб исботлаш ва охирида ўзинг келтираётган далиллар ичида чалкашиб, чувалашиб кетиш, шундайки, тингловчи боши ғовлаб, бош-кетини тополмай қочиб кетсин, қўлларини ҳайрон бўлиб ёзсин, энг яхшиси, бошлаб тупурсин. Алоҳа, биринчидан, сиз ўзингизнинг соддафаҳмлигингизга ишонтирасиз, жуда ҳам унинг жонига тегасиз ва ниҳоят, у битта гапингизга ҳам тушунмайди – мана шу учала фойда бирдан сизга қолади! Раҳмат сизга, шундан сўнг ким сиздан бунинг сирли, яширин мақсадлари бўлса керак, деб шубҳаланиб ўтиради. Мен эсам, бунинг устига баъзан кулдираман – бу эса жуда қимматли. Улар энди фақат битта нарса учун ҳаммасини кечирадилар, шунинг учунки, у ерда варақалар чиқарган донишманд бу ерда ҳаммаларидан кўра аҳмоқроқ бўлиб чиқади, шундай эмасми? Табассумингиздан кўриб турибманки, сиз буни маъқуллайсиз.

Николай Всеволодович мутлақо кулаётгани йўқ эди, аксинча, ковок солиб, бирмунча сабрсизланиб тингларди.

– Нима? Вой? Сиз, назаримда “бари бир” дегандай бўлдингизми? – шақилларди Петр Степанович (Николай Всеволодович миқ этиб оғиз очмаганди), – Албатта, албатта, ишонинг, мен буларни айтаётган бўлсам, сизни асло биродарлар (товарищество) билан фош қилмоқчи эмасман. Биласизми, сиз бугун жуда ёмон ирғир бўлиб турибсиз; мен сизнинг ҳузурингизга очиқ ва қувноқ кўнгил билан келдим, сиз эса менинг ҳар бир сўзимни пўстлоққа чиқаряпсиз; амин бўлинг, мен бугун ҳеч қандай нозик гапларни айтмоқчи эмасман, сўз бераман ва сизнинг барча шартларингизга олдиндан розиман!

Николай Всеволодович ҳеч гапирай демасди.

– Нима? Вой? Нимадир дедингизми? Билдим, билдим, мен яна, чамаси, пачавасини чиқардим; сиз шарт кўймадингиз, кўймайсиз ҳам, ишонаман, ишонаман, хўп тинчланинг, мен ахир ўзим ҳам биламан,

менга таклиф қилишнинг ҳожати йўқ, шундайми? Мен сиз учун олдиндан жавоб бераётирманки – бу лаёқатсизлигимдан; лаёқатсизлик, лаёқатсизлик ва яна лаёқатсизлик... Сиз қуляпсизми? Нима? Вой?

– Ҳеч нима, – кулди ниҳоят Николай Всеволодович, – мен ҳозир ҳақиқатан эсладим сизни негадир лаёқатсиз деганимни, аммо унда сиз йўқ эдингиз, демак, сизга етказишган... Сиздан сўрар эдимки, тезроқ гапнинг пўсткалласига ўтинг.

– Мен ахир ишим-хушим устида, мен айнан якшанба ҳақида! – дерди Петр Степанович. – Хўп, мен якшанбада нима, нималар бўлдим сизнинг фикрингизча? Баайни ўша шошқалок, ўртамиёна лаёқатсиз киши, ва мен ўтакетган лаёқатсизлик билан зўравонлик қилиб гапга тушиб кетдим. Аммо барини кечиришди, негаки, биринчидан, мен ойдан тушганман, бу ерда ҳозир ҳамма ялпи шу фикрда; иккинчидан, латиф бир ҳангомани ҳикоя қилиб бердим ва ҳаммангизни кутқардим, шундоқми, шундоқми?

– Яъни шундай ҳикоя қилгансизки, оқибатда шубҳа туғдиргансиз, бизнинг йиғинимиз ва чалкаштириб қўйганимизни маълум қилгансиз, ҳолбуки, йиғин бўлмаган ва мен сиздан ҳеч нарсани ўтинмагандим.

– Худди ўзи, худди ўзи! – ҳайратга тушгандай илиб кетди Петр Степанович. – Мен айнан шундай қилдим, пружинанинг ҳаммасига сизнинг кўзингиз тушсин дедим; мен сизни деб ўзимни ҳар қўйга солдим, нега деганда сизни овладим ва фош қилмоқчи бўлдим. Энг асосийси, мен сиз қанчалар кўрқинганимизни билмоқчийдим.

– Қизиқ, нима учун сиз ҳозир бунчалар очик-ойдин сўзляяпсиз?

– Жаҳлингиз чиқмасин, жаҳлингиз чиқмасин, кўзларингизни ола-кула қилманг... Айтганча, ола-кула эмас. Менинг очик-сочиқлигим сизга қизиқ туюляптими? Айнан нега деганда, энди ҳаммаси ўзгариб кетди, албатта, қор ёғди, излар босилди. Мен бирдан сиз ҳақингиздаги фикримни ўзгартирдим. Эски йўл бутунлай тугади; мен энди ҳеч қачон сизни эски йўл билан фош қилмайман, энди йўл янгиланди.

– Тактикани ўзгартирдингизми?

– Тактика йўқ. Энди ҳаммасида ихтиёр тўла ўзингизда, истасангиз хўп денг, истасангиз – йўқ. Менинг янги тактикам – мана шу. *Бизнинг* ишимиз ҳақида миқ этиб оғиз очмайман, то ўзингиз айтмагунча. Қуляпсизми? Соғ бўлинг. Ўзим ҳам қуляпман. Аммо мен энди жуда жиддий, жиддий, жиддий, гарчи бунчалар шошқалоқлик қилаётган кимса, албатта, лаёқатсиз, тўғримасми? Майли бари бир, лаёқатсиз бўлса бўлар, мен эса жиддий, жиддий.

У ҳақиқатан ҳам, жиддий сўзлади, бутунлай бошқача оҳангда, қандайдир ўзгача тўлқинланиб, шундан Николай Всеволодович унга қизиқиб разм солди.

– Мен ҳақимда фикримни ўзгартирдим дедингизми? – сўради у.

– Сиз Шатовдан кейин қўлингизни тортдингиз, мен ана ўшанда сиз ҳақингиздаги фикримни ўзгартирдим, бас, етар, илтимос, бошқа сўраманг, энди бошқа бир гап ҳам айтмайман.

У худди саволларни ўзидан нари қувгандек қўлларини силкитиб ўрнидан сакраб турмоқчи бўлди; аммо савол бўлмагани, кетишга ҳам ҳожат йўқлиги учун, у бироз ўзини босиб, яна креслога чўкди.

– Айтмоқчи, қавс ичида, – яна дарҳол вайсагани тушди у, – бунда баъзи бировлар сиз уни ўлдирасиз деб юришибди, ҳатто бир-бирлари билан бас бойлашапти, шунинг учун Лембке полицияни ишга солмоқчи

экан, аммо Юлия Михайловна рухсат бермабди... Бас, бўлди, нимасини гапираверади буни, фақат сизни билиб қўйсин дедим-да. Айтганча, яна: мен Лебядкинларни ўша куниёқ дарёнинг нариги ёғига ўтказиб қўйдим, буни биласиз; уларнинг қаерда тургани ёзилган хатимни олдингизми?

– Ўшандаёқ олганман.

– Бу “лаёқатсизликка” кирмайди, буни чин дилимдан чиқариб, сидқидилдан бажардим. Мабодо лаёқатсиз бўлса-да, аммо самимий.

– Майли, ҳечкиси йўқ, балки, шундай бўлгани маъқулдир... – ўйчан деди Николай Всеволодович. – Фақат менга бошқа хат ёзманг, илтимос қиламан.

– Иложи бўлмади, фақат бир мартагина ёздим.

– Хўп, Липутин биладимми?

– Иложи бўлмади; аммо, ўзингиз биласизки, Липутиннинг ҳадди сиғмайди... Айтмоқчи, бизникиларнинг олдига бориш керакмиди, яъни бизникилар эмас, уларнинг олдига, бўлмаса, сиз яна чипта ўрнига тушмабди дейсиз. Э, ташвиш чекманг, ҳозир эмас, бир пайти келганда. Ҳозир ёмғир ёғаяпти. Уларга хабар қиламан, йиғилишади, биз кечда борамиз. Улар худди уядаги зоғча болаларидай оғизларини катта очиб кутиб ўтиришади, бизга қандай ширинлик олиб келишаркин деб? Жўшқин халқ. Китобларини олдиларига қўйиб бахшашмоқчи бўлишади. Виргинский – умуминсоний, Липутин – фуръечи, полиция ишларига ҳам катта майли бор; бир жиҳатдан жуда қимматли одам, аммо бошқа барча жиҳатлари жиддий қарашни талаб қилади; ниҳоят, анави узун кулоқ, у ўзининг махсус тизимини ўқиб беради. Биласизми, улар бизни менсимаяпти, нуқул сувга чайқаяпти деб, хафа, хи-хи! Аммо албатта бориш зарур.

– У ерда сиз мени қандайдир бошлиқ деб айтмадингизми? – иложи борица беписандлик билан савол ташлади Николай Всеволодович. Петр Степанович унга ялт этиб қаради.

– Айтмоқчи, – илиб кетди у қандайдир эшитмагандай ва тезроқ сувагандай бўлиб, – мен ахир икки, ҳатто уч марта лаб мухтарама Варвара Петровнанинг хузурларида бўлдим ва жуда кўп гап сотишга тўғри келди.

– Тасаввур қиламан.

– Йўқ, тасаввур қилманг, мен жуда содда қилиб, сиз ўлдирмайсиз деб айтдим ва яна бошқа ширин-шакар нарсаларни гапирдим. Тасаввур қилинг, ул мухтарама эртасигаёқ мен Марья Тимофеевнани дарёнинг у юзига ўтқизиб қўйганимни билиб олибди; буни унга сиз айтдингизми?

– Хаёлимга келгани йўқ.

– Билувдим, сиз эмас. Сиздан бошқа ким? Қизик.

– Липутиндир-да.

– Йў-ўқ, Липутин эмас, – ғўлдиради хўмрайиб Петр Степанович, – мен кимлигини биламан. Шатовга ўхшайди... Дарвоқе, бу бекор, қўяйлик шуни! Айтмоқчи, бу ёмон муҳим... Бир ёғи, онангиз бирдан менга асосий савол билан ташланиб қоладими деб кутгандим... Эҳ, буни қаранг, бошидан бошлаб унинг қош-қовоғи сира очилмади, бугун келиб қарасам, ранг-рўйи чарақлаган, нимадан экан-а, бу?

– Бунинг сабаби шуки, мен унга беш кундан сўнг Лизавета Николаевнанинг қўлини сўрайман деб, ваъда бердим, – деб қолди қутилмаганда Николай Всеволодович очикчасига.

– Э, ў... ха, албатта, – бидирлади Петр Степанович қандайдир тили тутилиб, – унашиш ҳақида овозалар юрибди, биласизми? Тўғри бўлса керак. Аммо сиз ҳақсиз, агар сиз ишора қилсангиз, келинлик либосларини ташлаб югуриб келади. Жаҳлингиз чиқмайдими бу гапларимга?

– Йўқ, жаҳлим чиқмайди.

– Бугун сизнинг жаҳлингизни чиқариш жуда қийин, сезиб турибман, шунинг учун сиздан кўрқяпман. Эртага қандай боришингизга ёмон қизиқяпман. Сиз балки жуда кўп нарсаларни тайёрлаб қўйгандирсиз. Мен бундай деяётганимга жаҳлингиз чиқмаяптими?

Николай Всеволодович ҳеч нима демади, бу Петр Степановичнинг ёмон гашига тегди.

– Дарвоқе, сиз Лизавета Николаевна ҳақида онангизга ростдан ҳам шундай дедингизми? – сўради у.

Николай Всеволодович унга диққат билан совуқ қаради.

– Э, хотиржам қилиш учун айтгансиз-да, а, тушунаман, ҳа, албатта.

– Агар жиддий бўлса-чи? – қатъият билан сўради Николай Всеволодович.

– Бундай пайтларда худо ярлақасин дейишади, ишга зиёни тегмайди (кўрдингизми, мен бизнинг ишимизга демадим, сиз *бизнинг* деган сўзни ёқтирмайсиз), мен эса... мен эса нима қилдим, мен хизматингизга тайёрман, ўзингиз биласиз.

– Шундай деб ўйлайсизми?

– Мен ҳеч, ҳеч ўйламайман, – шошилиб деди кулганча Петр Степанович, – шуни яхши биламанки, сиз ишларингизни олдиндан ўйлаб қўйгансиз, сизда ҳаммаси ўйланган. Мен фақат хизматингизга тайёрман демоқчиман, ҳар доим, ҳар қайда, ҳар қандай ҳолда, яъни ҳамма ҳолларда, тушундингизми?

Николай Всеволодович эснади.

– Жонингизга тегдим, – бирдан сакраб ўрнидан турди Петр Степанович ва ўзининг янгигина думалоқ шляпасини қўлга олди ва кетаётгандек бўлиб интилди, холбуки, кўзгалмади ва ҳамон тик турганча жағи тинмай сўзлар, гоҳо хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келар ва гапириб жўшган онларида шляпасини тиззасига уриб-уриб қўярди.

– Мен ҳали сизни хурсанд қилиш учун Лембкеларни ҳикоя қилиб бермоқчи эдим, – шўх қичқирди у.

– Қўйинг, бўлар, кейинроқ. Аммо Юлия Михайловнанинг соғлиқлари қалай?

– Сиз киборлар мана шунақа усуллар қўллайсизлар-да; ола мушукнинг соғлиғи нима-ю, у кишининг соғлиғи нима, сизга бари бир, холбуки, яна сўраб қўясиз. Бу мақтовга сазовор. Ўзи соғ-саломат ва сизни хурофий даражада ҳурмат қилади, сиздан хурофий даражада кўп нарса кутади. Яқшанба воқеаси ҳақида миқ этмайди, ўзингиз бир кўриниш бериб ҳаммасини енгиб ўтасиз, деб ишонади. Худо ҳақи, унинг назарида сиз нималарга қодир эмассиз. Дарвоқе, сиз энди сирли, сурурли зотсиз, аввалгидан ҳам ўтиб тушдингиз. Айтганча, хат учун сизга яна бир қарра раҳмат. Улар ҳаммалари граф К.дан кўрқишади. Биласизми, чамамда, улар сизни жосус деб ўйлашади. Мен балки шундайди деб бошимни лиқирлатиб тураман, жаҳлингиз чиқмайдими?

– Ҳечқиси йўқ.

– Ҳечқиси йўқ; бу келгувсида зарур. Бу ерда уларнинг ўз тартиб-

низомлари бор. Мен, албатта, маъқуллаб тураман; Юлия Михайловна бошчилигида, Гаганов ҳам... Куляпсизми? Менинг ўз тактикам бор: ёлғон гапириб, гапириб, бирдан ақлли гап айтиб қоламан, улар худди шу сўзни қидиришаётган бўлади. Улар мени қуршаб олишади ва мен яна ёлғонларимни бошлайман. Ҳамма аллақачон менга қўл силтаб қўйган: “Қобилиятли йигит-у, аммо ойдан тушган-да”, Лембке мени хизматга олмоқчи, қаддини ростлаб ўнгланиб олсин дейди. Биласизми, мен унинг ёмон жиғига тегаман, ғашини келтираман, кўзлари ола-кула бўлиб кетади. Юлия Михайловнага ёқади. Айтмоқчи, Гагановнинг сиздан ёмон жаҳли чиқиб юрибди. Кеча Духовода менга сизни ёмонлаб гапирди. Мен дарҳол унга бор ҳақиқатни айтдим, яъни, албатта, ҳақиқатнинг ҳаммасини эмас. Мен уникида, Духовода бир кун бўлдим. Мулки зўр экан, уйлари яхши.

– Ахир у ҳалиям ўша ердами? – бирдан ирғиди Николай Всеволодович, у қарийиб сакраб туриб кетди ва олдинга интилди.

– Йўқ, мени боя эрталаб олиб келиб қўйди, бирга қайтдик, – деб қўйди Петр Степанович худди Николай Всеволодовичнинг даҳватан ҳаяжонга тушганини пайқамагандай. – Китобни тушириб юбордим, – у китобни олиш учун эгилди. – “Бальзак маъшуқалари”, суратлари ҳам бор, – бирдан китобни очди у, – ўқимаганман. Лембке ҳам романлар ёзади.

– Шундайми? – сўради Николай Всеволодович худди қизиққандай бўлиб.

– Русча ёзади, албатта, аста-секин. Юлия Михайловнанинг хабари бор, ўз майлига қўяди. Қалпоқ; ўзига яраша усулда; бунинг ҳадисини олган. Шаклларнинг шундоқ жиддийлиги, шундоқ нафосат! Қанийди бизга ҳам шундоқ муяссар бўлса.

– Сиз маъмуриятни мақтаяпсизми?

– Мақтамай ҳам бўладими! Россияда мавжуд бирдан-бир табиий ва эришилган... бўлди, бўлди, бошқа гапирмайман, – бирдан чакчайди у, – мен бошқа нарсани айтмоқчийдим, қалтис бўлса, дим-дим. Майли, хайр, негадир кўкариб кетдингиз.

– Иситмам чикапти.

– Ишонса бўлади, ёта қолинг. Ҳа, айтганча, бу ерда, уездда бичилганлар тоифаси бор, жуда ғалати одамлар... Дарвоқе, кейин. Дарвоқе, яна битта хангома: бу ерда уезднинг пиёдалар полки бор. Жума куни кечда мен Б-цада офицерлар билан ўтириб ичдим. У ерда ахир бизнинг учта ошнамит бор. *Vous comprenez?*¹ Даҳрийлик ҳақида гаплашишди, албатта, худони ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Бошлари осмонда, қийқиришади. Айтганча, Шатов агар Россияда ғалаён чиқарилса, албатта, даҳрийликдан бошлаш керак, деб ишонтирмоқчи бўлади. Балки тўғридир. Битта сочи оқарган бурбон² капитан ўтириб, ўтириб, бир оғиз сўз айтмай, охирида хонанинг ўртасига чиқиб турди-да, худди ўзи билан ўзи сўзлагандай овозини баланд кўтарди: “Агар худо бўлмаса, мен нима қилиб капитан бўлиб юрибман?” Фуражқасини олиб, қўлларини ёзиб чиқди-кетди.

– Анча бамаъни гап айтибди, – деб учинчи бора ҳомуза тортди Николай Всеволодович.

– Шундайми? Мен тушунмадим, сиздан сўрамоқчи эдим. Сизга яна нимани айтиб берсам экан: Шпигулинларнинг фабрикаси антиқа экан, беш юзта ишчиси бор, вабо касофатнинг уяси, ўн беш йилдан бери тозаланмаган, ишчиларнинг ҳақини уриб қолишади; миллионер

¹ Тушундингизми? (франц.)

² Қўпол, дағал одам (тарж.).

тожирлар. Менга ишонинг, ишчилар орасида баъзилари Internationale¹ ни билишади. Нима, кулдингизми? Ҳали ўзингиз кўрасиз, менга андак, андаккина вақт берсангиз бас! Мен олдин ҳам сиздан фурсат беришни сўрагандим, яна сўрайман, ана ўшанда... ҳа, майли, гуноҳкорман, бўлди, бўлди, сўрамайман, мен бошқа нарсани айтмоқчийдим, тажанг бўлманг. Хўп, бўпти, хайр энди. Мен нима? – у яна юрган жойида орқасига қайтди, – тамом унутибман, энг муҳими: менга ҳозир айтишди: Петербургдан бизнинг юкимиз келибди.

– Яъни? – тушунмай унга қаради Николай Всеволодович.

– Яъники, сизнинг юкларингиз, буюмларингиз, фраклар, кийим-кечакларингиз; келдими? Ростми?

– Ҳа, менга боя нимадир дейишаётганди.

– Эҳ, ҳозир мумкин эмасми?

– Алексейдан сўранг.

– Хўп, эртага, эртагами? У ерда сизнинг нарсаларингиз орасида менинг кийимларим, пижак, фрак ва Шармердан олинган учта шим бор эди, сиз тавсия қилувдингиз, эсингиздами?

– Мен эшитдимки, сиз бу ерда айтишларича, жентльменлик қилиб юрганмишсиз? – кулди Николай Всеволодович. – Сиз берейтор²дан отда юришни ўрганмоқчи эмишсиз?

Петр Степанович оғзини қийшайтириб кулди.

– Биласизми, – деди у ҳаддан зиёд шошилиб, қандайдир қалтираган, дўриллаган овозда, – биласизми, Николай Всеволодович, биз шахсиятга тегинмаймиз ҳеч қачон, шундай эмасми? Сиз, албатта, хоҳлаганча мендан нафратланишингиз мумкин, мабодо, сизга шунчалар кулгили туюлса, аммо бир қанча вақт шахсиятга тегмай туриш ҳар қалай яхшимикин дейман, шундай эмасми?

– Яхши, бошқа бундай бўлмайди, – деб қўйди Николай Всеволодович, Петр Степанович эса кулди, шляпасини тиззасига урди, оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига солди ва аввалги ҳолатга қайтди.

– Бу ерда баъзи бировлар мени Лизавета Николаевна борасида сизнинг рақибингиз деб ҳисоблашади, шундан ўзимни тартибга солиб юраманда, – кулди у. – Буни сизга ким чақимчилик қилаётган экан? Ҳм. Роса саккиз бўлибди соат; хўп, йўлга тушсак ҳам бўлар; мен Варвара Петровна ёнига кириб ўтаман, деб ваъда берувдим, аммо бошқа пайт кирарман, сиз эса энди ётинг, эртага куч-қувватга тўлиб турасиз. Ташқарида ёмғир ёғяпти, зимистон, айтгандек, менинг извошим бор, нега деганда, бу ер кечалари хатарли... Оҳ, эсимга тушди: бу ер ёнига, шаҳарда ва шаҳар атрофларида битта Федька Каторжний деган санғиб юради. Сибирдан қочиб келган, муни каранг, у менинг эски қаролларимдан, уни отам ўн беш йиллар илгари солдатликка бериб юборган, бунга пул ҳам ундирган. Жуда антиқа нусха.

– Сиз...у билан гаплашдингизми? – кўзини чақчайтирди Николай Всеволодович.

– Гаплашдим. Мендан қочмайди. Ҳамма нарсага тайёр, ҳамма нарсага; албатта, пулга, аммо ўзига яраша эътиқоди ҳам йўқ эмас. Оҳ, яна эсимга тушиб қолди: боя сиз эсингиздами, Лизавета Николаевна борасида бир ният билдирган эдингиз, агар бу жиддий бўлса, яна қайта маълумингиз бўлгайким, мен ҳам ҳамма нарсага тайёр кишиман, ихтиёрингиздаги ҳар

¹ Байналмилал.

² От минишни ўргатувчи (тарж.).

қандай ишга, мени бутунлай ўз хизматингизда деб билгайсиз... Нима бу, сиз таёқ кўтаряпсизми? Оҳ, йўқ, таёқ эмас экан... Бунни қаранг, менга таёқ қидираётгандек бўлдингиз?

Николай Всеволодович ҳеч нарса қидираётгани ва ҳеч нарса деб сўзлаётгани йўқ эди, аммо бирдан ўрнидан турган, чехрасида аллақандай ғалати ифодалар жилваланганди.

– Агар сизга жаноб Гаганов борасида ҳам бирон нима керак бўлиб қолса, – тарс этиб гапирди бирдан Петр Степанович тўппа-тўғри стол устидаги босма томонга ишора қилиб, – албатта, мен ҳаммасини ўзим тўғрилайман, ишончим комилки, сиз мени четлатиб ўтмасиз.

У жавобни кутмай, бирдан чиқиб кетди, лекин эшик орқасидан яна бир қарра бошини суқди.

– Гапимнинг боиси, – қичқирди у бидирлаб, – мисол учун Шатов ҳам ахир ўшанда якшанба куни рўпарангизга келиб, ҳаётини таваккалга қўйишга ҳақи йўқ эди, шундаймасми? Сиз бунга эътибор беришингизни сўраган бўлардим.

У жавобни кутмай, яна кўздан ғойиб бўлди.

IV

У ғойиб бўларкан, эхтимол, Николай Всеволодович ёлғиз бир ўзи хонада қолиб, деворни уввало муштлашга тушади, деб ўйлаган ва баҳарҳол қанийди бунни томоша қилсам, деб кўнглидан кечирса ажабмас. Аммо у ғоятда янглишган бўларди: зеро, Николай Всеволодович ниҳоятда хотиржам эди. У икки дақиқагача ўша аҳвол-вазиятда стол олдида туриб қолди, чамаси, у қаттиқ ўйга ботганди; аммо андак вақт ўтиб, унинг лабларида сўлғин, ланж, совуқ табассум зуҳур қилди. У ўзининг бурчакдаги жойи, диванга оҳиста чўқди ва худди қаттиқ хоригандай кўзларини юмди. Ўша-ўша хатнинг четлари босма тагидан чиқиб турар, аммо у тўғрилаб қўйишга уринмас ҳам эди.

Тезда у батамом мизғиб қолди. Шу кунларда уст-устига ёғилиб келган ташвишлардан абгор бўлган Варвара Петровна, сабри чидамай, кираман деб кирмай кетган Петр Степановичдан кейин гарчи бемаҳал, тайинланмаган вақт бўлса ҳам, Nicolasни кириб кўришга таваккал қилди. Назарида ўғли энди ниҳоят ниманидир узил-кесил қилиб айтадигандек эди. У худди боягидай эшикни оҳиста тақиллатди ва яна бунга жавоб ололмай ўзи очиб ичкарига кирди. У, Nicolas хаддан ортиқ қимирламай ўтирганини кўриб, юраги қаттиқ гурсиллаб урган ҳолда ўзи эҳтиёткорлик билан диванга яқинлашди. У ўғлининг бундай алфозда – қимир этмай тикка ўтирганча тез ухлаб қолганидан ҳайратланди; ҳатто нафас олиши ҳам эшитилмасди. Юзи доқадай оқарган, қаҳрли эди, худди қотиб қолгандек ҳаракатсиз эди; қошлари керилган, чимирилиб турарди; у мумдан ясалган жонсиз ҳайкалга батамом ўхшарди. Она ўғлининг тепасида уч дақиқалар туриб қолди, у базўр нафас оларди, ва бирдан уни кўрқинч кучди; у оёғининг учида юрди, эшикда бир зум тўхтади, тез-тез уни ғойибона чўқинтирди-да, билинтирмай чиқиб кетди, уни яна янги оғир ҳиссиётлар ва янги қайғулар чулғаган эди.

Ўғил шу алфоз, шу қарахтликда узоқ, бир соатдан ортиқроқ ухлади; унинг юзида бир тук қимирламади, бутун вужудида зарраи ҳаракат осори кўринмади; қошлар ҳамон ўша-ўшандоқ керилганди. Мабодо, Варвара

Петровна яна уч дақиқагина бу ерда қолгандайди, у одамни эзадиган ушбу қарахт ҳаракатсизликни кўтаролмаган ва эҳтимол уни уйғотган бўларди. Аммо бирдан у ўзи кўзини очди ва ҳамон қимир этмасдан яна ўн дақиқача ўтирди, у бурчакда ўзини ҳайратга солган қандайдир бир нарсага қаттиқ қизиқиб қолиб, кўз узмай тикилаётгандек эди, лекин у тикилган томонда ҳеч қандай янги, кўзга ташланадиган нарса йўқ эди.

Ниҳоят, қатта девор соатининг бир марта урган оҳиста бўғиқ товуши эшитилди. У бироз ташвишланиб соат милини кўриш учун бошини бурди, бироқ худди мана шу сониянинг ўзида йўлакка чиқадиган орқа эшик очилиб, хизматкор Алексей Егорович кўринди. У бир кўлида қалин пальто, шарф ва шляпа, иккинчисида кумуш патнисча кўтарган, унда хат кўринарди.

– Тўққиз ярим бўлди, – деди у оҳиста товуш билан, сўнг олиб кирган уст-бошини бурчакдаги стулга қўйиб, қалам билан икки қатор сўз ёзилган муҳрланмаган мўъжазгина хатни кумуш идишда келтирди. Николай Всеволодович икки қатор сўзни ўқиб, столдан қалам олди-да, хатча охирига икки оғиз сўз ёзиб, яна патнисчага қўйди.

– Мен чиқишим билан берилсин ва кийинилсин, – деди у дивандан тураркан.

У устидаги енгил баркут пижакка эътибор қилди, ўйланиб туриб, ўзига бошқа, мовут камзул сўради, бу тунги маросимлар учун қулайроқ эди. Ниҳоят, бафуржа кийиниб, бошига шляпасини қўндирди-да, боя Варвара Петровна кирган эшикни қулфлади, босма тагига яширинган хатни олиб, Алексей Егорович ҳамроҳлигида йўлакка чиқди. Йўлақдан тошдан ясалган тор орқа пиллапоёга етишиб, ундан тўғри боққа олиб чиқувчи даҳлизга ўтишди. Даҳлиз бурчагида аввалдан ҳозирлаб қўйилган фонарча ва қатта ёмғирпўш зонт турарди.

– Ёмғир челақлаб куйяпти, бу ернинг кўчалари ўтиб бўлмас ботқоқ, – деб қўйди Алексей Егорович, бир ёқаси хўжайинни лой кўчаларга чиқишдан қайтармоқчи бўлиб. Аммо хўжайин зонтни очиб худди ўрадай қоронғу, зах, шалаббо эски боққа чиқди. Шамол ярим яланғоч дарахтларнинг учларини букиб, чайқаб гувилларди, қум тўшалган тор боғ сўқмоқларига оёқ ботиб кетар, сирпанчиқ эди. Алексей Егорович фракда, бошланг, уч қадам нарини фонарь билан ёритиб келарди.

– Кўриб қолишмайдими? – сўради бирдан Николай Всеволодович.

– Деразалардан кўринмайди, ундан ташқари олдиндан ҳаммаси ҳисобга олиб қўйилган, – секин вазмин жавоб берди хизматкор.

– Онам ухладими?

– Кейинги кунларда соат тўққизда ичкарига кириб кетишни одат қилганлар ва ҳозир ҳеч нимани билиб бўлмайди. Сизни соат нечада кутай? – қўшиб қўйди у савол беришга журъат қилиб.

– Соат бирда, бир яримда, иккигача.

– Бош устига.

Айланма йўлақлардан ўзлари яхши биладиган бутун боғни айланиб ўтиб, улар боғнинг ғишт деворига етишди, бу ерда деворнинг бурчида доим берк турадиган, тор ва овлоқ кичкина кўчага олиб чиқадиган одам зўрға сиғадиган эшикни топишди, унинг калити ҳозир Алексей Егоровичнинг кўлида экан.

– Эшик ғичирламайдими? – сўради яна Николай Всеволодович.

Аммо Алексей Егорович кеча ва бугун ҳам мой суртиб қўйилганини

маълум қилди. У бошдан-оёқ шалаббо бўлганди. У эшикни очиб калитни Николай Всеволодовичга берди.

– Агарда узоқ йўлга отланган бўлсангиз, эсингизда бўлсинким, бу томоннинг одамларига ишониб бўлмайди, айниқса, овлоқ чет кўчаларда юриш хатарли, дарёнинг нариги ёғини-ку асти қўяверинг, – оғзини тиёлмай деди эски хизматкор. У, Николай Всеволодовичнинг оталиғи бўлган, бир пайтлар унинг беланчагини тебратган, қўлида кўтариб катта қилганди, у жиддий ва оғир одам бўлиб, илохий китобларни ўқитиш ва ўқишни суярди.

– Хотиржам бўл, Алексей Егорович.

– Худо мадаккорингиз бўлсин, ҳазратим, аммо фақат яхши ишларда кўлласин.

– Нима? – кўчага қадамини қўйган Николай Всеволодович тўхтаб қолди.

Алексей Егорович ўз истагини яна қатъият билан такрорлади; аввалги вақтлар бўлса у ҳеч қачон ўз хўжаси олдида бундай сўзларни овоз чиқариб айтмаган бўларди.

Николай Всеволодович эшикни ёпди, калитни чўнтагига солди-да, оёқлари лойга ботганча тор кўчадан юриб кетди. Ниҳоят, у узун бўм-бўш кўчага тахта-ёғоч тўшалган йўлкага чиқди. У шаҳарни ўзининг беш қўлидай яхши билар, аммо Богоявленская кўчаси ҳали анча узоқ эди. У ниҳоят Филиппов уйининг қоронғу эски берк дарвозасига етиб келганида соат тўққиздан ўтган эди. Лебядкинлар кўчиб кетишгач, пастки қават бўшаб қолган, деразаларига тахта қоқилганди, аммо Шатов яшайдиган болохонада чироқ шульаси кўринарди. Дарвозанинг қўнғироғи бўлмагани учун у қўли билан тақиллата бошлади. Дарча очилиб, Шатовнинг боши кўринди; зим-зиё зулматда бир нарсани кўриш мушкул эди; Шатов бир дақиқача узоқ қараб турди.

– Сизмисиз? – деб сўради у.

– Мен, – жавоб қилди чақирилмаган меҳмон.

Шатов деразани ёпиб, пастга тушди-да, дарвозани очди. Николай Всеволодович баланд зинадан сакраб ўтиб, бир оғиз сўз демай, Кириллов яшайдиган бўлмага ўтди.

V

Бу ерда ҳаммаси очиқ-сочиқ, ҳеч нарса ёпилмаганди. Даҳлиз билан олдинги икки хона қоронғу, аммо Кириллов яшайдиган кейинги хона ёруғ, қикир-қикир кулги ва аллақандай қийқирик, қичқириклар эшитиларди. Николай Всеволодович ёруғга қараб юрди, аммо ичкари кирмай остонада тўхтади. Столга чой қўйилганди. Хонанинг ўртасида бу уй хўжасининг қариндоши бўлмиш кампир бошланг, одми юбкада, яланг оёғига бошмоқ илган, устида куён терисидан пўстинча. Унинг қўлида бир ярим яшар гўдак, яланг кўйлақда, оёқлари яланғоч, икки ёноғи қип-қизил, оқиш сочлари пахмоқ, ҳозиргина беланчакдан тургани билиниб турарди. У яқинда тоза бақариб йиғлаган бўлса керак; кўзлари остида ёшлар милтирарди; аммо шу тобда миқти қўлчаларини узатиб қийқирар, панжалари билан чапак урар, ғийқ-ғийқ қилиб чинқирарди. Кириллов унинг олдида туриб катта қизил коптокни полга урар, копток шипга бориб урилар, яна полга тўпиллаб тушар, болакай эса: “Мя,

мя!” – деб қичқирарди. Кириллов коптокни тутиб болакайга узатар, у эса ўнқовсиз қўлчаларини чўзиб коптокни итқитарди, Кириллов эса яна уни тутиб келтирарди. Алоҳа, “мя” жавон тагига кириб кетди. “Мя, мя!” – деб чинқирарди болакай. Кириллов полга ётиб, жавон тагидан коптокни чиқаришга қўлларини чўзди. Николай Всеволодович хонага кирди; болакай уни кўриб кампирнинг кўксига ёпишиб, тинмай йиғлашга тушди; кампир дарҳол уни олиб чиқиб кетди.

– Ставрогин? – қўлида копток билан полдан қаддини кўтараркан деди Кириллов, у кутилмаган меҳмон қадам ранжида қилганидан зиғирча ҳам хайрон бўлмади. – Чой ичасизми?

У адл қад ростлади.

– Агар қайноқ бўлса, қанийди, – деди Николай Всеволодович, – ёмғирда тоза ивидим.

– Иссиқ, ҳатто қайноқ, – бажонидил тасдиқлади Кириллов, – ўтиринг; лойга ботибсиз; ҳечқиси йўқ; полни ҳўл латта билан артиб оламан.

Николай Всеволодович ўтирди-да, узатилган чойни бир ҳўплашда ичиб қўйди.

– Яна ичасизми?

– Раҳмат.

Кириллов шу пайтгача тик оёқда турганди, кейин шу заҳоти унинг рўпарасига ўтириб сўради:

– Сиз нимага келдингиз?

– Ишим бор. Манави хат Гагановдан, ўқиб кўринг; эсингиздами, мен Петербургда сизга айтган эдим.

Кириллов хатни олиб ўқиди, столга қўйди ва таҳаммул қилиб кўз тикди.

– Ўша Гагановни, – деб тушунтира бошлади Николай Всеволодович, – маълумингизки, умримда биринчи марта бир ой олдин Петербургда учратдим. Мен билан танишиб ва гаплашиб ўтирмаёқ менга жуда дағал ва кўрс муносабатда бўлди. Биз уч маротабагача одамлар орасида бир-биримизга рўпара келдик. Мен ўша пайтда сизга айтиб берган эдим, – аммо сиз билмайдиган бошқа бир гап ҳам бор: у Петербургдан мендан илгари жўнаб кета туриб, менга бир хат ёзди, у манови хатига ўхшамаса ҳам, ўта даражада уятсиз эди, бунинг устига нима мақсадда ёзилганлиги ҳам тушунтирилмаган, жуда ғалати эди. Мен ҳам унга ўша заҳоти хат ёзиб жавоб бердим ва очикчасига айтдимки, тўрт йил илгари клубда отангиз билан рўй берган воқеа туфайли мендан хафадирсиз, мен ўз томонимдан ўша иш учун сиздан истаганча узр сўрашга тайёрман, нега деганда мен уни қасддан қилмаганман, аҳволимда касаллик туфайли рўй берган эди, деб ёздим. Менинг бу узримни эътиборга олишни сўрадим. У жавоб бермай жўнаб кетди; бу ерга келиб у жуда ёмон қутурганини кўрдим. Жамоат орасида бир неча маротаба устимга мутлақо ҳақоратомуз сўзлар айтгани, ғалати айблар ёғдирганини эшитдим. Мана энди бугун манови хат келди, бунақасини ҳеч ким ҳеч қачон олмаган бўлса керак, сўқади, одамнинг шаънига тегади: “мушт еган башарангиз” дейди. Умид қиламанки, сиз менга секундант бўлишга розилик берарсиз, деб келдим.

– Сиз бунақа хатни ҳеч ким олмаган дедингиз, – эслатди Кириллов, – бу қутурган пайтда бўлиши мумкин; бир эмас, бир неча марта. Пушкин Геккернга ёзган. Яхши, розиман. Аммо йўлини айтинг?

Николай Всеволодович эртагаёқ бўлсин деди, албатта даставвал узр

сўрашдан бошлайлик, ҳатто узр-маъзур баён этилган иккинчи хатни ёзишга ҳам тайёрман, бироқ шарт шу бўладики, Гаганов ҳам ўз навбатида бошқа ҳеч қачон хат ёзмастикка сўз беради. Олинган хат эса худди ёзилмагандай, хат деб ҳисобланмайди.

– Ён бериш кўп, рози бўлмайди, – деб қўйди Кириллов.

– Мен бу ерга сиз у томонга ушбу шартларни етказа оласизми, деб келдим.

– Мен олиб бораман. Сизнинг ишингиз. Аммо у рози бўлмайди.

– Биладан рози бўлмаслигини.

– У уришмоқчи. Қандай уришасизлар, шуни айтинг.

– Гап шундаки, мен эртага тугатмоқчиман. Эрталаб тўққизда сиз уникага борасиз. У сизни эшитади, рози бўлмайди ва ўзининг секунданти билан сизни учраштиради, – айтайлик, соат ўн бирларда. Сиз шу билан ҳал қиласиз, кейин ҳамма соат бир ёки иккида йиғилади. Илтимос, шундай қилишга тиришинг. Қурол, албатта, пистолетлар, айниқса, сиздан мана бундай қилишни сўрайман: маррани ўн қадам қилиб белгилайсиз; кейин ҳар биримизни маррадан ўн қадам нарида жойлаштирасиз, кейин биз белгиланган ишорага кўра юзма-юз юриб борамиз. Ҳар ким албатта ўзининг маррасигача бориши керак, аммо юриб бора туриб, аввалроқ ўқ узиши ҳам мумкин. Хуллас, менимча мана шундай.

– Марралар ораси ўн қадам бўлса бу жуда яқин, – деди Кириллов.

– Майли, ўн икки қадам, аммо бундан ортиқ эмас, тушунапсизми, у жиддий олишмоқчи. Сиз тўппончани ўқлашни биласизми?

– Биладан. Менда тўппончалар бор, аминманки, сиз улардан отмагансиз. Унинг секунданти ҳам ўз шартларини айтади; икки жуфт, биз жуфтми тоқ қиламиз, ё уники, ё бизники?

– Қойил.

– Тўппончаларни кўрасизми?

– Майли.

Кириллов бурчакдаги ҳали бўшатилмаган чамадон олдига тиз чўқди, буюмлар зарур бўлгандагина ундан олиб туриларди. У чамадон тагидан палма ёғочдан ясалган, ичига қирмизи барқут қопланган қутичани чиқариб, ундан иккита жуда олифта, ҳаддан зиёд қимматбаҳо тўппонча олди.

– Ҳаммаси бор: дори, ўқ, патронлар. Бошқа револьверим ҳам бор; шошманг-чи.

У яна чамадонни титкилаб, олти стволли америка револьвери жойланган қутини чиқарди.

– Куролингиз кўп экан, яна ҳаммаси қимматбаҳо.

– Жуда. Ҳаддан ортиқ.

Йўқсил, қашшоқ Кириллов нафсиламрга ҳеч қачон ўзининг қашшоқлигига эътибор бермасди, чамаси, ҳозир ўз қурол бойликларини мақтаниб намойиш этар, буларни у шубҳасиз жуда кўп нарсалардан воз кечиб қўлга киритганди.

– Сиз ҳали ҳам ўзингизнинг ўша фикрларингизда турибсизми? – сўради Ставрогин бир зум жимликдан сўнг ғоятда эҳтиёткорлик билан.

– Турибман, – қисқа жавоб қилди Кириллов гап оҳангидан дарҳол нимани сўраётганларини англаб, сўнг стол устидан қуролларни йиғиштира бошлади.

– Қачон бўлади? – янада эҳтиёткорроқ сўради Николай Всеволодович яна бироз жимликдан сўнг.

Кириллов орада иккала қутини ҳам чамадонга жойлаб яна аввалги жойига ўтирди.

– Бу менга боғлиқ эмас, биласиз-ку; қачонлигини айтишади, – деб пичирлади у бирмунча саволдан ғашли келиб, аммо шу билан бирга бошқа ҳар қандай саволларга ҳам жавоб беришга тайёр ҳолда. У Ставрогиндан ўзининг туссиз қора кўзларини узмай тикилар, уларда қандайдир осуда, самимий, дўстона ҳиссиётлар акс этарди.

– Мен, албатта, отишиш нималигини тушунаман, – деб яна сўз бошлади Николай Всеволодович уч дақиқалар узоқ ўйга ботиб жим ўтирганларидан сўнг, – мен баъзан ўзимча тасаввур қилардим, бунда яна қандайдир янги фикр келади: агарда бир ёвузлик қилинса, ёки, муҳими, уят, яъники, шармисорлик, фақат жуда ҳам қабиҳона ва... кулгили, шундайки, минг йил ўтса ҳам, одамлар эсдан чиқармайдилар ва минг йилгача тупурадилар ва кутилмаганда бир фикр келади: “чаккангга бир зарб тушади-ю, тамом, бошқа ҳеч нарса бўлмайди”. Унда одамлар билан ҳам, уларнинг минг йил тупуришлари билан ҳам нима ишинг бор, шундай эмасми?

– Сиз бунга янги фикр деб айтяпсизми? – деди Кириллов ўйлаб кўргач.

– Мен... айтаётганим йўқ... мен бир гал ўйлаб кўрганимда тамомила янги бир фикрни сездим.

– “Фикрни сездингизми?” – қайталаб сўради Кириллов. – Бу яхши. Кўп фикрлар борки, улар доим ва бирдан янги бўлиб қолади. Ростки. Мен энди кўп нарсаларни худди биринчи мартаба кўраётгандайман.

– Айтайлик, сиз ойда ҳаёт кечирдингиз, – унинг сўзини эшитмай бўлди Ставрогин ва ўз фикрини давом эттирди, – сиз у ерда мисол учун мана шу ҳамма кулгили майнавозчиликларни қилдингиз... Сиз афтидан бу ерда туриб биласиз, у ерда сизнинг номингизга минг йил, мангуга, то ой-кун тургунча кулиб мазах қилиб тупуришади. Аммо энди сиз бу ердасиз ва ойда бу ердан қарайсиз, сиз у ерда нима майнавозчиликлар қилганингиз билан бу ерда нима ишингиз бор ва бу ердагилар сизга минг йил тупуришганда ҳам бундан сизга нима қайғу, тўғри эмасми?

– Билмадим, – деди Кириллов, – мен ойда бўлган эмасман, – деб қўшиб қўйди у ҳеч қандай киноясиз, фақат ҳодисани қайд этиб.

– Бояги болакай кимники?

– Кампирнинг қайнонаси келган; йўқ, келини... фарқи йўқ. Уч кун бўлди. Боласи билан касал ётибди; кечаси билан бақириб чиқади, қорни... Онаси ухлаб қолади, кампир болани кўтариб киради; мен копток отаман. Уни Гамбургда олганман. Гамбург коптоғи. Отиб ушлаб ўйнайман: елкани чиниқтиради. Болакай қизалоқ.

– Сиз болаларни яхши кўрасизми?

– Яхши кўраман, – деди Кириллов бироз лоқайдлик билан.

– Демак, ҳаётни ҳам севасиз?

– Ҳа, ҳаётни севаман, нима эди?

– Ўзингизни отишга аҳд қилган бўлсангиз.

– Нима экан? Нега бирга бўлсин? Ҳаёт бошқа, ановниси бошқа. Ҳаёт мавжуд, ўлим эса умуман йўқ.

– Сиз келажак мангу ҳаётга ишона бошладингизми?

– Йўқ, келажак мангу ҳаётга эмас, бу ердаги мангуликка. Дақиқалар бор, сиз дақиқаларга етасиз, шунда вақт бирдан тўхтайтиди, шундан кейин мангулик.

- Сиз шундай дақиқага етаман деб умид қиласизми?
- Ҳа.
- Бизнинг замонамизда бу мумкин бўлмаса керак, – киноя қилмай деди Николай Всеволодович салмоқланиб ўй-хаёл ичида. – Апокалипсисда¹ фаришта энди вақт бўлмайди деб қасам ичади.
- Биламан. У ерда жуда тўғри; аниқ ва равшан. Қачонки бутун одам бахтга эришса, унда бошқа вақт бўлмайди, нега деганда кераги йўқ. Жуда тўғри фикр.
- Уни қаёққа қўйишади?
- Ҳеч қаёққа қўйишмайди. Вақт нарса эмас, ғоя. Ақлда ўчади.
- Фалсафанинг эски жойлари, асрларнинг ибтидосидан бери ҳамон ўша-ўша, – қандайдир ижирганиш ва надомат билан гапирди Ставрогин.
- Ўша-ўша бир хил! Асрлар бошлангандан буён ўша-ўша бир хил, ҳеч қачон, бошқа ҳеч қандай! – илиб кетди кўзларидан ўт чакнаган Кириллов, гўё худди мана шу ғояда ғалаба мавжуд эди.
- Сиз, чамаси, жуда бахтли бўлсангиз керак, Кириллов?
- Ҳа, жуда бахтлиман, – деди у, худди жуда оддий нарса ҳақида сўйлагандай.
- Аммо сиз яқиндагина Липутиндан қаттиқ хафа бўлиб, жаҳлингиз чиққан эди?
- Ҳм... мен энди сўкмайман. Мен ўшанда ҳали ўзимнинг бахтли эканлигимни билмасдим. Сиз япроқни кўрганмисиз, дарахтдаги япроқни?
- Кўрганман.
- Мен яқинда сарик, бироз кўк, четлари чириб қуриганини кўрдим. Шамол учириб юрарди. Мен ўн яшар чоғимда қишда кўзларимни атай беркитиб – кўм-кўк, ярқироқ, томирлари офтобда ялтираган япроқни тасаввуримга келтирардим, қуёш порларди. Мен кўзларимни очиб, кўзларимга ишонмасдим, нега деганда жуда яхши эди, кейин яна юмардим.
- Бу нима, мажозми?
- Й-йў-ўқ... нега? Мен мажозни эмас, мен бир япроқни, битта япроқ. Япроқ яхши. Ҳаммаси яхши.
- Ҳаммасими?
- Ҳаммаси. Одам бахтли эканлигини билмагани учун бахтсиз; фақат шунга. Бу ҳаммаси, ҳаммаси! Кимки билса, ўша заҳоти бахтли бўлади, шу дақиқада. Бу қайнана ўлади, қизалоқ қолади – ҳаммаси яхши. Менга бирдан очилди.
- Ким оч қолиб ўлади, ким қизалоқни хафа қилиб таҳқирлайди – бу яхшими?
- Яхши. Болакайнинг бошини мажақласа, бу ҳам яхши; ким мажақламаса, у ҳам яхши. Ҳаммаси яхши, ҳаммаси. Ҳаммаси яхши эканлигини биладиганларга ҳам яхши. Улар ўзларига яхши эканлигини билганларидайди, уларга ўшанда яхши бўларди, аммо уларга яхши эканлигини билмагунларича, уларга яхши бўлмайди. Бутун гап шунда, бошқа ҳеч қандай гап йўқ!
- Сиз шундай бахтли эканлигингизни қачон билдингиз?
- Ўтган ҳафта сешанбада, йўқ, чоршанбада, чунки, чоршанба кирганди, шунда.

¹ Башорат. Инжилнинг Янги Аҳд китобига кирган қисми. Дунё ва инсон тақдири. Охирги замон, қиёмат ҳақида ҳикоя қилади (тарж.).

- Нима сабаб бўлди?
- Эсимда йўқ, шундай; Хонада юргандим... бари бир. Мен соатни тўхтатдим, соат иккидан ўттиз етти дақиқа ўтганди.
- Вақт тўхташи керак деб белгиладингизми?
- Кириллов жавоб бермади.
- Улар яхши эмас, – бошлади у яна бирдан, – чунки яхши эканликларини билишмайди. Билганларидан сўнг қизалокни зўрлашмайди. Улар яхши эканликларини билишлари керак, ва шу заҳоти ҳаммалари яхши бўлади, ҳар биттаси.
- Мана сиз билдингиз, ўзингиз яхши бўлдингизми?
- Мен яхшиман.
- Мен ҳар қалай бунга қўшиламан, – пичирлади қовоғини уйиб Ставрогин.
- Ҳаммани яхши деб ким ўргатса, ўша дунёни тугатади.
- Ўргатувчини хочга михлашди.
- У яна келади, унинг оти одамхудо.
- Худоодам?
- Одамхудо, фарқ шунда.
- Унга чирокни ҳам ўзингиз ёқяпсизми?
- Ҳа, мен ёқдим.
- Имон келтирдингизми?
- Кампир яхши кўради чирокни... унинг бугун кўли тегмади, – пичирлади Кириллов.
- Ўзингиз ибодат қилмайсизми?
- Мен ҳаммасига ибодат қиламан. Қаранг, ўргимчак деворда ўрмалаб кетяпти, мен қараб турибман, унинг ўрмалаб бораётганидан миннатдорман.
- Унинг кўзлари яна ёнди. У ҳамон Ставрогинга қатъиятли ва оғишмас нигоҳ билан тикка қарарди. Ставрогин уни ковоқ солиб, ижирғаниб кузатар, аммо нигоҳида масҳара сезилмасди.
- Бас ўйнайманки, мен яна бир сафар келганимда, унда сиз худога имон келтирган бўласиз, – деб қўйди у ўрнидан тураркан, шляпасини кўлига олиб.
- Нега? – Кириллов ҳам ўрнидан турди. – Сиз худога ишонишингизни билганингизда, унда ишонган бўласиз; худога ишонишингизни билмагач, унда ишонмайсиз, – кулди Николай Всеволодович.
- Бу ундаймас, – ўйланди Кириллов, – фикрни тўнкардингиз. Киборлар қилиғи. Мен учун қандай бўлганингизни бир эсланг, Ставрогин.
- Хайр-хўш, Кириллов.
- Кечаси келасиз; қачон?
- Сиз эртани нима эсингиздан чиқардингизми?
- Оҳ, эсимдан чиқди, хотиржам бўлинг, ухлаб қолмайман; соат тўққизда. Мен истаган пайтимда уйғонаман. Мен ётаётганда соат еттида дейман, роса еттида уйғонаман; соат ўнда десам, ўнда тураман.
- Ажойиб одатларингиз бор, – деб Николай Всеволодович унинг оқарган юзига қаради.
- Мен бориб дарвозани очай.
- Ташвиш чекманг, дарвозани Шатов очади.
- Э, Шатов. Хўп, хайр бўлмаса.

VI

Шатов яшайдиган бўм-бўш уйнинг ташқи эшиги очик эди; ammo Ставрогин йўлакка ўтиб, бутунлай зимистон қоронғуликда қолди ва қўли билан пайпаслашиб болохонага чиқадиган зинани қидира бошлади. Бирдан юқорида эшик очилиб, ёруғ шуъла тушди; Шатов ўзи ичкаридан чикмай эшигини очди. Николай Всеволодович унинг остонасида тўхтаб ичкарига кўз ташлаганда, унинг тўрдаги стол олдида кутиб турганини кўрди.

– Мен иш билан келдим, кирсам бўладими? – сўради у остонадан.

– Кириб ичкарига, ўтириб, – деди Шатов, – эшикни ёпинг, тўхтаб мен ўзим.

У эшикни қулфлади, стол олдига келиб, Николай Всеволодовичнинг рўпарасига ўтирди. Бу ҳафта у этдан тушган, ҳозир эса иситмалаётганга ўхшарди.

– Сиз мени қийнаб юбордингиз, – пичирлади у ерга қараб, – нега келмадингиз?

– Келади деб ўйловдингизми?

– Ҳа, шошманг, мен алахладим... ҳозир ҳам алахлаб турибман... Тўхтаб.

У ўрнидан туриб, учта китоб тоқчасининг четидаги бир нарсани олди. Бу револьвер эди.

– Тунов кунни мен иситмалаб, мени ўлдиргани келади деб, эрталаб барвақт такасалтанг Лямшиндан охириги пулимга револьвер сотиб олдим; сизга бўш келмайман дедим. Кейин иситмам тушди... Менда ўқдори ҳам, ўқнинг ўзи ҳам йўқ; ўшандан бери тоқчада ётибди. Тўхтаб...

У ўрнидан туриб кичик дарчани очмоқчи бўлди.

– Ташлаб юборманг, нима қиласиз? – тўхтатди Николай Всеволодович. – У пулга келган, эртага одамлар Шатовнинг деразаси тагида револьвер ётибди деб валдирашади. Жойига қўйинг, ана шундай, ўтириб. Мени ўлдиргани келади деб ўйлабсиз, нега бундан пушаймон бўлгандай гапиряпсиз? Мен ҳозир ярашгани келганим йўқ, зарур бир гапни айтмоқчиман. Биринчидан, менга тушунтириб беринг, сизнинг хотинингиз билан алоқада бўлганим учун урмадингизми?

– Ўзингиз биласиз-ку, ундай эмас, – деб яна ерга қаради Шатов.

– Дарья Павловна ҳақидаги аҳмоқона ғийбат туфайли ҳам эмасдир?

– Йўқ, йўқ, ундаймас! Тентаклик! Синглим бошидаёқ менга айтувди... – тоқатсизлик билан кескин деди Шатов ва ҳатто оёқларини андак тапиллатиб қўйди.

– Бундан чиқадик, сиз ҳам сезибсиз, мен ҳам сезибман, – хотиржам товуш билан деди Ставрогин, – сиз ҳақсиз: Марья Тимофеевна Лебядкина бундан тўрт ярим йил бурун Петербургда менинг никоҳимга кирган хотиним. Ахир сиз уни деб менга мушт туширддингизми?

Шатов ҳайратдан лол қолиб, индамай тинглаб ўтирарди.

– Мен сездим, бунга ишонмадим, – деб ғўнғиллади у ниҳоят Ставрогинга ғалати қараб.

– Мушт урдингизми?

Шатов қизариб кетди ва алоқасиз гапларни ғўлдирай бошлади:

– Сиз тубан кетганингиз учун... ёлғон гапирганингиз учун. Олдингизга сизни ураман деб борганим йўқ эди; бораётганда уришни ўйламовдим... Менинг ҳаётимда тутган ўрнингиз жуда бошқача эди... Мен...

– Тушунаман, тушунаман, сўзга эҳтиёт бўлинг. Афсус, иситмалаб турган экансиз. Зарур ишим бор эди.

– Сизни мен жуда узоқ кутдим, – қандайдир бутун аъзойи бадани қалт-қалт титраб, ҳатто ўрнидан туриб кетиб деди Шатов, – айтаверинг ишингизни, мен айтаман... кейин...

У ўтирди.

– Бу иш сиз ўйлаганча эмас, – деб бошлади Николай Всеволодович унга қизиқсиниб зеҳн солиб, – баъзи бир сабабларга кўра мен шу пайтни танлашимга тўғри келди, сизни огоҳлантириб қўйишим керак: сизни ўлдириб кетишлари мумкин.

Шатов кўзлари ола-кула бўлиб унга тикиларди.

– Бошимда хатар борлигини биламан, – бир маромда деди у, – аммо сиз, сиз буни қаердан биласиз?

– Чунки мен ҳам сиз каби уларга тааллуқлиман, худди сизга ўхшаб улар жамиятининг аъзосиман.

– Сиз... сиз жамият аъзосими?

– Кўзингиздан кўриб турибманки, мендан бошқа ҳар нарсани кутгансиз-у, лекин буни асло кутмагансиз, – оҳиста кулди Николай Всеволодович, – аммо айтинг-чи, бундан чикди, сизга қасд қилинаётганини билган экансиз-да?

– Хаёлимга келтирганим йўқ. Сизнинг сўзларингизга қарамасдан, хаёлимга келтирмайман ҳам, гарчи... гарчи бу тентакларга бир нарса деб бўлармиди! – бирдан қичқириб юборди у столни муштлаб қутуриб. – Мен улардан қўрқмайман! Мен алоқани узганман. Анов олдимга тўрт марта чопқиллаб келди ва мумкин деб... бироқ, – у Ставрогинга боқди, – сизга ўзи бунда нима маълум?

– Тинчланинг, мен сизни алдаётганим йўқ, – совуққина давом этди Ставрогин, худди устидаги мажбуриятни ўтаётган одамдек. – Сиз нима маълумлиги ҳақида мени имтиҳон қиляпсизми? Сиз икки йил илгари бу жамиятга аъзо бўлиб кирганингиз менга маълум, ўшанда ташкилот ҳали эски эди, сиз Америкага сафар қилмоқчи бўлиб тургандингиз, чамаси, бизнинг охирги марта гаплашиб олганимиздан кейин, сиз бу ҳақда менга Америкадан ёзган хатингизда кўп айтгансиз. Айтмоқчи, сизга мен ҳам хат орқали жавоб қайтармаганим учун маъзур тутинг, ўшанда фақат...

– Пул жўнатдингиз; тўхтаб туринг, – унинг гапини бўлди Шатов, шошилиб столнинг тортмасини сурди-да, қоғозлар остидан ялтироқ қоғоз пул чиқарди, – мана, олинг, юз рубль, менга юборган эдингиз; сиз бўлмасангиз, у ерда ҳалок бўлардим. Онангизнинг эҳсони бўлмаса, ҳали анчагача узолмасдим: мана шу юз рублни у киши бундан тўққиз ой бурун касалдан турганимдан сўнг камбағалларга иона тариқасида берган. Аммо, бояги гапингизни давом эттираверинг бафуржа...

У ҳаво етишмагандай ҳарсилларди.

– Америкада сиз фикрларингизни ўзгартирдингиз ва Швейцарияга қайтгач, воз кечмоқчи бўлдингиз. Улар сизга жавоб беришмади ва бу ерда, Россияда аллакимдан қандайдир типографияни қабул қилиб олиш ва уларнинг ўз одами келгач, топширишни бўйингизга қўйишди. Мен ҳаммасини тўла ва аниқ билмайман, аммо, асосий гап мана шу шекилли, шундайми? Сиз бу уларнинг охирги талаби бўлса керак, шуни қилиб берсам, кейин бутунлай қўйиб юборишар, деган умидда ишга киришдингиз. Буларнинг ҳаммасини, ўзи шундаймиди, йўқми, мен

улардан эмас, бошқа ёқдан тасодифан билдим. Лекин сиз шу пайтгача бошқа бир нарсани билмасангиз керак: мана шу жаноблар мутлақо сизни қўйиб юборишни истамайдилар.

– Бўлмағур гап! – бўкириб юборди Шатов. – Мен виждонан айтдим: сизларга бутунлай қўшилолмайман, йўлимиз бошқа дедим! Бу менинг ҳуқуқим, виждон ва ғоя ҳуқуқи... Мен бунга йўл қўймайман! Мени мажбур қилоладиган куч...

– Менга қаранг, сиз бакирманг, – жуда жиддий тўхтатди уни Николай Всеволодович, – анов Верховенский шундай одамки, балки, бизни ўзи ёки бошқанинг қулоғи билан сизнинг даҳлизингизда биқиниб эшитаётган бўлса ажабмас. Ҳатто ароқхўр Лебядкин сизни иложи борича кузатиб юриши, сиз эса, эҳтимол, уни кўздан қочирмаслигингиз керак эди, шундай эмасми? Яхшиси, айтинг: ҳозир Верховенский сиз келтирган далил ва рўқачларга рози бўлдимиз, йўқми?

– У рози бўлди; майли деди, ҳақингиз бор, деди...

– Хўш, у сизни алдайди. Мен биламан, ҳатто уларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган Кириллов ҳам сиз ҳақингизда маълумот берган; уларнинг агентлари кўп, ҳатто жамиятга хизмат қилаётганларнинг ҳаммасини ҳам билавермайдилар. Сизга доим кўз-қулоқ бўлишган. Нафсиламрга, Петр Верховенский бу ерга сизнинг ишингизни битириш учун келган, унга шу ваколат берилган, яъни айнан: сизни кўп нарсадан хабардор ва ҳукуматга етказиши мумкин бўлган кимса сифатида қулай пайт топиб йўқотишга келган. Яна такрор айтаман: бу аниқ гап; яна, рухсат этинг, қўшиб қўяй: нимагадир сиз айғоқчи эканлигингизга уларнинг ишончи комил, агар ҳали сотмаган бўлсангиз, энди албатта сотасиз. Шу тўғрими?

Жуда одми оҳангда айтилган бундай саволни эшитиб, Шатов оғзини кийшайтирди.

– Агар мен айғоқчи бўлганимда ҳам, унда кимга сотардим? – қахрланиб деди у саволга тўғри жавоб бермай. – Йўқ, қўйинг мени, жин урсин мени! – кичқирди у ўзини қаттиқ ларзага солган олдинги фикрига яна ёпишиб; чамаси, барча белгиларга қараганда бу фикр унинг боши устида турган хавф-хатардан ҳам кўра кучлироқ эди. – Сиз, ҳа, худди сиз Ставрогин, қандай қилиб шундай уятсиз, лаёқатсиз, малайларча бемаъни бир нарсага суйкалиб қолдингиз! Яна уларнинг жамиятига аъзо эмишсиз! Шу бўлдимиз Николай Ставрогиннинг жасорати! – деб кичқирди у батамом фиғони бошидан ошиб.

У ўзи учун худди бундан ҳам аччиқроқ ва бундан ҳам аламлироқ кайфият бўлиши мумкин эмасдай, ҳатто қўлларини бир-бирига қарсиллатиб урди.

– Кечиринг, – ҳақиқатан ҳайрон бўлди Николай Всеволодович, – аммо сиз менга афтидан худди қандайдир куёш деб қарайсиз, ўзингизни эса менга қиёсан аллақандай пашшача ҳам кўрмайсиз, мен буни ҳатто сизнинг Америкадан ёзган хатингиздан ҳам сездим.

– Сиз... сиз биласиз... Оҳ, қўйинг, қўйинг мен ҳақимда бутунлай, бутунлай гаплашмайлик! – кескин тўхтатди Шатов. – Ўзингиз ҳақингизда бирон нарса демоқчи бўлсангиз, айтинг... саволимга жавоб беринг! – такрорларди у иситмада алангайи оташ бўлиб.

– Бажонидил. Мени қандай қилиб бу хароб кулбага кириб қолдингиз, деб сўраяпсиз? Сизга айтган бояги гаплардан кейин бу иш бўйича яна баъзи нарсаларни очиқ маълум қилишга ўзимни бурчли деб биламан.

Биласизми, жиддийроқ олиб қараганда, мен бу жамиятга мутлақо тегишли эмасман, олдин ҳам тегишли эмасдим, шунинг учун улардан чиқиб кетишга сиздан кўра анча ортиқроқ ҳақим бор, нега деганда кирмаганман. Аксинча, бошиданок улар билан ош-қатиқ бўлмаслигимни маълум қилганман, мабодо, тасодифан ёрдамим теккан бўлса, бир бекорчи одамдай кўмаклашганман. Мен қисман жамиятнинг янги режа асосида қайта ташкил этилишида қатнашганман, халос. Бироқ энди улар ўйлаб ўтиришиб, мени ҳам қўйиб юбориш хатарли деган қарорга келишган ва афтидан, менинг устимдан ҳукм чиқаришган.

– О, уларга ҳамма нарса ўлим жазоси, ҳамма нарса фармойиш, ҳамма нарса муҳрланган қоғозлар ва буларни уч яримта одам имзолайди. Сиз эса шуларга қарамай уларни қодир ва қурби етади деб ҳисоблайсиз!

– Бу ўринда сиз қисман ҳақсиз, қисман йўқ, – деб худди олдингидай лоқайд ва ҳатто лоҳас давом этди Ставрогин. – Шак-шубҳа йўқки, ушбу ҳолларда доим хаёлпарастлик кўп бўлади: тўда ўзининг ўсаётгани ва аҳамияти ортаётгани ҳақида дағдаға қилади. Агар, истасангиз, менимча, уларнинг ҳаммасини жам қилганда, битта Петр Верховенский қолади, у эса жуда камтар, ўзини фақат жамиятнинг агенти деб билади. Дарвоқе, асосий ғоя бошқа шунга ўхшаганлардан ортиқроқ ва ақлироқ эмас. Уларнинг Internationale билан алоқалари бор; улар Россияда ҳам ўз агентларига эга бўлишди, ҳатто бирмунча қойилмақом усул ҳам топишди... лекин ҳали, албатта, назарий томондан. Уларнинг бу ердаги ният-мақсадларига келганда, унда бизнинг рус ташкилотимизнинг ҳаракати доим шунчалар қоронғу ва доим шунчалар қутилмаган бир ишлардан иборатки, унга қараб ҳақиқатан бизда ҳамма нарсаларни қилиб кўрса бўларкан, деган хулосага келиш мумкин. Билиб қўйинг, Верховенский жуда ўжар одам.

– Бу қандала, оми, тентак одам, Россияни мутлақо тушунмайди! – қахрли қичқирди Шатов.

– Сиз уни яхши билмайсиз. Рост, уларнинг ҳаммаси умуман Россияни билмайди, балки сиз билан бизга қараганда бироз камроқ билишар; бунинг устига Верховенский жонбоз.

– Верховенский жонбозми?

– О, албатта. Шундай бир нуқта борки, бунда у масхарабозликни тўхтатади ва... ярим жиннига айланади. Сиз бир гал: «Биласизми, бир одам қанчалар кучли бўлиши мумкин?» – деган эдингиз, эсланг. Қулмаслигингизни сўрайман, у тепкини босишга жуда қодир. Улар мен ҳам жосус эканлигимга ишонишади. Улар ҳаммалари ишга нўноқ бўлганлари боис жосусликда айблашни ўлардай яхши кўришади.

– Аммо сиз кўрқмайсиз-ку?

– Й-ўқ... Унча кўрқмайман... Аммо сизнинг ишингиз бутунлай бошқача. Буни эътиборга олинг, деб огоҳлантирдим сизни. Аҳмоқлар дағдаға қияпти деб хафа бўлиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, менимча; гап уларнинг ақлида эмас: сиз билан мендан анча бошқачароқ одамларга ҳам улар кўл кўтарган. Айтмоқчи, ўн бирдан ўн бешта ўтибди, – у соатга қараб ўрнидан кўзгалди, – мен сиздан яна бутунлай бошқа нарсани сўрамоқчи эдим.

– Худо ҳақи! – хитоб қилди Шатов шарт ўрнидан туриб.

– Яъники? – саволомуз қаради Николай Всеволодович.

– Беринг, бераверинг саволингизни, худо ҳақи! – ифодалаб бўлмас

ҳаяжон ичида такрорлади Шатов, – аммо шарт шуки, менинг ҳам сизга саволим бор. Мен ёлвораман, сиз изн бергайсиз... мен чидолмайман... айтинг саволингизни!

Ставрогин бироз кутди-да, сўнг бошлади:

– Сиз бу ерда Марья Тимофеевна билан гаплашиб турар экансиз, деб эшитдим, у сиз билан кўришиб, гаплашиб туришни яхши кўраркан. Шу гап ростми?

– Ҳа... эшитарди... – бироз хижолат чекди Шатов.

– Яқин кунлар ичида мен шу ерда шаҳарда у билан никоҳдан ўтишим ҳақида жамоатга маълум қилмоқчиман.

– Ахир бу шундай бўлиши мумкинми? – сал бўлмаса даҳшатга тушиб шивирлади Шатов.

– Ўрни қайси маънода? Бу ерда ҳеч қандай мушкулчилик йўқ; никоҳнинг гувоҳлари шу ерда. Бунинг ҳаммаси ўшанда Петербургда мутлақо қонуний ва осойишта тарзда бўлиб ўтган, шу чоққача маълум ва ошкор бўлмаганининг сабаби шуки, никоҳнинг бирдан-бир гувоҳи Кириллов ва Верховенский, қолаверса, Лебядкиннинг ўзи (уни мен энди ўзимнинг қардошим деб ҳисоблайман) ўша пайтда буни овоза қилмасликка сўз берган эдилар.

– Мен унимас... Сиз жуда хотиржам сўзляяпсиз... аммо давом этинг! Менга қаранг, сизни бу никоҳга мажбур қилишмагандир ахир, тўғрими?

– Йўқ, ҳеч ким мени бунга зўрлаган эмас, – кулиб юборди Николай Всеволодович Шатовнинг жиззаккиларча шошқалоқлигидан.

– У нимага нукул ўзининг боласини гапиради? – иситма аралаш ҳовлиқиб, узук-юлуқ сўзларди Шатов.

– Ўз боласини гапирадими? Воҳ! Мен билмаган эдим, биринчи маротаба эшитяпман. Унинг боласи йўқ, бўлиши ҳам мумкинмас: Марья Тимофеевна бокира қиз.

– А! Айтган эдим-а! Менга қаранг!

– Нима бўлди, Шатов?

Шатов юзини қўллари билан беркитди, ўгирилди, аммо бирдан Ставрогиннинг елкаларидан маҳкам тутди.

– Биласизми, биласизми, жиллақурса, – деб қичқириб юборди у, – буларнинг ҳаммасини нима учун қилганингизни ва нима учун энди бу жазога ўзингизни гирифтор этаётганингизни?

– Саволингиз ақлли ва заҳарли, аммо мен ҳам сизни ҳайрон қилиб қўяй: ҳа, мен ўшанда нега уйланганимни ва сизнинг таъбирингизча нима учун бундай «жазо»га гирифтор қилаётганимни бироз бўлса ҳам, биламан.

– Қўяйлик буни... бу ҳақда кейин, ҳали гапирмай туринг; энг асосийси, энг асосийси тўғрисида гаплашайлик: мен сизни икки йил кутдим.

– Ҳа-я?

– Сизни жуда анчадан буён кутаман, мен сизни тўхтовсиз ўйладим. Сиз бирдан-бир одамсиз, менинг саволларимга... Мен ҳали Америкадан сизга буни ёзгандим.

– Сизнинг узун хатингиз яхши эсимда.

– Ўқиш учун узун демокчимисиз? Майли; олти варақ. Гапирманг, гапирманг! Айтинг-чи, сиз менга яна ўн дақиқа вақт ажрата оласизми, лекин ҳозир, шу тобда... Мен сизни ўлардай узоқ кутдим!

– Майли, ярим соат ажратай, лекин хўп десангиз, шундан ортиқ эмас.

– Аммо бир шарти, – шахд билан илиб кетди Шатов, – сиз гапингизнинг оҳангини ўзгартирасиз. Эшитаяпсизми, мен талаб қиламан, ҳолбуки, ёлворишим керак... Тушунапсизми, ёлвориш ўрнига талаб қилиш нималигини?

– Тушуняпман, сиз шундай йўл билан барча одми жўн нарсалар устидан юксак мақсадлар сари юксаласиз, – андак кулиб қўйди Николай Всеволодович, – сиз қаттиқ иситмалаяпсиз, мен ачинаман.

– Мени ҳурмат қилишларини сўрайман, талаб қиламан! – кичқирарди Шатов, – ҳамиятим учун эмас, – уни жин урсин, – мен бошқа нарсага, бунга фақат вақт, бир неча оғиз сўз... Биз икки хилқат бепоён оламда кўришиб қолдик... ёруғ жаҳонда охириги марта. Кўйинг ўша оҳангни, одамий қилиб сўйланг! Умрингизда лоақал бир марта одамга ўхшаб гапиринг. Мен ўзим учун эмас, сиз учун сўраяпман. Тушунапсизми, юзингизга урганим учун мени кечирингиз керак, лоақал бир нарса туфайли, у ҳам бўлса, мен сизга ўзингиз беҳадду бепоён кучга эга эканлигингизни билдирдим... Сиз яна киборлар каби ижирғаниб куляпсиз. О, сиз қачон мени тушунапсиз! Йўқолсин киборвачча! Тушунсангиз-чи ахир, буни талаб қиламан, талаб қиламан, акс ҳолда гапирмайман, бир оғиз ҳам, ҳеч қачон!

Унинг жазаваси тутиб алаҳларди; Николай Всеволодович қовоғини солди ва энди эҳтиёткорроқ бўлиб қолди.

– Мен энди яна ярим соатга қолган эканман, – деб вазмин, жиддий қилиб гапирди у, – вақтим эса жуда ҳам зик, ишонинг, сизни жуда диққат қилиб тинглаяпман, тинглаш ниятидаман ва... ва ишончим комилки, кўп янги нарсаларни сиздан эшитаман.

У стулга ўтирди.

– Ўтиринг! – кичқирди Шатов ва ўзи ҳам бирдан ўтирди.

– Аммо, изн беринг, эслатай, – эсига тушиб қолиб деди Ставрогин, – мен сизга Марья Тимофеевна хусусида илтимосимни айтаётгандим, ҳар ҳолда, унинг учун бу жуда муҳим...

– Қани? – қовоғини ўйди бирдан Шатов, у гапи энг қизиқ жойида бирдан бўлинган одамга ўхшаб қолди, у сизга қараб туради-ю, аммо ҳали саволингиз нима ҳақда эканлигини англолмайди.

– Аммо гапимни охирига етказишга қўймадингиз, – табассум қилиб деди Николай Всеволодович.

– Э, бекор гап, кейин! – ниҳоят, таънанинг мазмуни миясига етиб борган Шатов ҳазар қилгандай қўл силтади ва тўғри ўзининг асосий мавзусига ўтди.

VII

– Сиз биласизмики, – деб бошлади у гапини дағдаға билан стулда олдинга энкайган, кўзлари йилтираган ҳолда ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғини юқорига кўтариб (чамаси, нега бундай қилаётганига ўзи ҳам эътибор бермасди), – сиз биласизмики, ҳозир бутун ер юзида янги худонинг номи билан дунёни янгилаш ва халос қилиш учун келадиган бирдан-бир ягона “художўй” халқ кимлигини, ҳамда фақат ягона унга ҳаёт калитлари ва янги сўз берилганлигини... Биласизмики, бул халқ кимдир ва унинг номи нимадир?

– Сизнинг усулингизга қараганда мен жуда зудлик билан шундай

хулосага келишим жойиздирки, бу халқ – рус халқи...

– Сиз яна куляпсизми, о, бу қавм! – ирғиб кетай деди Шатов.

– Тинчланинг, илтимос; аксинча, мен худди шунга ўхшаш бир нарса кутган эдим.

– Шунга ўхшаш нарсани кутувдингизми? Ўзингизга-чи, бу сўзлар нотаниш эдими?

– Жуда таниш; нимага шама қилаётганингизни яхши сезиб турибман. Бундан икки йилдан ошиқроқ вақт олдин хорижда сиз Америкага жўнаб кетишингиздан сал илгарироқ гаплашиб олган эдик, сизнинг ҳозирги барча сўзларингиз ҳам, ҳатто “худоёр” халқ деган иборангиз ҳам ўшандаги гапларнинг хулосаси... Агар ёдимдан кўтарилиб, фаромуш этмаган бўлсам.

– Бу меники эмас, бутунлай сизнинг иборангиз. Гапимизнинг хулосасигина эмас, ҳаммаси тўла-тўқис ўз гапингиз. Ўша гап ҳатто “бизнинг” гапимиз эмасди: улкан сўзларни башорат қилаётган устод-у энди ўликдан тирилган шогирд бор эди унда. Ўша устод сиз, мен эса шогирдман.

– Аммо эсингиздадир, сиз айнан менинг сўзларимдан сўнг ўша жамиятга кирдингиз ва фақат шундан кейин Америкага йўл олдингиз.

– Ҳа, кейин мен бу ҳақда Америкадан ёзганман; ҳаммасини ёзганман. Ҳа, мен болаликдан қон-жонимга сингиб кетган нарсалардан мен дарҳол бира тўла ажралиб кетолмадим, умид-оёмолларимнинг бутун ҳайратлари-ю нафратларимнинг қайноқ кўз ёшлари бари шунга кетди... Худоларни алмаштириш оғир. Мен ўшанда ишонишни истамаган эдим, сизга ишонмадим, ва охириги марта мана шу ахлат ўрага ёпишдим... Аммо уруғ қолди ва етилади. Жиддий, жиддий айтинг, менинг Америкадан ёзган хатимни охиригача ўқидингизми? Балки, умуман ўқимагандирсиз?

– Мен унинг уч саҳифасини, биринчи, иккинчи ва охиригини ўқидим, ўртасига ҳам кўз югуртириб чиқдим. Дарвоқе, кўнглимда бор эдики...

– Э, фарқи йўқ, қўйинг, жин чалсин! – қўл силтади Шатов. – Агарда сиз халқ тўғрисидаги ўшандаги сўзлардан чекинган бўлсангиз, унда қандай қилиб улар оғзингиздан чиқди ўшанда?.. Мени ҳозир шу эзди.

– Мен ўшанда ҳам сиз билан ҳазиллашган эмасман; сизни ишонтиришга уриниб, мен кўпроқ сизни эмас, ўзимнинг ғамимни еганман, – сирли қилиб деди Ставрогин.

– Ҳазиллашмаганмисиз! Америкада мен уч ой хашак устида... бир бечора билан ёнма-ён ётдим, у менга шуни гапириб бердики, сиз мени юрагимга худо ва юртни бостириб экаётган маҳалингизда, айни шу пайтнинг ўзида, ҳатто, эҳтимол, худди шу кунларнинг айни ўзида, сиз анави шўрлик, анави савдойи восвос Кирилловнинг қалбини оғу билан заҳарлагансиз... Сиз унинг миясига ёлғон бўҳтонларни тиқиштириб сингдиргансиз ва ақлини зойил қилиб, жазавага туширгансиз... Боринг, энди уни кўриб қўйинг, уни сиз шундай яратдингиз... Дарвоқе, сиз уни кўрдингиз.

– Аввало, сизга айтиб қўяй, Кирилловнинг ўзи ҳозиргина менга ўз оғзи билан айтди, мен бахтлиман, ҳаётим соз деди. Бир пайтнинг ўзида рўй берган, деган тахминингиз ҳам тўғри дейиш мумкин; ҳўб, нима бўлибди шунга? Яна қайтараман, мен сизни, на у ва на бошқасини йўлдан уриб алдамаганман.

– Сиз даҳрийми? Энди даҳриймисиз?

– Ҳа.

– Ўшанда-чи?

– Худди шундай ўшанда ҳам.

– Мен булар ҳақида гап очиб, ўзимга ҳурмат-эътибор сўраётганим йўқ; сизнинг ақлингиз билан буни тушуниш мумкин эди, – дарғазаб бўлиб тўнғиллади Шатов.

– Мен оғзингизни очишингиз биланок ўрнимдан туриб кетмадим, гапга нуқта қўймадим, ҳамон тек ўтириб барча саволларингиз ва... бакириқ-чакириқларингизга жавоб беряпман, демак, сизга бўлган ҳурматимни бузмай сақлаганман.

Шатов қўл силтаб, унинг гапини бўлди:

– Эсингизда борми бир сўзингиз: “Даҳрий рус бўлиши мумкин эмас, даҳрий ўша заҳоти рус бўлмай қўяди”, эсингиздами шу гап?

– Шундайми? – қайта сўраб ўсмоқчилагандай бўлди Николай Всеволодович.

– Сўрашингизни қаранг-а? Эсингиздан чиқдимми? Ҳолбуки, бу ўша рус руҳининг сиз топган энг асосий хусусиятларидан эди, сиз уни аниқдан аниқ қилиб кўрсатиб эдингиз. Сиз буни унутишингиз мумкинмиди? Сизга бундан ҳам ортиқроғини эслатай, – сиз ўшанда яна шундай дегансиз: “Православ бўлмаган рус бўлолмайди”.

– Менимча, бу славянофилларча¹ фикр.

– Йўқ; ҳозирги славянофиллар уни қабул қилишмайди. Ҳозир одамлар ақли бўлиб қолган. Аммо сиз яна ҳам узоқроқ қадам ташлагансиз: сиз Рим католицизми насронийлик эмас, дегансиз; сиз Рим иблисининг учинчи васвасасига учган Христни кўкка кўтариб, сўнг бутун дунёга Христос ердаги салтанатисиз заминда барқарор бўлиб туролмайди, деб эълон қилиб, католиклар мазҳаби бу билан зиддихристни кўтариб чиқди ва шу билан бутун ғарб оламини ҳалокатга дучор қилди дегансиз. Айнан, сиз кўрсатгансизки, агар Франция азоб-уқубат чекаётган экан, бу фақат католик мазҳабининг айби, зеро, Римнинг манхус илоҳини рад этиб, ўзига янгисини тополмади. Ана ўшанда сиз мана шуларни айта олгансиз! Мен суҳбатларимизни эслайман.

– Агарда мен динга ишонганимда эди, унда, шубҳасиз, буни ҳозир ҳам такрорлардим; мен диндор каби сўйлаб, ботил сўйламаганман, – жиддийлик билан деди Николай Всеволодович. – Лекин ишонинг, менинг ўтган вақтлардаги фикрларимни қайтариш менда жуда ёмон таассурот қолдиради. Сиз буни бас қилолмайсизми?

– Агар динга ишонганингизда-чи? – бакирди Шатов суҳбатдошнинг ўтинчига заррача эътибор бермай. – Лекин сиз айтмагандингизми менга, агарда менга ҳақиқат Христдан ташқарида деб математик тарзда исботлаб беришса, унда мен Христ билан қолишни ҳақиқат билан қолгандан кўра афзал билардим, деб? Сиз шу гапни айтганмисиз? Айтганмисиз?

– Лекин менга ҳам ахир изн беринг, ахир мен ҳам сўрай, – овозини кўтарди Ставрогин, – бу ҳовлиқма... ёвуз имтиҳон қаерга олиб боради?

– Бу имтиҳон мангуликка ўтади ва бошқа ҳеч қачон такрорланмайди, сизга эслатилмайди.

– Сиз ҳали ҳам, биз замон ва макондан ташқаридамиз деб, оёғингизни тираб турибсиз...

– Жим бўлинг! – бирдан бўкирди Шатов. – Мен тентак ва

¹ Славянпараствлар (сақолибпараствлик) (тарж.).

бесўнақайман, аммо майли ҳалок бўлсин менинг исмим мазокда! Лекин сиз ўшандаги бутун асосий фикрингизни олдингизда такрорлашга изни-ижозат берасизми?.. О, фақат ўн сатр, биттагина хулоса.

– Майли, битта хулоса бўлса, такрорлай қолинг...

Ставрогин соатига қарамоқчи бўлиб кимирлаб қўйди-ю, аммо қарамади.

Шагов яна ўтирган стулига энқайди-да, бир зумгина ҳатто бармоғини кўтаргандай бўлди.

– Ҳеч қайси халқ, – деб бошлади сатрма-сатр ўқиётгандай ва айни чоғда Ставрогинга дағдаға билан қарашда давом этиб, – илм ва ақлга суяниб, ўз ҳаётини ҳали қурган эмас; гарчи бир зум аҳмоқлик важдан бўлса ҳам, бундай мисол бирор марта ҳам рўй берган эмас. Социализм моҳият эътибори билан атеизм бўлиши керак эди, зотан, ўзининг илк сатрлариданоқ маснадини даҳрийлик асосига қуриш ва фақат илм ва ақлга суянибгина қарор топишини эълон қилди. Ҳозир ҳам, асрларнинг ибтидосида ҳам илм ва ақл халқларнинг ҳаётида доимо иккинчи даражали хизматкор вазифани бажариб келганлар; яна токи асрлар тугагунча бажарадилар. Халқлар бошқа бир ҳукм қилгувчи ва ҳукмрон куч туфайли ташкил топадилар ва ҳаракат қиладилар, аммо бу кучнинг келиб чиқиши номаълум ва ноаён. Бу куч охиригача боришликнинг туганмас ва қонмас истаги ва шу билан бирга охир бўлишлигини инкор этади. Бу ўз борлигини тинмай, ҳеч тўхтамай, чарчаш нималигини билмай тасдиқловчи ва ўлимни инкор этувчи куч. Инжил айтмоқчи, ҳаёт руҳи, “тирик сув наҳри”, Апокалипсис унинг қуриб битиши борасида дағдаға қилади. Файласуфлар айтмоқчи, эстетик ибтидо, уларнинг айнияти бўйича, маънавий ибтидо. Мен эса, ҳаммасидан соддароқ қилиб, “Худони излаш” дейман. Ҳар бир халқ ва унинг борлиқ турмушининг ҳар бир даврида бутун халқ ҳаракатининг мақсади фақат ўзининг ягона худосини, ўз худосини, албатта, ўзиникини излаш ва унга ягона бирдан-бир ҳақ деб имон келтириш. Худо бутун халқнинг – унинг ибтидоси ва охиридан олинган, ҳеч қачон барча ёки кўп халқларнинг битта муштарак худоси бўлмаган, аммо ҳар бир халқнинг доим ўз алоҳида худоси бўлган. Худолар муштарак бўла бошлаганда элатлар йўқола боради. Худолар муштарак бўлганда, унда элатлар билан бирга худолар ҳам, уларга ишонч ҳам ўлади. Халқ қанча кучли бўлса, унинг худоси ҳам ўзига яраша ўзгача, ҳеч қачон динсиз, яъни яхшилик ва ёмонлик тушунчасисиз халқ бўлмаган. Ҳар бир халқнинг ёмонлик ва яхшилик ҳақида ўз тушунчаси ва ўзининг алоҳида яхшилик ва ёмонлиги мавжуд. Яхшилик ва ёмонлик борасидаги тушунчалар кўп халқларда муштарак бўла бошлаганда, ўшанда халқлар ўлиб битади ва ўшанда яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги фарқлар сийқалашиб йўқолишга ўтади. Яхшилик ва ёмонликни аниқлашга ҳеч қачон ақлнинг кучи етган эмас, жилакурса, яхшиликни ёмонликдан тақрибан бўлса-да, ажратолган эмас; аксинча, доим шармандаларча ва аянчли тарзда аралаштириб юборган; илм-фан эса мушт кўтариб ҳал қилишни кўрсатган. Бунда айниқса чала илм-фан ажралиб турган, у ўлатдан ҳам ёмонроқ, инсониятнинг энг даҳшатли офати, уруш ва очарчиликдан ҳам батарроқ, бизнинг юз йиллигимизгача у номаълум эди. Чала илм-фан – илгари ҳеч қачон бўлмаган мустабид. Ўз қоҳинлари ва кулларига эга бўлган мустабид, ҳозиргача ақл бовар қилиб бўлмайдиган даражада ҳамма унинг олдида муҳаббат ва хурофият ила

таъзим бажо айлаган мустабид, ҳақиқий илм-фаннинг ўзи ҳатто унинг қошида титраб-қалтираб туради ва унга ҳайбаракаллачилик қилади. Булар ҳаммаси сизнинг ўз сўзларингиз, Ставрогин, фақат мен чала илм-фан ҳақидаги сўзларни қўшдим; бу сўз меники, чунки менинг ўзим ҳам чала илм-фандирман ва демакки, ундан ҳаддан ортиқ жирканаман. Сизнинг сўзларингиз ва фикрларингизни эса мен заррача ўзгартирганим йўқ, бир сўзни ҳам ҳатто.

– Ўзгартирмаганга ўхшамайсиз, – эҳтиёткорона сўзлади Ставрогин, – сиз ўзингиз сезмаган ҳолда оташин қабул қилгансиз ва оташин ўзгартиргансиз. Сиз худони халқчиликнинг бир сифатига айлантириб кўяётганингизнинг ўзиёқ...

У бирдан Шатовнинг сўзларигина эмас, ўзини ҳам қаттиқ диққат билан алоҳида кузата бошлади.

– Худони халқчиликнинг бир сифатига туширибманми? – қичқирди Шатов. – Аксинча, халқни худога қараб қўтаряпман. Бирон пайт бошқача бўлганми? Халқ бу – худонинг танаси. Ҳар бир халқ тоқай ўзининг алоҳида худоси бор экан, халқ деб ҳисобланади, дунёдаги бошқа барча худоларни эса ҳеч қандай мурасасиз инкор этади; ўзининг худоси билан дунёдаги бошқа барча худоларни енгиб бадарға қилишига ҳозирча ишонади. Асрларнинг ибтидосидан бошлаб ҳамма шунга ишонган, ҳар қалай, барча улуғ халқлар, қандай бўлмасин, ўзини кўрсатган, инсониятнинг бошида турган халқлар шундай ишонган. Фактга қарши бориб бўлмайди. Яхудийлар ҳақиқий худони кутиб яшаганлар ва дунёга ўз ҳақиқий худосини қолдирдилар. Юнонлар табиатни илоҳийлаштирадилар ва дунёда ўз илоҳиётларини, яъни фалсафа ва санъатни қолдирдилар. Рим давлатида халқни илоҳийлаштирди ва халқларга давлатни қолдирди. Франция эса ўзининг бутун узун тарихи давомида Рим худоси ғоясининг ёлғиз мужассамаси ва тараққиёти бўлиб келди ва ниҳоят, охирида ўз Рим худосини тубсиз чоҳга улоқтириб, ҳозирча ўзлари социализм деб атайдиган даҳрийликка муккасидан кетган эканлар, буни фақат атеизм ҳар ҳолда рим католицизмидан соғломроқлиги учун қилдилар. Агарда улуғ халқ ҳақиқат ёлғиз унинг ўзида эканлигига ишонмаса (айнан фақат унинг ўзида ва айнан мустасно тарзда), агарда у ўз ҳақиқати билан бошқа ҳаммани тирилтириш ва халос этишга чорлангани ва шунга қобил эканлигига ишонмаса, унда шу ондаёқ улуғ халқ бўлмай қолади ва ўша заҳотиёқ, улуғ халқ эмас, этнографик материалга айланади. Ҳақиқий улуғ халқ инсоният олдида иккинчи даражали роли билан чиқишиб кетолмайди ва ҳатто биринчи даражали роли билан чиқишолмайди, фақат ва фақат биринчи бўлмоғи даркор. Бу ишончни йўқотиб қўйса, у энди халқ эмас. Аммо ҳақиқат битта, демак, халқлар ичида фақат биттаси ҳақиқий худога эга бўлиши мумкин, ҳолбуки, бошқа халқларнинг ҳам ўз алоҳида ва буюк худолари бўлиши мумкин. Ягона “художўй” халқ бу – рус халқи ва... ва... ва наҳотки, наҳотки, Ставрогин, мени шундай бир тентак деб ҳисоблайсиз, – қаттиқ жазавага тушиб ҳайқириб юборди у бирдан, – у ўзининг шу дамда айтаётган сўзларини фаҳмламайди, деб ўйлайсизми, булар бутун Масковнинг славянпараст тегирмонларида майдалаб, увалаб чиқарилган эски, арзимас, пуч лаш-лушлардан бошқа нарса эмас дейсизми, ёки тамомила янги сўз, янгиланиш ва тирилишнинг охирги, ягона сўзи, деб биласизми, ва... э, менинг нима ишим бор сизнинг шу тобда кулаётганингиз билан! Нима ишим бор менинг, сиз

мени мутлақо, мутлақо тушунмаслигингиз билан, биттаям сўз, биттаям ҳарфни тушунмайсиз, илло!.. О, мен қанчалар жирканаман шу онда сизнинг бу такаббур табассумингиздан, шу аянч нигоҳингиздан!

У ўрнидан сакраб туриб кетди; унинг оғзидан кўпиклар сачради.

– Аксинча, Шатов, аксинча, – ҳаддан зиёд жиддият билан ўзини тутиб деди Ставрогин, ўрнидан кўзгалмаган ҳолда, – аксинча, сиз қайноқ сўзларингиз билан менда жуда кўп ўткир хотираларни уйғотиб юбордингиз. Сизнинг сўзларингизда мен бундан икки йил бурунги кайфиятларимни ўқигандай бўлдим. Боя сизга менинг ўша чоғлардаги фикр-хаёлларимни муболаға қилиб баён этаётирсиз, деган эдим, энди бу сўзларимни қайтиб олдим, сиз муболаға қилмаган экансиз. Менга ҳозир ҳатто шундай бўлиб туюладики, ўша ўй-фикрлар ҳатто бундан ҳам хориқулддарок, бундан ҳам ҳукмпарморок бўлгандир, шунинг учун сизни учинчи маротаба ишонтириб айтаманки, мен ҳозиргина сиз баён этган гапларни, ҳатто энг сўнгги сўзигача тасдиқлашни жуда ҳам истар эдим-ку, аммо...

– Аммо сизга қуён керакдир?

– Нима-а?

– Сизнинг ўз қабиҳ иборангиз, – қаҳрли кулди Шатов жойига ўтираркан, – “қуён қайласини пишириш учун қуён керак, худога имон келтириш учун худо керак”, айтишларича, сиз Петербургда Ноздревга ўхшаб шу гапни айтиб юрар экансиз, Ноздрев бўлса, эсингиздадир, қуённи орқа оёғидан ушлаб олмоқчи бўлади.

– Йўқ, ана ушладим деб, фақат мақтанган. Дарвоқе, сизни ҳам битта савол билан безовта қилишга ҳар қалай, менга ижозат беринг, боз устига менинг бундай савол қўйишга энди тўла ҳақим бор. Менга айтинг-чи, ҳар нечук сизнинг қуёнингиз ушланганми ё ҳалиям чоғиб юрибдими?

– Мендан бундай сўзларингиз билан сўраманг, бошқа, бошқа сўзлар билан сўранг! – бошидан-оёғигача қалтиради Шатов.

– Майлингиз, бошқа сўзлар бўлсин, – унга ҳиддат билан қаради Ставрогин, – мен фақат шуни билмоқчийдимки, ўзингиз худога ишонасизми, йўқми?

– Мен Россияга ишонаман, унинг проваславия динига ишонаман... Мен Исо Масиҳнинг вужудиятига ишонаман... Унинг янги маҳдийлиги, халоскор тирилиши Россиядан бошланади, деб ишонаман... Мен ишонаманки... – васваса босиб бидирлаганча тили танглайига ёпишди унинг.

– Э, Худога-чи? Худога?

– Мен... Худога ҳам энди ишонаман.

Ставрогиннинг юзидаги бир туки ҳам қимирламади. Шатов эса уни худди ўз нигоҳи билан ёндириб юбормоқчидай унга ўтдай ёниб дағдаға билан тикиларди.

– Мен сизга ахир бутунлай ишонмайман деганим йўқ-ку! – чинқирди у ниҳоят, – мен фақат айтиб қўймоқчиманки, мен бадбахт, зерикарли бир китобдирман, ҳозирча, ҳозирча шундай... Аммо менинг отимга ўт тушсин! Гап менда эмас, сизда... Мен одми, лаёқатсиз, жўн бир одамман, ҳар бир лаёқатсиз, жўн одам каби сизга фақат ўз қонимни бағишлай оламан, ортиғига қодир эмасман. Менинг қонимга ҳам ўт тушсин! Мен сиз ҳақингизда гапиряпман, мен сизни бу ерда икки йил кутдим... Мен сизни деб ярим соатдан буён қип-яланғоч ўйин тушяпман. Сиз, фақат

сизгина бу байроқни кўтаришингиз мумкин!..

У гапини охиригача тугатолмади ва худди хуноби ошгандек икки кўлини столга тираб, бошини чангаллади.

– Мен сизга жуда ғалати бир нарсани айтиб кўяй, – деб бирдан унинг сўзини бўлди Ставрогин, – нега ҳамма менга аллақандай байроқни бурнимга тиқиштираверади? Петр Верховенскийнинг ҳам ишончи комилки, мен уларнинг байроғини кўтаришим мумкин экан, ҳар қалай, унинг шундай деган сўзларини менга етказишди, унинг фикрича, менда “жиноят қилишга фавқулудда бир қобилият бор экан”, – бу унинг ўз сўзлари, шунга улар учун Стенька Разин бўлиб боришим керак экан.

– Қандай? – сўради Шатов, – “жиноят қилишга фавқулудда қобилияти борлиги учун?”

– Айнан шундай.

– Ҳм-м. – Шатов ёмон иршайди, – айтинг-чи, сиз Петербургда ҳайвонлардан лаззат оладиган яширин жамиятга аъзо бўлган экансиз, шу тўғрими? Сиз маркиз де-Садга устозлик қила оларкансиз, бу соҳада уни ора йўлда қолдириб кетаркансиз, ростми? Сиз алдаб, болаларни йўлдан ураркансиз, тўғрими? Гапиринг, қани, ёлғон денг-чи, – ўзини йўқотаёзиб чинқирди у, – Николай Ставрогин ўзидан тарсаки еган Шатовга ёлғон сўзлаши мумкин эмас! Ҳаммасини айтинг, агар рост бўлса, мен сизни ҳозирок, шу ернинг ўзида ўлдираман!

– Мен бу сўзларни айтганман, аммо болаларни хафа қилмаганман, – деб оғиз очди Ставрогин анча жим тургандан сўнг. Унинг ранги ўчди, кўзларида ўт чакнади.

– Аммо сиз сўзлагансиз! – ҳиддат билан давом этди Шатов чакмоқдай йилтираган кўзларини ундан узмай. – Сиз гўё шундай деган экансизки, ҳар қандай ҳайвоний, шахвоний бир лаззат билан бошқа истаган жасорат ўртасида, ҳатто инсониятга жонини қурбон қилиш ўртасида фарқ йўқ деб? Сизнинг шу иккала қутб орасида бир-бирига мувофиқ гўзаллик, бир хилдаги лаззат-фароғат топганлигингиз ростми?

– Бунақада жавоб бериб бўлмайди... мен жавоб беришни истамайман, – тўнғиллади Ставрогин, у ўрнидан шартта туриб кетавериши мумкин эди, аммо у жойидан жилмас ва чиқиб ҳам кетмасди.

– Мен ҳам нега ёмонлик тубану, яхшилик гўзаллигини билмайман, аммо мен шуни биламанки, мана шу нарсалар ўртасидаги фарқ Ставрогинга ўхшаш жаноблар ўртасида сийқаланиб, ўчиб, йўқолиб кетади, – ўз айтганидан қайсарлик билан қолмасди дағ-дағ қалтираган Шатов, – биласизми, сиз ўшанда нима учун шунчалар шармандаларча ва қабиҳларча уйлангансиз? Айнан худди шармандалик ва бемаънилик беҳадду бепоён бўлгани учун! О, сиз бир чеккада кезмайсиз, пастга мардона учиб тушасиз. Сиз азоб-укубатга ҳирс қўйганлигингиз, маънавий лаззатпараст бўлганингиз учун уйлангансиз. Асабларингиз жунбушга келган... Соғлом фикрга қарши бориш сизга ғоятда жозибали кўриниб ўз домига тортган! Ставрогин ва тиши тушган, ақли қиска, қашшоқ чўлоқ қиз! Сиз ҳокимнинг қулоғини тишлаб олганингизда, бундан лаззат туйганмисиз? Туйганмисиз? Такасалтанг, санги бойвачча, сиз туйганмисиз?

– Сиз психолог экансиз, – тобора туси ўчиб деди Ставрогин, – аммо уйланишимнинг сабабларига келганда, бироз адашдингиз... Сизга, айтмоқчи, бу маълумотларни ким берган бўлиши мумкин? – у зўраки

кулди, – нахот Кириллов? Аммо у катнашмаганди...

– Рангингиз оқаряптими?

– Аммо сиз ўзи нима истайсиз? – ниҳоят овозини кўтарди Николай Всеволодович. – Мен ярим соат қамчингизга чидаб ўтирибман, жиллакурса энди мени тинчгина кузатиб қўямасмикинсиз дейман, агар ҳақиқатан ҳам, мен билан бундай муомала қилишга бошқа ҳеч қандай маъқул мақсадингиз бўлмаса.

– Маъқул мақсад?

– Ҳеч шубҳасиз. Наридан борганда, менга ниҳоят, маъқул мақсадингизни айтишга бурчли эдингиз. Қачон гапнинг пўсткаллосига ўтаркансиз, деб шунча кутдим. Аммо фақат қутурган сўзларингизни эшитдим. Менга дарвозани очиб беринг.

У ўрнидан турди. Шатов қутургандай унинг орқасидан борди.

– Ерни ўпинг, унга кўз ёшларингизни оқизинг, кечирим сўранг! – деб қичқирди у Ставрогиннинг елкаларини чангаллаб.

– Ҳар ҳолда, мен сизни ўлдирмадим... ўшанда... икки кўлимни қайтариб олдим... – алам билан деди Ставрогин кўзини ерга қадаб.

– Охиригача айтинг; охиригача айтинг! Сиз мени хавф-хатардан огоҳлантиришга келгансиз, сиз менга гапиришга ижозат бердингиз, сиз эртага никоҳингизни ҳаммага маълум қилмоқчисиз!... Мени юзингиздан кўрмаяпти дейсизми, сизни янги даҳшатли фикр ўртаётганини... Ставрогин, нега мен абадул абад сизга ишонишга мубтало бўлганман? Бошқа бир одам билан мен шунақа гаплаша олармидим? Мен ҳаёли одамман, аммо мен ўз яланғоч ҳолимдан кўрқмадим, негаки, Ставрогин билан сўйлашаётган эдим, мен буюк фикрга тил теккизиб уни ҳажв қилишдан кўрқиб ўтирмадим, нега деганда мени Ставрогин тинглаётганди... Сиз кетгач, мени оёқларингизни ўпмайди деб ўйлайсизми? Мен сизни ўз юрагимдан узиб ташлай олмаيمان, Николай Ставрогин!

– Мен ачинаман, мен сизни севолмайман, Шатов, – совуқ деди Николай Всеволодович.

– Биладан бунди, алдаётганингизни ҳам биладан. Менга қаранг, мен ҳаммасини тўғрилай оламан; мен сизга куённи тутиб бераман!

Ставрогин индамасди.

– Сиз даҳрийсиз, чунки сиз бойваччасиз, охириги бойвачча. Сиз яхши-ёмоннинг фарқини йўқотгансиз, негаки, ўз халқингизни танимай қўйгансиз. Халқнинг нақ юрагидан янги авлод чиқиб келаётирки, уни на сиз, на ота-бола Верховенскийлар ва на мен мутлақо танимаймиз, негаки, мен ҳам бойваччаман, сизнинг хизматкор лакейингиз Пашканинг ўғлиман... Қулоқ солинг, худони меҳнат-машаққат билан топинг; ҳамма гап шунда, акс ҳолда тубан пўпанак каби йўқ бўлиб кетасиз; меҳнат билан топинг.

– Худони меҳнат биланми? Қандай меҳнат билан?

– Эркакча меҳнат билан. Боринг, ташланг бойликларингизни. Э! Сиз куляпсизми, сиз расвойи радди бало бўлади деяпсизми?

Лекин Ставрогин кулаётгани йўқ эди.

– Сиз худого меҳнат ва айни эркакча меҳнат билан етиш мумкин деб ўйлайсизми? – ўйлаб кўришга арзийдиган қандайдир янги ва жиддий бир нарсасига ҳақиқатан дуч келгандек хаёлга толиб деди у. – Дарвоқе, – у бирдан янги фикрга кўчди, – сиз ҳозир эсимга солиб қўйдингиз: биласизми,

мен унчалар ҳам бой-бадавлат эмасман, шунинг учун ташлайдиган нарсанинг ўзи йўқ-ку? Мен ҳатто Марья Тимофеевнанинг келажагини таъминлашга ҳам кодир эмасман... Яна бир гап: агар мумкин бўлса сиздан келгусида Марья Тимофеевнага қараб туришингизни сўрамоқчи эдим, зотан, ёлғиз сизгина у бечоранинг ақлу хушини бироз жойига келтириб тура оласиз... Ҳар эҳтимолга қарши сизга айтиб қўйяпман.

– Майли, майли, Марья Тимофеевна дейсиз-да, – бир қўлида ёниб турган шам, иккинчи қўлини силкаб деди Шатов, – майли, кейин, ўз йўли билан... Кулоқ солинг, Тихонга борсангиз-чи.

– Ким дейсиз?

– Тихонга. Тихон илгари архиерей бўлган, касалга чалиниб, шу ерда шаҳарда, шаҳар чеккасида, бизнинг Богородский Ефимьев монастирида яшайди.

– Нима ўзи бу?

– Ҳеч. Уни зиёрат қилишади. Бориб кўринг, нима, қийинми? Нима сизга?

– Энди эшитишим... илгари бундай тоифа одамларни ҳеч кўрмаганман. Ташаккур сизга, бораман.

– Бу ёққа, – Шатов зинага чиқиб тутиб турарди, – яхши боринг, – у ташқарига чиқадиган эшикни очди.

– Мен энди бошқа олдингизга келмайман, Шатов, – оҳиста сўзлади Ставрогин остонадан ҳатлаб ўтаркан.

Ҳамон зулматли тун, ёмғир қуярди.

*Рус тилидан Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси*

Давоми бор

Жорж Гордон БАЙРОН ДОН ЖУАН

(Шеърий романдан парчалар)¹

110

Узоқ вақт хушига келмади Жуан:
Сезмади қайгадир ернинг йитганин,
Қандай чалкаштириб кунни тун билан,
Соатни тан олмай Вақтнинг ўтганин;
Азобли, қатма-қат туман ортидан
Ҳис қилиб томирнинг дук-дук этганин
Англарди ҳаётга қайтганин бу дам,
Ўлим чекинганин қадам-бақадам.

111

Кўз очди, юмди у, сўнг очди яна,
Кўз олди қоронғу, боши айланар,
Гўё тагин унга баркас бошпана,
Тагин ўша-ўша, ўйлаб қийналар,
Ўлгани яхшийди, эҳ, шўрпешана,
Лекин мўъжизадан ҳайратда қотар:
Устига энгашар, туманда сузиб,
Ўн етти ёшдаги ҳур қизнинг юзи.

112

Тобора эгилар ғунчадек дудок,
Тириклик нафасин унга уфуриб;
Озгин кўкрагини ишқарди қайноқ,
Майин кўл ўлимни нарига суриб;
Қақраган чаккасин хўллар экан, боқ,
Жонланди ҳар томир қаттиқроқ уриб.
Бу меҳр, бу титроқ, шафқат дафъатан
Ҳаёт бағишлади – хўрсинди Жуан.

113

Кордиан ичириб, сўнг жулдур либос
Танни ёпинчига ўради ул қиз;
Бир ёнга шилқ этиб тушган бошни боз
Кўтариб, заъфарон манглайни сўзсиз
Оловли юзига босди дилнавоз,
Сўнг сиқиб жингалак сочларин нафис,
Қузатиб Жуаннинг титроғин сулув,
Ўзида ҳис қилди босилмас ғулув.

114

Авайлаб келтирди, кейин, гулрухсор
Ғорга Дон Жуанни жория билан:
Ёши сал қаттароқ бўлса ҳам дастёр
Бақувват, қурч эди, дуркуну бўйчан.
Улар нур кўрмаган тошларни илк бор
Уйғотиб, ёқдилар расмона гулхан;
Бу илиқ ёғдуда бўлди намоён,
Адл бўй, сарвдек гўзал бир жонон.

115

Манглайин қоплаган олтин тангалар
Зап қўнғир зулф аро оларди кўзни,
Сочларин ўрими вазмин тўлғанар
Елкадан товонга урганча ўзни,
Ҳеч ким орамизда кўрмаган магар
Бунақа ар-ар қад, хуш бичим қизни;
Ҳукмрон нигоҳу ундаги либос
Юртнинг бекачига хос эди холос.

116

Қўнғир зулф дегандим, кўзлари аммо
Ўлимдек қоп-қора, майин ва мавзун
Киприқлар соясин этганча маъво –
Қудратин сир тутиб ётган бир афсун;
Уларки чакнаса чақиндек гоҳо –
Худди ёй ўкидек уриб шабохун,
Кулча бўлиб ётган бир жуфт ўкилон
Сизга отилгандек бўлур ногахон.

117

Манглайи тонгдек оқ, юзи жилвагар
Ғурубий ялликқа ўхшарди, ажаб;
Лаблари на инжа! Бир бор кўрганлар
Умрбод хўрсинар ҳар дамда эслаб;
Ҳайкалга андоза бўларли дилбар
(Ҳайкалтарош халқи келади алдаб, –
Ҳаётда уларнинг тош орзусидан
Минг бора гўзални кўрганман шахсан).

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

118

Мен сизга, бу гапим шунчаки ғийбат
 Бўлиб қолмасин деб, келтирай мисол:
 Бир ирланд хоними борки, хурсифат,
 Қошида болға ҳам, мўйқалам ҳам лол;
 Вақт ҳукмин тан олиб серажин қисмат
 Бир кун бу чиройга келтирса завол,
 Афсуски, тиклолмас уни бизга бот
 Ҳеч бир санъаткорнинг орзуи, хайҳот!

119

Шундай гўзал эди ғор бекаси ҳам
 Либоси испанча бўлмаса-да гар,
 Ёқтирмас бунақа заррин, серхашам
 Ярқироқ кийимни испан аёллар
 Ва лекин уларки хиром этган дам
 Кўйлақ тўлқинланар, сийнабанд титрар:
 Бу русм ҳеч қачон эскирмас зинҳор
 Аёлга бахш этиб сирли бир виқор.

120

Бошқача кийинмиш, бироқ, бизнинг қиз:
 Эғнида ярқирар уқпардек мато;
 Гоҳ қуюқ кокиллар оралаб илкис
 Ярқ этар соф тилла, лаъл сочар зиё;
 Ярқирар белдамча, ярқирар тенгсиз
 Тилла билагузук тошлари гоҳо.
 Ёпинчи тўрли-ю, туфлиси ҳам соз,
 Йўқ аммо пайпоғи, боқ, ана холос!

121

Иккинчи қизнинг ҳам кийими шундай
 Бўлса-да, қалиндир матоси бироқ.
 Чун кумуш тангалар зулф аро талай, –
 Сеп эди унга бу одми тақинчок;
 Камсукум, фармонга доим турар шай,
 Чодраси жўнроғ-у, сочи калтароқ,
 Бекачин кўзидек кўзлари қаро,
 Фақат сал қисиг-у, сал ўйинқароқ.

122

Хулласки, икки қиз парвариш қилар,
 Жуанни асқатлаб, едириб таом, –
 Шунақа меҳр ила бизларни сийлар
 Биргина аёллар дунёда мудом;
 Ажойиб шўрвалар қайнатди улар,
 Не учун шўрвани билмади Илҳом,
 Хайронман, ахир, у – Ахиллга хушхўр
 Деб Ҳомер едирган таомлардан зўр!

123

Бу қизлар кимлигин сизга айттайин:
 Улар жўн кийинган малика эмас;
 Ким сирли баёнга ўзин атайин
 Урса гар – шоир деб атагим келмас;

Зукко наздингизга тақдим этайин
 Шу сабаб мен жонли қизларни, хуллас:
 Бекачу жория, ота билан қиз,
 Отага қиз – суянч, эрмақдир денгиз.

124

У тенгсиз балиқчи эди бир маҳал,
 Ҳозир ҳам касб-кори шунга ўхшашроқ
 Ва лекин, рост айтсам, нопокроқ сағал,
 Энди денгиздаги ов бошқачароқ:
 Контрабандачи эди у сал-пал,
 Аслида касби-чи – улгуржи қароқ;
 Кўпларнинг мулкани шилиб бадастир,
 Ҳаромдан йиғмишди миллион пиастр.

125

Энди у овларди одамларни ҳам, –
 Ҳаворий Пётрга ўхшаб тутарди;
 Тужжорлар кемасин пойларкан гоҳ дам,
 Овини эринмай, толмай кутарди:
 Юк олиб қолинар, маълумки, одам
 Қулбозор гулидир, чаклон ўтарди.
 Айникса, туркларнинг бозори аъло,
 Зўр фойда келтирар бунақа савдо.

126

Аслида у юнон, бор эди уйи
 Ёввойи Циклада ороли аро,
 Оромда яшарди хўп умр бўйи
 У ҳаром ғазнадан бўлиб руҳафзо;
 Кимни қон қакшатиб, кимнидир сўйиб
 Топмишди бу пулни, шоҳиддир Худо;
 Лекин у варвардек уйин безаган
 Заррин нақш, ҳал билан, суратлар билан.

127

Отанинг ёлғизи Ҳайди, шубҳасиз,
 Шарқий Оролларда бойвучча қайлиқ;
 Айни пайт ҳуснда тенги йўқ, ёлғиз,
 Гавҳар ҳам кўзидек сочолмас яллиқ;
 Кўзларни яшнатиб ўсар эди киз
 Гўзаллик, аёллик ниҳоли янглиғ,
 Аммо кўп совчини қуруқ қайтарди:
 Шошмаслик – оқиллик, дея атарди.

128

Соҳилда кезаркан кун ботар маҳал
 У қоя остида кўрди ўша кун:
 Чалажон ва лекин, келишган, гўзал
 Дон Жуан ётарди кум узра забун;
 Яланғоч тандан қиз уялди аввал,
 Аммо шафқат чикди баридан устун,
 Бокиб, “Мусофирни оламан!” деди,
 У, бунинг устига, оқ танли эди.

129

Отасин уйидан бу йигит паноҳ
 Топа олмаслигин билар эди қиз:
 Ярадор сичқонни, мушукни огоҳ
 Этиб даволамоқ, ахир, кўп қалтис;
 Отасида “Yovs” етарли, эвоҳ,
 У жўмард арабга ўхшамас ҳаргиз:
 У сайёҳ йигитни тезда даволаб,
 Қул қилиб сотарди қиммат баҳолаб.

130

Шу боис оксочга қиз кулоқ солиб
 (Бекачлар оксочга ишонар кўпроқ),
 Ғорга яширдилар Жуанни олиб;
 Айниқса мусофир кўзин очган чоқ
 Уларнинг шафқати кетди кўзғолиб,
 Ахир, зўр савоб-ку шафқат кўргазмоқ;
 Аё Павел дерки, жаннатга фақат
 Киргайдир кўрсатган бўлса ким шафқат.

131

Сўнг улар ғор ичра гулхан ёқдилар
 Сохилда сочилиб ётган турли сол,
 Эшаклар бўлаги, чирик тахталар,
 Чорчўплар синигин йиғишиб дарҳол;
 Нариди, кўп йилки, бир чорчўп ётар, —
 Нақ қўлтиқтаёқдек йўнмишди шамол.
 Кемалар кўп чўкмиш, Худога шукур,
 Йигирма гулханга етарди бир кур.

132

Жуанга тўшалди мўйнали тўшак,
 Ҳайди ёпинчисин ечди бу учун;
 Олдини олдилар — бўлмасин ҳалак
 Деб агар уйғонса совук келиб тун:
 Юбкасин қолдирди иккала малак,
 Аҳд этиб келишга чиқмасидан кун
 Қаҳва, тухум, балиқ — нонушта билан,
 Йитсин деб ҳалокат тезроқ ёдидан.

133

Сўнг ўраб-чирмади кизлар шу заҳот
 Ва Жуан ухлади тош қотиб, зеро
 Шунақа ухлайди ўлиқлар, ҳайҳот,
 Белгили кунгача (билади Худо);
 Жуаннинг тушига аввалги ҳаёт,
 Аввалги азоблар кирмади асло
 Бизнинг тушга кирган шўх бебошлиқдек, —
 Йиғлатиб уйғотган қайтмас ёшлиқдек.

134

Ёш Жуан ухларкан туш кўрмай, бекач
 Ёстикни тўғрилаб чиқдию ғордан,
 Ортига бурилди ногаҳон, не важ?! —
 Йигит чақиргандек бўлди дафъатан.

¹ Фаҳм, ақл (юнонча).

Аммо у ухларди, бир зум тўхтагач,
 Жим кулоқ солганча қиз юрди, зотан
 Унутмиш: у исмин билмас-ку қизнинг.
 (Алдар тил, қаламдек юрак ҳам бизни!)

135

У ота уйига қайтди ўйга ғарқ,
 Зоэга сир тутгин барин, деб зинҳор;
 Бекачни тушунди у дарҳол бешарҳ, —
 Ахир, икки яшар катталиги бор,
 Икки ёш дегани жуда катта фарқ:
 Зоэ доно эди бирмас, икки бор —
 Ўрганиб аёллик илмини кунда
 Табиат аталган дорилфунда.

136

Жуанга мўралар орол саҳари,
 Тош қотиб ухларкан у хилват ғорда;
 Мана тонг, юксалар қуёш кўк сари,
 Жилғалар куйлайди хув бутазорда;
 Аммо уйғотилмас буларнинг бари
 Азобдан кейинги шу илк наҳорда;
 Шунақа азобни этмишди баён
 Машҳур «Қисса»сида бобом бир замон.

137

Ўзгача ухлади Ҳайди бутунлай,
 Тушида босриқиб, кўнгли эзилиб:
 Минг-минглаб кемалар чўқар пайдар-пай,
 Ётар гул йигитлар қумда чўзилиб;
 Оксочни уйғотди қуёш кўринмай.
 Ўзининг тилида, тинчи бузилиб,
 Тўнгилар қуллар ҳам — арман, турк, юнон:
 Бекачга не бўлди, билолмай ҳайрон.

138

Ҳаммани уйғотди, баҳонаси шу:
 У қуёш чиқишин кўрмоқ истайди,
 Ғуруб ёлқинидек гўзал ҳолат бу;
 Бу пайт тулпорларин кўкка қистайди.
 Заррин Феб тоғларга сочиб зар ёғду,
 Ҳар бир қуш уйғониб қуйлар бу пайти,
 Аёллар эри ё кучуги учун
 Кийган ул қорадек ечилади тун.

139

Бунақа тенги йўқ манзарани жим,
 Кўп бора кузатган камина шахсан;
 Яқинда тун бўйи ўтириб чиқдим
 Мен кўркиб шафақни кўрмай қолишдан;
 Соғлигу ҳаётнинг қадрин билса ким, —
 Маслаҳат: яшасин туриб тонг билан,
 Сўнг битик қолдирсин саксон ёшида
 Сахархез эди, деб қабр тошида.

140

Ёш Ҳайди шафакқа турарди беткай,
 Ёноғи шафакдан ҳатто беғубор,
 Бахш этиб гул рангин унга пайдар-пай
 Кайноқ қон юракдан тепчир фусункор;
 Доим тоғ дарёси Альп узра шундай
 Бир қўлга айланар тонгда қирмизвор;
 Шунақа гўзалдир тонг чоғи ҳар дам,
 Қизил бўлмаса-да, Қизил Денгиз ҳам.

141

Қоядан тушар-у чопади чакқон,
 Ул орол малаги ғор сари шошиб,
 Шўх кулиб боққандек куёш ҳам шодон,
 Аврора опадек унга ёндошиб
 Шудрингли лаб билан ўпгандек бу он, –
 Сиз ҳам айтардингиз улар қондош деб;
 Қизнинг Аврорадан фарқи шу холос:
 Ҳавога нур бўлиб ёйилмас бехос.

142

Ҳайди ғор ичига шошарди, бироқ
 Бир мунча тортина: ухларди Жуан,
 Вужудин қоплади бир қўркув, титроқ
 (Нечундир қўрқулик уйқу қадимдан),
 Сўнг ўраб йигитнинг устин қалинроқ,
 Аскатлаб саҳарги салқин насимдан,
 Бошида охиста, жим эгилганча
 Нафас олишини тинглади анча.

143

Нақ бемор устига энгашган, қўркам,
 Бир шафиқ фаришта – эгилмиш барно;
 Йигит-чи, ухларди донг қоғиб, беғам,
 Ғордаги сукутда туш қўрмай ҳатто.
 Зоё нонуштага киришди шу дам,
 Биларди бу иши эмасди хато:
 Икки ёш сал ўтмай сўрайди емак –
 Халтадан тухумни тез олмоқ керак.

144

Ошиқлар кам овқат ейиши маълум,
 Ҳалокат қўрганга кўп овқат керак,
 Ўзи ҳам совқотди – атроф совуқ қум,
 Ишқ билан иши йўқ устига-уста;
 Тахт бўлди чойи йўқ нонушта шу зум,
 Чой қадрин билишар бизларда бешак:
 Тухум, қаҳва, мева бор эди лекин,
 Нон, балиқ, бол, вино – ҳаммаси текин.

145

Тухуму қаҳвани тайёрлаб бир ров,
 Истаркан Жуанни Зоё уйғотмоқ,
 Ҳайди имо билан тўхтатди дарров,
 Сўз айтмай, лабига босганча бармоқ;

Хизматкор тушуниб, бош эгди баёв
 Ва кейин киришди шу заҳотиёқ
 Нонушта тайёрлаш учун қайтадан,
 То тайёр бўлгунча тургай деб Жуан.

146

Дон Жуан ётарди, озгин, миқ этмай,
 Қон қочган манглайда акс этиб озор,
 Қор тушган тоққа нур сочган ғурубдай
 Қизариб турарди юзи шафаквор,
 Томирлар – бамисли кўкимтир ипдай;
 Тимқора жингалак сочларида бор
 То хануз мавжларнинг шўртанг сурати
 Ҳамда ғор деворин нам, рутубати.

147

Ҳайди жим эгилмиш, Жуан гўёки
 Онаси пинжига суқилган гўдак,
 У елни унутган толдек, ҳаттоки
 Мудраган уммонга менгзарли андак,
 Ё гултож бурчида агиргул, ёки
 Қанотсиз окқушга ўхшарди бешак;
 Хуллас, кўхлик эди йигит бу маҳал
 Заъфарон эса-да азоблардан сал.

148

Кўзини очди-ю, юммоқ бўлди у
 Ва лекин гул рухсор берди ҳалақит,
 Гарчандки элители уни боз уйқу,
 Заифлик, толғинлик этса-да дилхит,
 Унга аёл юзи соларди ғулув;
 Ҳаттоки черковда бир пайтлар йигит
 Боқарди патаксоч авлиёгамас,
 Ҳур Биби Марямнинг юзига бирпас.

149

Тирсакка таяниб боқаркан қизга,
 Қиз ўзин йўқотди, югурди қизил
 Оппоқ агиргулдек мулойим юзга:
 Сўзини унутди бир дақиқа тил
 Бериб ўз ўрнини нигоҳу хисга,
 Англади, сўнг, юнон тилининг энгил
 Ион шевасида Ҳайди ниҳоят,
 Беморга гап эмас, лозим, деб, овқат.

150

Ҳайдининг гапига Жуан албатта
 Заррача тушунмас – юнонмас, ахир,
 Эшитган эмасди, бироқ, ғоятда
 Муסיқий бунақа овозни ҳеч бир;
 Янраган чоғида бу сас, одатда,
 Тинглаган сезмасдан қўз ёш тўкқайдир:
 Чун бу пайт келарди тушиб тахтидан
 Қошинга илоҳий Оханг дафъатан.

151

Дон Жуан хайратда – уйғонган мисол
Сехрли арғанун ногох янграркан;
Кўрқарди йитмасми деб бу сас кўпол –
Қоровул ё малай тонгда дафъатан
Шақилдок ё эшик қоққан пайт дарҳол;
Асабнинг эгови бу «тақ-тақ», зотан
Мен учун тонг пайти ухламоқ афзал,
Тунда-чи, аёлу юлдузлар гўзал.

152

Мудроқдан кўз очди Жуан шу тахлит
Бир зум ўй элитган кимсадек илкис,
Зоэ овқатининг ҳидидан йигит
Тенгсиз иштахани этди ногоҳ ҳис;
Чарсилдоқ гулханнинг ёлқини, бу ҳид,
Тиззаси кўзини аямаган қиз –
Ҳаммаси бир ширин орзу бахш этар...
Лек шу пайт бифштекс хаёлин элтар.

153

Мол гўшти топилмас бу оролларда,
Сабаби жуда жўн: йўқдир букалар;
Байрам ё шу каби баъзи ҳолларда
Кўй ёки эчкини кабоб қиларлар –
Бузмасдан, йўғон сих ясаб толлардан,
Зеро уч-тўрт кулба қишлоқ аталар
Ва лекин бу орол ҳосилдор эди,
Боғу роғ, яйлов ҳам унда бор эди.

154

Мол гўшти ҳақида сўзларкан, бехос
Мен Минотаврни эсладим ҳозир,
Бизнинг ахлоқпараст донолар боз-боз,
Бўлган, деб буканинг қошида сигир,
Пасифия дидин қоралар холос,
Аслида ва лекин зўрдир асотир:
Малика қорамол кўпайсин деди,
Жанговар Критга гўшт зарур эди.

155

Маълумки, мол гўштин севар англизлар,
Пивони айтмоқчи эмасман, зеро
У, ахир, суюқлик, суюқлик – зарар:
Тегишли эмасдир қиссамга асло;
Шунингдек, урушни севади улар,
Қимматга тушади бу ружу аммо;
Хуллас, критликлар бизларга ўхшаш:
Мол билан урушни севганлар яккаш.

156

Қиссага қайтайлик. Бемажол Жуан
Тирсакка таяниб боқарди ҳайрон:
Ахир, у қанча пайт буткул унутган –
Бу иссиқ овқат-ку, мана, дастурхон!

Тикилар экан у бот чўқир ичдан
Очлик Прометей бургутисимон,
Шукр деб, ташланди овқатга дарҳол
Худди поп, акула ё йиртқич мисол.

157

У, кўйиб берса гар, ерди тўйгунча,
Ҳайди ҳам онадек боқар ғамгузор,
Бундай иштаҳадан хурсандки шунча,
Қанча кўп еса ҳам – беришга тайёр.
Зозда бор эди аммо тушунча
(Гар китоб очмаган бўлса ҳам бир бор):
Очга оз-оз емак бериб борилгай,
Йўқса, кўп еб кўйиб, қорни ёрилгай.

158

Шу сабаб оқсоч қиз киришди фаол
Имою сўз билан тушунтиришга:
Бекач-ку ачинар, табиий бу ҳол,
Лек меъёр онадир, ахир, ҳар ишга!
Бас қилиш керак деб ейишни дарҳол,
Мажбурлаб Жуанни нафсин тийишга –
Шарт олиб кўйди-ку емакни, ҳайҳот:
“Бунақа овқатдан бўқар ҳатто от!”

159

Бир парча жулдурни шим деса агар,
Жуаннинг кийими шу эди, холос,
Қизлар бу жулдурни шу он ёқдилар
Йигитга кийдириб туркона либос:
Йўқ фақат саллау тўппонча, ханжар,
Кавуш йўқ, демакки, у – юнонга хос;
Кўйлаги ажойиб, энгли ниҳоят,
Бунақа кенг чолвор кам бўлур ғоят.

160

Ҳайди сўз бошлади, булбулдек сайраб,
Жуан ҳеч нарсани тушунмаса ҳам
Тикилиб турарди диққатни жамлаб;
Ғапини бўлмаган фалакдан хуррам –
Одобли меҳмонга қиз сўйлар яйраб,
Сўнг, нафас ростлашга тўхтаркан бир дам,
Баногоҳ англади: гўзал ҳамсуҳбат
Румийча тушунмас – анграяр фақат.

161

Шундан сўнг қиз ўтди имо-ишора,
Табассум, кўз билан сўзлашга, хуллас,
Йигитнинг юзидан ўқиб илк бора
Шунақа туғёни жавобни бесас;
Жуаннинг кўзида қалби тобора
Акс этиб борарди ошкор бу нафас:
Қиз кутган нигоҳу кўзлар имоси –
Ажойиб, аҳдга бой сўзлар дунёси.

162

Кузатиб киз кўзин, бармоғин Жуан,
Сўнг такрор этарди унинг ҳар сўзин,
Қизнинг кўзиданмас, нигоҳларидан
У сўзлар ўрганар узмасдан кўзин:
Юлдузга ишкибоз мунажжим, зотан,
Зиж эмас, осмонга бағишлар ўзин,
У Ҳайди нигоҳин қилиб алифбо,
Альфаю бетани ўрганди расо.

163

Чет тилни ўрганмоқ ёқимли бўлар
Аёллар лабию кўзидан ҳар вақт, –
Устоз ҳам, шогирд ҳам ёш бўлса агар,
Бир пайтлар насибам бўлган шундай бахт;
Жавобни қотирсанг – шу он жилмаяр,
Адашсанг – жилмаяр яна ҳам бежаҳд,
Чирмашар сўнг қўлу лаблар беозор,
Шу тарзда ўргандим чет тилни кўп бор:

164

Билганим – юнонча, туркча, испанча,
Итальян тилидан йўқ менда устод;
Инглиз тилидан қийналдим қанча,
Ибодат пайтида чиқариб савод,
Барроу, Сутс, Тиллатсон, Блэрдан анча
Якшанба кунлари ўргандим бот-бот
Ҳам суҳандонлигу ҳам гўзал ахлоқ,
Тушунмам бизларнинг бардларни биров.

165

Бизнинг хонимларни эсларкан бунда,
Не дей мен – киборлар қувғиндиси, хўш?
Бир куним ўтарди менинг ҳам унда,
Баъзида ёнардим мен ҳам уриб жўш,
Вақт барин учирди ёвуз қуюнда,
Мендаги шашт қани – ҳаммаси бўм-бўш:
Эркагу аёллар, дўстлару душман
Бугун йўқ, йитмишдир – фарқ эмас тушдан.

166

Энди дон Жуанга қайтайлик тагин:
У янги сўзларни такрорларди-ю
Ва лекин куёшдек бир умумёлқин –
Ҳатто роҳибани ёқувчи туйғу
Унинг ҳам қалбида топмишди талқин;
Бурамай, жўн қилиб айтақолай: у –
Муҳаббат туймишди кизга чинакам,
Шундай қилардингиз сиз бўлсангиз ҳам.

167

Гўдакдек ухларди Жуан эрталаб,
Ғор сари келарди Ҳайди ҳар саҳар –
Келарди кўрай деб ҳар кун атайлаб:
Қушчаси инида қай тарзда ухлар;

Уйғотиб қўйишдан чўчиб, авайлаб,
Жингалак сочларин сездирмай силар,
Нафаси сийпарди юз ила лабин
Гулни эркалаган майин ел каби.

168

Тўлишиб борарди Жуан тонг сайин,
Бардамлик бахш этар унга ҳар бир кун;
Маълумки, муҳаббат уйғонгай тайин
Гар бўлса инсоннинг соғлиги бутун,
Соғлигу бекорлик худди мойдайин
Эхтирос гулханин ўрлатар ҳар тун,
Сўнг Вакху Церера дарс берар яна
Ва Зухро қийналмай қилар тантана.

169

Юракни эгаллар экан то Зухро
(Зероки юраксиз бўлмас муҳаббат),
Церера вермишель билан этар жо
Қон ила вужудга ишқий куч-қувват,
Вакх эса май қуйиб тутар доимо;
Тухум, устрица – зўр, мен билмам, фақат
Уларни яратмиш ошиқлар учун
Қай маъбуд – Юпитер, Панми ё Нептун?!

170

Жуанни кутарди уйғонган заҳот
Чўмилиш, нонушта ва гўзал кўзлар,
Ёш қалбга титроқлар соларди, хайҳот,
Севги кўкидаги бу шўх юлдузлар,
Уларни таърифлаб ўтдим-ку бот-бот,
Шартмикан такрору ортиқча сўзлар?!
Хуллас, у уйғониб, денгизга учар,
Сўнг Ҳайди ёнида шод қаҳва ичар.

171

Иккови шундай ёш, шундай покдомон,
Ахир, айб эмас-ку чўмилса Жуан!
Икки йил Ҳайдига тушларда армон
Бўлган ул навжувон мана, дафъатан;
Қиз тайёр бўлмоққа ундан гиргиттон,
Керакмас ҳеч қачон ўзгаси ундан,
Севмоғу севилмоқ доим бахт бешак, –
Иккала юракда бу бахт эгизак.

172

Уни хайратланиб севарди Ҳайди:
Оламни у билан бирга ҳис этса,
Оловдек кафтларин титраб тутсайди,
У билан бир умр муродга етса,
Уйқусин бузмаса, ҳар кун кутсайди,
Мислсиз даҳшатдир у агар кетса:
У – мавжлар совғаси, уммон гавҳари,
Қизнинг ҳам биринчи, ҳам сўнг дилбари.

173

Бир ойки, ҳар кун шу, ҳар куни шундай
 Жуаннинг ёнига келар эди қиз,
 Ҳеч кимса билмасди ғор ичра кундай
 Гўзал бир йигитнинг яшашин ҳаргиз;
 Мана, қиз отаси кемасини шай
 Қилди-ю, сафарга жўнади илкис:
 Уни кизиқтирар Иомас, кўпроқ
 Хиосга йўл олган кемалар шу чоқ.

174

Бошланди Ҳайдининг эркин кунлари,
 Бошида она йўк, ота – денгизда,
 Йўк тежаб-терговчи ака назари;
 Эри бор аёлдек эркинлик – қизда,
 Йўк эди ҳеч қандай таъқиқ хатари,
 Шубҳа туғилмасин гапимдан сизда:
 Чунончи насроний юртларда одатда хотин
 Тутилмас чор девор ичида ботин.

175

Узокроқ ўлтирар энди қиз ғорда,
 Сухбат ҳам бўларди энди узокроқ,
 Бир куни туғилди жафокаш ёрда
 Қиз билан сайрга ногоҳ иштиёқ, –
 У сўлғин гул каби қумлоқ канорда
 Топилган кунидан ғордадир ҳар чоқ.
 Чикиб кун оққанда сайрга улар,
 Куёшни кузатиб, ойни кутдилар.

176

Соҳил-чи, ёввойи, сермавж, серкўпик,
 Юксақда – қоялар, пастда эса – кум,
 Остона тошларки, чикиб турар тик,
 Чўнг бўрон кемага гар қилса ҳужум,
 Унда жой топилмас жон сақлагулик;
 Тўлқинлар соҳилни тинчитмас бир зум,
 Фақат ёз шомида сукут инади,
 Кўл каби ялтираб, уммон тинади.

177

Қумларга роз айтган энгил мавж эса
 Шампань кўпигидан энгилроқ ҳатто;
 Қалб учун шудрингдек ул май алқисса,
 Қадаҳда товланган пайти руҳафзо!
 Майлига, диндорлар десин не деса,
 Қўхна май, омон бўл тургунча дунё,
 Ҳозирча базму ёр, май ғамин ейин,
 Содали сув билан ибодат – кейин!

178

То инсон ўйларкан, ичмоғи лозим,
 Сармастлик қувончдир – олий, зиёда:
 Гултож, май, муҳаббат, пулу лавозим
 Маст қилар инсонни дорилфанода;

Чун ҳаёт дарахтин меваси босим
 Тот-туссиз туюлар майсиз дунёда,
 Мен такрор айтаман: ичинглар албат,
 Бошингиз оғриси, берай маслаҳат.

179

Уйғониб, буюринг: келтирсин малай
 Андак **райнвайн** содали сувда,
 Ҳатто Хшаяршан, улуғ шоҳ бундай
 Усулни олқаган бўларди жуда,
 Бекордир шарбату ул бургундий май,
 Чўлдаги булоқ ҳам ҳатто беҳуда, –
 Ҳеч бири беролмас ором бу қадар
 Ишқдан сўнг, йўлдан сўнг, зериксанг ё гар.

180

У соҳил, дарвоқе, бир мунча аввал
 Тасвирлаб эдим мен соҳилни, ҳа, ҳа!
 Тинч кўкдай оларди ором бу маҳал,
 Қумлар ҳам, денгиз ҳам мудраб сукунда.
 Чорлоқлар жимликни бузарди сал-пал,
 Дельфинлар сакрарди гоҳ унда-бунда,
 Қояга ташланган мавжлар ҳам танбал:
 Арзимас тўсиқдан ғашлангандек сал.

181

Икковлон кезарди, қизнинг отаси
 Жўнаб кетганлигин сизга айтгандим,
 На она, на ака! Уйнинг каттаси
 Ҳайдининг ўзидир, тергамас ҳеч ким;
 Янграрди биргина Зоэнинг саси,
 Аммо у бор-йўғи хизматкор, етим:
 Бекасин кийдирар, сочини ўрар,
 Пайт пойлаб эскироқ кийимин сўрар.

182

Салқинлик қўнарди, куёш гардиши
 Мовий тоғ ортига ботарди аста,
 Нақ замин сарҳади – чўкқилар ниши,
 Сукунат кучмишди борлиқни пастда,
 Бир ён – сукундаги денгиз олқиши,
 Бир ён тоғ гардиши – қўкка побаста,
 Бири жим, пуштиранг осмонда бу чоқ
 Чарақлаб боқарди бир юлдуз уйғоқ.

183

Комрон, қўл ушлашиб кезарди улар,
 Пойида ранг-баранг тошу чиғанок,
 Мавжлар дазмоллаган қумлар ялтирар;
 Баногоҳ очди-ку уларга кучоқ
 Гўёки режалаб ўжар тўлқинлар
 Кавлаган ёйсимон бошпана шу чоқ,
 Улар жим чўкдилар қўл ушлашиб шод,
 Пуштиранг осмонга тикилиб қушод.

184

Пуштиранг ғурубга улар боқарди,
Уммондек товланар қирмизи осмон;
Куйида ой нури аста қалқарди
Мавжларга сочилган оқ укасимон;
Мавжу ел сасини тинглаб балқарди
Уларнинг кўзида ишқ тўла жаҳон:
Нигоҳни нигоҳга қадарди қалблар,
Сўнг секин яқинлаб чирмашди лаблар.

185

Узоқ вақт, узоқ вақт ўпишди улар,
Бўсада гўзаллик, ёшлик, муҳаббат,
Мужассам бўлмишди эзгу туйғулар,
Бундай он рўй бергай ёшлиқда фақат,
Унда жам ҳиссиёт, қалбу орзулар,
Томирда ёнғин-у, конларда шиддат,
Бизларни сеҳрлар бу узоқ ўпич,
Умрбод сўнг уни унутмасмиз ҳеч.

186

Бунда мен фурсатни тутдим назарда;
Улар, Худо ҳаққи, ўпишди узоқ,
Таассурот қолдирди оташ қалбларда
Худди бир лаҳзадек бу фурсат бироқ:
Сўзини унутган ёник лабларда
Титрарди фақат бир сеҳрли чанқоқ,
Ботма-бот чирмашар бир-бири билан
Худди бол шимгандек болари гулдан.

187

Улар танҳо эди икковлон, аммо
Ичидан қулфланган хонада эмас;
Уларни кўрфазда акс этган само,
Серюлдуз, тинч уммон, соҳилнинг бекас
Қумлари, намчил ғор ундарди гўё
Бир-бирин маҳкамроқ кучмоққа бесас –
Биргина ул жуфтни оламда некбахт
Ва мангу яшашин тан олиб бу вақт.

188

Улар танҳо эди бўм-бўш соҳилда,
Ёт кўзу ёт қулоқ қўрқитмас туйқус,
Яшарди бир дунё ҳар икки дилда,
Уларга кифоя бир имо, бир сўз,
Зеро ишқ бундай пайт акс этмас тилда,
Бу пайт ишқ – хўрсиниқ, ним юмилган кўз,
Шундай ишқни кўрмиш қизларга раво
Жаннатни тарк этар пайтида Ҳаво.

189

Севаман деб Ҳайди ичмади қасам,
Талаб ҳам этмади қасамни у кун,
Билмасди никоҳнинг нималигин ҳам,
Ишқ хатар эканин қиз бола учун;

У ишқни чорларди содда, беҳашам,
Жуфтига интилган кушчадек мамнун:
Садоқат ҳақида лоф урмай ҳаргиз
Кучарди ёлғонни билмаган хур қиз.

190

Севмишди севилиб, табиийки, қиз
Эъзозлаб ёрини, кўрмишди эъзоз,
Гар моддий бўлсайди қалблари, шаксиз,
Ёндириб юборар эди эҳтирос, –
Шу қадар кучлики улардаги ҳис,
Кучайиб-сусаяр вулкондек беҳос;
Қўш юрак шунчалар ҳамроз куйларди,
Қиз, улар ажралмас ҳеч, деб ўйларди.

191

Эвоҳ! Шу қадарли улар ёш, гўзал,
Шу қадар суюкли, ожизу танҳо –
Қалблари ҳайиқмай уларни дангал
Гуноҳга ундарди унутиб ҳатто,
Бунақа қилмишга аърофда ҳар гал
Аланга пуркашин бошлардан Худо,
Шунақа қийналгай ким бу дунёда
Гуноҳдан чўчимай севса мабодо.

192

Эвоҳ! Ҳайди! Жуан! На гўзал бу он
Бу қадар севилмоқ, севмоқ серкарам!
Илк Ота-Онамиз давридан буён
Бунақа мард гуноҳ бўлган камдан-кам:
Художўй Ҳайдига гарчандки аён
Бўлса-да нелиги ўтли жаҳаннам
Ва суви гуноҳдек қора Стикс –
Барини зарур пайт унутди, эсиз.

193

Ўлтирар кўз-кўзда, ой сочган кумуш
Иккала нигоҳда акс этарди шан,
Йигитнинг бўйнидан оқ билак кучмиш,
Тутмишди соч ўнган белдан шод Жуан,
Қиз унинг тизида ўлтирар сархуш,
Бир-бирин маст қилар нафаси билан;
Қадимий юнонлар тасвири монанд
Улар ним яланғоч, ишқ шавқига банд.

194

Энг қайноқ, энг шошқин онлардан кейин
Жуан ёш кучоқда кетди уйқуга,
Қиз унинг юзини кўксига майин
Босганча боқарди тўлиб орзуга:
Қарарди гоҳ кўкка, гоҳ тўймайин
Чиройли сийнасин солиб ғулувга
Ёпишган оқ юзга қиз бахтли беҳад:
Ёрига бахш этгай ҳали кўп лаззат!

195

Бахтлидир илк нурни кўрганда гўдак,
Сўрганда ё она кўксин чақалоқ,
Салибни туйган пайт художўй юрак,
Ё араб йўлчига паноҳ берган чок,
Ё ўлжа олганда денгизчи лак-лак,
Сандикка пул солган пайти курумсок
Ва лекин улардан бахтлидир минг бор
Махбуби уйқусин кўриклаган ёр.

196

Ёр ётар оромда, суюкли, ажиб
Умрин умримизга чирмаб бутунлай, –
Жимгина, заифу инжа ва нажиб,
Бахш этган қувончни ўзи ҳис қилмай;
У нени олгани, нимани вожиб
Этгани бир сирки, ўтамиз билмай;
У – ётар, у – суюк, у – гуноҳ, савоб,
Энг бахтли ўлимдек туюлар бу хоб.

197

Маъшука кўриқлар ошиқ уйқусин
Муҳаббат, Уммонун Тун билан танҳо
Ҳис этиб қалбида бирлик туйғусин;
Беўхшов қоялар, совуқ қум аро
Туймишди ошиқлар бошпана ҳиссин,
Ҳалақит беролмас ҳеч кимса асло.
Юлдузлар лол боқар: кўрмамиш, зотан,
Бахтлироқ бир юзни Ҳайди юзидан.

198

Эвоҳ! Аёл ишқи! Йўқ аёл учун
Бу қадар лаззату бу қадар хатар;
Ўзларин бахш этар ул ишққа бутун,
Ҳаёти оғудир адашса агар,
Аламдан иборат бўлар-у ҳар кун,
Човуткор йўлбарсдек ўч истар улар,
Бу – даҳшат ва лекин, инонинг, рост гап,
Сўнг инграр ўзлари бизни яралаб.

199

Улар ҳақ кўпинча, аслин олганда,
Уларга нисбатан эркақлар ноҳақ;
Шўрликлар тутилгач ёшлиқдан бандда
Алдашдан ўзга йўл топмас муҳаққак:
Ҳаттоки кимнидир севиб қолганда
Пулдорга жим тегар, кейин-чи мутлак –
Номуносиб эр-у, алдамчи жазман,
Болалар, бутхона ва сўнгги маскан.

200

Ким – севги, ким – рўзгор, кимдир – ибодат,
Ким – айшга андармон бўлар хойна-хой,
Кимдир эр уйини ташлаб, оқибат
Никоҳнинг фойдасин осон берар бой;

Ундайлар аҳволи чатоқдир албат,
Барибир – ошени кулбами, сарой!
Ҳайратга солади баъзилар аммо:
Аламдан романлар ёзади ҳатто.

201

Буларни билмасди бу ерда Ҳайди,
Табиат қайлиғи, Эҳтирос кизи,
Бу ернинг куёши қиздирган пайти
Ловулар оҳу кўз қизларнинг юзи.
У фақат бир севги билан яшайди,
Ҳеч унга бировнинг фикру тамизи;
Умиди, ташвиши, ишқи, хатари, –
Ҳаммаси ёлғиз шу суюк сарвари.

202

Оҳ! Икки юракнинг зарби, жунбуши!
Қимматга тушса-да у бизга жуда,
Тотлидир меваси, инжа хуружи,
Лаззат алкимёсин илғаб, кўркувда
Идрокнинг оёғин тираб туриши,
Виждоннинг ўғити – бари беҳуда;
Ўгит-ку, гарчандким, қимматга эга,
Унга бож солмайди Кэслрей нега?

203

Рўй берди эзгу ҳол – икки қалб интик
Ёввойи кўрфазда никоҳланди, бас.
Никоҳ шами бўлиб юлдузлар тиник
Нур сочди уларнинг юзига сармаст;
Уммон – гувоҳ бўлди, гор-чи – чимилдик,
Танҳолик фотиҳа берди муқаддас:
Бахтиёр боқарди пок жуфти ҳалол
Бамисли жаннатий малақлар мисол.

204

Оҳ, Ишқ! Буюк Қайсар айлади эъзоз,
Антоний – сенга кул, Тит бўлди подшоҳ,
Ҳораций – талаба, Овидий – устоз,
Ким мовий пайпоқли Сапфога, эвоҳ,
Эргашса у – сувга ўзни отсин боз
(Левада чўққиси мавжларга гувоҳ).
Оҳ, Севги! Сен – ёвуз маъбудасан, бас!
Фақат шайтон дейиш сени мумкинмас!

205

Мустаҳкам никоҳни этиб омонат
Буюқлар манглайин сен қилдинг эрмак:
Қайсар, Белизарий, Помпей, Муҳаммад
Қисса ул-анбиё, тарихда ўрнак;
Уларнинг ҳаёти долғали беҳад,
Уларга тенг эр йўқ Вақт аро бешак;
Бирок тўрговида уч хислат бордир:
Ҳар бири – қаҳрамон, сардор, шохдордир.

206

Файласуф Аристипп ҳамда Эпикур
Сенинг моддийпараст бебошларинг-ку!
Улар назарияси ахлоқсиз эрур
Лекин тез бўй берар тажрибага у:
Шайтондан қутилган барчани бир кур
У йўлдан уролгай (янгиликмас бу).
“Егил, ичгил, севгил, нечун чекмак ғам?”
Деб айтмиш доно шоҳ Сарданапал ҳам.

207

Жуанга қайтайлик! Наҳот шунча тез
Шўрлик Жулияни унутса Жуан?
Кўп оғир савдо бу, мен бунақа кез
Доимо чалғийман, жавобга йўқман,
Барига айбдор тўлин ой хунрез!
Ҳар гал титроқ солар танга янгидан,
Йўқса биз, шўрликлар, қай жин уриб, хўш,
Янги ёр деб ҳар гал юрамиз беҳуш?

208

Мен ёмон кўраман беқарорликни,
Менда уйғотади нафрату ҳазар
Қалбу эҳтиросни, устуворликни
Билмовчи, симобдек ўйнамоқ каслар;
Ишқда тан оламан вафодорликни,
Мен ниқоб базмида, лекин, бу сафар
Миланлик гўзални кўрдим-у, куйдим,
Ўзимда хиёнат ҳиссини туйдим.

209

Фалсафа ёрдамга келди шу он боз –
Пичирлаб: “Унутма аҳдингни асло!”
“Унутмам!” – дедим мен, – фалсафа-устоз,
Лекин, боқ, не садаф тишлар, ё худо,
Не жоду кўзлар-у, не гўзал либос!
Қизми, билгим келар, жувонмикан ё?!
“Бас!” деди фалсафа қараб нақ юнон
(Венецияликдек кийинмиш жонон);

210

“Бас!” Дарҳол бас қилдим. Мавзуга қайтай:
Асли беқарорлик ўзи бир ҳайрат
Гўзаллик, ёшликка, бахтга тимсолдай
Яралган мавжудот қошида беҳад;
Биз гўзал ҳайкалга боққанда тўймай,
Буни айб санамас ҳеч кимса албат,
Жонлисин севмоқ, хўш, не учун ёмон?
“Юксак идеал”га интилар инсон!

211

Унда ҳис этамиз гўзалликни биз,
У билан боғлиқдир ҳислар парвози,
У ажиб, Афлотун таърифлаган ҳис,
Ундадир юлдузлар, фалак зиёси,
Ҳаёт – бир зерикниш, азобдир усиз;
Қисқаси, ўйнатиб кўзни сиймоси
Истак уйғотарки, англайсан шу дам
Оловдан иборат эканин тан ҳам.

212

Биз унга интирмай яшасак агар,
Гар суюк бўлсайди фақат бир барно,
Гар мафтун этсайди мудом жилвагар
Биргина қиёфа бамисли Ҳаво,
Ҳисни ҳам, пулни ҳам асрардик яксар
(Пулни-ку асрамоқ лозим доимо),
Ўтсайдик бир аёл билан умрбод,
Юрагу жигарни асрардик кушод!

213

Осмон парчасидек яшайди юрак,
Осмондек унинг ҳам куни, туни бор;
Гоҳ булут қийнайди, гоҳо гулдирак,
Гоҳ зулмат қоплайди уни баякбор:
Чақину сурондан сўнгра-ку фалак
Селу жала бўлиб ёғар беғубор,
Юрак-чи, қон бўлиб куйдирар юзни,
Англия ҳавоси тарк этмас бизни!

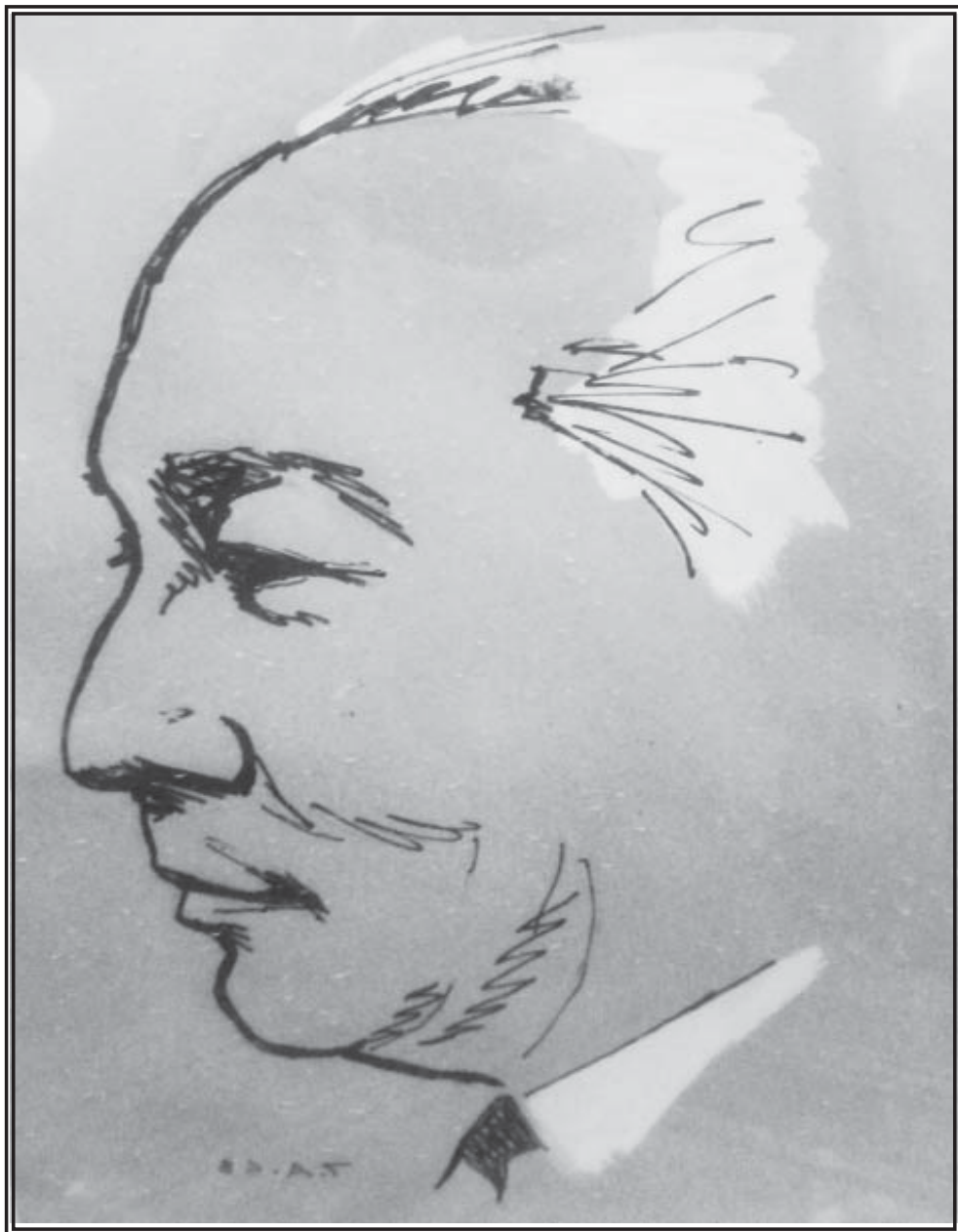
214

Ғазабга соқчилик қилса ҳам жигар
Хизматин кўп ёмон бажарар бироқ,
Биринчи ғазабқоқ чўнг томир отар,
Сўнг бир-бир илашиб атрофига, боқ,
Минг дард кулча бўлиб илондек ётар,
Рашк, ғазаб, интиқом, нафрат ва титроқ –
Ҳаммаси йиғилиб портлар ногаҳон
Бамисли оловли, марказий вулқон.

215

Анатомия ҳам етар энди, бас,
Ёзганим ошди-ку икки юз банддан!
Бўлгай ҳар қўшиқда шунча банд, хуллас,
Қўшиқлар ўн икки эмас, дафъатан
Йигирма тўрттага борса ажабмас;
Қаламни кўяркан мен таъзим билан,
Жуан ва Ҳайдига тилайман оқ йўл,
Ўқувчим, бор бўлсанг, айлагил қабул!

*Инглиз тилидан
Абдулла ШЕР таржимаси*

ШУҲРАТ

(1918 – 1993)

Ўзбекистон Халқ рассоми Чингиз АҲМАРОВ
чизган сурат. (1968 й.)

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

128

Шухрат: шоир – таржимон

Атоқли адиб ва шоир Шухрат (Ғулом Алимов) асосан наср ва назмда ижод этиб, элга танилган бўлса-да, бадиий таржима соҳасида ҳам ибрат бўларлик кўпгина ишлар қилди, замонлар оша эскирмайдиган гўзал таржималари билан китобхон қалбидан жой олди.

Шухрат долғали 1918 йилнинг 19 апрелида таваллуд топиб, фоний оламда 76 йил умр кечирди. Синовларга, ҳаёт машаққатларига тўла йилларни бошдан ўтказди. Балки ана шу ситамли кечмишлар сабабми, адиб тинимсиз ижод қилди, насрда, шеърятда, драматургияда, публицистика ва бадиий таржимада ўзига хос намуналар қолдирди. Албатта, савол туғилади – нега ситамли кечмишлар сабаб дея. Гап шундаки, бадиий ижод дард ҳосиласи, изтироб, руҳий қийноқлар натижаси. Ҳазрат Навоийдан шундай байт келади:

Эй Навоий, сену Хисраву Жомий таври
Санъату рангни қўй, керақдур дард ила сўз.

Ҳазрат Навоий ҳам шаклу шамойил, рангу жилваларни эмас, дарду армонларни шеърда – сўз айтишда энг асосий мақсад деб билади. Адабиётнинг тиргак – устун дард дейди. Улуғ бобомизгача бўлган адабиёт каби, у зот замонида ҳам ва албатта, ундан кейин ҳам дардли сўз, дарднинг микёслари бадиий ижоднинг таъсир қуввати ва аҳамиятини белгиловчи бош мезон бўлиб қолди. Бунга юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Худди шу фикрнинг исботини Шухрат домла шеърятда ҳам бот-бот учратамиз.

Шеър нима? Кўнгилда йиғилган армон,
Димоғни ачитиб келган кўз ёши.
Ё зулм тигида шаҳид кетган жон,
Умиднинг булутда қолган қуёши!

Шеър нима? Интизор кўзлар боқиши,
Ўртанган юракнинг ёниқ сўзидир.
Нур билан тўлғониб,
Дард билан ёниб,
Қалбингни ларзага солиб келади...

Шухратнинг ҳаётида ана шундай юрак ўртанишларига, дард билан ёниб куйлашига боис бўлган аламли кунлар кўп кечди. Иккинчи жаҳон уруши жангоҳларида қўлига қурол тутиб курашди, яраланиб, уруш асоратларини ҳам дилида, ҳам танасида туйди. Дахшатли мухорабанинг захми кетмай, отаси Аминжон акани тупрокка қўйди. Кейин... кейин сотқинлик, хиёнат ва турли фитналарнинг қурбонига айланиб, айбсиз айбдор бўлиб, совуқ ўлкаларда бир неча йилларни ўтказди. Шоир бу ҳодисалардан ўн беш саналар кейин ёзган “Сен куласан...” шеърига Озарбайжон халқ кўшиғидан бир иктибос-эпиграф олганди:

Бу қанақа замондир,
Йиғлаган кўп, қулган оз?

Дарҳақиқат, адиб йиғлаган кўпу қулганлар оз бўлган замонда яшади. Баҳоли қудрат ижод қилди. “Шинелли йиллар”, “Олтин зангламас”, “Жаннат қидирганлар” романларини яратди. “Оқибатли кишилар”, “Бир кеча фожиаси” номли қиссалар, “Беш кунлик қуёв”, “Қўша қаринлар”, “Она қизим” пьесаларини ёзди. Ижодий таржимаи ҳолни шеър билан бошлаб, шеър билан поёнига етказди. 1935 йилда илк шеърлари матбуотда эълон қилингандан

бошлаб ҳисоб қилинса, ҳаёт саналарининг бирор кун-ҳафтаси йўқки, шеърга сомелик бўлмаса. Шу тариқа шоирнинг “Ҳаёт нафаси”, “Қардошлар”, “Сенинг севгинг”, “Ишқингда ёниб”, “Кечки нурлар”, “Лирика”, “Ёшлигимнинг давоми”, “Қалбим жилоси”, “Шайдо кўнгил”, “Ҳали тун узоқ” каби ўнлаб лирик тўпламлари дунё юзини кўрди. Айтиш ўринлики, адиб ҳаётининг барча мураккаб, таҳликали йиллари юқорида зикр этилган қатор асарларнинг дунёга келишига доялик қилди. Шу алфозда дарду армонлар гоҳ-гоҳида юз кўрсатадиган қувонч-шодликлар билан кўшилиб, XX аср ўзбек адабиётининг яна бир атоқли намоюдасини намоён этди. Албатта, Шухрат домланинг баракали ижод хирмонидаги таржима асарлари ҳам у зотни устоз сифатида ўрганиш, бисотидан баҳраманд бўлишга арзигулик ҳодиса ўлароқ яшаб қолди.

Шухрат ака турли йилларда завқ билан ҳаётининг адабиётининг буюк ва таниқли вакиллари А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.А.Некрасов, А.Фет, Гейне, А.Мицкевич, Леся Украинка, Р.Тагор, Илья Чавчавадзе, В.Маяковский, Якуб Колас, Аветик Исаакян, Абдулла Тўқай, Хо Ши Мин, Г.Леонидзе, Иоганнес Барбарус, Степан Шчипачев, Шайхи Маннур, Маро Марқарян, Жумағали Саин, Абдулла Тожибоев, Платон Воронько, Пимен Панченко, Танзила Зумакулова, Ота Отажонов, Давид Куғултинов, Суан Зьеу, Муса Ғали, Вадим Сикорский, Ибройим Юсуповлар шеърларини она тилимизга ўгирган ва уларнинг аксариятини ўзбек ўқувчисига илк бор таништирган. Ўзбек тилида алоҳида тўплам ҳолида чоп этилган Николаз Бараташвили, Якуб Колас ҳамда япон шоирларининг “Хиросима фарёди” номли китобларининг тузувчиси ва таржимони бўлган. Таржимон Шухратнинг аксарият таржималари, баайни шеърӣ туркумларикаби, тасодифэмас, балки асосан муайян муносабат, айниқса, турли сафарлар таассуротида амалга оширилган. Европа бўйлаб денгизу дарёлар оша қилинган саёҳат “Дунай соҳиллари” туркуми ёки Кавказ республикаларига қилинган сафар “Кавказ дафтари” туркумига асос бўлганидек, мазкур ўлкалар шоирлари шеърӣяти билан танишиш, замонавий шоирлари билан дўстлашиш натижасида адабиётимиз хазинасини бойитган кўпгина таржима асарлари ҳам пайдо бўлдики, бу ўз навбатида адабий алоқаларнинг кучайишига, ижодий ҳамкорликларга кенг йўл очди. Худди шу фикрни Шухрат домланинг Японияга саёҳати туфайли дунёга келган “Хиросима фарёди” тўплами муносабати билан ҳам айтиш мумкин. Қирққа яқин замонавий япон шоирларининг шеърларидан тартибланган тўпламнинг босқинчилик урушига, офат ёғдирувчи атом бомбасининг даҳшатларига қарши эҳтирос билан яратилган ягона мавзудаги шеърлардан иборат китобнинг пайдо бўлиши ўша даврлар учун ҳам, бугунги кун учун ҳам бирдай аҳамияти бор, албатта. Бу, аввало, мавзунинг долзарблиги йўқолмагани билан изоҳланса, иккинчидан, шундай мақсадли йўналтирилган тўпламларга маънавий эҳтиёжнинг кучаяётгани билан ўз исботини топади. Айни чоғда шоир Шухратнинг таржимонлик маҳорати ҳақида сўз юритишга ҳам тўла асос беради. Масалан, Наоки Усамининг “Ғамгин кўзлар” шеърӣ илк сатрлари таржимада шундай янграйди:

Олча пушти гуллари
Нурга тўлганда,
Баҳор кўрки кундан-кун
Яшнаб кулганда,
Нега ғамгин боқасан
Нега бу туриш,
Эй, нотаниш гўзал қиз,
Эй тамакфуруш?

Ёки Кёсукэ Симадзунинг “Окинава” оролига бағишланган шеърӣ шундай бошланади:

Бу ороллар гўё денгиз
Чаманида гулдаста.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

130

Дала-қирга даста-даста
Сочилган минг ҳавасда.

Шеършуносликда аллитерация – товушлар уйғунлиги, риторик мурожаат, тўқ қофия каби атамалар билан юритиладиган ижодий ҳодисаларнинг ёрқин мисоли бўлган бу мисралар том маънодаги бадиий маҳорат белгиларидир. Атоқли таржимон ва олим Иброҳим Ғафуров ёзади: “Биз кўпинча таржимонга индивид деб қарашни унутиб қўямиз. Ҳолбуки, таржимон ҳам ижодкор индивид. Демак, унинг ҳам ўз тасвир манераси, жумла қуриш усуллари мавжуд. Айниқса, шоир таржимонда ва адиб таржимонларда бу ҳодиса жуда характерли ва ёрқин намоён бўлади”. (И.Ғафуров. Таржимонлик мутахассислигига кириш. Т., 2008й. 79-бет).

Озарбайжон тилидан ўгирилган мана бу мумтоз сатрлар таржимоннинг индивид, тенг-тўшли шоир-таржимон эканига яна бир мисолдир.

Ҳар етук гўзални гўзал демасман,
Гўзалда бир ғайри аломат бўлар.
Сочлари бир ёнда, бели бир ёнда,
Ўзи билмас, ўзида бир одат бўлар.

Мулла Паноҳ Вокифдан олинган бу сатрларни Шухрат домла алоҳида ихлос билан таржима қилганки, худди бошқа бир озарий улуғ шоир Фузулий ўзбек халқининг ўз шоирига айланиб кетганидек, мазкур сатрлар ҳам ўзбек халқининг суюмли қўшиқларига айланиб, аллақачонлар қалбидан жой олган. Умуман, Шухрат домланинг Озарбайжон шеърятига муҳаббати бўлакча эди. У Вокифдан ташқари Самад Вурғун, Микоил Мушфиқ, Сулаймон Рустам, Расул Ризо, Наби Хазрий каби қатор шоирларни алоҳида меҳр билан ўз она тилига ўгирган, айрим ўзига замондошлари билан қалин дўстона ришталар билан боғланган эди. У Озарбайжонга бир неча бор сафар қилган, унинг шеърлари озар тилида ҳам қайта-қайта чоп этилган эди. Бинобарин, домла таржимачиликни ҳақиқий ижоднинг тўлақонли бир ёналиши сифатида тушунар ва жуда жиддий муносабатда бўлар эдилар.

Камина ўтган асрнинг 70-йиллари Шухрат домла билан фарзандлари Бобур Алимов туфайли танишиб, бир неча бор суҳбатларида бўлганимда, таржимонлик амалиётларига доир баъзи фикрларини эшитган эдим. Қулларнинг бирида, ҳали Шухрат домла хасталикка йўликмаган паллалари, уйларига борсам, ишлаб ўтирганларини айтишди. Бирор соатлардан сўнг қўлларида кўзойнак, ишхоналаридан чиқиб келдилар. Саломлашгач, қандай иш билан банд эканликларини сўрадим. Грузинларнинг XIX асрдаги мумтоз шоири Николаз Бараташвили шеърларини таржима қилаётганларини айтдилар. “Бор-йўғи ўттиз еттита шеъри маълум, аммо ҳар бири бир дунё. Шу кичкинагина тўплам бўладиган шеърлари билан жаҳон адабиётига кирган шоир. Гуржилар ҳам шеърни, шоирнинг қадрини биладиган халқ. Умуман, ҳақиқий шоир бир сатриданок билинади. Фақат бир-икки мисраси билангина шухрат топган шоирлар ҳам бор...”.

Вақти-соати билан Шухрат домланинг таржимонлик фаолияти ва маҳорати борасида ҳам тадқиқотлар яратилар. Қўлланма-дарсликлардан жой олар. Бунда, албатта, қатор мисоллар келтирилиб, муқоясалар қилинар. Лекин устознинг ўзлари айтган ўша фикрни биров ўзгартириб ўзларига нисбат бериб айтсак, айни адолатдан бўлади: ҳақиқий таржимон биринчи сатриданок билинади...

Шухрат РИЗАЕВ

Воқиф

(Озарбайжон)

* * *

Ҳар етук гўзални гўзал демасман,
Гўзалда бир ғайри аломат бўлар.
Сочлари бир ёнда, бели бир ёнда,
Ўзи билмас, ўзида бир одат бўлар.

Рақсга тушса парвоз этар нимтана,
Сочи қалқиб, учи учар ҳар ёна,
Пешанабоғ манглай қисиб ҳайрона,
Серкиллаган тўши қиёмат бўлар.

Мужгон ўқин отар, лаби дур тўкар,
Юрагим чокини бирма-бир сўкар.
Сўзи тузли бўлар, дудоғи шакар,
Ҳар суҳбати ажиб ҳикоят бўлар.

Бўйни узра садаф маржон тизилар,
Қиё боқса жон танимдан узилар,
Сурма тортган қора кўзлар сузилар,
Ўтириб турмоғи қиёмат бўлар.

Асли гўзал шундай хиромон кезар,
Ниқоб тутиб, зулфи паришон кезар,
Саҳар сайрга чиқса, гулистон кезар,
Севгисида ўтли ҳарорат бўлар.

Воқиф қурбон бўлсин қўша тоғига,
Тақимга чирмашган соч сўроғига,
Қошлари ўхшайди ой ўроғига,
Томоша айлаган бетоқат бўлар.

* * *

У гўзал жононлар ҳайдар кокили
Яна менда дину имон қўймади.
Мастона кўзлари, хумор боқиши
Ақлимни олди-ю, омон қўймади.

Мубтало бўлмасам ёноқда холга,
Албатта етардим ақлу камолга,
Қаддимни букмасди ўхшатиб долга,
Найлайин, бир қоши камон қўймади.

Ўйлим тушди, эвоҳ, бир ағёр билан,
Кеча-кундуз ёндим оҳу зор билан,
Кунларим ўтарди севган ёр билан,
Тушди орамизга ёмон, қўймади.

Воқиф унга бошдан ёримсан, деди,
Ёримсан деди-ю, охир панд еди,
Бутун жонон бизга келмоқчи эди,
Уни яна рақиб, гумон қўймади.

* * *

Кўзларинг жаллоддир, боқишинг ханжар,
 Қонли ғамзанг каби бўлмас бало, қиз!
 Нозли-нозли сўзлар қотиб кулганда,
 Ўхшарсан шакарга, қандга, ҳалво қиз!

Лабларинг ғунчадан, гулдан аълодир,
 Сайр айла боғчада, гулдан аълодир.
 Оқ танинг кечада гулдан аълодир,
 Эй, қомати шамшод каби расо қиз!

Умрингга кўп дуо-сано деганман,
 Ғурбату дардимни сана деганман,
 Ширин жоним қурбон санга деганман
 Бошлаганда эл аро можаро, қиз!

Қоматинг, бўйиниңу бўйинг гўзалдир,
 Мушкину райҳонинг, бўйинг гўзалдир,
 Шайдойинг дейдики, куйинг гўзалдир,
 Бу дунёда бўлмас бундай шаҳло қиз!

Воқифман, яқин кел, айилма мендан,
 Ақлимни, ҳушимни айирма мендан,
 Ииғлаяпман, эмиз мени сийнангдан,
 Мени сийнанг бешигига бела, қиз!

Микоил МУШФИҚ

(Озарбайжон)

КИЙИК

Бехосдан сакрама қоя тошларда,
 Тошлар оёғингни эзар, кийигим!
 Кел, сени кўзларим устида тутай,
 Этма ошиғингдан ҳазар, кийигим!

Нозланиб-нозланиб қиё боққанда,
 Маъсума кўнглимни ўтга ёққанда,
 У кўз чашмасидан нурлар оққанда
 Қайнар булоқларга ўхшар кийигим!

Юлдузлар ҳуснингдан айлайди сўроқ,
 Бадназар кўзлардан бўл, эркама, огоҳ,
 Кўксимда сайр айла, кетма кўп йироқ,
 Ҳижрон тоғларини кезар кийигим!

Афанасий ФЕТ

(Россия)

* * *

Куз нақадар совуқ ва қурғоқ,
 Шол рўмолинг бошингга ўра.
 Олов ёнар уфқда, мудроқ –
 Қарағайлар оша бир қара!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

133

Шимол туни – кўзинг порлаши
 Хаёлимдан узилмас ҳеч чоқ,
 Ёнган билан кўзинг оташи
 Иситмайди қалбимни бироқ!

Абдулла ТЎҚАЙ

(Татаристон)

БЎРОН

Тинчгина турган ҳавони қоплади бирдан туман;
 Қор учиб, қор сепкилиб, қорга кўмилди ҳар томон.

Қор урар юзга раҳмсиз, кўз очиб бўлмас сира;
 Ҳар қаро нарса бўри ёки қароқчига ўхшар, қара!

Қорни енгандек тушар ерга тўлин ой ёғдуси;
 Гоҳ сариғ, гоҳо кумуш қўрққан каби ойнинг юзи.

Не бало! Қоф тоғидан жинлар тўзиб солган йиғи?
 Ё тешилганми худонинг тенги йўқ зўр ёстиғи?

Қор бўлиб ерда учарми ушбу ёстиқ парлари?
 Изгишиб парлар йиғарми ёки Қоф тоғ жинлари?

Не ажабким, қор орасидан термилиб ул ой кулар,
 Мен ғариб заҳматда гўё – чарбоғингдан бой кулар!

ХО ШИ МИН

(Вьетнам)

* * *

Эликка етмасдан баъзи бир одам
 Қарилик даъвосин қилади ҳар дам.
 Олтмишдан нарига ўтиб кетсам ҳам
 Ўзимни сезаман тетик ва бардам.
 Камтарин бир ҳаёт кечирмоқ керак,
 Камтарда ҳамиша ёш бўлур юрак.
 Меҳнатдир ҳаётнинг кўрки, негизи,
 Мунтазам меҳнатдир ёшликнинг ўзи!

* * *

Бу кеча тўлин ой нақадар кўрлам!
 Дарёнинг сувлари гўёки кўклам –
 Кўкига туташиб кетгандек улкан.
 Қирғоқда кўп ҳарбий режалар туздик.
 Тун оғач, қайиққа ўтириб суздик:
 Ой нури қайиқда лиммо-лим экан!

Хадзиме САТО

(Япония)

ҲАЁТ ЙЎЛИ

Тик кетган узун йўлак,
 Чироқлар бедор.
 Қўримсиз эшиклар тизилмиш қатор.
 Йигирма иккинчи камеради бу,
 Уғрининг кўнглидек эшиги қора.
 Мен бунга ташланган бир жинояткор.
 Бир сотқин судьянинг ҳатто ҳукми бор!
 Ажалим эшикда,
 Кутиб туради.
 Эрталаб жаллодим олиб киради.
 У мени дўстлардан жудо қилади.
 Баҳорим юлдузин кўқдан юлади.
 Алвидо, қоядан оққан ирмоқлар,
 Алвидо, соф ҳаво,
 Шифоли тоғлар!
 Оғирдир сизлардан мангу айрилмоқ!
 Қанчалик бу оғир бўлмасин, бироқ
 Мен таслим бўлмайман,
 Қутмайман шафқат.
 Ҳаётим йўлидир курашмоқ фақат.
 Тинчлик ва эрк учун бўлса гар керак,
 Ҳамиша фидодир
 Бу жон, бу юрак!

Масаки ИМАМУРА

(Япония)

САФНИ ТУТИНГ, КИШИЛАР!

Кураш чоғи келди бугун,
 Сафни тутинг, кишилар!
 Бу балодан халос этур –
 Юртни метин кишилар!

Битсин Киси¹ ҳукумати!
 Битсин барча сотқинлар!
 Кеча юртни қирғин этган,
 Бугун уни харид қилар!

Олға босинг, ёр-биродар,
 Олға юринг, ўртоқлар.
 Ватанини жондан севган
 Бугун уни ардоқлар!

Сафларингиз қаттиқ тутинг,
 Қўли қадоқ кишилар!
 Душманингиз тор-мор этинг,
 Сизни зафар олқишлар!

¹ Америка тарафдор бўлган япон ҳукумати бошлиғи.

Ватанини чин севганлар,
Бир саф бўлинг ушбу чоқ,
То покиза бўлгунича
Хоинлардан бу тупроқ!

Бирлашмоқнинг вақти етди,
Майдонга кир, ёвни ур!
Бизнинг қўлда барча қувват,
Қани, эй халқ, олға юр!

Сиродзи САТО

(Япония)

ИЖОД

Ижодда ҳуснихат
Кўп ҳам зарурмас...
Майли, у чаплашган,
Майли, жимжима,
Майли, у хунукдир,
Тик, адл турмас,
Ё ўнгга, ё чапга
Қийшайса нима!
Майли, у ўқишга
Қийин бўлса ҳам.
Мағзида ҳақиқат қони юрса, бас!
Номусу инсофдан нидо берса, бас!
Бундайин дастхатлар
Эҳ, қандай кўркам!
Шу учун ҳамиша
Икки сўз фақат,
Икки сўз ёзаман:
“Тинчлик! Хуррият!”

ШУҲРАТ таржималари

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

(1894-1938)

“ЎТКАН КУНЛАР”

Иштирок этувчилар

Отабек – “оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит” – романнинг бош қаҳрамони, савдогар, Юсуфбек ҳожининг ўғли, бир муддат Тошкентдаги Бекларбеги мадрасасида таҳсил олган, йигирма тўрт ёшда.

Кумуш – “куюқ жингила кипрак”лари остидан “тимқора кўзлари” боқиб тургувчи, “қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиқ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби” кўринувчи, “тўлган ойдек ғуборсиз оқ юз”лик ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги, марғилонлик Мирзакарим қутидор кизи, Отабекнинг маъшуқаси; роман охирида кундоши Зайнабнинг таомга кўшиб берган захаридан ўлади.

Зайнаб – тошкентлик Олим понсадбошининг кизи, “ўн етти ёшлар чамалиқ, кулчалик юзлик, оппоққина, ўртача хуснлик”, Ўзбек ойимнинг ўғли Отабек учун танлаган келини, Кумушнинг кундоши: роман охирида Отабек талок кўяди ва у жинни бўлиб қолади.

Юсуфбек ҳожси – Тошкент ҳокимининг мушовир-маслаҳатчиси, Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бири; Отабекнинг отаси, халқ, эл-юрт манфаатини ўйлайдиган фидойи шахс.

Ўзбек ойим – Юсуфбек ҳожининг хотини, эллик беш ёшларда; чаладумбул табиатлик, аммо эрига ўткирлиги билан машҳур хотин, унча-мунча тўй ва азаларга “кавшим кўчада қолган эмас” деб бормайди.

Ҳасанали – Отабекнинг “маънавий отаси”, ҳожи хонадонининг кули, олтмиш ёшлар чамасида; ўзига хос маънавий қиёфага эга қаҳрамонлардан бири.

Мирзакарим қутидор – Юсуфбек ҳожининг марғилонлик дўсти, савдогар, “қора қош, қора кўз, кўркам юз”лик, қирқ беш-эллик ёшлар чамалиқ киши, Кумушнинг отаси.

Офтоб ойим – “ўттуз беш ёшлар чамалиқ гўзал, хуш бичим бир хотин”, Мирзакарим қутидорнинг жуфти ҳалоли, яъни Кумушнинг онаси.

Ойша буви – Офтоб ойимнинг онаси, етмишлардан ошган кампир.

Ҳомид – Отабекнинг рақиби, Зиё шоҳичининг қайниси, чақимчилик, “қўланса гаплар учун яратилган одам”, романдаги шахслараро конфликтда асосий ўринда туради; ўттиз беш ёшларда, Отабек томонидан ўлдирилади.

Зиё шоҳичи – Марғилон бойларидан, Юсуфбек ҳожининг дўстларидан бири, Мирзакарим қутидорнинг уйига Ҳасанали билан Отабек томонидан Кумушни сўраб совчи бўлиб боради.

Роман сюжети

“1264-инчи ҳижрий, далв ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш ботқан, теваракдан шом азони эшитиладир...” жумласидан кейин Марғилондаги карвонсарой тасвирланади. У ерга қўноқ бўлган тошкентлик савдогар йигит Отабекни излаб, марғилонлик Раҳмат билан Ҳомид келади. Улар ҳол-аҳвол сўрашиб, танишганларидан кейин Отабекнинг Марғилонга сотиш учун нима нарсалар олиб келгани, уйланишдек бир мураккаб иш, ўзбекона урф-одатлар, келин қилишдаги ота-оналарнинг орзу-истаклари хусусида суҳбат бўлади. Отабекнинг “маънавий отаси”, улар хонадонининг кули Ҳасанали хизмат қилиб, чой ташиб юради. Марғилондаги ота кадрдонлари Отабекни меҳмонга айтишади. Бир суҳбат мажлиси Зиё шоҳичининг уйида, сўнгра Мирзакарим қутидор уйларида бўлиб ўтади. Суҳбат маҳали Отабек Шамай таассуротларини, ўрисларнинг идора тизимидаги афзалликлар, Туркистондаги аянчли ҳолатни тузатишга доир қарашларини гапирди. Отабекнинг кенг дунёқарашига, ижтимоий ҳаёт муаммоларини теран муҳокама қилишига ҳамма қойил қолади. Шу зайлда Отабек марғилонлик ота кадрдонлари билан яқиндан танишиб олади. Бироқ унинг табиатида ғалати бир тушуниб бўлмайдиган руҳий ўзгаришлар содир бўлади. Бу ҳолатларни зимдан кузатган Ҳасанали Отабекнинг Мирзакарим қутидор қизи Кумушни севиб қолганини аниқлаб, Зиё шоҳичи билан қутидорнинг уйига совчиликка боради. Мирзакарим қутидор билан Офтоб оғимнинг ўзаро музокара, муҳокамаларидан кейин Кумушнинг Марғилонда қолиши шарти билан совчиларга ризолик сўзи берилади.

Тўйга ҳозирлик бошланади; бир кечада ҳамманинг тушига тўй кириб чиқади. Кумуш ҳайратланади, ўзининг тўйи бўлаётганига ишонқирамайди. “Қизлар мажлиси – гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси!” Қизлар, гуллар мажлиси қуради. Аммо Кумушни маҳзунлик ҳолати, ички бир безовталиқ, изтироб, ғам-алам асло тарқ этмайди. Офтоб оғим ташвишга ҳам тушиб, эгачисига ёзғиради. Урфга биноан никоҳ ўқилиб, маҳр ҳам белгиланади. Кумуш турмушга узатилади. Тўй куни чимилдикда Отабекни кўриб, ҳайратдан донг қотади ва “Сиз ўшамми”, деб сўрайди; ўзи кутмаган бир бахтга эришади. Марғилонга келганининг иккинчи куни Мирзакарим қутидорнинг ташқи ҳовлисида оқиб ўтадиган ариқдан аср намозига таҳорат суви олиш учун кирган Отабекни “тақдир шамоли” Кумушга рўбарў қилади ва шу дақиқадан бошлаб унда “у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ”, муҳаббат мажороси туғилади. Уша биринчи нигоҳлар тўқнашувида Кумушда ҳам жуда кам кишиларга насиб бўладиган “бир дурри бебаҳо” туйғу пайдо бўлади. Юқоридаги гапни айтишига сабаб шу эди.

Бу даврда Тошкент осмонида қонли булутлар кезинади. Тошкент ҳокими Азизбек Қўқонга бўйсунмай исён қўтаради. Қора чопон ва қипчоқ низолари авжга чиқади. Отабекка отаси Юсуфбек ҳожи мактув битиб, унда ўша безовталиқ тафсилоти баён этилиб, эҳтиёт бўлиши, Фарғонада ўзини Азизбекнинг шериги деб нотўғри ўйлаб, ўғлига зарар етказишлари мумкинлиги ҳамда шаҳар тинчигунча Отабекнинг Марғилонда кутиб туриши таъкидланади.

Тўйдан етти кун ўтиб, Ҳомиднинг Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбегига бориб чақишлари натижасида Отабек билан Мирзакарим қутидор хиёнаткорликда айбланади ва ҳибсга олинади. Тошкент Қўқон сипоҳлари томонидан қамал қилинган қалтис бир вазиятда Ҳасанали нажот истаб Юсуфбек ҳожи олдида келади.

Гуноҳкор сифатида қўлга олинган Зиё шоҳичи билан Раҳматга зиндон жазоси берилади. Отабек билан Мирзакарим қутидор қатл этилиши арафасида нажот фариштаси ўларок Юсуфбек хожи ёзган мактубни кўтариб, Утаббой кушбеги хузурида Кумуш пайдо бўлади. Вазият муҳокамасидан кейин Отабек билан Қутидорнинг айбсиз экани маълум бўлади ва ҳибсдан озод этилади.

Гарчанд Юсуфбек хожи бир оз эътироз билдирса ҳам, етмиш кунлик қамалдан силласи қуриган Тошкент аҳлига Азизбек ўттиз икки тангадан солиқ солади. Халқнинг ғзаби аланга олади. Юсуфбек хожи бошчилигида Азизбекка қарши исён кўтаради. Умидсиз Қўқонга қайтаётган Нормухаммад кушбегига Юсуфбек хожи чопар юборади. Қўқонлик сипоҳлар Тошкентни эгаллайди ва Азизбек икки оёғидан отга судратма килиб ўлдирилади.

Ўтаббой кушбеги Отабек билан Мирзакарим қутидорни озод қилганидан кейин чақимчи – “бир ғариб бечора”нинг арзи Қўқонга – ёшгина Худоёрхон номидан ҳукуматни бошқараётган Мусулмонқул қўлига етиб боради. Мусулмонқул Ўтаббой кушбеги ва Отабекни ўрдага чорлайди. Савол-жавоблардан кейин Отабекни жаллодга топшириш арафасида Тошкентдан чопар келади. Ҳасанали Юсуфбек ҳожининг илтимосига кўра, Нормухаммад кушбегининг Мусулмонқулга ёзган мактубини олиб келади. Отабек мўъжиза туфайли иккинчи марта ўлимдан қутулиб қолади. Юсуфбек ҳожининг хизматлари эвазига ўлимдан қутилган Отабекка Мусулмонқул ҳеч уялмай-нетмай илжайганча заррин тўн кийдиради.

* * *

Гарчанд Отабекнинг Марғилондан уйланганидан Юсуфбек хожи унча норизо бўлмаган эса-да, Ўзбек ойим ўғлининг бу ишига, Марғилонга қатнаб юришиларига чидаб тура олмайди. Орадан бир йиллар ўтиб, Ўзбек ойим Отабекни Тошкентдан уйлантириш пайига тушади. Ўз мартабаларига мос келин излайди. Ҳасаналига аравани ҳозирлатиб, еттинчи марта кўчага чиққанида Олим понсадникига боради; қудаларга хос суҳбат бўлади. Гапни бир жой қўйиб, уйига келиб ўша фикрини Юсуфбек ҳожига етказди. Сўз ўнқови келганидан Юсуфбек хожи ўз ўғлига “устидан бир иш килиб” қўйганини, Ўзбек ойим шу ишни, яна ҳам аниқлаштириб, уни Олим понсадбошининг қизига унаштириб келганини айтишади. Иккинчи уйланиш юзасидан олиб борилган оилавий музокаралар, ота-она орзусининг ғолибияти, Отабекнинг таслимияти билан якун топади. Юсуфбек хожи Мирзакарим қутидорга Отабекни Тошкентдан ҳам уйлантириш ниятлари борлиги юзасидан мактуб ёзади. Қутидор вазиятни – Отабекнинг ота-оналари орзусини тушунади, Офтоб ойим эса боши янчилган илондек тўлғанади. Охир-оқибат қайин ота, қайин она ва ҳатто Кумуш ҳам Отабекнинг Тошкентдан уйланишига кўнишади. Отабек Зайнабга уйлантирилади.

Ҳиёнатлик мактублари билан Жаннат опа воситачилигида Ҳомид Отабек ва Кумуш орасига тушиб, қутидор хонадонига сохта талоқ хатларини киритади. Отабек Қутидорнинг эшигидан “...борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!” деган сўзлар билан ҳақоратланиб қувланади. Энди Отабекнинг Тошкентдан Марғилонга бесамар келиш ва кетиш даври бошланади. Шу орада у ўзини Шоқирбек деб танитиб, ҳар Марғилон борганида уста Алим уйига қўнади. Уста Алим билан Саодат бошидан кечган фожеавий бир қисмат эгаларининг тарихидан бохабар бўлади.

Кумуш шариятга зид талоқ хати олганидан олти ойлар ўтиб, Ҳомиддан

унга совчилар келади. Аммо Кумушнинг ота-онаси бундан кейин қизлари эр қилмасликка қаттиқ аҳд этгани жавобини беради. Совчилар келаверади, рад жавобини олиб кетаверади. Барчасига бир хилда Кумушнинг юқоридаги жавоби айтилади. Бир куни Мирзакарим қутидор аччиқланиб, қизи туфайли шаҳарда бош кўтариб юра олмай қолаётганини, Кумушни узатишга кўндиришни хотини Офтоб оймга қаттиқ тайинлайди. Навбатдаги совчилардан бирига, яъни Марғилоннинг бойларидан Салим шарбатдорнинг ўғли Комилбекка Кумушни узатиш режалари тузилади.

Қутидор эшигидан қувилган Отабек изтироблар ичида қовурилади, ўзига қайин ота томонидан қилинган ўша ҳақсиз муносабат сабабини сира тушунмайди; ўйлайвериб, ўйининг тагига ета олмайди. Ўзини савдо ишлари билан чалғитмоқчи бўлади, бўзахўрликка берилади. Унинг ой-кунлари беором ва бесаранжом равишда ўтиб туради. Отабекнинг Марғилонга қуруқ қатнаб юришининг еттинчи мартасида, яъни орага совуқлик тушиб, қувланганига ўн саккиз-ўн тўққиз ойлар ўтганидан кейин кўчада икки кишининг суҳбатидан Кумушни эрга берилаётгани хусусида жонсўз бир хабарни эшитиб йўл ўртасида михланиб қотиб қолади. “Кишининг хотинини талоқсиз чиқариб ол-да, бу кун эрга бер”, деб ўзича гапирди, телбаланиб Марғилон кўчаларида кезинади. Шу кечаси “Хўжа Маъоз” мозори зиёратхонасида тунни бедор ўтказди. Тонг маҳали уста Алимнинг уйига кириб келади ва у ердаги суҳбат жараёнидан уста Фарфи тилидан ўз тақдирга тегишли гаплардан – Ҳомиднинг Кумушга уйланиш нияти борлигидан, чақимчилик билан қутидор ва уни дор остига олиб борилишига ҳам ўша сабабчи бўлганидан, ўз тилидан сохта талоқ хати ёзиб, қайин отасига киритгани ва, ниҳоят, Кумушга бўлажак куёв – Комилбекнинг қотили ҳам тахминларга кўра, Ҳомид эканидан хабар топади. Отабек тадбир қўллаб, уста Алим қўшниси уйдаги машварат – маслаҳатда Содик, Мутал, Жаннат опа ва Ҳомидларнинг режаларини – душанба куни кечаси Маликбой майдони орқали қутидор ҳовлисининг орқа томонини қовлаб, Кумушни олиб қочмоқчи бўлганларини билиб олади. Душанба куни кечаси уч душманга қарши дилдорининг уйи ортида яқка ўзининг олишиши, ёр оёқлари остида қонли тупрокқа қоришиши Отабекка шоирона бир туйғулар инъом этади. Уч барзанги душманга қарши олишувда кичкина бир жароҳат олган Отабек ғолиб келади; учала душмани ҳам ўлади. Маликбойнинг майдонидаги бу воқеани эшитган аҳли Марғилон ҳайратдан ёқа ушлайди. Уларни ўлдирган одам сирлигича қолади. Ўзининг аслида ким эканини таниган Отабек ҳолатидан уста Алим сирни – қотилни билиб олади ва “Зап қилгансиз, Отабек”, дейди. Отабек унга ўзини Шокирбек деб атаб юргани учун узр сўрайди ва ўша биринчи учрашувлардан тортиб, то охирги воқеаларгача батафсил сўзлаб беради; сўнгра Қутидорга тегишли бир хат ёзиб, етказишни уста Алимдан илтимос қилади ва ўзи Тошкентга жўнаб кетади.

Ҳовлиси ортидаги воқеалар юзасидан миршаблар Қутидорни сўроқ қилади. Аммо натижа чиқмайди; қотил топилмайди, сир очилмайди. Уста Алим келтирган Отабекни мактубидан кейин Қутидорнинг аҳли-оиласи барча сирдан – “тақдир иши”дан воқиф бўлади, “хайрихоҳ қотил”ни таниб мамнун бўлишади. Қутидорлар уйда Отабекнинг Тошкентдан Марғилонга қайтиб келиш-келмаслик масаласи муҳокама этилади. Кумушга битилган махсус хатда ҳам бу гап очиқ айтилмаган бўлади. Ниҳоят “Келиб қолса яхши, келмаса, Тошкентга ўзимиз тушамиз-да”, дейди Қутидор. Улар олдиндаги уч ой қишни ўтказиб, ўзлари Тошкентга боришни ният қилишади.

* * *

Тошкент ва Қўқон аъёнларининг ўзаро келишув-тадбирлари натижасида Худоёрхон номидан ҳукуматни бошқараётган, халққа кўп жабр-зулмлар қилган Мусулмонкул орадан кўтарилади. Юсуфбек хожи каби ақли тиниқ шахслар элни бирлаштириш, ўзаро низоларга барҳам бериш тарафдори бўлади. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Ражаббек қўрбошининг уйида “сахройи кипчоқ” элидан, “сахройи итлар”га итоат этишдан қутулиш учун, уларни қириб, йўқ қилиш ниятида тузилаётган режаларига Юсуфбек хожи кўшилмайди; мажлис аҳлини ақл ва инсоф доирасида иш юритишга даъват қилади. Қипчоққа қарши бу адоват ортида мансабга эришиш нияти борлигини англаб қолади. Ичкаридан чиқадиган фитна-фасодни кутиб, шаҳар дарвозаси тагида босқинчи ўрис қўшини “қўр тўкиб” ётганидан огоҳлантиради; мажлис аҳлига қипчоқдан кўра каттароқ ёвнинг борлигини, кунлари “кофир қўлига қолиши тўғрисида” ўйлашлари, элни парчаламасдан бирлаштириш лозимлигини таъкидлайди ва норизо бўлиб мажлисни тарк этади. Хожи кетгач, Ниёз қушбеги унинг устидан қулиб, кўкнори ичганга чиқаради; Қамбар шарбатдор ҳожининг ёши қайтиб, кўнгли жуда ҳам бўшашиб кетганини сўзлайди. Мажлисдаги Каримкул понсад ҳам, Муҳаммад Ражаб ҳам Юсуфбек ҳожининг узокни кўзлаб айтгани оқилона маслаҳатига қулоқ тутмайди.

Баҳорнинг сеҳрли кунларининг бирида Отабек гузардаги Ҳасаналига дўкон қўшни бўлган кўнгли тоза, очиққина йигит – Али билан Мингўриққа қимизхўрликка чиқади. Баҳор ҳавосидан диллари яйраб дам олишади. Кечга яқин Қоймос дарбозаси орқали шаҳарга кирганларида боши танасидан жудо қилинган одамларга дуч келади. Уларнинг ўлдирилишига сабаби – кипчоқ бўлгани. Ҳасанали қирғин жараёнини, иш устидан – хум ёнидан тутиб келинган бир бўёқчининг қўллари бўёқ ҳолида қатл этилганини сўзлаб беради. Отабекнинг юраги эзилади ва бу ишда отасининг ҳам айби бор, деб ҳисоблайди. Хожи Отабекка ўзида айб йўқлигини, у мажлисни тарк этгач, изидан Ниёз қушбеги келиб, “мажлис аҳли ўз фикридан қайтди”, деб сўзлаганини, бу иблисона алдовларга учиб, ўша муттаҳамларнинг режаларидан бировга оғиз очмаганини, оқибат ғафлатда қолганини тушунтириб, Мусулмонкулга адовати бўлган хон кипчоқни қириб алаmidан чикмоқчи бўлганини айтади. “Иттифоқнинг не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар”дан зорланади... Отабек отасининг бу қирғинга мутлақо алоқасиз эканини англаб, ўзининг ўринсиз шубҳаси ва ўйидан уялади.

Мирзакарим кутидордан бир мактуб олиб, у ерда бўлиб ўтган барча ҳодисалардан бохабар бўлган Юсуфбек хожи Отабекни Марғилонда қилган ишлари юзасидан саволга тутди. Энди Марғилонга қачон боришини суриштиради, “маълум эмас” жавобини олгач, уларнинг ўзлари қизларини олиб, Тошкентга келишлари хабарини беради.

Юсуфбек хожи оғзидан Марғилондан келини билан қудалар келишини эшитган Ўзбек ойим меҳмонларни кутиш тараддудига тушади. “Икки келинлик бўлиш” орзусида уч йиллик гина-адovatларни унутиб юборади. Хожи Зайнабни ҳузурига чорлаб, Марғилонда келаётган “опа”си, яъни кундоши билан эгачи-сингилдек бўлиб кетишлари юзасидан ваъдалар олади.

Марғилонлик келин ва қудаларни йўлдан кутиб олиш ҳамда қузатиб келиш учун Ҳасанали меҳмонлар йўлига чиқарилади. Зайнаб ва Ўзбек ойим бошлиқ қўшни хотинлар Офтоб ойим билан Қумушни қарши олишади. Барча йиғилганлар Қумуш билан Зайнабни қиёслашади; айни дамда, кундошлар ўртасида зимдан адоват бошланади. Кутидор шарафига ёзилган

дастурхонга Юсуфбек ҳожининг яқин биродарлари таклиф этилиб, улар яқиндагина бўлиб ўтган қипчоқ қирғинини муҳокама қиладилар. Сухбат орасида Юнус Муҳаммад охунд “Агар бирор қавмнинг иши ноаҳил одамга топширилган бўлса, бас, ўша қавмнинг қиёматини яқин бил”, мазмунидаги Пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини айтади, Юсуфбек хожи унинг гапларини тасдиқлайди ва ҳадисни такрорлайди. Жамоа масжидга пешин ўқиш учун қўзғалганда Ҳасанали Отабекни тўхтатиб қолади ва ўзига хос бир ҳийла ишлатиб Кумуш билан кўриштиради. Хуфтонга яқин Отабек, Кумуш ва Зайнаб – уювлари дастурхон бошида суҳбатлашиб ўтирар экан, Кумуш бошларидан яқинда ўтган тарихни сўз ўйини тарзида ҳикоя қилиб беради.

Ўзбек ойим меҳмонга кетган бир кунда кундошлар уйда ёлғиз қолишади; ўзаро адоватлари, душманликлари юзага чиқа боради. Орадан йигирма кунлар ўтиб, марғилонлик меҳмонлар уйларига қайтиш тараддудига тушадилар. Кутидор қизининг Тошкентда қолишига рози, Офтоб ойим эса Кумушни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлади. Ўзбек ойим олиб қолиш тарафига; Кумуш ҳам қолишни ихтиёр этади. Кумушни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлган Офтоб ойим барча умид кўчаларига бир-бир кириб чиқади; фойда бермайди. Охири кўпчилик фикрига ноилоҳ рози бўлган она кетар маҳали Кумушга қайин ота ва қайин она хизматлари ҳамда кундоши билан муомала масаласида жуда ўринли насихатлар қилади. Эртаси куни эрталаб меҳмонлар Марғилонга қайтишади.

Энди воқеалар сахнига Зайнабнинг эгачиси, табиатига кўра мутлақо унинг тескариси бўлган Хушрўй кириб, унинг қисқача тарихи, оилавий ҳаёти тасвирланади. Хушрўй ўзи хоҳлаб, бўлажак эри оилали Нусратбек билан тил бириктириб эрга тегиб олади; ўз кундошларига кун бермайди. Уч ой ичида илдиз отган бир оилани барбод қилади. Ўз кайфича кун кечиради, аммо орада фарзанди бўлмайди... Хушрўй келиб, Зайнабнинг оилавий ҳаётини таҳлил этади; синглисига ваҳший кўзлари билан тикилиб йўл-йўриқлар кўрсатади.

Юкли Кумушнинг ой-куни яқинлашиб, Ўзбек ойимнинг набира кўриш орзуси ушалаётган, ақиқа тўйини ўтказиш режалари тузилаётган бир паллада Отабек негадир хафа, ора-орада уста Алим жожеасини хотирлайди. Юсуфбек хожи юрт ишидан қўл ювиб, кунини “Қуръон” ҳамда “Далойил” ўқиш билан ўтказади. Кумуш шу арафада онасига мактуб битиб, бутун руҳий ҳолатини, кундоши билан бўлиб ўтаётган можароларни, Юсуфбек ҳожининг уларни “ойим-ойим”лаб тинчителишларини – барча-барчасини батафсил ёзади. Ниҳоят ой-куни етиб, кутилган меҳмон – ўғил фарзанд дунёга келади. Оила аъзолари бир-бирларини муборакбод этади. Суюнчилар улашилади. Отабек нохуш бир туш кўради. Эрта сахарлаб ичкари кириб, кўзи ёриган Кумуш ҳолидан хабар олади. Тушлик пайти китоб мутолаа қилиб ўтирганида, ичкаридан Ойбодок чиқиб, Отабекни ичкарига чакиради. Кумуш ўқчийди, қайд қилади; табиб келиб беморнинг томир уришини кўриб, лабини тишлаб қолади; косодаги қолган таомдан татиб кўриб, захар ичганини айтади. Жожеа сабабчиси – овқатга захар қўшган Зайнабни Отабек талоқ қўяди. Шу сахна устига келиб қолган Юсуфбек хожи “Чик, Зайнаб, чик! Лаънат сендек хотинга!” дейди. Ҳожини таниб бексаранжомланган Кумуш қўзғалмоқчи бўлади. Юсуфбек хожи “Қўзғалманг, ойим... қўзғалманг!” дейди. Кумушнинг навбатдаги жомга қўзғалишида қусуқ қонга айланади, бурнидан ҳам бир нечта томчи қон оқади. “Ойи... дада... , – сўнгра, – бегим”, деб ингранади ва эрининг юзини юзига қўйиб, уялгансимон кўзини юмади.

Эртаси куни жаноза маросими бўлади. Марғилондан йўлга чиққан ота-она бу маросимда қатнаша олмайди. Улар учинчи куни етиб келишади.

Етти кун хатми куръон қилиниб, элга ош берилади. Чакалокқа Ёдгорбек деб исм қўйишади. Зайнабнинг жинни бўлиб қолгани қозилар томонидан тасдиқлангандан кейин, унга жазо бериш ҳукми бекор қилинади.

Бу воқеалардан кейин Отабек Марғилонга кетади ва у кейинчалик бир неча марта Тошкентга келади. Ҳижрий 1277 йили Авлиёотадан Қоноатшо Юсуфбек ҳожига ёзган мактубида ўғли босқинчи ўрис қўшини билан тўқнашувда қаҳрамонона курашиб шаҳид бўлганини билдиради.

Шундан кейин Юсуфбек ҳожи хатми Куръон қилиб, юртга ош беради, Ўзбек ойим эса қора кийиб таъзия очади.

Шарҳ

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романини ёзиш билан ўзбек романчилик мактабига асос солди. Юксак талант эгаси – ёш адиб қалами остидан чиққан биринчи ўзбек романи фавкулудда бир муваффақият ва шухрат қозонди. Романнинг бошидаги бир қанча фасл дастлаб “Инкилоб” журналининг 1923 йилги феврал-март қўшма сониде босилади. Кейин китоб ҳолида нашр этилиб, қўлма-қўл ўқилади. “Ўткан кунлар” яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, жаҳондаги ўрни масаласи ҳаёт-мамонт аҳамиятига молик эди. Абдулла Қодирий ўз даврининг илғор бир зиёлиси сифатида Ватан ва миллат тақдири устида астойдил қайғурди, ўзича нажот йўлини излади. Замон талотўплари адиб қалбини изтиробга солди. “Ўткан кунлар” романи орқали халқнинг миллий онгини уйғотмоқчи бўлди, “тарихимизнинг энг кир, қора кунлари” – юртни мустамлака балосига гирифтор этган кейинги ноаҳил “хон замонлари” тўғрисида сўз очиб, бу аянчли ҳақиқатдан халққа сабоқ бермоқчи бўлди.

“Ўткан кунлар” романининг маъно-мундарижа доираси ниҳоятда кенг. Унда хилма-хил тақдирлар, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, оилавий-ишқий муаммолар қаламга олинган. Бироқ улар орасида юртнинг тақдири, мустақиллиги масаласи алоҳида ажралиб туради. Бинобарин, эл-юртнинг мустақиллиги, бирлиги масаласи романнинг асосий пафосини ташкил этади. Асарнинг бош қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек ҳожилар шу юрт истиқлоли, фаровонлиги, осойишталиги йўлида ҳаётини, жонини тиккан фидойи кишилар қиёфасида тасвирланади. “Ўткан кунлар” бамисоли улкан ва тиниқ кўзгу, унда ўзбек миллатининг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, урф-одатлари, рухий-маънавий дунёси, бўй-басти, қиёфаси кенг кўламда аниқ-равшан гавдалантирилади. Романдаги учлик – ошиқ, маъшуқа ва ағёр, бир қарашда, анъанавий ишқ дostonларини ҳам эслатади. Унда Отабек билан Кумушнинг тоза муҳаббати, ишқий кечинмалари, бахти ва бахтсизлиги жуда зўр маҳорат билан тасвир этилади. Асардаги жуда кам инсонлар қалбидан чуқур жой оладиган бир “дурри бебаҳо” – ишқ-муҳаббат туйғусига доир инжа тафсилотлар китобхонга ҳаяжонга солади; Отабек билан Кумушнинг саодатли онларидан маҳрум этган фожеавий сахналар кишини чуқур ўйга толдиради. Муаллиф ошиқларнинг ишқий саргузаштлари баҳонасида муайян тарихий даврни – Туркистоннинг рус босқини арафасидаги аҳволи, қора кунларини кўз олдимизда гавдалантиради. Абдулла Қодирий Отабек билан Кумушнинг ишқ тарихини ёзар экан, айна дамда ўлканинг тутқунликка тушишининг бош сабаби жаҳолат, қоқоқлик ва ўзаро ички низолардир, деган фикрни ғоят усталик билан асарнинг мазмун-моҳиятига сингдиради.

Адиб Юсуфбек ҳожи зиммасига катта юк юклайди. У ўзаро маҳаллий зиддиятларнинг зарарини яхши билади, қипчоқни қириш ишини қоралайди, аксинча, бир миллатнинг икки қавмини уларни “чин ёвға бериладиган куч” учун иттифоқчи санайди.

Абдулла Қодирий романида ўзбекнинг сокин оилавий ҳаёт тарзини ҳам, кундош келинлар орасидаги ўзаро низолар ва уларнинг ечимини ҳам жуда ишонарли, бағоят маҳорат билан тасвирлайди. Романдаги тасвирларга кўра, Юсуфбек хожи агар икки келин ўртасида “сўз чиққанини гоҳо эшитса, иккала келинни ўз олдига чақириб” насиҳат қилади. “Авалло Кумушдан ўпка қилиб: “Ойим, ҳар нима сиз каттасиз, Зайнаб ёш, каттадан кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!” деган гапларни айтади. Сўнгра Зайнабга насиҳатлар бериб, “кейин иккисини дуо қилиб, бир-бирига салом” бердиради. Қайнона-келин муносабатлари ҳам Юсуфбек ҳожидек доно-донишманд оила раҳбари назаридан четда қолмайди. Романдаги жуда табиий образлардан бири бўлган Ўзбек ойим билан Юсуфбек хожи, Мирзакарим кутидор билан Офтоб ойим муносабатлари ҳам бутун салобати билан ўқувчи тасаввурига муҳрланади.

Романдаги ҳар бир қаҳрамонда жозоба бор; уларнинг кўнгли, кўзи, маънавий қиёфаси кўзга кўриниб туради; юрак уришлари эшитилади. Асосий, иккинчи даражали ва ҳатто эпизодик қаҳрамонларнинг фикрлари теран, мулоҳазалари ҳикматлар билан тўйингандир. Раҳмат, Акрам хожи, Ойша буви, Ойбодоқ, Али ва бошқа қатор эпизодик образлар ўзининг ёрқин қиёфаси ҳамда латиф сўзлари билан эсда қолади.

Асар аввалидаги бир йиғинда мажлис аҳли Туркистоннинг ўша пайтдаги ҳолатини таҳлил қилади. Зиё шоҳичи: “Бизнинг шу ҳолга тушишимиз ўз феъли-хуйимиздан”, дейди. Отабек эса ижтимоий тубанликнинг сабабини иттифоқсизликда, ўзаро низоларнинг авж олганида, “бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортишидан”, деб билади. Абдулла Қодирий XIX аср охиридаги Туркистонда кечаётган аҳволдаги “чувалган ипнинг учини топиб бергандек” бўлади. Дарҳақиқат, халқнинг обод ва озод турмушини дил-дилдан истаган Абдулла Қодирийдек бир инсоннинг маънавий-эстетик дунёсига ҳам бундай фикр-мулоҳазалар бегона эмас, албатта.

Тарихий-биографик романларда замон ва макон чегаралари танланган тарихий шахс-қаҳрамон ҳаёти солномасига кўп жиҳатдан мувофиқ келади. Бу табиий ҳол. Аммо адабиёт оламидаги тарихий асарлар турли асослар устига қурилади. Абдулла Қодирий ўзининг камтарона таъбири билан айтганда, “ҳавас” ланиб роман ёзишга киришар экан, мозийга назар ташлайди. Мозий эса замон ва макон жиҳатдан чексиз ҳамда мавҳумдир. Адиб “мозий”га аниқлик киритароқ “яқин ўтган кунлар”, “хон замонлари” бирикмаларини илова қилади. Зеро, биринчи ўзбек романи “Ўткан кунлар”нинг номланишида замон-вақт ифодаси мавжуд.

Аслида инсон ақли билан чегараланган замон-вақт эралар, асрлар, йиллар, фасллар, ойлар, ҳафталар, кунлар, соатлар... каби бутунликни, астрономик қаторни ташкил этади. Ижод аҳли тасвирлаётган воқеа-ҳодисаларининг ишончлилик қувватини ошириш учун шу астрономик вақтдан турли йўсинда ўз дунёқараши, маҳорати, ақл-идрокига қараб фойдаланади. Бошқачароқ айтганда, бадий асарда замон-вақт физикавий мазмундан адабий-фалсафий моҳиятига кўчади.

Абдулла Қодирий вақтдаги “Ўткан кунлар” мавҳумотини ромanning биринчи сатрларидаёқ парчалайди. Воқеалар сахнага чиқаётган замон аломатини аниқ битиб кўяди: “1264-нчи ҳижрия, давл ойининг ўн еттинчи, қишки кунларнинг бири, қуёш ботқан, теваракдан шом азони эшитиладир...”. Ромanning бошланиши шундай, айтиб чоғда, адибнинг асар ичидаги вақтни ифодалаш тамойиллари ҳам ушбу жумлада мужассам топган.

“Ўткан кунлар”даги давр қамровини белгилаш учун роман охирига назар ташлаймиз. Кумуш ўлган, унинг мозорига “тошдан ўйиб ясалган лавҳа”

қўйилган. Ўқиймиз: “... Кумушбиби бинти Мирзакарим Марғилоний тарихи таваллуди 1248, вафоти 1269 ҳижрий, жумад-ул аввал...”. Гарчанд Қаноатшо Авлиё отадан Юсуфбек ҳожига мактуб йўллаб, Отабекнинг шаҳидлиги хусусида (роман “Хотима”сида берилишича) ҳижрий 1277 йил кузида хабар берган бўлса-да, “Ўткан кунлар”даги воқеалар ҳижрий 1269 йили якун топади. Демак, роман ичкарасида тахминан беш-олти йиллик замон бор.

Адибнинг бадиий сўзида бетакрор жозиба мужассам бўлгани боис “Ўткан кунлар” неча марта ўқилса ҳам, қайта мутолаага эҳтиёж сеза-веради. Роман ўқувчини зериктирмайди. Қайта ўқиш жараёнида асарнинг янгидан-янги қирралари кашф этилади. Бир ўқилганда эътиборсиз ўтилган эпизодларга бошқа сафар диққат қаратилади. Бу ҳол, табиийки, адибнинг образ яратиш маҳоратига, инсон қалбини чуқур англашига дахлдор ҳодисадир. Зеро, кўркем адабиётдек санъат дунёсида бадиий тил муҳим саналади; сўз воситасида манзара, руҳият ва образ чизилади; “умр – отилган ўк эрмиш”, “ўринсиз чирансанг, белинг синади” сингари ҳикматлар баён этилади. Барчага аён бу ҳақиқат бадиий адабиётнинг энг мураккаб алифбосидир. Абдулла Қодирий сўзида инсонни ўзига боғлаб турадиган, инсонни ўзига оҳанрабодек тортиб турган қувват бор. Буни ўқувчи сезмаслиги мумкин эмас. Айнан сўзнинг таъсири боис Кумуш ўлган сахнада китобхон чиқолмай, йиғлай бошлайди. Айтмоқчи, бу эпизоднинг ўзи йиғлаб ёзилган. Демак, адибнинг титраган, ичккан, ўксиган юраги шу саҳифаларга кўчган. Бадиий ижоддаги бир қонуният шуки, мужмал тасаввурлар мужмал ифодаланади; йиғлаб ёзилган саҳифалар йиғлаб ўқилади. Чинакам адибнинг эстетик дунёси, бетакрор қалби ана шундай саҳифаларга муҳрланади. Хўш, хотирлайлик-чи, Абдулла Қодирий Кумушни қандай сўзлар билан тасвирлаган эди? Мажзуб! Жуда беғубор ва беғидир! Агар эсингизда бўлса, романнинг аввалидаёқ Кумуш руҳиятида ҳам ғалати бир паришонлик содир бўлади. У ҳам Отабекка ўхшаб аллатавур бўлиб юради. Адиб Кумушнинг ўша ҳолатини жуда гўзал, қуюқ образли тил билан қуйидагича чизади: “...уйнинг тўрига солинғон атлас кўрпа, пар ёстиқ кучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ ётқан бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томониға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила кипрак остидаги тимқора кўзлари бир нуктаға тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қаро камон, ўтиб кетган нафис, қийиғ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсдан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизиллиқға айланган-да, кимдандир уялган каби...”. Бу кўчирмадан Кумуш ҳолатини тасвирлашда ёзувчи сўзларни маржондек тергани кўриниб турибди.

Қодирий соҳир қалами остидан чиққан аксар тоза қаҳрамонларнинг ичу тоши жозибали, суюкли, таъсирли. Чунки адиб сўз сўзлашда узоқ андишага боради; куруқ баён ўрнига воқеликни, инсонни тасвирлашни муҳим деб ҳисоблайди. Бевосита бадиий асарларидан олинган мисоллардан ташқари адибнинг турли мақолаларида акс этган адабий-эстетик қарашларида ҳам ўша концепция ўзининг теран ифодасини топган. “Ёзғувчиларимизга” номли мақоласида: “Сўз қолип, фикр унинг ичига қўйилган ғишт бўлсин”, деган маслаҳатни беради. Сўнгра айнан сўз сўйлаш тўғрисида қуйидаги эътиборли фикрларни баён қилади: “Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага англашмовчилик солмасликдир. Бундан ташқари, фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда

асло ўрин бермаслиги лозим”. Бадиий ижодга тегишли бу маслаҳатлар эскирмайдиган ҳақиқатлардир.

Абдулла Қодирий романларини ўзбек адабий тили замонавий кўринишда шаклланаётган бир даврда ёзди. Адабий тилнинг рутбаси, мақоми юксалишида адибнинг хизмати катта бўлди. Тил миллатни бирлаштирувчилик қудратига эга қадриятдир. Қодирийшунос олимлар фикрига эътибор берилса, Абдулла Қодирий тошкентлик бўла туриб ўз романларида маҳаллий шева унсурларини умуман қўлламайди. Ҳатто қаҳрамонларининг нутқини индивидуаллаштиришда ҳам бошқа бадиий воситалардан фойдаланади. Демак, адиб шу зайлда бор маҳорати билан ўзбек адабий тилининг бойлигини, ўзбек тилининг кенг имкониятларини намойиш ҳам қилади.

“Ўткан кунлар” тарихий роман; у бахт ва бахтсизлик, қайғулар ва туйғулар романи. Бу гап тасвирга ҳам, тасвирловчига ҳам, ўқувчига ҳам баб-баравар тегишлидир. Асарда руҳий-психологик талқинга объект бўладиган юзлаб эпизодлар бор. “Ўткан кунлар” даги айрим ном ва сўзлар статистик метод асосида тадқиқ қилинганида, “Отабек” энг кўп учрайдиган, сал кам минг марта такрорланадиган исм экани маълум бўлади. Ҳаммининг тасаввурига севги достони, севишганларнинг ишқ тарихи сифатида муҳрланган романнинг бирорта саҳифасида “севги” сўзи деярлик қўлланмайди; айна сўзнинг давр тилига мос “суюкли”, “суюб” тарзида қўлланиши ҳам кўпчилиكنи ташкил этмайди. “Муҳаббат” сўзининг жами такрори бир неча ўнликдан ошмайди; “ишқ” ва “ошиқ” сўзларидан ҳар бирининг такрори эса, ақалли ўнтага ҳам етмайди. Бундай санокли ёндашувлар сўз қадрини, сўзларни қуруқ такрорлагандан кўра уни бутун ҳис ва туйғулар қўлами билан тасвирлаш, сўзни жонлантириш, сўзга ҳаёт бахш этиш муҳим эканини кўрсатади. Шунингдек, роман “хошия”сидаги битиклардан ториб, “Ёзғувчидан” берилган пролог ва эпилоглар ва ҳатто фаслларнинг номланишларигача – барча-барчаси интертекстуал анализ учун ҳам манба бўлади.

Бир неча йилдан кейин роман юз ёшга тўлади. Сал кам бир асрлик давр оралиғида ўзбек адабиётида кўплаб романлар ёзилди. “Ўткан кунлар”дан кейинги иккинчи ўринга қўйилган романлар сони кўпайиб кетди; таассуфки, иккинчи ўрин имтиёзи ва сон-саногии маълум эмас. Бироқ векеликни ғоявий-бадиий томондан мукамал тасвирлагани, психобиографик, лингвопоэтик, паралингвистик, герменевтик ва бошқа барча турдаги адабий-назарий талқинларга бардоши, шунингдек, китобхонлар эътибори ва эътирофига сазовор бўлгани ҳамда дунё тилларига таржима этилгани жиҳатидан биринчи ўзбек романи – “Ўткан кунлар” ҳали бугунга қадар ўша юксак мақомида мустаҳкам турибди.

“Ўткан кунлар” ҳаёлий ва ҳаётгий омиллар уйғунлигида майдонга келган улкан бир маънавий қасрики, унинг ичкарисига кирган одам инсоният абадиятига дахлдор тушунчаларнинг бадиий талқинига, энг нафис ҳистуйғуларнинг бетакрор тасвирига, ўзаро чамбарчас боғланган ижтимоий ва индивидуал ҳолатлар занжирига дуч келади; ақли ҳайрон қолади.

Мавлоно Ойбек Абдулла Қодирий ижодига бағишланган тадқиқотида адиб шахсияти ва ижодига баҳо бериб ёзади: “Абдулла Қодирий истеъдодли, қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди... Абдулла Қодирийнинг прозаси биринчи навбатда ғоятда ҳаётгийлиги билан ажралиб туради”. Ҳақ гап; исботи – “Ўткан кунлар” романи.

Ёзувчи ҳақида

Улкан истеъдод эгаси Абдулла Қодирий 1894 йили 10 апрелда Тошкентда боғбон оиласида туғилади. У дастлаб мусулмон мактабида, кейин

рус-тузем мактаби ҳамда Абулқосим шайх мадрасасида таълим олади; Москвадаги адабиёт курсида ўқийди. 1917 йилги октябрь ойидаги давлат тўнтаришидан сўнг Эски шаҳар озиқа қўмитасининг саркотиби, “Озик ишлари” газетасининг муҳаррири, касабалар шўросининг саркотиби, “Муштум” журнали ташкилотчиларидан бири сифатида ижтимоий ҳаётга фаол аралашади. Унинг асарлари вақтли матбуотда Жулқунбой, Жу-бой, Думбулбой, Думбулниса, Калвак Маҳзум, Тошпўлат тажанг, Овсар каби ўнлаб махфий имзолар билан босилиб туради.

Абдулла Қодирий 1914 йили Раҳбарниса Расулмуҳаммадбой кизига уйланади. Улардан Назифа (1916), Ҳабибулла (1918), Адиба (1924), Масъуд (1928) ҳамда Аниса (1928) исмли фарзандлар дунёга келади.

Абдулла Қодирий ижодий фаолиятининг бошланиши 1910 йилларнинг ўрталарига тўғри келади. “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 1 апрел сониди, “Тошкент хабарлари” устунда “Янги масжид ва мактаб” сарлавҳали хабар босилади. Орадан кўп ўтмай, унинг “Тўй”, “Аҳволимиз”, “Миллатимга бир қарор”, “Фикр айлағил” каби шеърлари, “Бахтсиз куёв” драмаси, “Жувонбоз” ҳикояси чоп этилади. Адиб ижодининг бошланиш даври намуналари бўлган бу асарларда маърифатпарварлик руҳи, жади-дона кайфият сезилади. Унинг 1916 йилда ёзган “Улоқда” ҳикояси билан дунё адабиётдаги назарий мезонларга мос келадиган ўзбек реалистик ҳикоячилигини бошлаб берди. 1923 йили “Тўзал ёзғичлар” да босилган “Жинлар базми” ҳикояси билан кейинги нусхалари таққосланганда адиб ўз асарлари устида қайта-қайта ишлагани, унинг бадиияти ва ҳаётийлик жиҳатларига жиддий диққат қилганлиги аён бўлади. Абдулла Қодирий ўз ижодий тақдирини матбуот билан боғлади. Юзлаб публицистик мақолалар, ҳажвий асарлар ёзди. “Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида”, “Тошпўлат тажанг нима дейдир?” каби ҳажвий асарлари билан адиб кулгуси “характер кулгуси” даражасига етди. Ҳаётни кузатди – инсонийлик аъмолига номувофиқ воқеаларга нисбатан турли йўсинда ҳажвий-танқидий муносабатларини билдирди. Шу жараёнда “фельетонлар қироли” номини олди. Ўз даврининг айрим адиблари билан матбуотда баҳслашди. “Жасорат – айб эмас”, “Шаллаки”, “Ўжар кўр” номли мақолалари баҳслар натижаси ўлароқ майдонга келди. 1926 йилда “Муштум” журналида “Ийғинди гаплар” мақоласи босилади. Айнан шу мақоласидаги “юқори раҳбарларга тегадиган қалтис гаплари” учун, айрим муттаҳам ҳамкасблари оқибатида адиб 1926 йили 8 март куни қамоққа олинади. “Абдулла Қодирий – Жулқунбойнинг 1926 йил 15-17 июнда бўлиб ўткан судда сўзлаган нутқи” да ўша мақоланинг моҳияти, сатирик жанр табиати, кулгининг типлари таҳлил қилиниб, ундаги мулоҳазалар “Овсар” тилидан фақат ишчи-деҳқон манфаати кузатилиб айтилгани”га, “ҳукумат кишиларига бўлган гаплар, ўртоқлик ҳазили” эканига урғу берилади. Чакимчилар хусусида ёзади: “Аммо бир неча шахслар бу мақолани ўзларининг, билмадим, қандоғдир тарозуларига солиб, зарарлик топишлари эрса ғаразгўйлик, тирноқ остидан кир излашдан бошқа нарса эмасдир”. Адиб ўз ижодини, ўзи ёзган фикрларни, ўзининг ҳақлигини жасорат билан исбот этади ва айтадики: “Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса “эх” дейдирган йигит эмасман”.

Навбатдаги йирик асарларидан бири, адиб 1932-1934 йилларда замонавий мавзуда ёзган “Обид кетмон” қиссаси 1935 йили алоҳида китоб ҳолида нашр қилинади. Табиийки, адибнинг ҳажвчи, журналист, публицист ва таржимон сифатидаги фаолияти ҳам таҳсинга сазовордир.

Гарчанд адиб оригинал асарлар ёзиб, ўз халқининг маънавияти ҳазинасини бебаҳо дурдоналар билан бойитаётган бўлса ҳам, мустабид тузум малайлари уни душманликда айблади. Абдулла Қодирий мангла-

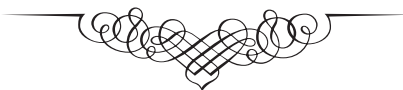
йига қатағон қурбонлари силкига тизилишдек бир қисмат битилган экан. Адиб 1937 йил 31 декабрь куни ҳибсга олиниб, 1938 йил 4 октябрида халқ душмани сифатида қатл этилади.

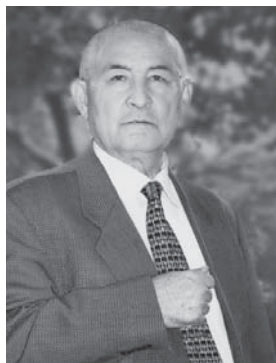
Алоҳида таъкидлаш керакки, Абдулла Қодирий ёзган асарлар хусусида ўша даврнинг Вадуд Маҳмуд, Абдурахмон Саъдий, Миёнбузрук Солиҳов каби мунаққидлари матбуотда турли йўсинда фикр билдиришди. Сотти Хусайнинг “Ўткан кунлар” романи танқидига бағишланган алоҳида китоби босилди. Ойбек эса “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” номли махсус тадқиқот ёзди.

Абдулла Қодирий адабий мероси ўзидан кейинги ўзбек адиблари ижоди учун маҳорат мактаби вазифасини ўтади. Қардош халқларнинг романнавислари адибни ўзларига устоз сифатида эътироф этишди. Ўзбек адабиётшунослигида Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодига оид И.Султон, М.Қўшжонов, У.Норматов, А.Алиев, И.Мирзаев, Ф. Насриддинов, С.Мирвалиев, Н.Каримов, Ш.Турдиев, А.Расулов, Х.Умуров, Х.Исматуллаев, С.Мелиев, Ш.Ризаев, А.Улуғов, М.Қаршибоев, Х.Лутфиддинова, И.Ғаниев, А.Бобониёзов, С.Тўлаганова, А.Қаҳрамонов, Л.Тошмухаммедова ва бошқа турли авлодга мансуб олимларнинг китоблари, ўнлаб илмий мақолалари, махсус тадқиқотлари майдонга келди. Адиб авлодлари – Ҳ.Қодирий “Отам ҳақида”, “Қодирийнинг сўнгги кунлари”, Ш.Қодирий “37-хонадон” каби ўз ота-боболари тўғрисида қимматли китоблар ёзишди. О.Ёқубов, П.Қодиров, Т.Малик, Ў.Ҳошимов, Х.Султон, Х.Дўстмуҳаммад, Н.Боқий ва бошқа ўзбек адибларининг эътиборга молик адабий мақолалари, суҳбатлари, бадий асарлари пайдо бўлди. Шунингдек, қодирийшунос сифатида Н.Тун, И.Балдауф, З.Клайнмихел, Э.Олворт, Х.Мурфи, Э.Наби, А.Мерхан каби хорижлик олимлар адиб ижоди юзасидан тадқиқотлар олиб боришди.

Хуллас, Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, адиб ижодий меросидан, хусусан, “Ўткан кунлар” романидан баҳраманд бўлиш – бу доимо давом этадиган, авлодлар наздида янгилашиб турадиган соғинчли, айни дамда, ўтмишга айланмайдиган адабий ва абадий қадриятлар сирасига кирди.

*Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари доктори*

АМИР ТЕМУР ВА ЙИЛДИРИМ БОЯЗИД

Эссе

Кириш

Жаҳон тарихининг, турк оламнинг икки машҳур намояндаси ўртасидаги муносабатлар фақат икки шахсгагина ёки икки мамлакатгагина тегишли эмас. Улар умумжаҳон тарихига

тааллуқли бўлиб, ҳар бир шахсга тўғри ва одилона баҳо бериш жуда-жуда муҳимдир. Турон султони билан Рум императори ўртасида йигирма тўрт ёш фарқ бор. Амир Темур милодий 1336 йилда таваллуд топган, Йилдирим Боязид эса милодий 1360 йилда туғилган.

1

Кудратли икки туркий давлатнинг бир-бирлари билан тўқнашмасликлари мумкинми? – дея кўпинча ўзимизга ўзимиз афсусланиб савол берамиз. Албатта, мумкин эди! – деб жавоб қайтарадилар идроки тиниқ инсонлар. Чунки бунга жуда ишонарли сабаблар ҳам бор эди. Замон ва вазият ҳақида яхшироқ тасаввур ҳосил қилиш, икки ҳукмдор, икки давлат орасидаги муносабатларни тиниклаштириш учун, ўша пайтда ёзилган ва бизгача етиб келган манбалар асосида сўз юритиш мақсадга мувофиқдир. Бундай манбаларга Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” ва Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Руи Гонсалес де Клавихонинг “Самарқандга Амир Темур саройига саёҳат (1403-1406)”, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи” сингари асарлар киради.

Икки тарихчи – бири бевосита Амир Темурнинг топшириғи ва тавсиялари асосида китоб ёзган, шу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган Низомиддин Шомий (1404), иккинчиси – Амир Темур набираси Шероз ҳокими Иброҳим Султон назорати остида, каттиқ текширилган далилларга суяниб тарих битган Шарафиддин Али Яздий (1425) – ўз китобларида бир хил ҳақиқатларни келтириб ўтадилар. Шунини таъкидлаш лозимки, ҳар икки китоб, айниқса, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си жаҳон темуршунослари томонидан Соҳибқирон Амир Темур ҳақида битилган энг ҳаққоний ва энг мукаммал асар сифатида тан олинган. Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”си Амир Темурнинг 1360-1404 йил июлигача бўлган ҳаёти инъикосидир. Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”сининг қамрови эса кенг, у турк хонларининг шажараси ва Чингизхон тарихини ёритган “Муқаддима” билан бошланади. “Бу асарга асос бўлган илк нусхани (Амир) Темурнинг сарой кундаликлари ва бошқа манбалар (уларга Гиёсиддин Алининг “Ҳиндистон газовоти кундалиги”, Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”си, балки Муъиниддин Натанзийнинг “Мунтахаби таворихи Муъиний” асари, ва албатта, Амир Темур қаламига мансуб “Тузуқлар” кирган

деган фикрда миз. – М.А.) асосида ва сарой котибларининг ёрдамида Иброҳим Султон ёзган. Бу нусхани қайта ишлаб ва яна бошқа манбалардан фойдаланиб Шарафиддин ўз “Зафарнома” сини яратган.”¹

Амир Темур билан Йилдирим Боязид ўртасида бевосита алоқалар, бошланар экан, Низомиддин Шомий ўз асарида замонанинг кўпчиб турган воқеаларини қаламга олади, жуда ишончли фактларни келтиради.

“Рум аҳолиси... – деб ёзади муаррих. – Соҳибқирон ҳазратнинг қудрату ҳайбатини кўрган ва уларнинг лашкарлари, ғалаба ёр аскарларнинг шавкату шижоатини мушоҳада қилган эдилар. Улар амир Боязидни сулҳ қилишга ундадилар. Самимий насиҳатгўйлар турли иборалар билан: “Шундай бир соҳиби давлатга қарши муҳолифат изҳор қилишнинг хосияти бўлмайди, маслаҳат сулҳу иттифокликдадир”, деб тушунтирдилар. Амир Боязид ушбу дилдан айтилган насиҳатларга қулоқ солиб, ислом дини қозиларидан бирини улуг амирлардан бирига қўшиб, элчилик тариқасида Амир Соҳибқирон ҳазратга юборди...”²

Худди шу ҳодисани Шарафиддин Али Яздий бундай тасвирлайди: “...Рум вилоятининг ақобиру аозим ва уламоу сулаҳо барча Йилдирим Боязидқа келиб насиҳатлар қилдиларким ва дедиларким: “Бу подшоҳким, бери мутаважжих бўлиб турур, давлати асру қавий турур ва бу чокқача ҳар ким анинг била муҳолифат қилиб турур, мақхур бўлиб турур (яъни таҳқирланди, хор бўлди)... Ва бу ишлар бир абас эрмас ва мундин ҳазрат Субҳоннинг инояти маълум турур. Мундок киши била муҳолифат қилмагил ва мувофиқ бўлмоқ керак, то вилоят амонда бўлғай...” Йилдирим Боязидқа бу сўзлар маъқул тушуб, ўзи тақи кўрқуб эрди, Ислом қозиларидин ва бир беги била бир хатким битти, мазмуни итоат ва инқиёд (бўйсунуш) турур, Соҳибқиронга йибарди...”³

Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” да Рум қайсари мактуби мазмунини ҳам келтириб ўтиши жуда эътиборлидир: “Чун инобати Ҳазрат Ҳаққ хизонасидинки, “тувта ал-мулка ман ташаъа”⁴, подшоҳлиқ хилъати била ул Ҳазратнинг иқбол қоматини ораста қилиб турур – деб ёзади Йилдирим Боязид. – Биз ҳам тобиъ ва мутиъдурбиз. Агар мундин бурун хилофи қоъида биздин баъзи нималар воқий бўлди, эмди мундин нари итоат ва инқиёддин ўзга ишимиз бўлмағусидур.”⁵

1401 йилда Қорабоғда қишлоқ солиб турган Амир Темур мактуб билан танишиб, сулҳ тилаб, яхшиликни кўзлаб келган Йилдирим Боязид элчиларини очикчехралик билан қарши олади ва дейди: “Мен табиатан у томонга юзланиш ва у мамлакатга лашкар суришни хоҳламаймен (яъни, буни қўнглим истаб тургани йўқ). Амир Боязид доимо фарангларга қарши ғазот қилаётганлиги сабабли, мен фарангликлар қувватланиб, аҳли исломнинг кучсизланишини истамаймен.”⁶

Бу ерда чуқур мантик бор. Амир Темур Йилдирим Боязиднинг фарангларга ғазот қилмоқчи эканидан хабардор, бундай қадамларни у хамиша қўллаб келади, шу сабабдан Румга юриш нияти йўқ.

Демак, Рум қайсари Йилдирим Боязидда даставвал Турон салтанати билан урушга юз буриш мақсади бўлган эмас. Биринчидан, у олис Турондан чиққан Амир Темурга оддий амирнинг ўғли сифатида қараган (фикримизча, у Амир Темурнинг қудратли, буюк саркарда экани ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмасди, балки унга бу ҳақда атайлаб айтишмаган ёки ўзи ҳам тузукроқ сўраб-суриштирмаган), унчалар писанд қилмаган ва шундай амирнинг жаҳонни титратиб турган императорга қарши журъат этиб майдонга чиқишини хаёлига ҳам келтирмаган. Бу ерда бундай дейишга асос ҳам етарлидек: бу пайтда ҳеч қаерда оти қоқилмас, хамиша ғалаба ёр Усмонли император 1396 йилда Никополь ёнида

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 4-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996. 322-323-бетлар.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 253-бет.

⁴ Қуръони карим. Оли Имрон сураси, 26-оят. Мазмуни: “Сен истаган кишинга мулк ато қилурсан”.

⁵ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 253-бет.

⁶ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996. 323-бет.

Европадан ёпирилган салибчилар қўшинини мағлубиятга учратиб доврुक таратган, Болқон яриморотида янги ҳарбий юришларни бошлаб юборган, Юнонистон ҳудудига Аттика билан Пелопоннесга бостириб кирган, айна пайтда Европага катта ҳарбий сафар уюштириш тадорики билан қаттиқ банд эди, иккинчи томондан кўп йиллардан бери Истанбул муҳосараси ҳам унинг қўл-оёғини боғлаб турарди. Рум қайсари Йилдирим Боязид "...етти йил давомида Константинополни камал қилди ва шаҳар аҳлининг тинкасини қуритиб, тиз чўктиришни ўйларди. Шаҳарда қаҳатчилик бошланиб, ҳеч қандай "егулик ва ўргулик" қолмади. Қишда иситиш учун, уйларни бузиб, ёғочларини ўтин қилдилар..."¹

Йилдирим Боязиднинг икки давлат ўртасида яхшилик алоқаларини ўрнатиш борасида Соҳибқиронга уч марта элчи юборгани ҳам юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. Чунончи, у Арзинжон ҳокими Тахуртанга киши жўнатиб, дейди: "Мени Соҳибқирон била яраштургил... Агар мени Соҳибқирон била яраштурсанг, мен сенинг ўғлон-ушоғингниким, навоҳаи Бурсага йибарибмен, сенга йибарайим. Албатта андоқ қилғилким, ароларимизда *дўстлуқ бўлиб, бориш-келиш* (Таъкид бизники – М.А.) бўлғай, то мусулмонларга ташвиш бўлмағай."²

Арзинжон ҳокими Тахуртан бу хушxabарни Наҳичевонда турган Амир Темурга етказишга шошилади. Муаррих ёзади: "Тахуртан келиб Ҳазратни кўрди ва Йилдирим Боязиднинг сўзларини арзадошт қилди. Соҳибқирон бу сўзларни эшитиб, *қаҳр ва газабидин таскин топиб* (Таъкид бизники – М.А.), неча кун анда ўлтурди..."³

Амир Темур ҳам юқоридаги мактубида Йилдирим Боязид сўзларига ҳамоҳанг тарзда фикр юритади. Амир Темур қароқчи ва йўл кесар Қора Йусуфнинг ҳажга бораётган мусулмонларга кўп ташвишлар орттираётгани, уни ҳимояга олиб жой бермаслигини, жазолашни, ҳеч бўлмаса мамлакатдан чиқариб юборишини сўрайди ва давом этади: "Ана шунда ўртамизда *ота-болалик, дўстлик ва иттифоқлик барпо бўлади, қиз бериб, қиз олағиз.* (Таъкид бизники – М.А.) Ҳар нимагаки қодир бўлсак, ёрдам қилағиз ва кўмаклашағиз."⁴

Кўриниб турибдики, Соҳибқирон ҳаракатларида ҳам машъум ниятлар сезилмайди. Чунки "қиз бериб, қиз олиш, ота-бола бўлиш" – жуда ҳам яқинликни, қариндош бўлиш истагининг кучлилигини намоён этади. Дўстлик ва иттифоқликка эса ҳар қандай оқил инсоннинг интилиши табиий ҳолдир.

Хўш, икки ҳукмдор бир-бирларига яхши муносабатларда экан, у ҳолда қаттол жанг, ўша замоннинг энг катта уруши қайдан келиб чиқди? Урушнинг асосан келиб чиқиш сабабини ўртадаги одамлардан излашимиз керак, деб ҳисоблаймиз. Бу йўлда "ҳизмат" қилганлар қаторига бемалол Арзинжон ҳокими Тахуртан, амир Қора Йусуф, Ироқ подшоси Султон Аҳмад жалоийр, Қайсария, Тўкат ва Сивас ҳокими Қози Бурҳониддин қабиларни кирита олағиз.

Тахуртан доим Рум салтанати томонидан сезилар-сезилмас тазйикни ҳис қилиб келарди. Амир Темур 1386 йилда Арзирумда турганида Арзинжон ҳокими Тахуртанга элчи юборади ва муҳолиф бўлишнинг ёмон оқибатидан сақланишни маслаҳат бериб оғоҳлантиради ва уни итоатга чақиради. Бир оздан кейин Арзинжон ҳокимининг элчиси "туҳфалар ва подшоҳона ҳадялар келтирди, қуллик изҳор айлаб, бўйсунди."

Айна шу воқеа ҳақида Шарафиддин Али Яздий бундай ёзади. Амир Темур "...Арзинжонга элчи йибарди. Тахуртанким, ул ернинг ҳокими эрди, Ҳазратнинг элчисини яхши кўриб, сийлаб кўп нима берди ва итоат йўлидин қириб, боғу хирож қабул этиб, элчи билан кўп пешкашлар Ҳазратқа йибарди..."⁵

Соҳибқирон шу йилнинг ўзида Ван ва Вастон сари мутаважжих бўлганда Озарбайжонда турган Тахуртан кўп совға-саломлар ва пешкашлар жўнатаркан,

¹ Ф.И.Успенский. История Византийской империи XI-XV вв. М., 1997. Стр.607.

² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 249-бет.

³ Ўша манба. 250-бет.

⁴ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996. 323-бет.

⁵ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 111-бет.

мактубида Амир Темурга эҳтиромини билдириб, шундай сўзларни битади: “Банда ва хизматкор ва давлатхоҳи Ҳазрат Соҳибқирондурмен.”¹

Ўша-ўша Тахуртан билан Амир Темур ўртасида садоқат асосига қурилган мустақкам ҳамжиҳатлик пайдо бўлди. 1394 йилда Амир Темур ўғли Умаршайх Мирзонинг бевакт ўлимидан мусибат чекиб турганда Тахуртан Рум сарҳади бўлган Арзинжондан етиб келади ва мақбул хизматлар кўрсатади. 1400 йил февралда Тахуртан Бардаъага келиб Соҳибқиронни зиёрат қилади. Тахуртан 1400 йил ёз ойларида Арзирумда Сивасга отланаётган Соҳибқиронни пешвоз чикиб кутиб олади...

Бундай мулозаматлар албатта яхши самаралар бермай қолмасди. Тахуртан шу тахлит Амир Темурнинг ишончини қозонди ва ихлос билан унга хизмат қилди. Соҳибқирон ўзига садоқат кўргизган инсонларни бағоят қадрларди. Шу сабабдан, ўзининг фуқароларига, жумладан, Тахуртанга бирон ёқдан кўрсатилган тазйиқ Амир Темурга ҳамиша оғир ботарди.

Амир Темурга ғарбий юришлар чоғида қора қўюнли туркман қабиласи амири Қора Йусуфнинг Ҳижозга борғувчи ҳожилар ва бошқа савдо қарвонларини талаб, қароқчиликни қасб этиб олганидан хабар берадилар. Соҳибқирон ўзини ислом динининг мураввижи, яъни динга ривож берғувчиси, ҳомийси, қўлловчиси деб ҳисобларди. Бу ҳақда замон уламосининг улуғи бўлмиш машҳур файласуф олим Муҳаммад Саййид Шариф Журжоний (1330-1414) Амир Темурга мактуб йўллаб, шундай ёзади: “Илгариги ва кейинги авлод ислом олимларининг барчаси бир оғиздан иттифоқ бўлиб, Оллоҳи таоло, ҳазрати рисолатпаноҳ Муҳаммад пайғамбаримиз, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсун, динига ривож берғувчи сифатида ҳар юз йилда бир кишини ихтиёр этади... Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир Соҳибқирон дини мубинни ривожлантирди ва ҳар томонга ёйди. Дини ислом оламнинг турли ўлкалари ва шаҳарларида равақ топди. Ҳақли равишда бу асрда диннинг тарқатувчиси Амир Соҳибқирон эканлиги тасдиқланди...”²

Табиийки, бундай ҳолатда Соҳибқирон Қора Йусуфнинг бузғунчиликларига, мусулмонларга заҳматлар етказилишига жим қараб туролмасди. Тўқнашишлардан қочиб, ҳеч бир тутқич бермайдиган Қора Йусуф Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойир билан Амир Темурга қарши иттифоқ тузади... Қози Бурхониддин эса Рум қайсари, Миср султони, Ироқ ҳукмдори ва бошқаларга Амир Темур бостириб келаётгани ҳақида ваҳимага тўла мактублар юборади...

Аммо улар Амир Темур ҳужумига дош беролмай қочиб жон сақлайдилар, қудратли Рум ва Миср султонларидан паноҳ излайдилар, тез-тез Йилдирим Боязид билан Султон Барқук саройларида меҳмонда бўладилар. У ердаги машваратларда ўз манфаатларидан келиб чиқиб, Амир Темур ҳақида, Тахуртан эса Йилдирим Боязид тўғрисида ҳақиқатдан йироқ ноҳолис сўзлар, маълумотларни айтиб, фисқу фасодлар тўқиб (ожиз одамнинг бошқа чораси йўқ!), ҳар икки ҳукмдорни ҳам чалғитганларига сира шубҳа қилмаймиз. “Бир қанча муддатдан буён мамлакат ўртасида бузуқчилик қўлини чўзиб, мусулмонларга йўлларни танг қилиб, ҳожилар қарвонларига зарар-заҳмат етказиб келган Қаро Йусуф бу пайтда Рум мамлакатига паноҳ тортиб борган эди.”³ – деб хабар беради Низомиддин Шомий ҳам.

II

Номлари юқорида зикр этилган одамлар туфайли замоннинг икки қудратли ҳукмдори орасида совуқ шамоллар эса бошлайди. 1403-1406 йилларда Амир Темур саройига саёҳат қилган Кастилия (Испания) элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ўз кундаликларида Рум қайсари ва Турон султони ўртасидаги муносабатлар

¹ Ўша манба. 112-бет.

² “Темур тузуклари”. Т., 2011. 81-бет.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996. 322-бет.

ҳақида шундай хабар беради: “Темурбек ва турк султони Боязиднинг бир-бирларини яхши билишлари ва Темурбекнинг унга қарши уруш бошлашининг сабаблари қуйидагича: – деб ёзади у. – Арсинга (Арзинжон) шаҳарининг ҳокими Заратан (яъни Тахуртан, испан элчиси эшитганига қараб шундай ёзган) ерлари Туркия ерлари билан туташ эди. Тахуртан ерларини, айниқса, Камох қалъасини эгаллашга ошиққан Боязид Тахуртандан бож тўлаш ва Камох қалъасини топширишни талаб қилди. Тахуртан қайсарнинг ҳокимиятини тан олиши ва бож тўлашга тайёрлигини айтади, аммо қалъани топширолмаслигини билдиради. Қайсар унга одам юбориб, қалъани албатта топшириши зарурлиги, агар бундан бош тортса, бутун мулкидан айрилишини маълум қилади. Шунда Темурбекнинг бемисл қудрати ҳақида эшитган Тахуртан, ўша кунларда Форсда турган ва жангда Форс ҳукмдорини мағлуб этган Турон султониغا мактубу совғалар билан элчи юбориб, Боязиддан ҳимоя айланини, ўзини эса Темурбекка тобе деб билишини, худди унга бир асирдай муомала қилишини ўтиниб сўрайди.”¹

Тахуртандан Рум қайсарининг талаби ҳақида эшитган Соҳибкирон ғазабга келади. У дарҳол мактуб ёздириб, Йилдирим Боязидга жўнатади. Амир Темур мактубида писандсизлик оҳанглари кўриниб турарди: “...Бугун, худога шукрки, рубъи маскун мамлакатлари бизнинг тасарруфимиз ва фармонимиз остидадур, атрофу жавониб маликлари бизга мутиъ ва фармонбардордурлар... – дейилади мактубда. – Агар ўз ҳаддингни сақлаб, ўз қадринг палоси ўлчамидан ташқарига қадам босмасанг, – бу сенинг учун яхшидир. Яна билгинки, сен фананг лашқари билан ғазот ва жанг қилаётганингни эшитиб, то ҳозиргача сенинг диёрингга дахл қилмадук ва у мамлакатга бизнинг нусратли аскарларимиздан бирор зарар етишини хохламадук, чунки бу мусулмонларнинг тинчлик-фаровонлиги ва бединларнинг шикасту бахтсизлигига сабаб бўлғай... Ҳозир сен мағрурлик мақомига қадам кўйиб, ўз ҳаддингдан ташқари сўзларни айтаяпсан, сенга бориб етмайдиган нарсани истаяпсан, балони зўрлаб ўзингга тортаяпсан, тинчлик ва саломатликнинг қадрини билмаяпсан... Ақлни ишла, фитнаю бало эшигини ўз юзингга очма!...”²

Амир Темур ҳақида аввал ҳеч эшитмаган Йилдирим Боязид, дунёда ўзидан кучлироқ кимдир бўлишини ҳаёлига ҳам сиғдиролмасди, мактубни ўқиб қаттиқ жаҳл отига минди ва деди: “Кўп муддатда унга қарши чиқиб жанг қилишни кўнглимга тугиб кўйганман, ҳозир эса бунга жазм қилдим ва у томонга юзлан-япман, агар у келмаса, мен Табриз ва Султония томонига бораман.”³

Шуниси эътиборлики, бу воқеа 1404 йилда ёзилган Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”сида ҳам, 1406-1412 йилларда қоғозга тушган испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо кундаликларида ҳам, 1425 йилда битирилган Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида ҳам айнан юқоридагидек даражада ёритилган. Воқеанинг интихоси Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи”⁴ асарида тасвирланган.

Шарафиддин Али Яздий “Ҳазрат Соҳибкирон (нинг) Рум сори таважжуҳ қилғонин сабаби”ни Қора Йусуф қилмишлари билан боғлайди. 1401 йилда яхши ниятлар этагини тутиб келган Рум элчиларига: “Биз ҳам сизлар билан дўст турурбиз ва кўнглимизда ул андиша йўқ турурким, ул сори черик элитгайбиз...” деган Соҳибкирон, Йилдирим Боязид олдиға шундай шарт қўяди: “Аммо Қора Йусуф Туркмонким, мусулмонлар ичида кириб турур, ё улдуким ани ўлдуруб мусулмонларнинг хотирини андин жам этсун, ё улким ани банд қилиб, бизга йиборсун. Бу ишдин бирини қилса аромизда дўстлик бўлғуси турур...”⁵

Кейин Ҳумоюн ўрду, аёну ақобирлар, аҳли лашқар Ара(қ)с дарёсидан ўтиб

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура(1403-1406). М., 1990. стр.66.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996. 284-бет.

³ Ўша манба. 285-бет.

⁴ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т., 1992. 1-китоб. 193-бет.

⁵ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 253-бет.

Оқтом мавзеига йўл олади, бу ерда сахро ва тоғларда катта ов уюштирилади. Хурмат кўргизиб, Румдан келган элчиларни овга таклиф этадилар. Ов бир неча кун давом қилади. Овдан кейин бўлган суҳбат яна қизгин кечади. Рум элчиларига тўнлар кийдириб, олтин камарлар тақадилар. Соҳибқирон яна таъкидлайди: “Биз бу киш (1401-1402) мунда (яъни Қорабоғда – М.А.) турурбиз. Аввал баҳорда Румга яқин борурбиз, кўрарбизқим, қайсардан бизга не жавоб келур. Агар яхши жавоб келса, фа ҳува ал-мурод¹, йўқ эса кўралаи, то не бўлгуси турур”². Амир Темурнинг элчиси Чимбой Элчикдай ҳам Рум элчиларига қўшилиб жўнаб кетади.

Авник мавзеига келган Соҳибқирон икки ой Румдан элчилар йўлига кўз тикиб кун ўтказди, аммо улардан, афсуски, дарак бўлмади...

Бу орада Амир Темур вақтни беҳуда ўтказмай, Камох қалъасини фатҳ этишга фармон берди, бу ишни валиаҳд шахзода Муҳаммад Султон амалга оширди. Худди шу паллада Рум элчилари Чимбой Элчикдай билан бирга келиб қолдилар. “Аммо қазодин муқаррар бўлғон эрмишқим, Румни Ҳазрат Соҳибқирон мусаххар қилғай. Йилдирим Боязидни шайтон васваса қилиб, савоб йўлидин чикордиким, инқиёд ва итоатдин сўнг яна муҳолифат изҳорини қилди...”³

Шарафиддин Али Яздий Йилдирим Боязиднинг жавоб мактубида “номаъкул сўзлар” борлигидан хабар беради, аммо одоб юзасидан келтириб ўтирмайди. Низомиддин Шомий ҳам бу ҳақда ёзганда, тафсилотларга берилмай, Боязиднинг “бемаза мактублар”, “нотўғри хабарлар” юборганинигина айтиш билан чекланади.

Руи Гонсалес де Клавихо Йилдирим Боязиднинг Амир Темурга таҳдидли мактуби ҳақида ёзаркан: “...агар Соҳибқирон чекиниб кетмаса, уни албатта асир олиши ва катта хотинига сўзсиз уйланишга қасам ичгани” ини⁴ эътироф этади. Ибн Арабшоҳ эса ўз китобида бу ҳақда очикроқ ёзишдан тортинмай, Рум қайсарининг изтиробли сўзларини келтириб ўтади, жумладан, мактуб охирида шундай сўзларни ўқиймиз: “Мен биламанки, – дейди Йилдирим Боязид. – бу сўзлар сени ҳеч тўхтатмасдан бизнинг мамлакатимизга томон отлантиради. Агар сен келмасанг, сенинг хотинларинг уч талоқ бўлсин. Агар сен келсангу мен сенга қарши қатъий уруш қилмай қочсам, у вақтда менинг хотинларим узил-кесил уч талоқ бўлсин!”⁵

Бу жуда ҳам чидаш мушкул бўлган азиятли ҳақорат эди. Соҳибқиронга хос кенгфёллиқ, кечиримлиқ каби туғма хислатлар шу ерда яққол намоён бўлди, Турон султони дарҳол қарор чиқармади, яна сабр этагини тутди. Аввал кўриқда лашкар ҳайбатини Рум элчиларга намоиш этдилар, кейин – одат-да! – яна элчиларга тўнлар кийдирдилар. Кузатаркан, Соҳибқирон шу сўзларни Йилдирим Боязидга етказинглар, деб тайинлади: “...Ҳануз таҳаммул⁶ қилурмен, то Тахуртаннинг кишиларини йибаргайсен ва ўғлонларингдин бирини бизга йибаргайсенким, биздин анча марҳамат ва шафқат кўргайким, сенким атосисен, кўрмағон бўлғай. То мамлақати Рум сенга мусаллам бўлғай ва сен фароғат бида тахт устида қарор тобқайсен ва андағи эл-улус фароғатда бўлғай, вассалом!”⁷

Аммо бу талаблар ҳам адо этилмади...

Шу ерда Ғарб олимларининг икки ҳукмдор муносабатлари ҳақидаги дунёда кенг тарқалган ноҳолис ёндошишлари ҳақида икки оғиз сўз. Гўё уларнинг фикрича, Йилдирим Боязид Амир Темур томонидан хўрланган, қафасга солинган(!), заҳар ичиб ўлган ва ҳоказо. Ҳолбуки, биз мурожаат этган манбаларда бундай

¹ Дабча: айна муддао, маъносида.

² Уша манба. 253-бет.

³ Уша манба. 256-бет.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура(1403-1406). М., 1990. стр.67.

⁵ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т., 1992. 1 китоб. 258-259-бетлар.

⁶ Таҳаммул – сабр, тоқат, чидам.

⁷ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 257-бет.

гаплар йўқ. Ибн Арабшоҳ бундан мустасно, чунки у ўз китоби ҳақида шундай дейди: “Мен бу қиссадан ўзим кўрганларимни *эслаб*, бу тўғрида *бошқалардан ривоят топганларимни* (Таъкид бизники – М.А.) баён қилишга иродат этдим”¹.

Шуни айтиш керакки, мазкур китоб тасвирланаётган воқеалардан ўттиз йилдан ортиқ вақт ўтиб, милодий 1436 йилда қоғозга туширилган. Шу сабабдан, унга танкидий кўз билан ёндошмоқ талаб этилади. Умуман олганда, юқоридагидек ассосиз гапларга ишониб, уни ёзиб, тарқатиб юрганларга ажабланасан киши.

Кўп ўтмай, хушхабар элтадиган элчилар ўрнига, Рум қайсари Йилдирим Боязиднинг беадад кўшини Сивасда турган Турон лашкари билан саваш кургани Тўкатга етиб келгани, кўшиннинг сув бошини эгаллаб олгани, шаҳар атрофларидаги чангалзор ва тор йўлларни тутиб кетгани ҳақида нохуш хабар келади. “Кишигаким саодат ёри қилмағай, насиҳат ва неххоҳлуқ фойда қилмас... – алам билан дейди Соҳибқирон хунук хабарга муносабат билдириб. – Ҳар неча дедимким, ул мамлакатда бизнинг черикдин ташвиш тегмағай. Аммо бўлмас ва Йилдирим Боязид ҳар кун бир сўзни айтиб йибарур ва бир сўз устида эрмас. Агар ул Қаро Йусуфни йибарса эрди ва Камоҳ қалъасини бизга берса эрди, ўзи ва ҳам мамлақати саломат қолур эрди. Бихамдиллоҳким, Камоҳ қалъаси миннатсиз муяссар бўлди. Эмди анга айтинг: чун сўзимизни эшитмадинг, урушмақ учун мардона бўлгил!..”

Бу сўзларда Амир Темурнинг сабру тоқати ҳам, ҳиммати ҳам, қавмдош ва диндош Йилдирим Боязидга бўлган дўстона, хайрихоҳларча муносабати ҳам равшан кўриниб турибди. Буни Амир Темурнинг асирга тушган Йилдирим Боязидга кўргизган жаъми меҳрибончиликлари ҳам исбот этади. Асир тушган Рум қайсарига иззат-икром билан оёқларига боғланган занжирдан халос қилиб, шоҳона (душманига!) либос кийдириб, унга атаб оқ чодир тикдириб, ўғли Мусо Чалабийни топдириб, отасига ҳамроҳ қилиб кўйиши замон кишиларини ҳайратларга солган, олқишларга сазовор қадамлардир. Кейинроқ Йангишаҳрда асир тушган, бировнинг уйида яширинган қайсарнинг хотини Деспина хоним ва икки қизини Соҳибқирон хузурига олиб келадилар. “Ҳазрат Соҳибқирон Йилдирим Боязиднинг хотунини ва қизларини киши-қаролари била Йилдирим Боязидқа йибарди. Ва Соҳибқирон давлатидин ул хотунким, бу чокқача кофир эрди, мусулмон бўлди.” Амир Темурнинг бу тутуми инсонийликка ёрқин мисолдир.

Ўртада гарчи катта, кейинчалик турк оламининг фожиаси деб баҳоланган муҳораба кечган бўлса ҳам, Амир Темур ўз сўзида қатъий турадиган сиймо эканини намоён қилди. У қайсарга юборган бир мактубида: “Ўртамизда *ота-болалик, дўстлик ва иттифоқлик барпо бўлади, қиз бериб, қиз оламиз*”, (Таъкид бизники – М.А.) деб ёзганди. Бу сўзлар узокни кўзлаб айтилгани кундай равшан. Ростдан ҳам, номдор набира амирзода Абубакр ибн Мироншоҳ Соҳибқирон ижозатига биноан Рум қайсарининг катта қизига уйланади, Амир Темур билан Йилдирим Боязид бир-бирларига қуда бўлишиб, қариндошчиликни бошлаб юборадилар...

Соҳибқирон билан Рум қайсари ўртасидаги, балки тарихимиздаги кенгфёъллик ва кечиримлиликка улуғ мисол бўла оладиган энг таъсирли воқеа ҳақида айтмай ўтиш мумкин эмас. Гап милодий 1402 йил ёз охирларида хушманзара Олтунтош жилғасида юз берган суҳбат ҳақида боради. Бу ерда дилкаш ва оромбахш суҳбат кечди. “Ул суҳбатда Ҳазрат Соҳибқирон Йилдирим Боязидни чорладиким, кўнглини олиб, ани хушҳол қилдургай. Йилдирим Боязид мажлисда кириб ўлтурди. Соҳибқирон *ани иззат тутуб, кўп ваъдалар қилди ва ул жумладин бири бу эрдиким, Рум вилоятини бурунгидек яна анга бағишлади.* (Таъкид бизники – М.А.) Ва ул суҳбатда Йилдирим Боязидни асру хушҳол қилди...”²

Шарафиддин Али Яздий ўз китобида Амир Темурнинг Йилдирим Боязидга Румни яна топшириб қайтмоқчи бўлгани ҳақида такрор тўхталган. 1403 йил 9

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т., 1992. 1-китоб. 67-бет.

² Уша манба. 264-265-бетлар.

мартда Амир Темурга Рум қайсари вафоти ҳақида хабар етди. “Йилдирим Боязид заййиқи нафас (нафас қисиши) ва хунок марази (қон босими) била кетиб турур. Соҳибқироннинг муборак кўнгли бу жиҳатдин кўб мутаалам бўлди ва муборак кўзидин ёш чиқиб йиғлаб: “Инна ли-ллаҳи ва инна илайҳи рожибуна”¹, ўқуди. Ҳазратнинг ҳимматида бу эрдиким, Рум мамоликани тамом забт қилгондин сўнг Йилдирим Боязидқа бериб, йана ани тахти давлатқа ўлтурғузуб, қайтқай. Аммо тақдир хилоф этиб, Йилдирим Боязидни ўзга оламга элтти. ...Ва Йилдирим Боязиднинг кишиларига азза эткуруб, йахши сўруб, тўнлар кийурди. Ва ўғли Мусо Чалабийни хосса тўн ва олтин камар берди ва юз от барчаси эгар-юганлик берди. Ва Бурсаким, Рум вилоятининг пойтахти турур, анга берди ва ижозат бериб, Бурсага йибарди. Ва Йилдирим Боязиднинг сўнгакини подшоҳлар тартиби билан Бурсага элтиб, ўзи ясаган иморатига кўйдилар...”²

Буларнинг бари Амир Темурнинг Йилдирим Боязидга инсоний ҳурмати баландлигини кўрсатади. Рум қайсари вафоти хабарини эшитиб, “муборак кўзидин ёш чиқиб йиғлаган” Соҳибқироннинг қандай инсон эканлигини тасаввур этиш қийин эмас.

Амир Темур ўзининг жўшқин ҳаёти, қизгин фаолияти, кўп ибратли фазилатлари билан комил инсон даражасидаги сиймо эканини намойиш этди ва жаҳон тарихида мангуликка муҳрланиб қолди.

*Муҳаммад АЛИ
Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
Давлат мукофоти совриндори,
филология фанлари номзоди*

¹ Қуръон. Бақара сураси. 156-оят. Мазмуни: “Биз Оллоҳ бандаларимиз ва Оллоҳга қайтгувчилармиз”.

² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 270-бет

Хусайн ЖОВИД таваллудининг
130 йиллигига

АМИР ТЕМУР ХУСАЙН ЖОВИД ТАЛҚИНИДА

Амир Темур шахсияти барча даврларнинг ижодкорларини қизиқтирган учун соҳибқирон яшаб ўтган замонлардан то бугунга қадар у тўғрида сон-саноксиз асарлар яратилган. Уйғониш даврнинг вакили инглиз шоир ва драматурги Кристофер Марлодан тортиб, Темур шахсияти ғарб ижодкорларининг эътиборини ҳам қайта-қайта ўзига тортиб келмоқда. Марлонинг 1587-90 йилларда ёзилган икки қисмдан иборат “Буюк Темурланг” тарихий фожиаси ботишликлар учун улуг жаҳонгир сиймосини бадиий тадқиқ этиш сари қўйилган илк қадам бўлди. Фожиада Темур тимсолига бир қадар эркин ёндашилган бўлса-да, муаллифнинг бош қахрамонга ўтли муҳаббати, унинг шахсиятига доир маълумотларни имкон қадар пухта ўрганиб чиққани сезилиб туради. XVII асрда француз Луи де Геваронинг “Буюк Темур”, шу даврда Дрезденда номаълум муаллифнинг “Темурланг”, XVIII асрда Буюк Британияда Никола Пованинг “Темурланг”, XIX асрда француз Никола Прадонинг “Темурланг ёки Боязиднинг ўлими” драмалари яратилиб, саҳналаштирилди.

Француз маърифатчилигининг отаси Вольтер эсселаридан бирини Амир

Темурга бағишлагани соҳибқирон сиймосининг ғарбда катта эътиборга эгалигидан далолатдир. 1710 йилда Вена театрида композитор Гаспирининг “Темур” операси саҳналаштирилди. 1722 йилда эса Неапол театрида бастакор Леонинг “Темурланг” операси қўйилди. Манбаларда шу даврда яшаб ўтган итальян бастакори, виртуоз скрипкачи Антонио Вивалдининг ҳам Амир Темур тўғрисида опера яратгани қайд этилади. “Инжил”даги ривоятлар сюжетлари асосида қўплаб мусикий асарлар яратган буюк немис бастакори Георг Ф. Гендел (1685-1759) нинг “Темурланг” операсида жаҳонгир бағрикенг инсон, тадбиркор хукмдор, жасур ва омадли саркарда сифатида улкан муҳаббат билан тасвирланади. Муҳими шундаки, Кунботиш муаллифлари соҳибқирон шахсини халоскор саркарда, адолатли хукмдор, оқил одам сифатида акс эттирганлар.

Бировларнинг кўнглида шунча меҳру муҳаббат уйғотган шахснинг ўз юртдошлари орасида чексиз обрў-эътиборга эга бўлиши ва бу муносабат қатор илмий, тарихий ҳамда бадиий асарларда ўз аксини топиши ажабланарли эмас, албатта. Темур тўғрисида қўплаб фолклор асарлари яратилган,

буюк соҳибқирон яшаб ўтган даврдан бошлаб то октябр тўнтаришигача бўлган ораликда дунёга келган деярли барча илмий-тарихий ва бадий асарларда жаҳонгир сиймосига қайта-қайта мурожаат қилинган. Қизиги шундаки, Темур шахсияти борасида қалам сурган ижодкорлар қайси туркий этносга мансуб эканлигидан қатъи назар, жаҳонгирни ўзиники деб билган.

Шунга ўхшаш ёндашув дунёга машҳур озар шоири ва драматурги Ҳусайн Жовидга ҳам хосдир. Истеъдодининг кўлами, шахсиятининг йириклиги, идеалининг юксаклиги билан бутун туркий дунёга тегишли ижодкор бўлмиш Ҳусайн Жовиднинг Амир Темур сиймосига мурожаат қилиши тасодифий эмас. У Темурда ўзининг одам тўғрисидаги идеалини, у қурган салтанатда эса, туркий халқлар ўтмишининга эмас, балки келажакнинг макетини ҳам кўрди. 1925 йилда яратилиб, таникли ўзбек шоири Усмон Кўчқор томонидан ўғирилган “Амир Темур” драмасида бу жиҳатлар яққол кўзга ташланади.

Маълумки, саҳналаштирилган драма бадий ҳодисани ҳаёт ҳодисасига айлантириб, томошабиннинг сезги аъзоларига бевосита таъсир этиш қудратига эга бўлган ягона адабий турдир. Драма жанрининг шу имкониятга эгаллигини ҳисобга олган Ҳусайн Жовид асарида Темур образини туркий миллатларнинг шонли ўтмиши тарзидагина эмас, балки бу миллат вакиллари ёрқин келажак яратилган ундовчи шахс сифатида ҳам тасвирлашга уринди. Драматург айна кунларда турли босқинчилар зулми остида эзлаётган туркий улуслар бир замонлар башариятнинг тақдирини ҳал қилганликларини шундай маҳорат билан тасвирлайдики, ўқирман ва томошабин кўнглида бундай улуғ миллат яна юксалажак деган ишонч уйғонади.

Айрим тадқиқотчилар Ҳ. Жовид драматургиясида романтик пафос етакчилик қилади, у олам ва одамни асдан кўра кўтаринкироқ, ёрқинроқ, бўёқдорроқ кўрсатишга мойил деб ҳисоблайдилар. “Амир Темур” асарида драматург реалист ижодкор сифатида тасвирга олинган шахсият ва воқеа-ҳодисаларнинг сиртки

қирраларини эмас, балки ички мазмунини, ташқаридан кўришиб турадиган жиҳатларини эмас, балки асл ботиний моҳиятини теран илғайди. Шу ҳолат асарга умидбахш кўтаринкилик бағишлайди. Баъзи ижодкорлар одамни воқеада кўрадилар. Ҳусайн Жовид эса воқеани одам орқали идрок этади. Санъаткор воқеани фон, одамни эса бадий мақсад ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам буюк Темурнинг қандай жанг қилганини, қайси йўл билан ғалаба қозонганини эмас, балки бошидан ўтган ўйларни, кўнглидан кечган сезимларни, соҳибқироннинг одам, ҳукмдор, лашкарбоши, ташкилотчи сифатидаги хусусиятларини тасвирлашга бирламчи эътибор қаратади.

Драматург Темурни турли ракурсларда, турли-туман шахслар, дўсту душманлар нигоҳи билан кўрсатади. Аслида буюк Темурга ҳам, уни ўраб турган муҳитга ҳам мутлақо бегона, фақат навқар Ўрхонга бўлган тийиксиз муҳаббати туфайлигина туркийларга боғланиб турган Олга тилидан урушга отланаётган Темур ҳолатининг:

“...унинг юзида ҳеч қандай шиддат ва ҳаяжон изи йўқ. Ҳар доимгидек виқорли ва жиддий, ҳар доимгидек хотиржам...”, – тарзида чизилиши ҳали саҳнага кириб келмаган Темур тимсоли ҳақида ўқувчида илк ёқимли тасаввур уйғотади.

Муаллиф бош қаҳрамонни бевосита ҳаракатда кўрсатади. Драматург Темурни айтган гаплари, ўйлари, қилган хатти-ҳаракатлари, кўнглидан кечирган туйғулари воситасида ичдан тасвирлашга эришган. Мамайхон деган золим ҳокимнинг халққа зулм қилаётгани ҳақидаги хабарни эшитган Амир Темурнинг: **“Ул англамайдирки, раиятни ранжитган ҳоким ўз инини бузган хайвон каби бефаросатдир”**, – деган сўзларида унинг оқил одам ва адолатпеша ҳукмдорлиги намоён бўлади. У шунчаки раҳмдил, олижаноб одамгина эмас, балки салтанат тинчи учун биринчи навбатда халқни рози қилиш лозимлигини яхши биладиган донишманд ҳукмдор сифатида тасвирланади.

Муаллиф Темурнинг шоир Кирмонийга қарата айтган: **“Сизлар (санъаткорлар – Қ.Й, М.Й.) кўршапалаклар ўлкасинда, кўрлар мамлакатинда**

порлаган бир қуёшсиз. Афсуски, инсон номи ила юрган икки оёқли ҳашарот жуда қабих ва разил бир нарсадир... Ҳайҳотким, шу қабих ҳашаротни тартибга солмоқ учун, уларнинг қурум босган чиркин виждонларини тозаламоқ учун **фақат Темур қиличи лозим**”, – сўзлари орқали уни санъаткорларнинг жамият ҳаётидаги юксак ўрнини тан олиб, уларга хайрихоҳлик билан қарайдиган ва чин ҳукмдорнинг тарихий вазифасини теран англаган султон сифатида кўрсатади. Асарда Темур қаламравидаги ерларни кенгайтиришга интилувчи қаноатсиз босқинчи эмас, балки ўз зиммасида улкан тарихий вазифа борлигини яхши англаган улуғ шахс тарзида намоён бўлади. Темурнинг: **“Савдогар ва санъаткорга жуда катта эътибор, иззат-ҳурмат кўрсатмоқ лозим. Чунки жаҳон фақат тижорат ва санъат соясидагина юксакликка эришгай”**, – деган сўзлари орқали драматург жаҳонгир шахсиятига хос юксак маънавий сифатларни тасвирлайди.

Мамлакатни тижорат ва санъатгина юксалтириши мумкинлигини теран англаган, юртини энг порлоқ маориф ва маданият ўчоғига, энг нафис санъат ва тижорат марказига айлантиришни ниёт қилган буюк жаҳонгирнинг фаолият кишиси экани, тинимсиз ҳаракатдаги одам эса баъзан хатолар қилиши қуйидаги тасвирларда кўзга ташланади. Девонбегининг: **“...ҳар иккинги Турон оламининг икки кутбидирсиз. Шулар икки кутб бир-бири билан чопишса, ўртада фалокатли бир ўпқон пайдо бўлгай. Ва бу нифокдан фойдаланиш илинжида юрган атрофдаги ажнабий давлатларга турк дунёсини забт этмоқ учун имкон туғиладир”**, – тарзидаги огоҳлантиришига кулоқ солмаслиги соҳибқирон табиатидаги ўша жиҳатларни ҳаққоний кўрсатишга қаратилгани билан муҳимдир.

Муаллифнинг маҳорати туфайли, “Амир Темур” асари кишини тарихий воқеалардан хабардор қилибгина қолмай, унга шу тарихни яшаб ўтиш имконини бериш асносида давлатни бошқариш роҳат эмас, оғир қисмат эканлигини англатади. Асарда Амир Темур умри оғир синовларда ўтаётган,

шахсиятида ҳамиша ҳукмдорлик билан инсонийлик ўртасида кураш борадиган киши сифатида кўрсатилган. Асарда соҳибқироннинг тарихий юришларидан кўра, унинг кучли туйғуларини тасвирлашга кўпроқ эътибор қаратилган. Драмада Амир Темурнинг ҳодиса ва одамлар ҳақидаги қарашлари тасвирга алоҳида урғу берилган. Адибнинг тарихий воқеалардан кўра, уларни яратган шахсга эътибор қаратиши ўқирманни Амир Темурга янада яқинлаштиради. Салтанатни улуғ қилувчи нарса унинг тепасида турган шахснинг буюклиги экани, шу буюклик Амир Темур шухратининг боқийлигини таъминлагани асарда ишонарли кўрсатилган. Ўзини таҳқирлаб мактуб битган, элчиларини қатл эттирган Йилдирим Боязидга уруш чиқишига йўл қўймасликнинг сўнгги имконни беришга урингани соҳибқироннинг нафақат ҳарбий кўмондон, балки нозик дипломат ҳам бўлганини кўрсатади: **“Дарҳол Йилдиримга бир сулҳ мактуби ёз! Субутой олиб боргай. Фақат Йилдиримнинг мактуби қанчалар қабоҳатли бўлса, бизники шунча назокатли бўлсин”**.

Амир Темур асарда фақат эл тинчлиги, мамлакат яхлитлиги, адолат ва ҳақиқат тантанасини ўйлайдиган арбобгина эмас, шахсий ҳаёти ҳам бор ҳамда шу ҳақда бош қотиришга маҳкум оддий бир одам сифатида тасвирланади. Халқ тақдири олдидаги мажбуриятлари туфайли ўз кўнгил истагидан юз ўгириб кета олиши бу оддий одамга оддий бўлмаган фазилат ато этади.

Драматург Амир Темурни тенгсиз саркарда, уста сиёсатчи, ҳолис ва одил ҳукмдор каби сифатларга эга лидер тарзидагина кўрсатиб қолмай, унинг мураккаб ҳамда серқирра руҳияти жилваларини акс эттириб, кўпчиликниқидан фарқли ўз Темурини яратди. Бунда адиб на атай жўнлаштириш, на сунъий улуғлаш йўлидан борди, балки соҳибқирон ҳам хом сут эмган, аммо буюк банда эканини, шу боис у қилаётган ишлар, қабул қилаётган қарорлар, кўнглидан

кечаётган туйғулар ҳам оддий одамларниқидан кескин фарқ қилишини кўрсата билди. Жаҳонгирни идеаллаштирмагани холда унинг тарих олдидаги хизматларини, тарихнинг эса Темури олдидаги қарзларини ишонарли акс эттирди: **“...мамлакатимиз арслонлар юрти, бургутлар маскани бўлиб қолмоғи лозим. Турк авлоди фақат босиб-қирмоқдан эмас, яшамок ва яшнатмоқдан ҳам завқ олур, ёлғиз ёқиб-йиқмоқнигина эмас, балки тиклаб-яратмоқни ҳам билур... Ёлғиз беш-ўн шаҳар эмас, бутун мамлакат тараққиёт ва гўзалликлар учун намуна бўлмоғи лозим”** сингари қарашлар Темури шахсиятининг асл мағзини кўрсатиши жиҳатидан муҳимдир. Сохибқирон босиб олиш учун эмас, адолат ўрнатиш истагида, бузиш учун эмас, обод қилиш илинжида от суради. Лекин унинг даврида ҳам тили билан дили бошқа, нафсидан бўлак сиғинадиган илоҳи йўқ ёхуд бурнининг тагидан узокни кўролмайдиган кимсалар кўп бўлганини, бу хол Темурининг эгардан тушмай яшашига асл сабаб экани асарда жуда таъсирли кўрсатиб берилади.

Муаллиф бош қаҳрамонда саркарда ёки жаҳонгирни эмас, одамни кўради. Темурида одамийлик устувор бўлгани учун ҳам бошқаларни тушунади, уларнинг ожиз ва қудратли эканликлари сабабини аниқ билади. Бировни тушунгани ва билгани учун одам танлашда кам адашади. Асарда Амир Темури ўзига Яратган томонидан берилган бекиёс даҳони шунчаки исроф қилиб юбормайдиган, ҳар бир қадамини ўлчаб ва ўйлаб босадиган йирик шахс эканини ишонарли акс эттирилади. Унга табиат томонидан берилган улуг ақлий ва жисмоний имкониятлар улкан меҳнатқашлик, буюк интизом, адоқсиз фидойилик билан уйғунлашгани таъсирли ифодаланган.

Хусайн Жовид ўқувчига ақл ўргатиб, йўл-йўриқ кўрсатмайди, балки унда туйғу кўзгашига уринади. Асардаги ҳар бир қаҳрамонга кишини изтиробга соладиган, қувонтирадиган, умуман, безовта қиладиган қандайдир бир жиҳатни тақдим этади. Шу боис ҳам

драмадаги тимсолларнинг кўпчилиги ҳеч кимга ўхшамаган, бетакрор типлар сифатида тасвирланган.

Хусайн Жовид асарда Темуридан фақат фазилат қидириб, уни нуқул ёркин бўёқларда кўрсатиш йўлидан бормайди. Унинг инсон сифатидаги хатолари ҳам драмада таъсирли кўрсатилган. “Амир Темури” бошқа асарлардан холислиги, муаллифнинг персонажларга бўлган шахсий муносабати очиқ сезилмаслиги, ҳулоса чиқариш ўқирманнинг ўзига қолдирилгани билан ажралиб туради. Темурининг суюкли аёли Дилшодга айтган: **“Сиёсатда марҳамат йўқ”**, – тарзидаги сокингина гапи давлат ишларининг ҳиссиёт измида бўлишига йўл қўймайдиган совуққон арбобга хос жиҳатни намоён қилади. **Ишонган навқари Ўрқонни Боязид ҳузурига айғоқчи қилиб жўнатмоқчи бўлар экан, уни хиёнатда айблаб орқаворотдан ўлимга ҳукм қиялганида, Боязид енгилиб, ўша “хиёнатқор” асар қўлга олинғач, сохибқиронга тортиқ этилган Олгани сўровсиз олиб қочгани сабабли ясоққа тортирмоқчи бўлганида қанчалик қатъиятли, сўзидан қайтмас, қаҳрли ҳукмдор сифатида гавдалантирилса, Ўрқонни нафақат ўлдириш, балки унга адоқсиз меҳр кўрсатишида инсон сифатидаги буюклиги яққол кўзга ташланади.**

Драматург буюк Темурига нисбатан бўлган туйғуларини асар охирига қадар ҳам яққол кўрсатмайди. Муаллиф масҳарабоз Жўжа сингари сохибқироннинг буюклигини билган ва эътироф этгани холда унга ётсираб қарайдими ёки Ўрқон каби ўзидан кечар даражада эътиқод қўйганми ёхуд Темирқоя янглиғ садоқат кўрсатадими эканини англаш оғир кечади. Бу холат ўқирманга хаёл қилиш эркини, сўнги гапни айтиш имконини беради. Муҳими, драмада Амир Темури мураккаб ва бетакрор шахс сифатида талқин этилган. У асарда жонқуяр саркарда, гўзалликни ҳис қилиш туйғусига эга эрқак, қўл остидагиларни жиддий синовларга рўпара қила оладиган сиёсатчи тарзида кўрсатилган. Адиб

китобхонни Амир Темурнинг ички оламига олиб кириб, соҳибқироннинг ҳамма каби ғазаб, қувонч, завқ ва ҳайрат туйғуларга эга, ушалмаган орзулари, ечилмаган муаммолари бор инсон эканини кўрсатишга эришган.

Маълумки, драматик асарларда воқеа ҳам, туйғу ҳам эмас, балки шахс характери асосий ўрин тутлади. Драмани бошдан-оёқ характерлар тўқнашуви тутиб туради. Чунки драматик асар ички драматизмга – персонажлардаги руҳий хавотир шиддатидан келиб чиқадиган коллизия асосига қурилган бўлади. Бусиз конфликт юзага келмайди. Драматик асар ҳар доим қаҳрамонлар учун ҳаёт-мамот аҳамиятига эга бўлган қандайдир нарсаларнинг қўлдан берилиши ёки амалга ошмай қолиши хавфи асосига қурилган бўлиши керак. Персонажлар ҳадиғу хавотир оғушида ҳаракатлансагина драматизм юзага чиқади. Бу жиҳатдан “Амир Темур”ни бекаму кўст ишланган асар дейиш мумкин. Драматург пиесада иштирок этган ҳар бир образни ўзига яраша ҳадиғу хавотир билан таъминлай олган.

Драмадаги ҳар битта тимсол ўзига яраша бадиий-эстетик юк билан таъминланган. Муаллиф Темурнинг бош вазири Девонбеги образига ҳам керакли бадиий юк орта билган. У – соҳибқиронга доно маслаҳатлар бергувчи аёнгина эмас, драмадаги зиддият чизикларидан бирини ҳаракатга келтирувчи персонажлардан бўлмиш Олмоснинг отаси, ёвқур Ўрхоннинг қайнотаси, яъни воқеалар қозонида бевосита қайнаши керак бўлган шахс. Соғлом ва беғараз фикрлай олгани учун ҳам очун миқёсидаги воқеалар ривожининг оқибати қандай бўлишини тўғри тасаввур қила олади.

Ҳусайн Жовид туркий дунё яхлитлигини яққол ҳис этган ва ҳамиша унга интилган ойдин шахс бўлгани боис Темурга Туркистоннинггина ҳукмдори сифатида қарамайди. У соҳибқиронни бутун туркийларни бирлаштирган ва уларга фаровонлик берган, миллат шаънига муносиб тирикчилик манбаи билан таъмин-

лаган, демакки, уларни бошқаришга ҳақли бўлган салтанат эгаси санайди. Бу ҳол драмада Девонбегининг амир Темур билан суҳбати саҳнасида яққол кўзга ташланади. Суҳбатда озарбайжонларнинг Қоракўйин амири Қора Юсуф таъсирида Мироншоҳга қарши исён кўтаришлари муносабати билан Девонбеги: **“Озарбайжон халқи беғоналарнинг сояси бўлмоқликдан ниҳоятда завқланадир ва хорижийлар таъсирига жуда қаттиқ бериладир”**, – дейди. Ўз кўнглидаги фикрни Девонбеги тили билан айтган муаллиф Темурни ўзиники санайди, озарбайжонларнинг ўзгалар таъсирига берилишидан эса норози бўлади.

Йилдирим Боязиднинг масҳарабози Жўжа – ўзида асар пафосини акс эттириб, муаллиф идеалини ташийдиган тимсол. Лекин у – шунчаки рупор эмас, балки бетакрор ўзига хосликка эга тиррик одам. У император Боязид ва унинг атрофидаги барча кимсаларнинг кирдикорларини яхши билади ҳамда уларни аямай масҳара қилади. Жўжа кулги тўнига ўралган аччиқ истехзолари билан калтабин сиёсат юргизаётган Боязидни, салтанатни ҳалокат сари бошлаётган сарой аъёнларини чақиб олади, уларнинг кўзини очишга уринади. Шу боис у Темур қиёфасида чиқар экан, унинг қанчалик олижаноб ва юксак шахслигини англашиб, Боязидга намуна қилиб кўрсатади. Ўзининг асл қиёфасида намоён бўлганда эса, Боязиднинг аъёнлар ва аёллар қўлида кўғирчоқ бўлиб қолган кимса эканига бот-бот ишора қилади. Драматург Жўжани шунчаки масҳарабоз эмас, балки ҳукмдорлари умумий ёв ўрнига шахсий истаклари учун курашиб, ўз-ўзини ғорат қилаётган туркий очуннинг тақдирига ачинган юртсевар одам сифатида тасвирлайди.

Муаллиф калтабинлик хиёнатга йўл очишини, Боязид каби кибрли ва мақтовсуяр ҳукмдор охир-оқибат тилёғлама сотқин кимсалар қўлида ўйинчоқ бўлиб қолишини Али пошо, Мелича каби персонажлар орқали акс эттиради. Салтанатга эғаликни жавобгарлик эмас, айш-ишрат воситаси деб ҳисоблагани учун ҳам Боязиднинг

атрофини ўзи сингари хузуридан бошқа нарсани ўйламайдиган, нафсига сажда қиладиган майда кимсалар ўраб олгани асарда ишонарли тасвирланади.

Драмадаги шайх Бухорий тимсоли ҳукмдорга ҳақиқатни айтгучи ва уни эзгуликка йўлловчи киши сифатида намоён бўлади. Шайхнинг Боязидга қарата: **“Темур билан урушмоқдин кўра ўз нафсингга қарши жанг эълон этгил. Журъатим учун мени маъзур тут! Аммо имкони қадар раққосаларга ўралашиб қолмагил! Сербистон маликасининг нуфузига учмагил! Ва сарҳуш вазирларнинг эрмаги бўлиб қолмагил!”** – дейиши унинг нақадар юракли ва ҳалол одам эканини кўрсатади.

Х. Жовиднинг маҳорати шундаки, Йилдирим Боязидни ҳам фақат жоҳил, тўғри гапга кулоқ осмайдиган ўжар ва нодон кимса қилиб эмас, балки ўзига хос инсоний жозобага эга шахс сифатида кўрсатади. Буни Бухорийнинг аччиқ гапларига жавобан: **“Аччиқ бўлса-да, сўзларингда ҳақиқат бор. Лекин Темурга қарши жим турмак қўлимдан келмайди”**, – тарзидаги икроридан, Темурдан енгилиб, унга асир тушгач, хатосини мардона тан олиб айтган гапларидан билиш мумкин.

Драматик асарда қахрамон нутқи ҳал қилувчи ўрин тутати. Негаки, муаллифда на баён қилиш, на муносабат билдириш, на тасвирлаш имкони бўлиб, фақат кўрсатишигина мумкин бўлган ушбу адабий турда нутқ деярли барча бадий тасвирий вазифаларни ўз зиммасига олади. Монолог шакли билан томошабинларга, диалог ва полилог тарзида саҳнадош шерикларга муурожаат қилиш воқеалар ривожининг, драматик характерлар очилишининг воситаси бўлади. Шунинг учун ҳам драмада нутқ алоҳида бадий қувватга эгадир. Драматик нутққа доир яна бир жиҳат шундаки, саҳна асарининг тили, албатта, бир қадар кўтаринки, жарангдор, аниқ эшитиладиган бўлиши лозим. Саҳнадан турли масофада ўтирган томошабинларга бирдай эшитилиши учун қўлланиладиган сўзларнинг акустик жиҳатдан ҳам жарангдорлиги

талаб этилади. Кўпчилик драматик қахрамонларнинг бир қадар сунъийроқ кўтаринки тилда сўзлашининг бош сабаби шунда. Драма қахрамонлари қуюқ туйғулар, кучли ҳиссиётлар бўрони оғушида яшаб, аёвсиз тўкнашувларни бошдан кечирадилар, оташин ва жарангдор овозда сўзлашадилар, ҳар қандай воқеа-ҳодисага қутилмаган кескинлик билан муносабат билдиришга мойил бўладилар.

Шу хусусият “Амир Темур” асарида бош вазир – Девонбегининг қизи, соҳибқироннинг хос жангчисининг аёли Олмос, унинг рақибаси Олга, метиндай мустаҳкам, ўлимни писанд қилмайдиган, аммо сулув Олга қошида иродасидан маҳрум бўладиган ҳиссиётли ошиқ, хотини шаддод Олмос олдида масъулиятли эр бўлган Ўрхон, хаёлпараст шоир Кирмоний каби персонажлар нутқида айрича бўртиб кўринади.

Жангу жадал, ўлиму қон тўкишларни оддий бир қундалиқ юмуш тарзида қабул этадиган Ўрхоннинг: **“Биз турклар чодирларда туғилиб, бепоен саҳроларда, қонли жангларда ҳалок бўлурмиз”**, – шаклидаги икрорида муаллиф драматик нутқ унсурларидан маҳорат билан фойдалангани кўринади. Асардаги ҳар бир образ ўзига хос киёфага эга қилиб тасвирланган. Ҳатто, бутун драма давомида икки ўриндагина кўринадиган, хўжаси Ўрхонга ўта содиқ, ўлимдан кўрқишни тасаввурига ҳам келтиролмайдиган, хўжасининг буйруғидан бошқа нарсани тан олмайдиган камўй Темирқоя ҳам, саройдаги аёлларни бир-бирига тезлаб роҳатланадиган ўшакчи Қорақуш ҳам, биргина саҳнада кўринадиган Темур ўтовининг икки нафар кўриқчиси ҳам фақат ўзларига маҳсус бўлган табиатга эга ҳолда тасвирланганки, бу драматургнинг тенгсиз маҳоратидан далолат беради.

Ижодий умрининг илк давридаёқ **“Менинг Тангрим гўзалликдир, севгидир”**, – сўзларини улгу қилиб олган Хусайн Жовид “Амир Темур” драма-сида ҳам ўз кредосига содиқ қолиб, шоир Кирмоний тилидан эскирмас бир ҳақиқатни баён этади: **“Муҳаббат!**

Муҳаббат! Зотан, бутун башари-ятни халос этадиган ягона нарса муҳаббатдир... Агар дунёнинг шонли юришлари, қонли урушлари оқибат-натижада бир муҳаббат, башарий бир муҳаббат туғдирмаса... бутун ҳаётга, бутун коинотга нафратлар бўлсин!” Шу тарзда тирикликнинг мазмун-моҳиятини гўзаллик ва севгида кўрган ёзувчи драмада аёллар тимсолини ишлашга алоҳида эътибор бериши табиий эди. Гарчи, умри савашларда ўтган жаҳонгир ҳаётини кўрсатишга бағишланган бўлса-да, “Амир Темури” драмасида аёллар образи ҳал қилувчи ўрин тутди. Драмада дастлаб умр йўлдош, маъшуқа, она, фарзанд бўлибгина гавдалантирилган аёллар бора-бора зиддиятларга тўла ижтимоий турмушнинг фаол иштирокчилари сифатида тасвирланади. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам хотин-қизлар образи ўз серкирралиги ва бетакрорлигини йўқотмаган: баъзилари жангари табиатли, ёввойи, исёнкор; айримлари мулоим, меҳрибон, кечиргувчи, кенг феълли аёл сифатида тасвирланган, баъзисида бирварақайига бир неча хил феъл-атвор аралаш намоён бўлади.

Драмада Темурининг аёлларга ҳурмату эътибор билан қарши, айни вақтда сиёсат ишларига уларни аралаштиравермаслиги ҳам катта маҳорат билан кўрсатилган. Асарда Темурининг рафиқаси Дилшод хоним хўжасини майда-чуйда ташвишлар билан безовта қилмаслик, уни давлат ишларидан чалғитмаслик маъқуллигини савки табиийси билан ҳис этиши тасвирланади. Шу боис у бир аёл каби Қорақушнинг қутқуларига ишонгани ҳолда Олгага нисбатан чора кўришга ошиқмайди. Чинакам аслзода аёл сифатида ўзини соҳибқирон билан рус гўзали ўртасидаги муносабатдан беҳабардай тута билади. Сарой интригаларида тажриба орттирмаган тезоб Олмос эса Қорақушнинг кичик бир ҳийласи билан ўзини ўтга-чўққа уриб, драмадаги воқеалар йўналишига фаол таъсир кўрсатган образга айланади. Рашк ўтида ёнганидан қатъиятли, шиддагли, туйғулари тизгинсиз Олмос жаҳонни титратган соҳибқирондан

чўчимамай, унга: **“Йўқ, йўқ! Сен бундай қилолмайсан! Ҳа, жуда буюксан, бутун дунёга ҳукмронлик қила олурсан, бироқ зинҳор Ўрхоннинг қалбига эмас!”** – дея олади. Аёл эрини жонидан ортиқ кўргани учун ўзининг севимли ёр эканини ҳис қилмагани боис кўнгли ёришмайди. Ҳаёти тўқис бўлгани ҳолда ёлғиз қолган, энг яқин кишиси томонидан ташлаб кетилган аёлнинг шижоати, тап тортмаслиги тасвири кишини ўзига ром қилади.

Асардаги Қорақуш образи ҳам кишини ўйлатади: унинг аслзода аёллар орасига нифоқ солишдан мақсади нима эди? Унинг Ўрхон ёки Темуридан қандай илинжи ёки Олга, Олмос ёхуд Дилшод хонимда қандай хусумати бўлиши мумкин эдики, Темури саройида фитна кўзгашига жуърат топди? Бу тимсол аламзада аёл ички дунёсининг нақадар хунук, қаҳрли бўлишини кўрсатишга хизмат қилади. Қорақуш гўё одамларда қолиб кетган ҳақи бордай улардан норози ва аламзада, атрофдагиларнинг асабига тегиб, бирор заиф, оғрикли нуқтасини билиб олиб азоблашни, ўзидан баландроқ аёлни пастга туширишга уринишни касб қилиб олган кинчи кимса сифатида таъсирли тасвирланган. Булар Қорақуш ички дунёсидаги маънавий бўшлиқ, эзгуликка ундайдиган аъмолнинг йўқлиги туфайли юз беради. Қорақуш Олганинг мавқеи ўзинкидан пастроқ бўлиши лозим деб ҳисоблайди. Салтанат устунлари бу санамнинг атрофида парвона эканлиги эса унда ҳасад уйғотади. Қорақушнинг уринишлари оқибатида пайдо бўлган таранг вазият Темурининг босиқ ва сермулоҳазалиги туфайли ўт олиб кетмайди. Бу ҳол соҳибқироннинг Олга ва Олмос билан учрашуви тасвирида яққол кўринади:

Хусайн Жовид драмасида аёллар адабиёт аҳли неча минг йиллардан буён кўниккан латофатли, назокатли жиҳатлари билангина намоён бўлмайди, балки жуда дадил, жасур, қайтмас, маккор, мақсади йўлида оғишмай ҳаракатланадиган шахслар тарзида кўрсатилади. Ёзувчи аёллар образини ортиқча тарашлаб,

силлиқламай, уларнинг асл моҳиятини кўрсатишга интилади. Олмос, Олга, Қорақуш образлари табиатларидан келиб чиққан ҳолда хилма-хил бўёқларда тасвирланган. Аёлни кўкларга олиб чиқувчи ҳам, тубан кетказувчи ҳам, қудрат бахш этувчи ҳам, ожизлаштирувчи ҳам меҳр ва эътибор эканлиги драмада ишонарли акс этган. Темурнинг гўё Ўрхонни ўлдирмоқчи эканини эшитган Олмоснинг ҳолати асарда жуда ишонарли берилган.

Асарда Олмос, Дилшод хоним, Олга тимсоллари аёлларга хос майда маиший муаммолар фонидан баландда тасвирланган. Уларнинг интилишлари маиший тирикчилик учун бевосита керак бўлмайдиган нарсаларга қаратилгани уларнинг чинакам шахслар эканини кўрсатади.

Одам – яралишидан тақдирга банди. Шунинг учун ҳам у банда аталади. Тақдир ишига аралашмоқ, уни ўзгартирмоқ инсон ихтиёридаги юмуш эмас. Буни ҳар бир Чиқиш кишиси сингари Хусайн Жовид қаҳрамонлари ҳам чуқур англашади. Аммо табиатан фақат бешик тебратишга қобилдай кўринувчи аёл оламини тебратиши, ҳеч

нарсани даъво қилмагани ҳолда тарих ўзанини буриб юбориши мумкинлиги асарда жуда ишонарли акс эттирилган. Серб қиролининг синглиси Мелича Йилдирим Боязид инқирозига сабаб бўлгани, Олганинг Ўрхонни Амир Тему́р буйруғига бўйсунмасликка мажбур қилгани, Олмоснинг рақибасига ханжар билан урғочи арслондай ташлангани, Қорақушнинг воқеалар ривожига таъсир кўрсатгани каби тасвирлар “Амир Тему́р” драмасида аёллар тимсоли жуда теран ишланганидан далолат беради.

Улкан санъаткорнинг теран назари ва сеҳрли қалами “Амир Тему́р” драмасида узоқ ўтмишда яшаб ўтган шахсиятларни бадиий ауроюда жонлантириб, уларнинг буюклигини авлодларга кўрсатиб, улардан сабоқ олишга ундабгина қолмай, шундай боболарнинг авлодлари янада эркин яшаши, улар қадимий шаънларига муносиб бўладилар, деган эзгу қарашлари билан маънавиятимизга хизмат қилади.

*Қозоқбой ЙЎЛДОШ,
ЎзМУ профессори,
Муҳайё ЙЎЛДОШЕВА,
ЎзМУ доценти*

ТАРЖИМА НАЗАРИЯСИ ФАН СИФАТИДА

Ўзбек таржимачилик мактаби ўзининг узоқ йиллик анъаналари ва тажрибаларига эга. Хусусан бу соҳада кейинги йилларда амалга оширилаётган ишлар катта кўлам ва миқёсни ташкил қилмоқда. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, турли олий ўқув юртлари ва адабий нашрларда бу мавзуда турли давра суҳбатлари, баҳс ва мунозаралар уюштирилмоқда. Мазкур чиқишларда ўзбек таржимачилигининг ютуқ ва камчиликлари ва истиқболда қилиниши керак бўлган ишларга эътибор қаратилмоқда.

Шу муносабат билан эълон қилинаётган мақолаларда таржима назарияси ва амалиёти муаммолари, мамлакатимиз ва хорижий таржима мактаблари ҳамда бугунги жараёни ҳақида сўз боради.

Таржима ҳақида илк назарий фикрлар дастлаб қадим Римда юзага келган эди. Юнон ва латин тилларини мукамал билган Аристотель, Цицерон ва Гораций таржима жараёнида сўз кетидан қувиш ярамайди, уларнинг маъно ифодаларини аввал тарозида ўлчаб, кейин таржима қилиш маъқул, деган фикрни билдирганлар. Кейинчалик Италияда Бартоломео ва Манетти, Францияда дю Белле ва Малерб, Англияда Бэкон ва Драйден, Германияда Гёте ва Гумбольдт, Россияда Ломоносов ва Сумароков таржима хусусида ўз назарий тушунчаларини билдириб ўтганлар.

Хуллас, то XX асрга қадар “таржима” сўзи муайян маъно касб этиб, фақат тарихий, фалсафий ва адабий асарлар ўғирмасига нисбатан қўлланилиб келинган, оғзаки таржимонга нисбатан эса туркийда “тилмоч”, славянларда “толмач”, немис тилида “dolmetschen”, инглиз ва француз тилларида “interpret” атамалари ишлатилган. Таржима назарияси хусусида айтилган фикрлар ҳам шу йўсинда умумий маънога эга бўлган. Масалан,

таниқли француз тилшуноси Жорж Муненнинг таъкидлашича, Ф.де Сосюр (1857-1918) ва О. Гарри Есперсен (1860-1943) тадқиқотларида таржима назарияси ҳақмммида фикрлар йўқ, ҳатто Ш. Балли (1865-1947) ва Ж. Вандриес (1875-1960) асарларида ҳам бу хусусида мулоҳаза билдирилмайди.

Таржима назариясига бағишланган илк тадқиқотлар ўтган асрнинг йигирманчи йилларида юзага кела бошлади. Бу даврда нашр қилинган Ф.Р.Амос, Ж.П.Постгэт, О.М.Финкель, М.П.Алексеев китобларида, Санжар Сиддикнинг “Адабий таржима санъати” (1936 й.) рисоласида ҳам таржима назариясини фан сифатида эътироф қилувчи аниқ фикрлар билдирилмаган эди. Таржима назариясини фан сифатида таърифловчи ва бунга даъват этувчи тадқиқотлар асрнинг эллингинчи йилларига келиб эълон қилина бошланди. Аниқроғи, 1952 йил “Иностранные языки в школе” журналида таниқли таржимон И.Кашкиннинг “Ишонсиз тамойил ва ноаниқ хулосалар” ва таниқли тилшунос А.А.Реформатскийнинг “Тар-

жиманинг лингвистик масалалари” номли мақолаларининг чоп қилиниши бу соҳада баҳс-мунозараларнинг бошланишига сабаб бўлди. Масалан, профессор А.А.Реформатский ўз мақоласида “таржима амалиёти барча фанлар учун хизмат қилса-да, таржима назарияси мустақил фан бўла олмайди. У тилшуносликнинг бир бўлимигина бўлиши мумкин”, деган даъво билан чиқади. Тез орада олимнинг бу фикрига қарши таржимашунос А.В.Федоров: “Таржима назарияси фан сифатида эътироф қилиниши зарур. Фақат у қурилиши жиҳатидан тилшунослик йўналишига вобаста бўлмоғи керак” деган ғояни илгари суради. Бу йилларда Ўзбекистонда ҳам таржима назарияси хусусида дадил фикрлар айтила бошланди. Асқад Мухтор, Жуманиёз Шарипов, Ғайбулла Саломов, Нинель Владимироваларнинг таржима назариясидан баҳс юритувчи рисола ва мақолалари нашр қилинди.

1953 йили Халқаро таржимонлар уюшмаси – ФИТ (Federation Internationale des Traducteurs) нинг ташкил қилиниши таржимон ва таржимашунослар фаолиятининг янада раванк топишида муҳим роль ўйнади. 1955 йилдан уюшма органи “Babel” (“Бобил”) журнали нашр этила бошланди. Бу йилларда турли мамлакат олимларининг таржима назарияси муаммоларига бағишланган тадқиқотлари бирин-кетин босилиб чиқди. Улар орасида француз Жорж Муненнинг “Гўзал, аммо бевафо”, инглиз Теодор Саворининг “Таржима санъати” китоблари ўша даврда муҳим аҳамият касб этди. Айниқса, канадалик тилшунослар Ж.П.Винье ва Ж.Дарбельненинг 1958 йилда нашр қилинган “Француз ва инглиз тилларининг қиёсий стилистикаси. Таржима тадоригида” монографиясида таржима назарияси қиёсий тилшунослик йўсинида талқин қилиниб, муаллифлар уни соф тилшунослик измидаги фандир, деган тезисни илгари сурдилар. Улар ўз фикрларини таниқли тилшунослар олим Шарль Балли таълимотига яқинлаштириб, таржима ҳам икки тилга мансуб системадир,

у аслият ва таржима тилининг ўзаро яқинлашуви жараёнида юзага келади. Бу жараёнда аслият тили ўз ҳолатини ўзгартирмайди, таржима тили эса мавжуд шароитга қараб ўзгаради ва аслият тилининг лисоний ҳолатларини ўзида ифода этишга мажбур бўлади, деган тўхтамга келадилар.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йиллари бошида француз олими Э.Карининг “Таржима назарияси сари” ва америкалик тилшунос Ю.Найданинг “Таржима назарияси хусусида” номли мазмунан бир-бирини тўлдирувчи тадқиқотлари босилиб чиқди. Э.Кари ўз китобида таржима назариясини мустақил фан тарзида эътироф этиш билан бирга умумий “таржима назариясини яратмоқ пайти келди”, деган фикрни билдирган бўлса, Ю.Найда таржима амалиёти ва назариясининг вобаста илмий тамойилларини ишлаб чиқмоқ лозимлигини уқтириш билан, таржима назариясига “динамик эквивалент” (сўзларнинг тенг маъноли муқобиллари) тушунчасини олиб кирди.

Бу даврга келиб собиқ Иттифокда ҳам тилшунос ва адабиётшунос олимларнинг таржима назарияси талқинига бағишланган тадқиқотлари эълон қилинди. Масалан, А.В.Федоров “Таржима назариясига кириш” китобини 1958 йил қайта нашр эттираркан, унга “лингвистик очерк” тагсарлавҳасини илова қилган эди. Кўп ўтмай ушбу нашр мазмуни ва мундарижаси атрофида қизгин баҳс-мунозаралар бошланди. Иттифок олимлари ўртасида таржима назариясига икки томонлама: тилшунослик ва адабиётшунослик илми нуқтаи назаридан талқин қилиш муаммоси юзага келди. 1959 йилдан иттифок Ёзувчилар уюшмаси ташаббуси билан “Таржима маҳорати” алманахи ва 1963 йилдан тилшунослик илмининг марказларидан бири саналган Москва Давлат чет тиллар педагогика институти олимлари саъй-ҳаракати билан “Таржимон дафтарлари” илмий тўплами нашр этила бошланди. “Таржима маҳорати” алманахида таниқли адабиётшуносларнинг таржима – бу адабий жараён ва бадиий ижод, тар-

жима назарияси эса адабиётшуносликка асосланган фандир, дегувчи мақолалари мунтазам чоп қилиниб келинган бўлса, “Таржимон дафтарлари” тўпламида кўплаб тилшуносларнинг таржима – бу матн билан боғлиқ лингвистик жараён, таржима назарияси ҳам лисоний таҳлилга асосланган фандир, дея эътироф этгувчи тадқиқотлари босилиб келинди.

Ўша йиллари Ўзбекистонда ҳам таржима назарияси фан сифатида эътироф этила бошланди. Проф. А.А.Реформатский ва А.В.Федоровнинг таржима назарияси хусусида билдирган фикрлари йўналишида баҳс юритувчи ўзбек олимлари Н.В.Владиминова (“Некоторые вопросы художественного перевода с русского на узбекский язык”, 1957), Ж.Шарипов (“Некоторые проблемы поэтического перевода”, 1958), Ғ.Саломов (“Мақол ва идиомалар таржимаси”, 1961) ларнинг тадқиқотлари юзага келди. 1961 йил профессор Ғайбулла Саломов асос солган “Таржима санъати” илмий тўпламининг биринчи китоби босилиб чиқди. Муаллифлар ўша давр талабидан келиб чиққан ҳолда ўз тадқиқотларида таржима назариясининг баъзи лингвистик ва поэтик хусусиятларини ёритишга ҳаракат қилгандилар.

Бироқ, ўтган асрнинг олтмишинчи йилларидан бошлаб собик Иттифок ва хорижий олимлар даврасида таржима назарияси тилшунослик тадоригидаги фандир, дегувчилар сони ортиб, улар таълимоти етакчи ўринга чиқиб олди. Масалан, 1964 йили рус тилшунослари И.Ревзин ва В.Розенцвейгнинг “Умумий ва машина таржимаси асослари” номли монографияси эълон қилинди. Монографияда олимлар таржима назарияси тилшунослик йўналишидаги фан бўлиши лозим, дегувчи таълимотни янада чуқурлаштириб, таржимани структуравий тилшунослик қолипида талқин қилмоқ ва шу тамойилда таҳлил этмоқ даркор, деган фикрни тарғиб қилишди. Ҳатто улар А.В.Федоров “Таржима назариясига кириш” китобининг 1958 йилги нашри мазмуни ва мундарижасига танқидий ёндашиб, олимнинг таржи-

ма назариясини яратишда яқдил бир тўхтама келолмаганлигини, таржима назариясининг соф лингвистик фан эканлигини исботлаб беролмаганини танқид қилдилар. Шу билан бирга улар “машина таржимаси” нинг назарий муаммолари хусусида ҳам кенг тўхталиб, бу борада ҳам ўзларининг лингвистик назариясини олға суришди.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида Н.Владиминова, Ж.Шарипов, Ғ.Саломов, Ю.Пўлатов, Ж.Бўронов, А.С.Азнаурова, А.Абдуазизов, Қ.Мусаев, Ғ.Ғафурова, С.Саломова, Н.Комилов сингари таржимашуно олимлар томонидан яратилган илмий тадқиқотлар Ўзбекистонда ҳам таржима назарияси борасида кенг кўламда изланишлар олиб борилганидан далолатдир. Улар орасида таржима назариясининг лингвистик тамойилларини яратишда профессор А.В.Федоров изланишларини давом эттирган профессор Ғайбулла Саломовнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ ўринлидир. Олимнинг 1966 йил нашр қилинган “Тил ва таржима” монографияси Ўзбекистонда таржима назарияси фанининг кейинги равнақида катта ҳисса қўшди. Қолаверса, бу тадқиқот республикамизда таржима назариясининг лингвистик ва умумфилологик асосларини ишлаб чиққан илк назарий манба бўлиб, у Г.Гачечиладзе (Грузия), Б.Тоҳирбеков (Озарбайжон), Л.Мкртчян (Арманистон), М.Авезов (Қозоғистон), Е.Эткинд (Россия), В.Коптилов (Белоруссия) каби назариячиларнинг тадқиқотлари қаторида алоҳида эътироф қилинди. Дарвоқе, олимнинг ушбу монографиясида таржиманинг асосий “қурилиш материали” бўлган сўз, унинг фонетик либоси, семантик ва услуб хусусиятлари ҳамда таржима жараёнида синонимлардан истифода этиш каби муаммолар муфассал таҳлил қилинган эди. Шунингдек, бу йилларда яратилган Л.Абдуллаеванинг “Рус тилидан ўзбекчага таржиманинг стилистик масалалари” (1964), Қ.Мусаевнинг “Инглиз тилидан ўзбекчага бадий таржиманинг стилистик муаммолари” (1967) А.М.Нарзикуловнинг “Француз

фразеологияси ва француз-ўзбек бадиий таржимачилиги масалалари” (1969) каби тадқиқотлари ҳам таржима назариясининг лингвистик муаммоларига бағишланган эди.

Олтмишинчи йиллар охири ва етмишинчи йиллар бошида ғарб таржимашунослигида Жорж Мунен (Франция), Иржий Левий (Чехословакия), С.Влахов ва С.Флорин (Болгария) каби олимлар эътиборга молик тадқиқотлар яратдилар. Масалан, Жорж Мунен ўзининг “таржима – доимо тил билан боғлиқ ҳодисадир” мазмунидаги тезисини бадиий таржима жараёнига ҳам тааллуқлидир, дейиш билан қуйидаги фикрни илгари суради: “Ҳар бир асар ўз даврининг ижтимоий-маданий ҳодисаси бўлиб, у фақат ўша халқ тили орқали ифодаланади, тилнинг иштироки ва бевосита такомиллашуви эвазига юзага келади. Шундай экан, ушбу асарни иккинчи бир тилга ўгириш ҳам фақат тил воситасидагина амалга оширилади ва лисоний ҳодисага айланади”. Ж.Муненнинг ушбу концепцияси ва Р.Якобсон (АҚШ)нинг “Таржиманинг лингвистик тамойиллари” мақоласида илгари сурилган таржиманинг семиотик (белгиларга асосланган) тушунчаси ва тиллараро лисоний ҳодиса эканлиги ғоясига асосланган “Лейпциг мактаби” вакиллари ўтган асрнинг етмишинчи йилларида таржиманинг лингвистик назарияси билан жиддий шуғулландилар. Масалан, улар тилшунос Отто Каде (Германия) тарафидан истеъмолга киритилган “транслация” атамасини “таржима” сўзи билан алмаштириш мақсадга мувофиқлигини маъқул топишди. Сабаби, “транслация” (лат. *translatio* – ўтказиш, кўчириш, алмаштириш) тушунчаси “таржима” тушунчасига нисбатан умумийроқ маънога эга бўлиб, у “ёзма таржима” ва “оғзаки таржима” тушунчаларини ўз ичига қамраб олади. “Лейпциг мактаби” издошларидан бўлган немис тилшуноси Катарина Райс ўзининг “Таржима танқидининг чегараси ва имкониятлари” китобида тилшуносларнинг лингвистик назариясига бир қадар аниқлик киритиб, “Отто Каде, Рудольф Юмпельт, Юд-

жин Найда, Рольф Клёпфер ва Ральф-Райнер Витеноуларнинг охириги ўн беш йил ичида эълон қилган тадқиқотлари таржимашунослик илмида муҳим аҳамият касб этса-да, бироқ то ҳанузга қадар таржима амалиётининг барча соҳаларини ўзида қамраб олган мукамал тадқиқот яратилмади”, деган фикрни илгари сурди. Масалан, О.Каде тадқиқотларида прагматик матнлар таржимаси, Р.Юмпельт илмий-техникавий матнлар таржимаси, Ю.Найда (АҚШ) “Инжил” таржимаси, Р.Клёпфер бадиий матнлар таржимаси, Р.Р. Витеноу (Исроил) эса классик матнлар таржимаси мисолида ўз назарий концепцияларини яратишга муваффақ бўлдилар.

Тилшунос Катарина Райс таърифи-ча, таржима амалиётида асосий ҳолат матннинг турли-туманлигига боғлиқ бўлиб, олима қуйидаги матн турларини келтириб ўтади: а) парагматик матн; б) бадиий матн; в) оғзаки матн. Биринчисида таржимон аниқлик ва муқаррарликка, иккинчисида образлиликка; учинчисида эса суҳбатдош нутқининг мазмунига асосий эътиборни қаратмоғи лозим бўлади.

1968 йил профессор А.В.Федоров монографиясининг қайта ишланган учинчи нашри босилиб чиқди. Олим ўзининг кўп йиллик изланишларини умумлаштираркан, таржима назарияси лингвистик йўналишдаги фан, деган яқуний хулосага келади. Бу йиллар мобайнида рус олимларидан А.Д.Швейцернинг “Таржима ва тилшунослик”, В.Н.Комиссаровнинг “Таржима ҳақида сўз”, Л.С.Бархударовнинг “Тил ва таржима” номли монографиялари ҳам чоп қилинди.

Шу тариха ўтган асрнинг етмишинчи йиллари бошида собиқ Иттифок олий ўқув юртларининг роман-герман тиллари факультетлари ва чет тиллар институтларида таржима назарияси ва амалиёти курси жорий қилиниб, уларда москвалик олимлар томонидан тузилган ўқув дастури асосида машғулотлар олиб борила бошланди. Москва Давлат чет тиллари педагогика институти эса таржиманинг лингвистик назарияси йўналишдаги илмий тадқиқотлар мар-

казига айланди. Бу йиллар Ўзбекистон олий ўқув юртларида ҳам таржима назарияси ва амалиётдан машғулотлар йўлга қўйилди.

Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология ва журналистика факультети ҳузурида ташкил этилган Таржима назарияси кафедраси проф. Ғ.Саломов раҳбарлигида бу ишга бош-кош бўлди. Айниқса, олимнинг 1973 йилда нашр қилинган “Таржима тарихи”, “Таржима назариясига кириш”, “Умумий таржима назарияси асослари” ўқув дастурлари республикамиз олий ўқув юртларида таржима назарияси курсини ўқитишда асосий дастуруламал бўлиб хизмат қилди. Шундан сўнг унинг “Таржима асослари” (1976) ва “Таржима назариясига кириш” (1978) дарсликлари эълон қилинди. Олим уларда таржима – лисоний, адабий-эстетик ҳодиса, сўз санъати, таржимон эса ижодкордир, деган тезис асосида таржима жараёнини кенг миқёсда тадқиқ қилиб берган эди.

Хуллас, профессор Ғайбулла Саломовнинг “Таржима назариясига кириш” дарслиги олий ўқув юртларининг филология факультетларида таълим олаётган талабалар ва таржимашунослик илми борасида назарий тадқиқотлар яратишга киришган илмий ходимлар учун ҳам йўриқномага айланди. Шунингдек, Ж.Бўронов, Э.Азнаурова, Қ.Мусаевларнинг дарслик ва монографиялари, А.Абдуазизов, Н.Комилов, М.Сулаймонов, Р.Файзуллаева, Я.Эгамова, И.Мирзаевларнинг диссертация ва мақолаларида таржиманинг лингвистик назарияси хусусидаги баъзи фикрлар давом эттирилди.

Бу йилларда Европа тилшунослари ҳам таржима назариясининг турли лингвистик тамойилларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилдилар. Масалан, немис олимлари Р.Юмпельт, А.Людсканов ва К.Райс таржима назариясини “тил ҳақидаги ва тилшуносликка таянувчи фан”, деб уқтириш билан, бадий асар таржимасида асосан матннинг жанр хусусияти ва “матн формаси” муҳим ўрин тутди, деган тўхтамга келдилар. Сабаби,

бадий асар таржимасида матндаги информацион мазмун эмас, балки ундаги контекстуал (тагмазмун) маъно ифодасини сақлаб қолмоқ зарурдир.

1980-йилларга келиб таржима назариясининг тилшунослик йўналиши тамойиллари янада тақомиллашди. Таржиманинг адабиётшунослик йўналишига мансуб И.Кашкин ва Г.Гачечиладзенинг “реалистик таржима назарияси” ўрнини Д.Дюришиннинг “таржима халқаро адабий жараён таракқиетида муҳим ўрин эгалловчи адабиётлараро коммуникатив воситадир” дегувчи назарияси эгаллади. Лингвистик таржима назариясига асосланган таржиманинг коммуникатив асосларини ишлаб чиқди. Бироқ олим Р.Клөпфер, И.Левий ва И.Кашкин, Г. Гачечиладзе фикрларига қарши ўларок, тилшуносларни таржиманинг яқдил ва аниқ лингвистик талқинга асосланган назариясини яратишга даъват этди. Масалан, А.Попович таржима назариясининг шаклланган лингвистик асослари умумий маъно касб этиб, у бадий таржима қонуниятларига тамомила мос келмаслигини таъкидларкан, бадий таржима амалиётини моделлаштиришда фақат асар матнига, унинг таҳлили ва талқинига тааллуқли лингвистик жиҳатларнигина ҳисобга олмоқ зарур, тўлиқ лингвистик моделларни бадий матн таржимасига мажбуран юклармаслик керак, деган хулосага келади.

Бу йилларда Ўзбекистонда профессор Ғайбулла Саломов (ТошДУ) ва профессор Жуманиёз Шарипов (ЎзФА) раҳбарлигида шаклланган таржимашунослик мактаби олимлари таржима назариясининг умумфилологик муаммоларини тадқиқ қилиш билан машғул бўлдилар. Масалан, Р.Файзуллаева, М.Сулаймонов, И.Мирзаев каби олимлар немис, инглиз, француз тилларидан ўзбек тилига таржиманинг лингвистик масалалари мавзусида тадқиқотлар яратишган бўлсалар, Ш.Рўзиев, Я.Эгамова, Д.Ғуломова, Қ.Жўраев, М.Холбеков, М.Бақоева, Н.Отажонов,

У.Сотимов, Ж.Юсупов, Ё.Ҳамроев кабилар бадиий таржиманинг умум-филологик муаммоларини тадқиқ этган номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилдилар. Улар изидан таржимашунослик илмига қадам қўйган С.Ҳайтов, С.Олимов, З.Исомиддинов, Р.Абдуллаева, Ғ.Хўжаев, Қ.Тожиев, Б.Эрматов, С.Азимов ва бошқалар жаҳон адабиётидан ўзбек тилига ўгирилган таржима асарларининг бадиий жиҳатларини ўргандилар. Устоз Ғайбулла Саломов ўзининг таржима назарияси борасидаги изла-нишлари натижаси ўлароқ 1982 йил “Адабий анъаналар ва бадиий таржи-ма муаммолари” мавзусида доктор-лик диссертациясини ҳимоя қилди. Тадқиқотда олим асосан таржимада адекватликка эришиш принципларини таҳлил қиларкан, бу борада Шекспир асарлари таржимаси мисолида “тар-жима-таъсир-таржима” тамойилини кенг маънода асослаб берди (Каранг. А.Абдуазизов, М.Холбеков. Атоқли таржима назариётчиси// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012, 14 декабр). Олимнинг бу иши унинг таржима на-зарияси бобида яратган сўнгги йирик тадқиқоти бўлиб қолди.

Таникли тилшунос Ю.Найда эса таржима назариясига тўрт тарафлама, яъни филологик, лингвистик, комму-никатив ва социосемантик ёндашув лозимлигини тақлиф этади. Филологик ёндашув замирида бадиий матн, яъни унинг структуравий ва стилистик ху-сусиятлари мужассам бўлиб, уларнинг ечими лингвистик назарияга таянади. Лингвистик ёндашув замирида эса икки тилнинг лексик ва синтактик ҳолатларига эътиборни қаратмоқ ло-зим бўлади. Бу ҳолатда тилларнинг коммуникатив функциясига таянилади. Таржимага учинчи ёндашув – соф коммуникатив жараён ҳисобланиб, унда асосан ижтимоий шароит ва ком-муникаторлар орасидаги ўзаро мулоқот ҳисобга олинади. Тўртинчиси, таржи-мага нисбатан социосемиотик ёндашув ҳисобланиб, унда таржима қилинаётган матн учта асосий факторга: белги, ре-ферент (матн) ва интерпретант (талқин қилувчи)га асосланади. Бу жараёнда асо-

сан синонимик белгилар (элементлар) ҳал этувчи вазифани бажаради.

Хулоса қилиб айтганда, кейинги жа-раёнда ҳар икки олимнинг фикри ғарб тилшуносларининг диққат-эътиборида бўлди. Юқоридаги барча талқинлар соф лингвистик характерга эга бўлиб, таржима назариясини ҳозирги замон тилшунослик фани қонуниятлари билан вобасталиги ва коммуникатив алоқа воситаси функциясини бажари-ши исботланди. Ва ниҳоят ФИТнинг собиқ президенти, болгариялик тар-жимашунос Анна Лилова аслият ва таржиманинг типологик таҳлилини лингвистик назария ва тарихий жараён билан боғлаб олиб бориш зарурлигини уқтираркан, у ёки бу матнни ўгиришда таржимон шу жиҳатларни эътиборга олмоғи зарур, дея таъкидлайди. Оли-манинг таърифлашича, таржиманинг қуйидаги уч тури: а) оғзаки таржима; б) ёзма таржима; в) машина таржимаси ва уч асосий жанри: а) ижтимоий-сиё-сий адабиётлар; б) бадиий адабиёт; в) илмий-техникавий матнлар таржимаси мавжуддир. Анна Лилонинг асл нус-ха матнининг жанр ва шакл хусусият-лари таржима мезонини белгиловчи асосий омил ҳамдир, деган фикри то ҳозирга қадар ўз қимматини сақлаб келмокда.

Бу даврда Ўзбекистонда ҳам тар-жима назарияси ва адабий алоқалар йўналишида бир қатор илмий тадқиқотлар яратилди. Масалан, Наж-миддин Комилов (“Хоразм таржима мактаби”, 1987), Қудрат Мусаев (“Тар-жиманинг лингвистилистик муаммо-лари”, 1988), Муҳаммаджон Холбеков (“Ўзбек-француз адабий алоқалари: таржима, танқид ва идрок тадориғи-да”, 1991), Қ.Жўраев (“Шеърый таржи-маларни халқаро адабий ва фольклор контекстида киёсий ўрганиш”, 1991) нинг докторлик тадқиқотлари юзага келди. Шунингдек, таржима муаммо-ларига бағишланган ўнлаб номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Аммо ўзбек таржимашунослари ғарб олимларининг таржима назарияси хусу-сидаги баҳс-мунозараларида иштирок этолмадилар. Таъбир жоиз бўлса, бу даврга қилиб ўзбек таржимашунослик

илми бир қадар орқада қола бошлади.

1993 йил Москва шаҳрида бўлиб ўтган таржимон ва таржимашуносларнинг халқаро симпозиумида сўзга чиққан инглиз тилшуноси Г.Тури таржиманинг жанр хусусиятларига тўхталаркан, ҳар қандай вазиятда “адабий таржима” атамасини қўллаш маъқуллигини таъкидлаган эди. Унинг фикрича, таржима “бадий” ва “нобадий” асар магнини ўзга тилда қайта тиклашдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар иккаласи ҳам аслиятда адабий тил нормаларини ўзида мужассам этажагини унутмаслик керак. Шундай экан, иккала тил (аслият ва таржима)нинг адабий нормаларидан баб-баробар фойдаланмоқ ва уларни ҳисобга олмақ талаб этилади. Демак, таржима А.Лилова таъбирича, адабий тил ҳосиласидир. Ёки, тилшунос Р.Р.Витеноу таъбири билан айтганда, вақт ўтиши билан таржима асари ҳам “ватан адабиёти” хазинасидан ўрин олиб, аслиятда яратилган илмий ва бадий китоблар (жанр хусусиятидан қатъи назар – М.Х.) қаторида ўқувчига ўз “герменевтик” таъсирини ўтказиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, таржима ва таржимашунослик илми ўтган XX асрда кенг тараққий этди, умум-филологик фан тарзида эътироф қилинди. Узоқ давом этган баҳс-мунозаралардан кейин таржима назариясининг лингвистик тамойиллари пешқадамликни қўлга олган бўлса-да, XXI аср бўсағасида назария бирмунча таназзулга юз тутиб, амалиётдан ортда қола бошлади. Бу фикрни бевосита ўзбек таржимашунослиги хусусида ҳам айтиш мумкин. Сабаби, сўнгги ўн-ўн беш йил ичида таржима назарияси муаммоларига бағишланган йирик илмий тадқиқотлар яратилмади ҳисоб. Ёш олимлар томонидан ҳимоя қилинаётган номзодлик диссерта-

циялари жаҳон таржимашунослиги илми андозалари даражасида эмас. Бир сўз билан айтганда, мустақиллик йиллари “таржима амалиёти бир қадар жонланди-ю, таржиманинг назарий асослари, йўналишлари, истиқболларини ўрганиш, тадқиқ этиш бирмунча сусайди” (Х.Дўстмухаммад). Қувонарли томони шундаки, олий ўқув юртларида таржима назарияси ва амалиётини ўқитиш бирмунча жонланди. И.Ғафуров, А.Абдуазизов, Қ.Мусаев, О.Мўминов, Н.Қамбаров, Ш.Сирожиддинов каби таниқли таржимон ва таржимашунос олимларимизнинг саъй-ҳаракати туфайли таржима назарияси ва амалиётига оид дарслик ҳамда ўқув қўлланмалари чоп этилди. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, “Жаҳон адабиёти”, “Шарқ юлдузи”, “Звезда Востока”, “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Тафаккур”, “Филология масалалари” журналларида таржима назарияси ва амалиётига оид мақолалар, баҳс-мунозаралар босилмоқда. Ваҳоланки, ўтган “XX аср – таржима асри” (П.Ф. Кайе) тарзида тарихда муҳрланган бўлса, XXI асрда таржима жаҳон халқлари ва цивилизацияси ўртасидаги “коммуникатив восита” (П.М. Топер) сифатида янада ҳам муҳим аҳамият касб этиши турган гап. Бу фикр ФИТнинг сўнгги йилларда Лондон, Москва, Мельбурн ва Шанхай симпозиумларида ҳам олимлар тарафидан такрор-такрор айтилиб ўтилди. Эндиликда, “ўзбек адабиёти аста-секинлик билан жаҳон адабиёти жараёнлари билан тутшиб бораётган” (И.Ғафуров) экан, таржима амалиёти ва унинг назарий жиҳатларига ҳам жиддий эътибор қаратмоғимиз лозим бўлади.

*Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

ТАРЖИМА – МИЛЛАТЛАРАРО КЎНГИЛ МУЛОҚОТИ

Бадий таржима бугунги куннинг долзарб масаласига айланиб боряпти, десак муболага бўлмас. Чунки таржима – мулоқотнинг энг таъсирчан ва узоқ яшовчан шаклларида бири, у нафақат бир инсоннинг ўзга бир инсон билан, балки бутун бошли бир миллатнинг бошқа бир миллат билан маънавий мулоқотидир. Бугунги ахборот асрида, ҳар томонлама интеграциялашув тифизлашган, тезлашган замонда маданиятлараро мулоқотсиз олдинга хотиржам бир одим ҳам

қўйиб бўлмаслигини тобора чуқурроқ тушуниб бораётганимиз – ҳақиқат. Фақат бу ўринда биз назарда тутаётган таржима ҳар қандай таржима эмас, балки миллат кўнглининг, миллат ботиний қиёфасининг таржимасидир!

Хўш, аввало, нима дегани ўзи миллатнинг ботиний қиёфаси?

“Ҳар бир одамнинг юрагида ўз халқининг жажжи қиёфаси яшайди”, деган экан А. Фрейтаг. Миллат гули ҳисобланмиш ижодкор зиёлилар фаолиятида эса (яъни ижодларида) бу қиёфа ўзининг бутун кирралари билан, айниқса, тўлиқроқ намоён бўлади. Бу қиёфа, авваламбор, миллатнинг ўзгармас, барқарор табиатини, ҳар бир халқнинг ўзигагина хос ўзак хусусиятларини ўзида мужассам этади. Шу ўринда яна бир савол туғилади. Хўш, нима учун керак ўзи бу қиёфани ўзгаларга танитиш?

“Шундай ҳикоя айтиб беришганди: Бир одам “Мен фалончини яхши биламан, унинг бутун сифатларини сизга айтиб бераман”, – деди. Унга “Эштайлик-чи!” дедилар. Шунда ул киши: “У менинг чўпоним эди, иккита қора хўкизи ҳам бўларди” – деб жавоб берди. Худди шундай, халқ ҳам “Фалон дўстни кўрдик, уни таниймиз” – дейди. Дарҳақиқат, уларнинг одамлар тўғрисида берган таърифлари ҳалиги зотнинг биров ҳақида: “Уни танийман, икки қора хўкизи бор” – дейишига ўхшайди. Ҳолбуки, бу тавсиф кишининг аломати бўлолмайди ва бу аломат ҳеч бир ишга ярамайди. Одамнинг яхши ва ёмонлигини бир четга қўйиб, унинг шахсиятининг аслига эътибор бермоқ керакки, кўрамиз ул зотнинг қандай ўзлиги ва жавҳари бордир. Кўрмоқ ва билмоқ мана шунақа бўлади¹, деб айтади Румий ҳазратлари. Худди шундай, миллатнинг ўзгармас асос-жавҳари ҳам унинг кўнглида, кўнглидаги бебаҳо бойлиги – ўзлигидадир. Оламга ана шу ўзгармас моҳият билан, ўзимизгагина хос бўлган жавҳар билан пешвоз чиқмоғимиз лозимки, “бу ким?” деганда ҳамма бир овоздан “Ўзбек, ўзбекистонлик!” десин. Бундай танишув эса ўзга тилларга таржимасиз, хорижий тилларни мукамал билишсиз мумкин эмас. Зеро, “Тил робитаи воситаи оламиёнди” (Аваз Ўтар). Мана, нима учун таржима бугунги кунимизнинг долзарб масаласига айланиб боряпти экан. Акси тақдирда, ўз жавҳаридан, турланмайдиган асос-моҳиятидан маҳрум бўлган миллат қиёфасиз бир ҳолга тушиб, глобализмнинг аёвсиз гирдобига тортила-

¹ Ж.Румий. Ичиндаги ичиндадур. Тошкент. Янги аср авлоди. 2003.42-б.

ди ва ўз илдизидан, бора-бора эса ўзлигидан ҳам айрилиб ўзи бор-у, номи ва шони йўқ одамлар тўдасига айланади. Биз эса бундай қисматни асло ва асло ўзимизга муносиб ҳам, раво ҳам кўролмаймиз! Бас, жаҳонга ўз сўзимиз билан ўзлигимизни намоён қилишнинг бирдан-бир йўли – бадиий баркамол, аслиятга муқобил бадиий таржима йўлидир!

Бироқ таржимада ҳам таржима бор. Таржима бор – аслиятнинг “панжасига панжа уради”, таржима бор – боридан йўғи яхши! Дунёда ҳар бир катта ижодкорнинг ўз таржимони бўлади. Ана ўша таржимон ҳаёт йўлида пайдо бўлмагунча у ўзга миллат учун номаълумлигича қолаверади. Ҳатто унинг юзлаб таржимонлари бўлиб, ҳар йили биттадан китоби ўнлаб тилларга таржима қилинса ҳам, бари бекор ва беҳуда деяверинг. Аксинча, номарғуб таржима ижодкор ҳақидаги тасаввурни бузиб, ўқувчининг назаридан туширади. Ана ўша ягона, ўзигагина муносиб таржимон пайдо бўлмагунча у – “Ҳеч ким!”. Унинг фақат номигина давралардаю китоблардаги санокларда айланиши мумкин. Лекин ҳеч қачон таржима қилинган миллат вакилларининг юракларига кириб, онларида эъзоз топмайди. Шу маънода мен рассом ёки бастакорга ҳавас қиламан. Чунки уларнинг бири ранг, бошқаси эса оҳанг тилида ижод қилишади. Ранг ва оҳанг тили эса универсал тиллар ҳисобланиб, ҳамма даврларда ва барча эллар учун тушунарли бўлиб қолаверади. Яъни бу тиллар таржимага эҳтиёж сезмайди. Бу тиллар таржима ҳодисасидан устун ҳодисалардир. (Ҳаракат санъати – айрим драматик асарлар ҳам шундай. Яъни, масалан, сўзсиз, мимика асосига қурилган спектаклларни олинг). Сўз санъати эса айни шу ерда юқоридаги санъатлар билан беллаша олмай қолади. Айни шу ерда адабиётнинг худудига чегара қурилади. У таржима бўлгандан сўнггина “божхона”дан чет мамлакат худудига ўтиши мумкин. Бироқ у яна бир, энди каттароқ довонга дуч келадик, унинг исми ўзга тилли, бошқа тафаккурли ўқувчидир! Сўз санъати намунаси муваффақият билан таржима этилган бўлсагина ўзга мамлакат ватандошининг юракларига кириши мумкин, йўқса, йўқ! Шу маънода, аслиятда ҳатто ҳар томонлама дурдона ҳисобланган асар ҳам таржимадаги ўз муваффақиятини юзлаб йиллар кутиши мумкин. Унгача эса у “ёпиклик қозон”дек сирини ичида яшириб тураверади.

Биз, ўзбеклар, Навоийнинг бадиий даҳоси билан ҳақли равишда ғурур туямиз. Аммо уни ўзимиздан ўзга миллатларнинг (турк, озарбайжон каби санокли қардош миллатларни ва Навоийнинг “Фоний” тахаллуси билан ёзилган ғазалларини ўз она тилида ўқишга муяссар бўлган форсигўйларни истисно қилганда) яхши билмасликлари, ҳатто уни форс мумтоз адабиёти йирик намоёндаларининг туркий таржимони сифатида таърифу тавсиф қилишларига дуч келганимизда оғринамиз. Лекин бунинг асл сабаби – таржима, бўлгандаям Навоий даҳосига яқин ҳам келолмайдиган таржима эканлиги устида эса жиддий бош қотирмаймиз. Қотирганимизда эди, ҳеч қурса, Навоий шох асарларини дунёнинг лоақал инглиз, хитой, рус, араб ва испан каби йирик тилларига қойилмақом тарзда ўгириб қўйган бўлардик. Натижада Навоий даҳоси билан бирга дунёнинг илғор миллатлари қалбига ўзбек миллатининг доимий кучли қиёфаси кириб борган бўларди. Миллатни таниш ва билиш йўли унинг адабиёту санъат даҳолари, дарғалари қалбидан ўтишига асло шубҳа йўқ.

Маълумки, “Звезда Востока” журнали теграсида ҳар доим муайян бир таржимонлар гуруҳи шаклланиб келган. Таҳририятдаги фаолият давомида рус таржимонларидан Навоий асарларининг рус тилига қилинган таржималари ва шу таржималар асосида Навоий шеърлари ҳақида сўраб юраман. Лекин тўғриси ўз кишиларнинг айрим жавоблари юрагимга ханжардек киради, десам, мен бор-йўғи кўнглимдаги оғриқларга ишора қилган бўлман, холос. Чунки уларнинг қисқача мазмуни қуйидагича бўлади-да: “Навоийга бўлган катта меҳру муҳаббатимиз борлигини таъкидлаган ҳолда, унинг русчага қилинган таржима асарлари борасида илиқ гап айтолмаймиз...”

Азиз миллатдошим, бу ачиқ гапларга сиз нима дейсиз? Ахир, кечагина биз Навоий асарларининг асосий қисми рус тилига ўгирилган, дея мамнуният ила кўксимизга уриб юрган халқ эдик-ку! Бутун бошли миллатнинг бадиият бобидаги энг катта даҳоси Навоий эса-ю, унинг шу миллат ўз она тилидан кейин энг кўп биладиган, қарийб бир ярим асрдан бери гаплашиб келадиган иккинчи тил – рус тилига қилинган таржималарининг савияси ҳамин қадар бўлса, дардимизни кимга айтамыз?! Шундай кейин ҳам Навоийни “таржимон” дея дунёга эълон қилган, қилаётган ўзга миллатлар олимларига эътироз билдиришга маънавий ҳаққимиз борми? Ахир, ушбу ҳолида Навоий (яъни шох асарларининг муқобил таржималарисиз) ташқаридан чиндан ҳам таржимонга ўхшаб қолмаяптими?! Ичкаридан эса тенги нафақат туркий адабиётда, балки жаҳон адабиётида кам топиладиган бадиият даҳоси! Бироқ қани ўша ичкарига кирадиган, ўзгаларнинг ҳам киришига имкон ярата биладиган азаматлар, таржимонлар қани?!..

Ўйлашимча, Навоий асарларини шунчаки, сўзма сўз (таглама) таржима қилишга уриниш ҳеч қандай фойдали натижага олиб бормайди. Унинг, масалан, битта ғазали таржимасини, керак бўлса, 2-3 бетли эмас, камида 15-20 бетли шарҳу изоҳлар билан амалга ошириш зарур. Навоий даҳоси билан яратилган асар таржимада ҳам ўз тароватини йўқотмасин! Ўйлаб кўринг, Навоийнинг маънавий издошлари бўлмиш сизу биз бугунга келиб бетақрор санъаткор асарларини изоҳлар билан ўқиб-уқишга чоғланиб юрибмиз-у, ўзга миллат ўқувчисидан нетиб мўъжиза кутайлик! Хусусан, проф. Н. Комиловнинг яқиндагина нашрдан чиққан “Маънолар оламига сафар” тадқиқотини олинг. Худди шундай, хорижий тилга амалга оширилган таржималар билан бирга, Шарқ мумтоз адабиётининг фалсафий-диний сарчашмаларидан тортиб, бу адабиётга хос бўлган образлар тизимию бадиий санъатлари хусусида ҳам батафсил маълумотлар бериб борилиши жоиз.

Бир вақтларда ҳукмрон мафкурага хизмат қилган ижодкорларнинг асарлари кўпроқ таржима қилинган бўлса, ҳозирда кимнинг бу ишга имкони бўлса, шу ижодкор асарлари тез-тез ўгирилади. Ҳатто ўзимизда ҳеч ким уни наинки юксак санъаткорлар, балки оддий ижодкорлар санъатига ҳам қўшмайдиган қаламкашлар ўзларини Америка ё Шарқ мамлакатларининг бирида ўзбек ёзувчиси ёки шоири номи остида танитишга уринишяпти. Аянчли манзарани ёрқинроқ тасаввур қилишингиз учун қуйидагича бир рўйхатни ҳавола этсам. Ўйлаб беринг, рўйхат – тўқима, лекин худди шу схема тарикасида дунё бўйлаб ўнлаб рўйхатлар тузилаётгани – ҳақиқат. “Кўлингиздаги ушбу тўпلامдан узок Ўзбекистоннинг Чўлпон, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Ҳалима Аҳмедова, Абдували Қутбиддин ва Кимсанбой Кимсанов каби забардаст шоирлари ижодидан намуналар ўқийсиз” деган ёзувни ўқиб қолсангиз, хушёр тортасизми? Агар сиз ўзбек шеърятидан бохабар киши бўлсангиз, бегона номни дарҳол кўрасиз ва айни дамда худди шундай тезлик билан ажабланасиз: ким бўлди экан бу Кимсанбой Кимсанов дегани? Нега у XX аср ўзбек шеърятини дарғалари қаторида турибди?!.. Ҳамма гап шундаки, унинг қўли “узун”, гўёки дунёнинг тўртта томонига етади...

Яна бошқа бир ҳолат: ёш таржимон нимадир таржима қилиш учун адабий нашрларга эътибор берса, албаттаки, унинг назари дастлаб таниқлироқ ижодкорнинг асарларига тушади. Лекин машҳурлик ва таниқлилиқ баҳолашнинг бирдан-бир, устига устак, юқори мезони эмас. Машҳурлик ва адабнинг ҳар доим ҳам юқори савияга алоқаси бўлмаслигини теран англамоғимиз керак, ниҳоят. “Қандай даврада, кимлар учун машҳур?” деган саволнинг жавобиёқ аслида кўпгина ачиқ ҳақиқатларни ошқор қилади-ю, аммо жўяли савол берувчининг ўзи тобора анқонинг уруғига айланиб бораётганлиги ҳам бор гап-да.

Айни дамда шоир ё ёзувчи деганда халқнинг муайян қисми юқоридаги назм-боз ва насрбозларни тасаввур қилиши, уларни эл ижодкори сифатида таниши, ўрнак олиши жудаям оғрикли ҳол...

Яна бутунлай бошқа бир жиҳат ҳам борки, унда ёзувчи ё шоир чиндан-да зўр, миллат адабиётига кўшган ҳиссаси ҳар жиҳатдан таҳсинга лойиқ бўлади. Номи ҳам, шони ҳам таржимонда (худди миллатнинг ҳар бир уйғок виждонли вакилида бўлгани каби) ҳурмат уйғотади. Фақат уларнинг ҳам битта “айбгина”лари бор – 50 ё 100 йил олдин яшаб ўтишган. Асарлари ҳам ўша вақтдаги ёки ундан ҳам олдинроқдаги воқелик билан боғлиқ. Масалан, Қодирийнинг “Меҳробдан чаён”и, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”и. Шундай асарларни таржима қилиш керакми? Бу саволга кўпчилик зиёлилар бирданига “керак, ҳа, керак!” дейишади. Чунки менинг ҳам виждоним: “Магар Қодирийу Чўлпонни таржима қилмасак, кимни ўгирамиз ўзи?!” – дея сасланмоқда. Бироқ мени таржиманинг яна бошқа бир томони ўйлатади: ўқувчи масаласи, унинг ўзгариб, турланиб кетган кайфияти. Биз учун азиз бўлган юқоридаги романларда акс этган воқелик қандай эдию, бугунги замондош инсон нафас олаётган ҳавонинг “таркиби” қандай? Албатта, орада таққослаб бўлмайдиган даражада катта фарқ бор. Кўпинча таржима қилинган асарлар тақдирини (яъни ўқилиш ё ўқилмаслигини) ана шу фарқ ҳал қилиб юбораёпти. Ушбу масалага диққат билан эътибор беришингизни сўрайман. Мисол учун Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романининг Туркия туркчасига қилинган таржимаси қисматига бир қур нигоҳ ташласак, юқоридаги фикр аҳамиятини теранроқ тушунамиз. Бу ҳақда мен илк бор Шарқшунослик институтида ишлайдиган ўқитувчилар оғзидан эшитдим ва масала моҳияти билан қизиқиб кўрдим. Аён бўлган ҳол қуйидагича: айрим олимлар “Кўҳна дунё” романининг Туркияда яхши кутиб олинмаганини таржима нуқсонлари билан тушунтиришади. Бу – ўринли, албатта. Хусусан, ўзбекчадаги “тўн” сўзи туркчага чопон маъносидagi сўзга эмас, “дон”, яъни калта иштон маъносида кўпол маънода таржима қилинган “Одатдаги кимхоб тўн ўрнига одмигина қора чакмон кийиб...” (“Кўҳна дунё”, 7-бет) деган гап бўлагининг туркчадаги таржимаси қуйидагича: “Her zaman giydigi cuha don yerine adi bir siyah cakman giymis...” (“Kohne dunya”. Istanbul. 1993. 13-14 sayfalar. Tercuman: Ahsen Batur.) Яъни “Одатдаги кимхоб калта иштон ўрнига одмигина қора чакмон кийиб...” деган маъно чиқади бу ердан. Ҳам кулгили, ҳам ачинарли ўғирма. Аммо бу ўринда гап фақат таржимадаги ана шундай жузъий нуқсонларда эмас. Таржима савияси билан бир қаторда турадиган бошқа гап шундан иборатки, “Кўҳна дунё” романида акс этган воқелик билан бугунги, замонавий Туркия воқелиги ўртасидаги еру осмонча тафовут бор. Гапни ҳар қанча тортқилаб кўрмайлик, ўқувчи ҳамма даврларда ҳам асосан ўзига қайси бир жиҳати билан яқин кайфият, ўз дардига ҳамоҳанг дард, ўз муаммоларига эш муаммо акс этган асарларни ўқиган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Тўғри, ҳамма замонларда ҳам ҳар қандай асарнинг озми-кўпми ўз ўқувчиси топилади. Лекин биз “Кўҳна дунё”дек жиддий романлар ҳақида сўз юритяпмиз. Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и таржимаси ҳам кутилган натижани бермаганини Туркиядаги акс садолардан яхши биламиз. Ахир, “Ўткан кунлар” бутун ўзбек халқи берилиб, бош кўтармай, қайта-қайта ўқиган, айримлар ҳатто бошдан-охир шеър янглиғ ёд олган, ўғил-қизларига қахрамонлари исмини кўйган шох асарлардан-ку! Бас, шундай экан, хўш, нега унинг яна бир тил – русчага қилинган таржимасию бу асарнинг рус ва рус тилли ўқувчиларга таъсири ҳақида ҳам деярли лом-мим дейилмаёпти?.. Назаримда, муайян миллатнинг бундай залворли романлари таржимасига қўл урилар экан, етти ўлчаб сўнг кесмоқ жоиз. Аввало, таржима олий мақом даражасида амалга оширилмоғи шарт. Қолаверса, роман билан бирга, катта кириш мақоласи ҳам тақдим этилмоғи лозим. Яъни мақола ўзга миллат ўқувчисини роман воқелигига тайёрлаши зарур. Йўқса, кутилган натижа чекилган захмат муқобилида бўлмайди.

Бу ўринда нафақат ўзбек тилидан чет тилларга амалга оширилган таржималарни қайтадан жиддий кўриб чиқмоқ керак, айти дамда, бошқа тиллардан ўзбек тилига қилинган чевирмаларнинг сифати ҳақида ҳам қайғурмоғимиз керак. Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол кейинги қатор ўн йилликлар мобайнида жуда катта таржима ишларига қўл урди. Унинг бу йўлда чеккан заҳматларини ҳис қилиш, забардаст таржимон меҳнатларини қадрига етиш бизнинг вазифамиз. Ж. Камол қилган таржималарнинг айримлари қуйма мисрлар каби хотира ва қалбларимиздан жой олган. Чунончи,

*Аё, сиз, жон чекиб ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий – сиз, илоҳий – сиз,*

Ёки

Учмоққа қанот йўқ, вале учгаймен,

каби муваффақиятли чиққан таржималар нафақат моҳир таржимоннинг, балки, умуман, ўзбек таржимачилигининг улкан ютуғидир. Лекин минг афсуски, ҳатто шундай катта таржимоннинг қаламидан чиққан ҳамма ўғирмаларни ҳам бекаму кўст дея олмаймиз. Айниқса, Румий Ҳазратларининг “Маснавийи маънавий” си таржимасини ўқиганимда, мен, ростки, кўп ҳолларда луғатга эҳтиёж сездим. Тан олиш жоиз, таржиманинг силлик ўқиладиган ўринлари талай, аммо бирдан шундай форсча ва арабча сўзлар, сўз бирикмаларию тасаввуфий истилоҳларга дуч келасизки, маъно калаваси учини йўқотасиз – китоб титасиз, сўзлик варақлайсиз ва ҳоказо. Тил ва адабиёт мутахассиси, филология фанлари номзодики шундай аҳволга тушдимки, аҳолининг қолган қатламининг холи ҳақида гапирмаса-да бўлади. “Бу асар – хослар учун” дея виқор билан эътироз билдириш мумкин, балки. Гап шундаки, бу борада мен бадий тафаккур бобида бугуннинг энг илғор, энг билимдон олимларию ижодкорлари билан кўп бор фикрлашдим. Демак, маълум маънода ана ўша хос ўқувчиларнинг муносабати ҳақида гапирётган эканмиз. Лекин тан олиш керак, ҳамма хос ўқувчи ҳам мен томонда эмас. Профессор Д. Қуроноф “Маснавий таржимасидаги форсчаю арабча сўзлар Навоий асарларидагидан кўпми?” деб қолди. Мен “йўқ” деб жавоб бердим. “Демак, нормал таржима” деди у. Мен олимнинг бу фикрига қўшилмадим. “Таржима дейилдими, демак, у таржима бўлмоғи шарт, таржимадан кейин яна луғат титиб ўтирсанг, унинг нимаси таржима? Бундай таржимани яна таржима қилмоқ керак. Навоий асарлари тили – бутунлай бошқа мавзу. Бу ерда улуғ шоир яшаган давр кайфиятини ҳамда шоир ўз олдига қўйган азим мақсад-муддаони ҳисобга олмоқ зарур...” дедим. Кейин асар руҳи ҳақида гаплашдик. Усмон Носирнинг Лермонтовдан қилган таржимаси хусусида тўхталиб, асар таржимасида ўзини анча эркин тутганига қарамай, дostonда акс этган руҳни асосан тўғри илғай олгани, таржимон руҳи билан шоир руҳи уйғун тушгани хусусида бир фикрда эканмиз. Демак, таржимада гап нафақат чет сўзларнинг кўплигида, балки таржима руҳида ҳам бўлиб чиқяпти.

Таржима тарихига назар ташласак, асосан, икки хили кўзга яққол ташлашиб туради. Бири – тағламали (подстрочный) таржима, иккинчиси – мазмун таржимаси. Назаримда бадий таржиманинг неча хили бўлишига қарамай, энг муҳими, асар руҳи тўғри таржима этилмоғи шарт! Шу руҳ берилдими, қолгани катта-кичик таҳрирлар билан тузатилиши мумкин. Руҳ берилмаса, барчаси бекор: чиройли сўзлар, силлик гап конструкциялари, ҳикматли сўзларнинг ўринли эквивалентлари, кўйинги, бутун “тоат-ибодат” сувга оқади-кетади.

Таржима ҳақида сўз борганда, “хўш, қандай асарларни танлаб олиш керак?” деган савол туғилади. Ва ўзингча жавоб излай бошлайсан: “Дунёнинг барча ирқ, миллат ва дин вакиллари учун умумийлик касб этувчи, айти дамда, миллат ботиний қиёфаси, характери, ўзига хосликлари бўртиб турган, универсал

рамзлар ёрдамида катта ва муштарак ҳақиқатларга ишора қилувчи, образли қилиб айтганда, асар қаҳрамонларининг танаси балчиққа ботиб қолган бўлса-да, нигоҳлари юксакликларга қадалган, миллатлар тарихи ёрқин қаҳрамонлар қисмати мисолида, энг муҳими, умуминсоний ва умумзамоний муаммолар жўрлигида ҳамда буларнинг ҳаммаси юксак санъат билан акс эттирилган бадиий асарларни биринчи навбатда таржима қилиш керак”. Бирок, айтилган замонда, кўнглининг қайси бир бурчида юқоридаги тавсия ва мезонларнинг биронтасига ҳам мувофиқ тушмайдиган, тамомила ўзга руҳдаги асарлар борлигини уларни ҳам зудлик билан чевириш зарурлигини фаҳмлаб турасан. Демак, бир қарасанг, қандай асарни таржима қилиш кераклигини биласан, бир қарасанг эса, қутилмаган “таклифлар”лар пайдо бўлиб, билганларингни чиппакка чиқаради.

“Хўш, муносиб асар топилди ҳам дейлик, кимлар уни таржима қилишга ҳақлироқ?” деган яна бошқа бир савол туғилади.

Бирон йирик асар таржимасига қўл урилар экан, бир томондан, асар ёзилган, иккинчи томондан, асар таржима этилаётган тилни бутун бадиий товланишлари билан мукамал биладиган таржимонлар гуруҳи бўлиши мақсадга мувофиқдир (Шеърлар, кичик асарларни яқка таржимон ҳам уйдлаши мумкин). Яъни мутаржимдан бирининг она тили асар ёзилган тил бўлиши, бошқасининг тили эса таржима этилаётган тил бўлиши ҳамда ҳамкорлар шу тилда гаплашадиган эл ичида ҳар куни ўз тилларида гаплашишлари жудаям муҳим. Чунки шундай таржимонларгина тилнинг “юрак ритми”ни доимо ўз томирларида нозик ҳис қилиб турадилар. Айтилганда, улар бадиий адабиётнинг хос кишилари бўлиши, яъни адабиёт билан танглайлари кўтарилган бўлиши шарт. Демак, бир томондан, тил, иккинчи ёқдан эса, адабиёт кесишган, уларнинг кучлари бир ерда тўпланган чорраҳаларда (бу фанда лингвопоэтика дейилади) амалга оширилган таржималаргина худди оригинал тилда яратилган бадиий пухта асарлар каби жуда узоқ умр кўради. Қолаверса, асар руҳи ҳар икки таржимон руҳиятига яқин, керак бўлса, уйқаш бўлиши кўп фойда беради. Яъни таржимон дунёқараш бобида, қисмат бобида ўзига яқин муаллиф асарларини ўгиришга бел боғламоғи керакки, “ўртада бегона қолмасин”. Албатта, ҳамма шартлар бажо келтирилган тақдирда ҳам таржимонларнинг имконларидан ташқарида қолиб кетадиган бошқа бир нарса борким, исми омаддир. “Омад деган нарса дунёда бор гап” дейди шоир (А. Орипов). Шу маънода Умар Хайём, Данте, Гёте, Пушкин, Лермонтов, Есенин, Экзюпьер каби шоиру ёзувчиларнинг омадлари бор. Чунки улар Чўлпон, Усмон Носир, Шоислом Шомухамедов, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Хайриддин Султонов каби таржимонларга рўбарў келишган. Албатта, таржима савияси ҳақида гапирганда олимнинг ҳар икки тилни яхши билиши мақсадга мувофиқдир. Масалан, мен форс тилини билмаганим учун Умар Хайёмдан амалга оширилган ўғирмалар хусусида батафсил илмий фикр айтолмайман. Шунга қарамай, бу нарса менинг Хайём ўзбекча рубоийларини ёд олиб ва айтиб завқланишимга ҳалақит қилмайди. Бинобарин, ички бир савқитабийга кўра таржимон шоир рубоийи руҳиятига туша олганини ҳис қилиб юраман. Аммо Чўлпоннинг Пушкиндан қилган қуйидаги эркин таржимаси хусусида бемалол фикр айтишим мумкин ва керак:

*Баҳор чоғида холи богда бир зулматли тун эрди,
 Ғариб булбул фигон айлаб, “Гулим, раҳм айлагил”, дерди.
 Бироқ ул гул қулоқ солмас эди фарёду афғона,
 Фақат ором оларди ноладин тўлғона-тўлғона.
 Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам,
 Ёнарсан, ўртанарсан, дод этарсан тинмайин бир дам.
 Қўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди,
 Қарайсан, яшинаган бир гул, фақат додингга етмайди.*

Ушбу шеър майдонида Пушкин ва Чўлпон каби икки улуғ шоир учрашган, Чўлпон Пушкиннинг шоирлик “панжасига панжа ура” олган, натижада уларнинг даҳолари бирлашган кўйи ана шундай юксак шеър ва таржима намунаси дунёга келгандир. Шеър – эркин таржима қилинган. Шунчалар эркинки, шеърнинг маъноси ёдлаб олингану қобиғи “унутилган”. Яъни Чўлпон Пушкин шеърининг руҳини аруз вазнига солиб таржима қилган. Шунинг учун ҳам тилдаги бир-икки “нуксон”лар “кўзга ботмайди”. Чунончи, “Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам” мисрасида “сен”, “Кўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди, Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додингга етмайди” байтида “дод” сўзи икки қарра қайтарилган. Яна “оҳинг унга етмайди” рукни учун танланган “фақат додингга етмайди” рукнидаги қофия тўлиқ эмас. Лекин шеър руҳи оригиналдагига мос, жуда баланд пафосда таржима қилингани учун юқоридагилар камчилик бўлиб кўринмайди, махсус текширмасангиз, билинмайди ҳам. Қолаверса, шеър арузга солингани учун сўз такрори, яъни тақрир ва мутлақ қофия нуксон саналмайди ҳам. Улар мумтоз шеър санъатлари доирасида тушунилади. Натижада икки буюк шоир тандемида ўзбек ўқувчиси учун ҳам улуғ бир шеър дунёга келган.

Э. Воҳидов, А. Орипов, Х. Султонов каби таржимонлар “Фауст”, “Илоҳий комедия”, “Кичкина Шаҳзода” сингари асарларни аслиятдан эмас, балки иккинчи – воситачи тил бўлмиш русчадан амалга оширганлар. Шунга қарамасдан, улар ўз ўқувчисини топган, топмоқда. Хўш, нега? Чунки бу ерда ҳам таржимонлар асар руҳига қира олишган ва уни юксак санъат билан, айни дамда, ўзбекона тушунчаю ифода билан ўгиришга мушарраф бўлишган.

*Ой ўртанар, кўзларида ёш,
Кўкси доғу юраги қийма.
Эй фалак, мен эдим-ку қуёш,
Нега мени қилдинг таржима?*

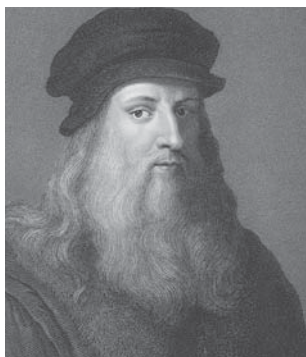
деб ёзади шоир Эркин Воҳидов. Дарҳақиқат, таржима қилинган асарлар моҳиятини жуда теран бир тарзда очиб берадиган тўртлик. Чунки ой бир пайтлар қуёш эди, таржима қилингандан сўнг ой даражасига тушиб қолди, яъни кичрайиб, нури озайди. Демак, юқоридаги тўрт қатор шеърда ҳар қандай асар таржимадан сўнг бир даража куйига қараб кетади, деган хулоса яширинган. Чиндан ҳам шундаймикан? Албатта, йўқ, дегимиз келади. Чунки ҳар қандай вазиятда ҳам асарнинг “камбағаллашиб” қолишини истамаймиз. Айниқса, у дурдона асар бўлса! Истамаймиз, аммо тўртликни ёзган шоир шунчаки, “навбатчи” қаламкашлардан бири эмаслигини, у мазкур тўртликни осмондан олиб ёзмаганини, ўзининг салмоқли таржима тажрибаларидан келиб чиқиб аччиқ ҳақиқатни битганини ёдга оламу тилни тишлаймиз. Тилни тишлаймиз, аммо кўз ўнгимизда юз бераётган таржимага алоқадор турфа хил воқеалар шоир-мутаржим билан ҳар доим ҳам бир сафда туришимизга имкон бермайди. Чунки юқоридаги мисоллар бежиз келтирилмади. Эркин Воҳидовнинг ўзи ҳам, масалан, Есениннинг “руҳига қира олган” шоир-таржимондир. Энди бу гапга қулоқ тутинг сиз: бир неча йил бурун шоир Турсун Алининг қатор шеърларини рус шоири ва адабиётшуноси Николай Ильин таржима қилиб, “Звезда Востока” журнали таҳририяга олиб келди. Мен диққат билан ўқиб чиқдим ва русчага таржима этилган шеърлар ниҳоятда пухта-пишиқ эканлиги эътиборимни тортди. Кейин оригинал вариантини сўраб олдим-да, қиёслаб, икки ҳисса қунт билан ўқидим. Биласизми, мен ҳайратда эдим. Чунки таржима шеърлар оригинал вариантдан бир мунча устун жарангларди. Албатта, рус тили менинг она тилим эмас. Шу боис Николай Ильиннинг ўзи билан Турсун Али шеърлари борасида гаплашсам, “Ҳа, – деди у, – рус ўқувчиси учун Турсун Алининг шеърлари айни муддао. Бошқалар хафа бўлмасин-у, Турсун Али рус ўқувчилари учун биринчи

рақамли ўзбек шоиридир!” деб қолса бўладими!.. Менинг хайратимга хайрат қўшилган эди. Чунки Т.Али шеърларининг таржимаси билан боғлиқ бу ҳол умуман таржима тўғрисидаги шакллланган қарашларимни чил-парчин қилиб юборган эди! Ахир, мен Эркин Воҳидовнинг таржима борасидаги тўртлигида акс этган мазмунни йигирма йиллар мобайнида мутлақ ҳақиқат дея бағримда авайлаб кўтариб юрган эдим-да!.. Таржима, нари борса, Чўлпону Усмон Носир, Эркин Воҳидову Абдулла Ориповлар амалга оширган чевирмалар даражасида, яъни асл матнга яқинлашадиган даражада бўлади, деб билар, шу билимимга суяниб яшар эдим. Энди, мана, кўрмайсизми, Турсун Али деган бир шоир пайдо бўлиб, неча ўн йиллар мобайнида қўлга киритган билим – хазинамни ўзининг тўртга уч қаторлик шеъри билан йўққа чиқариб ўтирибди.

Проф. Д. Куронов “таржима қилинган асарнинг таржима эканлиги билиниб туриши керак” дейди. Жуда оригинал бир кузатиш. Яъни бир асар ўзбекчадан инглизчага ўгирилган бўлса, таржимадан кейин шу асарни инглиз адаби эмас, балки ўзбек ёзувчиси ёзганлиги билиниб турмоғи лозим экан. Чунки муайян миллатга мансуб ёзувчи қиёфасининг сақланиб қолмоғини ишташ туйғуси бор бу ерда. Бу эса мушоҳада қилиб кўришга чорлайдиган фикрдир.

Ўзбек адабиёти ҳар томонлама бой, сермазмун, сершакл адабиётдир. Навоий, Бобур ва Машраб каби даҳо санъаткорларимизни дунёнинг кўпчилик гаплашадиган барча тилларига юқори сифатда таржима қилиб, хорижликларнинг мутолаа қилишларини таъминлай олсак, шунинг ўзида юртимиз, халқимиз ва кўнглимиз тўғрисида энг катта бадиий информацияни дунёга етгазган бўлардик. Бу ёқда эса замонавий ўзбек адабиётининг сара намуналари навбат кутиб турибди. Демак, таржима билан боғлиқ асосий ишлар ҳали олдинда. Бу соҳада катта-кичик тажрибалар қилиб улгурган жамики таржимонларимизнинг хизматлари эса ана шу азим фаолиятга пойдевор бўлади, деб ишонамиз. Тўғрида, юртимиз спортчилари билаклари кучини оламга намойиш этиб, Ўзбекистон байроғини дунё бўйлаб хилпирашибди, юришибди, омадларини берсин! Энди навбат ақл ва юракларга етди! Энди юртимиз вакиллари бадиий тафаккур ва ҳис маҳсули бўлмиш адабиёту санъат намуналарини жаҳонга намойиш этишади ва сира шубҳам йўқки, бу йўлда ҳам оламшумул натижалар қўлга киритилади! Ва, биз, ўзбеклар, юртимиз байроғини бадиий салоҳиятимизнинг рамзи сифатида қурраи заминнинг ҳамма мамлакатлари пештоқига тикмоғимиз керак бўлади! Бунинг учун эса биз ўзбек адабиётини энг баланд савияда таржима, таржима ва яна таржима қилмоғимиз шарт!

*Улуғбек ҲАМДАМ,
филология фанлари номзоди*

КОМУСИЙ ДАҲО

Оврупада XIV-XVI асрлар оралиғида шижоатли бир суръатда рўй берган Уйғониш даврида (Ренессанс) илмий ва бадиий тафаккурнинг бир гуруҳ алп намояндалари етишиб чикди. Италиянинг буюк фарзанди, забардаст аллома, тенгсиз муҳандис ва мусаввир Леонардо да Винчи ана шундай нодир сиймолардан биридир.

Леонардо да Винчи 1452 йилнинг 15 апрелида Флоренция шаҳардавлатага қарашли Винчи шаҳарчасида 26 ёшли нотариус Пьеро да Винчи оиласида туғилди. Леонардо болалигидан кўркам, қадди-басти келишган, ғоятда хушсурат йигит бўлиб ўсади. Ўша даврининг таниқли рассоми ва ҳайкалтароши, Леонардонинг илк мураббийси Андреа Вероккио афсонавий қахрамон Довуднинг ҳайкалини ишлаш жараёнида 17-18 ёшли Леонардонинг ташқи кўринишини асос қилиб олган.

Леонардо ўз кундаликларида ўзини “китоб кўрмаган одам” деб айтади. Унинг кичик замондоши, таниқли рассом ва тарихчи олим Жоржио Вазари ўз даврининг машҳур рассомлари, ҳайкалтарошлари ва меъморлари ҳаётига бағишланган китобида (1550 й.) Леонардони “ўрмонда тарбия кўрган болакай” деб, бироз кулги билан қаламга олади. Дарҳақиқат, Леонардо болалигида бирон бир мактабда ўқимаган, илк хат-саводини, санашни ва ёзишни оиласида яъни,

отаси Пьеродан ўрганган. У мустақил равишда шу қадар савод чикара олдики, отаси унинг хуснихатига махлиё бўлиб, ўзининг барча нотариуслик хужжатларини унга ёздирар эди. Бунинг устига, болакай Леонардо ўз-ўзидан хайратомуз ва ажабтовур суратлар чиза бошлайди. Унинг балиқчалар, чиғаноклар, дарахтлар акс этган суратлари ниҳоятда жонли ва ҳаётий эдики, отаси ундан “Буларни ўзинг чизганмисан?” деб сўрайди. Леонардо аста елкасини учиради. Ота ўглининг чизган барча суратларини жамлаб, у билан бирга тўппа-тўғри Флоренцияга – Андреа Вероккионинг ижодий устахонасига боради. Бу ерда Леонардо олти йил давомида ижод билан шуғулланади ва Флоренцияда таниқли рассом, ҳайкалтарош ва муҳандис-ихтирочи бўлиб етишади. У бу даргоҳда Андреа Вероккио, Тосканелли, Лука Пачоли каби Италияга машҳур метаматик, табиатшунос, анатомиячи олимлардан кўп нарса ўрганган. Хуллас, “ўрмонда ўсган болакай” ўз даврининг етук билим ва малакага эга бўлган алп йигитларидан бирига айланади.

Унинг қобилияти ва иқтидорига тан берган устози Андреа Вероккио кунларнинг бирида “Чўқинтириш” деган рангтасвир асарини яратиш пайтида шогирдини ҳамкорликка жалб этади. Леонардо бу асарда битта фаришта ва бир неча майсанинг суратларини чизади, холос. Аммо бу чизгилар шу қадар жонли ва табиий чиқадики, улар бутун асарга нафислик ва мафтункорлик бағишлайди. Андреа шогирдининг истеъдодига яна бир бор тан беради ва шундан кейин у мусаввирликдан бутунлай воз кечиб, ҳайкалтарош, заргар уста ва муҳандис бўлиб қолади.

Леонардо айнан шу устахонада ихтирочи сифатида танилади. У белвосита одамлар меҳнатини энгиллаштирадиган, меҳнат самарасини оширадиган техникавий қурилмалар яратишга астойдил бел боғлайди.

Флоренцияда ўша пайтда чит ва сатин маголларини тўқиш оммалашган, аммо бу дастгоҳлар қўл меҳнатини талаб қилар эди. Леонардо соҳадаги меҳнат ускуналарини ўрганиб, йигириш, жун ва пахта титиш, тўқиш ишларини бажарувчи техникавий дастгоҳлар яратди. Аммо бу дастгоҳлар намуна, андоза сифатида қолиб кетади. Ўша пайтдаги давр Леонардо ихтироларини кенг ишлаб чиқариш ва амалиётга жорий этиш даражасида эмасди. Кейинги йилларда у нималарни ихтиро қилмади, дейсиз? Ер ҳайдаш, ер бурғулаш, металлургия печлари, велосипед занжирлари, шишасозлик, кўзойнак, ўзига хос танк, пулемёт, сув ости кемаси... 1972 йилда Парижда чиқадиган “Экспресс” газетаси Леонардо ўз даврида буғланиш ва электротехника қўлланилмасдан ишлатиладиган деярли барча механик қурилмаларни яратишга улгурганлиги тўғрисида ёзган эди.

Боз устига, Леонардо ўз даврининг буюк табиатшунос, математик олими ҳам эди. 1882 йилда Оврупада нашр этилган физика фани тарихига доир бир йирик қомусий китобда: “У физика фани соҳасида ниҳоятда кенг ва ўтқир ақл-идрокни намойиш эта олди. Леонардонинг қарашлари ўз асридан бир неча юз йилларга илгарилаб кетган эди”, дейилади. “Ҳайратланарли жиҳати шундаки, – деб ёзади бизга замондош фан тарихчиси Ирина Радунская, – тиббиёт соҳаси мутахассислари эмас, балки айнан ана шу рассом (яъни Леонардо!) инсон думғазасидаги умуртқа суякларининг миқдорини аниқлаб берган эди”. “Юзта буюк кашфиёт” номли илмий-оммабоп китобда эса: “Унинг (Леонардо да Винчининг) илмий қарашларида ҳозирги геология фанига пойдевор бўлиб хизмат қиладиган тадқиқот ундалари (принциплари) мавжуд” деган хулосани учратамиз.

У, айниқса, математика фанини жуда кадрларди. Ҳатто у учадиган қушларни ўзининг қайдномаларида “математик қонуниятлар асосида ҳаракатланадиган мавжудот” деб таърифлаган эди.

Дарвоқе, қушларнинг тана ва қанот

тузилишлари, уларнинг митти аъзолари ўртасидаги ўзаро мутаносибликни чуқур ўрганган Леонардо тарихда биринчи бўлиб учиш назариясини ва учиш қурилмаларини яратишга муваффақ бўлди. Ҳозирги самолётсоз конструкторлар унинг учиш назариясининг мукамаллигини яқдиллик билан эътироф этмоқдалар.

Леонардонинг кундаликларида “геометрия – нуқта ва чизиклардан бошланади”, деган оддий қоидадан тортиб, арифметика, геометрия, тригонометрияга оид мураккаб қоидаларнинг ўзига хос, “Леонардочасига” баён этилган намуналари кўплаб учрайди. Айниқса, унинг “Олтин кесишув” назарияси меъморчилик ва мусаввирлик санъати ривожига самарали хизмат қилиб келмоқда ва у “математиканинг олтин қоидаларидан бири” деб тан олинган. Леонардонинг тасвирий санъатдаги “перспектива” (истикбол), “пропорция” (мутаносиблик) масалаларига оид назарий қарашлари ҳам катта қимматга эга.

Леонардо да Винчининг бошқа кўпгина илм-фан соҳаларига (масалан, ботаника, физиология, оптика, астрономия, маъданшуносликка) оид илмий-назарий қарашлари ҳам бугун бениҳоя кадрланиб келинмоқда. Унинг муҳандислик, меъморчилик, механикага оид кундалик дафтарларидаги ғоялар, лойиҳа тарзида қолган чизмалари XIX–XX асрда кўпгина ихтироларга асос, тurtки бўлди. Леонардо – қомусий даҳо эди. Тарихчи ва маданиятшунос олимлар гоҳида ҳазил оҳангида: “Леонардонинг ҳаётда шуғулланган соҳаларидан кўра шуғулланмаган соҳаларини санаб кўрсатиш осонроқ” дейишади. Модомики, “даҳо” деган таърифни Леонардога тадбиқан ишлатаётган эканмиз, шуни айтиш керакки, даҳолик унинг табиатида, ҳаётга оддий қарашларида акс этиб турарди. Масалан, 1492 йилда сайёҳ Колумб ўзи билиб-билмай Америка қитъасини кашф этди. Аммо бунинг учун ўзи бошлиқ денгизчилар билан Атлантика океани орқали учта кемада 70 кун йўл босди. Леонардо бу хабарни Италияда туриб эшитганида қирқ ёшда эди. Табиийки, бу улуғ сафарни ўз

даврида ҳар ким ҳар хил қабул қилди. Бировлар Колумб жасоратига қойил қолди, янги китъа тўғрисидаги бу хабар эса бошқаларни қаттиқ ҳаяжонга солди. Колумб ўша китъадан олиб келган олтинлар бировларнинг оромини ҳам ўғирлади. Леонардо бу воқеани хотиржамгина эшитди. Ўша олис китъага 70 кун мобайнида уммонлар оша сузиб боришдан кўра, бир неча соатда учиб бориш мумкин-масмикин, деган фикр уйғонади унда. Ва бу фикрни рўёбга чиқариш учун у умрининг қолган чорак асрини сарфлади. Бундай фикр фақат ўта журъатли ва фавқуллода тарзда фикр юритадиган антиқа, ажабтовур одамларда – даҳоларда уйғониши мумкин. Леонардо тарихдаги ана шундай, тараққиётга куч ва қанот бағишлайдиган кучли ва ғаройиб шахслардан бири эди.

Леонардо дунёвий тафаккурдан дунёвий тафаккурга ўтиш даври бўлган Уйғониш асрларининг даҳосидир. У Оврупа Уйғонишига катта жўшқинлик бағишлади. Табиатшунослик фанларини ривожлантирди. Ўрта асрларга хос китобий билим ва ақидалардан – схоластикадан юз ўгириб, бевосита атрофдаги оламни, табиатни ва инсонни чуқур таҳлил ва тадқиқ этишга киришди. Тажриба, амалиётни “мураббийларнинг мураббийси” деб билди. Леонардо илмда ва ижодда нимаики ютуқларга эришган бўлса, буларнинг барчасини ҳаётдан ва одамларни ўрганишдан топди. Леонардо ҳаётини тафаккурларнинг чўккиларига кўтарилди ва реализмнинг буюк неъматларига эришди.

Айниқса, Леонардо да Винчининг мусаввирлиги реализмнинг нималарга кодирлигини катта куч-қудрат ила намойиш этди. Бир қарашда унинг кўпгина асарлари диний-илоҳий мавзулар ва диний-илоҳий сиймоларга бағишлагандай бўлиб туюлади. Унинг Милан монастридаги “Махфий оқшом” (1495-1497) деворманзараси чизгиларини ўз замондошлари ва ҳозирги кунлардаги ихлосмандлари кўзларига суртиб тавоф қилишларини айтишади. Унинг мадонналарга бағишланган “Мадонна Бенуа” (1478 й), “Мадонна Литта” (1470-1490 йиллар), “Қоядаги Мадонна” рангтасвирла-

ри ҳам исовия динининг табаррук китобларидаги ривоятлар ва сиймоларга таянади. Эътиборлиси шундаки, бу диний-илоҳий сюжетлар ва қаҳрамонларни Леонардо мутлақо ҳаётини, инсоний рух ва мазмун-маъноларда талқин этади.

Масалан, диний китоб (“Инжил”) да баён этилган ривоятларга кўра, кечки овқат маҳалида Исо Христос стол атрофида ўтирган ҳаворийларига ниҳоятда совуқ хабарни – ўзини улардан бири айғоқчиларга сотиб қўйганлигини маълум қилади. Бу хабар даврада ўтирганларни ларзага келтиради. Ҳаворийлар ноқулай ахволларга тушиб қоладилар. Ёш Иоаннинг боши бу афсусларли воқеадан эгилади. Қони қайноқ, ковоғи солиқ Пётрнинг қўли белидаги ханжарга ёпишган, у бундай хоинни чавақлаб ташлашга тайёр. Фома машъум хабарга ишониб-ишонмай, олазарақ ўтирибди. Яков: “Бу ёғи қандай бўлди?” дегандай қўлларини икки томонга ёйган – Исо Христос ўртада хотиржам, сўлгин, ўйчан, мадорсиз қўлларини столга босиб ўтирибди. Сотқин Иуда эса... безовта руҳда. Улар диний-илоҳий сиймолар. Лекин тасвирда ҳар бири ўзига хос инсоний қиёфада гавдалантирилган. Унда муҳаббат ва нафрат, садоқат ва хиёнат, олийжаноблик ва тубанликнинг ўзаро курашидан иборат абадий мавзулар инсоний фазилатлар ва қарашларда ўзига хос тарзда намоён бўлган.

Леонардо да Винчининг мадонналари ҳам ҳаёт таянчи бўлмиш оналарга хос соҳир ҳис-туйғуларни ўзида мужассам этган.

Мусаввирнинг машҳур асарларидан бири “Жоконда” (1503 й) портрет асаридир. Уни “Мона Лиза” деб ҳам аташади. Аммо бу атама санъат тарихида доимо баҳсли бўлиб келяпти. Шунга қарамай, ушбу портрет реалистик тасвирий санъатнинг энг нодир асарларидан бири саналади. Париждаги Лувр музейи деворида илиниб турган “Жоконда” портретидаги аёл бамисоли тирикдек, гўё сизга тикилиб тургандай...

Бундай жонли тасвири ишлаш тарихида камдан-кам мусаввир-

ларга насиб этган. Унинг рухиятидаги мураккаблик кишини мулоҳазага, мушоҳадага, фикрлашга ундайди. Асарда ҳаётнинг барча чиғирикларини, пасту баландини матонатли ва оқилона енгиб ўтган ва идрок этган аёл билинар-билинемас жилмайиб турибди. Бу нимтабассум ҳарорати бутун асарга ёйилиб, унга нур бағишлаётгандай. Тасвирдаги мана шу билинар-билинемас, тутқич бермайдиган рухий бир ифода итальян тилида “сфумато” дейилар экан. Мана шу сфумато Леонардонинг деярли барча асарларида у ёки бу ҳолатда кўзга ташланиб, уларга сеҳр бағишлаб туради. Сфумато – санъатда Леонардонинг кашфиётидир.

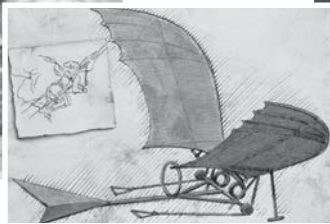
Тарихда Леонардонинг атиги 8 ёки 9 та асари сақланиб қолган, холос. Аммо шу санокли асарларидир Уйғониш даврининг ўлмас, абадийликка юз тутган дурдона асарлардир.

Биз юқорида Леонардони мохир мусаввир сифатида эътироф этдик. Зотан унинг кўпчилик билмайдиган яна бир қанча қирралари ҳам бор. У созанда, хонанда, ёзувчи, шоир ва меъмор ҳам эди. Унинг сонетлари, теран маъноли масаллари бугунги кунда ҳам сеvimлидир. У яратган най сози ҳозирда Италия музейларидан бирида сақланади. Яна бир мусиқий асбоби эса кейинчалик виолончель созини яратишга замин бўлди.

Леонардодан ўз кўли билан ёзган биронта китоб бизга мерос бўлиб қолмаган. Ундан бор йўғи 7 минг саҳифадан сал кўпроқ ҳажмдаги кундалик қўлёзмалар қолган, холос. Улар ҳам антика тарзда ёзилган бўлиб, чапдан ўнгга қараб ўқилади.

Унинг ёзувларини кўзгуга тутилса, ҳарфлари ўнгланади. Шу боисдан, бу қўлёзмаларни ўқиш ва айниқса, китоб ҳолида нашр этиш мутахассислар учун “игна билан кудук қазишдек гап” бўлиб келди. Лекин, барибир, улар китобларга айланди ва Леонардонинг кўп жилдли китоблари дунё тилларида бир неча бор нашр этилди. Унинг кундаликлари тўғрисида XVIII аср охирида матншунос бир олим илмий маъруза қилади. Кейин Леонардо меросига кизиқиш кучайди. Уларни нашр этишга эса XX асрнинг иккинчи ярмидан киришилди. Бугун ана шу қўлёзмалар “Леонардо” деган буюк комусий илмий ва ижодий оламни дунёга танитди ва ундаги бойликлар ҳайратга солди. Кундалик дафтарларнинг саҳифаларида табиат ва кушларга оид кузатишлар, турли фанларга оид илмий фаразлар ва хулосалар, тасвирий санъатга оид назарий ўйлар, турли муҳандислик чизмалари, лойихалар, расмлар, сонетлар, теран маъноли масаллар... Бу етти минг саҳифали қўлёзмалардаги қаламчизги суратларнинг ўзи – алоҳида бой бир дунё. Улар биологияга, геологияга, анатомияга, жўғрофияга ва бошқа фанларга оид. Шунингдек, бетакрор табиий лавҳалар, қиёфалар, қиёфаларнинг айрим қисмлари, келажакда яратилиши ният қилинган йирик асарларнинг митти эскиз ҳолатдаги дастлабки қораламалари... Бу қўлёзмалар ҳали кўп ўрганилади ва кўп маънавий озук беради. Леонардонинг янги ва янги қирралари очилаверади...

Михли САФАРОВ

БИЗГА ЗАМОНДОШ ШЕКСПИР

Улуғ инглиз драматурги Вильям Шекспир 1564 йил 23 апрелда Англиянинг Стратфорд шахрида дунёга келди. Буни қарангки, Шекспир туғилишидан икки ой муқаддам Римда итальян Уйғониш даврининг буюк мусаввири, Сикстин капелласидаги ғаройиб суратларнинг муаллифи, ўз даврининг даҳо ижодкорларидан бири Микеланжело вафот этган эди. Бу икки сана ўртасидаги илоҳий бир риштани ҳайрат ила кузатиш мумкин: италиялик фожеавий ижодкор ўзининг ижодий тамойилларини англиялик ижодкорга – Отелло”, “Қирол Лир” каби фожеалар муаллифига узатгандай эди гўё.

Орадан 52 йил ўтиб, Шекспир 1616 йил 23 апрель куни (ўзининг туғилган кунини!) дунё билан видолашди. Ундан бир кун олдин Мадридда улуг адиб Сервантес жон таслим қилган эди. Дон Кихот ва Ҳамлет, Санчо Панса ва Макбет сингари ўлмас образларни яратган олган икки сиймо шундай қилиб ёруғ дунёни деярли бир вақтда тарк этдилар.

Шекспирнинг вафотидан бир неча йиллар ўтгач, 1623 йилда унинг актёр дўстлари Шекспир асарларининг бир қанчасини тўплаб, китоб шаклида нашр қилдирадидилар. Шекспир пьесаларининг ушбу илк тўплами адабиёт тарихига “The First Folio” (“Биринчи Фолио”) номи билан киради.

Орадан тўрт юз йилга яқин вақт ўтди. Шекспирнинг номи инсоният тарихидаги энг машҳур номлардан бирига айланди. (“Шекспир” сўзи инглизчада – “найза ўйнатаётган”, “найза ўйнатувчи” деган маъноларни англатади). Унинг асарлари жаҳондаги барча тилларга ўгирилган бўлиб, деярли барча тараққий топган мамлакатларнинг театр сахналарида ўйналмоқда. Ўтган йиллар ичида турли мамлакатларда нашр қилинган бир неча минглаб мақолалар, китоблар, тадқиқотлар ҳам Шекспир ижоди инсониятнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётини қанчалик чуқур ва кенг қамраб олганлигига ёрқин мисол бўла олади. Унинг ижоди шу қадар кенг қўламлики, сўнгги йилларда ҳатто “Шекспир ва тарих”, “Шекспир ва юриспруденция”, “Шекспир ва гуллар”, “Шекспир ва кўнчилик” (яъни, тери ишлаб чиқариш саноати) деган мавзуларда тадқиқотлар амалга оширилди. Унинг асарларидаги образлар сони икки мингдан зиёдрокни ташкил этади.

Бугина эмас, Шекспир ижоди инглиз тили лексиконидаги жуда фаол ишлатиладиган 20-25 мингдан зиёд сўзни қамраб олади. Бу ижод қандай мухташам салоҳиятга эга бўлган ақлу тафаккур ила яратилганини куйидаги биргина таққосданок билиб олса бўлади – олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, унга замондош бўлган улуғ файласуф Фрэнсис Бэкон асарларида ишлатилган сўзлар 9-10 мингта бирликни ташкил этар экан. Ваҳоланки, ҳозирги кунда энг саводли инглиз кишининг ҳам кундалик турмушда ишлатилган сўз бойликлари (лексикони) – тўрт мингта сўздан нарига ўтмайди. Дунёнинг энг мухташам лисоний лойиҳаларидан бири – “Оксфорд луғати” ходимлари Шекспирнинг инглиз тили лексиконига уч минг икки юзта янги сўз қўшганлигини ибрат қилиб кўрсатадилар. Бу эса драматургга замондош бўлган барча адибларни бирга қўшиб ҳисоблаганда ҳам Шекспир ижодичалик бой ва ранг-баранг эмаслигидан дарак беради. Хуллас, Шекспир исмли даҳо ижод қилиб ўтмаганида эди, инглиз

тили дунё тиллари орасида бугунгидек илғор мавкега эриша олармиди-йўқми, деган хаёлларга ҳам боради, киши.

Шекспир пьесалари, сонетлари унинг адабиёт соҳасидаги юксак салоҳиятини кўрсатибгина қолмай, балки тарих, жўғрофия, бошқа турли фанлар, чет тиллар бўйича ҳам билимлари бекиёс бўлганлигини, комусий илмга эга эканлигини ҳам кўрсатади. Унинг шахсий ҳаёти қандай кечганлиги борасида шекспиршунослар излаб топган маълумотлар унчалик кўп эмас. Отаси Жон Шекспир қўлқопчи уста бўлганлиги, 1568 йили ўзлари яшаб турган шаҳарчага ҳоким (мэр) этиб сайланганлиги маълум. Шекспир Стратфорддаги мактабда олти йил ўқийди. 18 ёшида у Энн Хэтуэйга уйланиб, бу никоҳдан Сюзанна исмли киз, Ҳамнет ва Жудит исмли эгизак фарзандлари дунёга келади. 1579 – 1588 йиллар оралигини шекспиршунослар “йўқотилган йиллар” деб аташади, негаки, айнан мана шу йиллар оралигида бўлажак драматургнинг нима ишлар билан шуғуллангани маълум эмас. Тахминан 1587 йил Шекспир ўз уйини тарк этиб, Лондонга кўчиб келади ва театр соҳасидаги фаолиятини бошлайди. 1594 йил у Ричард Бербеж раҳбар бўлган “Лорд-камаргер ходимлари” труппасида ҳиссадор бўлиб фаолият юритади. 1599 йилдан бошлаб эса ўзининг янги “Глобус” театрини ташкил этади. 1612 йил Лондондан яна Стратфорд шаҳарчасига кўчиб келади ва шу ерда вафот этади. Шекспирдан ўз қўли билан ёзилган на бирор хат, на бир қўлёзма, на бир қатор ёзув қолган. Фақат беш ўринда битилган имзоларигина бизгача этиб келган, холос, бу имзолар ҳам Шекспирники бўлгани билан, улар беш хил кўринишга эга, лекин ҳаммаси ҳам майда ҳарфларда битилганлиги эътиборни тортади. Ҳаёти борасидаги шу каби чалкашликлар, маълумотларнинг кам сақланиб қолганлиги, фактларнинг мужмаллиги ёки ноаниқлиги Шекспир исмли шахс қандай умр кечиргани, унинг асарларининг ҳақиқий муаллифи кимлиги ҳақидаги кўпдан-кўп тахминларни келтириб чиқарди,

ҳатто турли миш-мишларнинг урчиб кетишига сабаб бўлди. Бу хил ноаниқликлар, мужмаллик ва чалкашликлар айниқса, XIX асрда авж ола бошлади. Зигмунд Фрейд, Чарльз Диккенс, Генри Жеймс, Ральф Эмерсон, Марк Твен, Уолт Уитмен сингари машҳур адиб, мутафаккир, зиёли инсонлар бу масалага иккиланиб, шубҳа билдира бошлагач, бу муаммо “оловига ёғ куйилди”. “Қандай қилиб олти синфлик маълумотга эга бўлган, билими саёз кишлоқлик бир йигитча шундай юксак даражадаги асарларни ярата олади?” деган маънодаги шубҳа-гумонли мақолалар, эътирозли фикрлар кўпайди. Шекспирнинг ижоди атиги 30 та пьеса (булар тарихий хроникалар, комедиялар ва трагедиялардан иборат) ҳамда юксак шеърят намуналари бўлган 154 та сонетни ташкил этсаю, Британия маданий тарихидаги энг комусий даҳо ҳисобланмиш инсоннинг шундай асарлар ярата олишига шубҳа билан қарашса?! Хуллас, бундай тушунчадаги кишиларнинг шубҳа-гумони болалагандан болалайверди, шубҳа-гумонлар бир мамлакат сарҳадларидан ошиб бошқа китъаларга ҳам ёйилди. Уларнинг фикрича, нима эмиш – Уильям Шекспир мероси ажойиб устомонлик ила уюштирилган мистификация эмиш! “Уильям Шекспир” деганлари тўқима ном эмишу, бошқа бир одам ёки бир неча кишилардан иборат гуруҳ мана шу тахаллус остида ижод қилган эмиш! Ҳаттоки Уильям Шекспир деган одамнинг ўзи ҳам бундан хабардор бўлган эмишу, унинг номидан бошқа бировлар асарлар яратишига сира қаршилиқ қилмаган эмиш... Шу тариқа инглиз адабиётида “аксилстратфорд” ҳаракат ташкил топа бошлади (бу – Стратфордга, яъни Шекспир туғилган шаҳарга қарши дегани). Йиллар ўтиши билан эса Шекспир асарларига даъвогарлик эҳтимоли бўлган муаллифлар номининг доираси кенгая бошлади. Ўтган икки аср мобайнида Шекспир ёзган пьесаларнинг эҳтимолий муаллифи қилиб кўрсатилган қалам соҳиблари орасида кимлар йўқ дейсиз, мана “даъвогарлар”нинг номлари: Фрэн-

сис Бэкон, Кристофер Марло, денгиз қароқчиси бўлган Френсис Дрейк... Ҳатто қиролича Елизавета ҳам “Шекспир номидан асар ёзган муаллиф шу эмасмикан?” деган гумон остига олинди. Бутун бир муаллифлар жамоасини “Шекспир номидан иш кўрганлар” деган ғалати версийалар пайдо бўлди. Бу кунга келиб Шекспирга “асар ёзиб берган бўлиши мумкин” деб гумон қилинаётганлар сони 30 нафардан ошиб кетди. Бу борада эса ҳали-ҳануз бир қарорга келинганича йўқ. Яқин орада ҳам бу ҳақда ягона, ҳал қилувчи фикрга келиш қийин кўринади, тўғрироғи, ягона бир фикрга келинмаса ҳам керак. Аммо жаҳон бўйлаб Ренессанс (Уйғониш) даврида яшаган даҳо драматургнинг ижодига кизиқиш ила қараб, “фалон асарини саҳнага кўйсам”, “фалон ролини ўйнасам” деган режиссёру актёрлар эндиликда кўпайгандан кўпайиб бормокда.

Шекспирнинг жуда кўплаб асарлари ўзбек тилига ўғирилган. Бу таржималар Чўлпон, Мақсуд Шайхзода, Ғафур Ғулум, Уйғун, Мирзақалон Исмоилий, Асқад Мухтор, Қодир Мармуҳамедов, Юсуф Шомансур, каби таниқли ижодкорлар қаламига тегишли. Ўтган асрнинг 70-йилларида ўзбек тилида Шекспир асарларининг 5 жилдлик тўплами нашр қилинган эди. Яқинда Шекспир асарларининг 3 жилдлик тўплами таржимон Жамол Камол томонидан нашр эттирилди. Мазкур таржимон меҳнатини алоҳида қайд этишимизнинг сабаби шуки, таниқли шоиримиз ушбу таржималарни бевосита инглиз тилидан амалга оширган.

Ўзбек театри тарихида ҳам Шекспир пьесалари олтин саҳифаларни ташкил этади. Турли йилларда ўзбек театрлари саҳналарида Шекспирнинг “Ҳамлет”, “Отелло”, “Ромео ва Жульетта”, “Юлий Цезарь”, “Қирол Лир”, “Ричард III”, “Кориолан”, “Вероналик икки йигит” каби асарлари томошабинлар эътиборига ҳавола қилинди. Ўзбек саҳнасининг юлдузлари Аброр Ҳидоят, Сора Эшонтўраева, Олим Хўжаев, Шукур Бурҳонов, Наби Раҳимов ва бошқа санъаткорларнинг ижодий фаолият-

ларида бу асарлар маҳорат мактаби, пиллапоя вазифасини ўтади. Қатор актёрлар нафақат бош рол ижрочиси сифатида, балки иккинчи даражали ролларни талқин қилибоқ томошабинлар тилига тушганлигини айтиб ўтиш жоиз.

Атоқли инглиз режиссёри Питер Брук таъбирига кўра, Шекспирнинг “Ҳамлет” фожеасини ҳар ўн йилда янгидан саҳналаштириб турган маъқул. Унинг фикрича, ҳар ўн йилда жамият ўзгариб туради. Бу ўринда режиссёр театр санъатининг ифода воситалари ҳам ҳар ўн йилда ўзгариб-янгилашиб туришини назарда тутати. Бинобарин, инсонлар жамиятининг янги авлоди ҳар гал Шекспир асарларини ўқиб англаб олиш учун ўзида эҳтиёж сезади. Шекспир уларнинг ушбу умидларини оқлайди ҳам. Жаҳон театрларида Шекспир асарларининг кўйилиш тарихи – унинг асарларини ҳар гал янгидан талқин қилиниши, янгидан англиниши демакдир. Йигирманчи асрга келиб фақат театр саҳнасида эмас, балки кинематография соҳасида ҳам Шекспир асарларига мурожаат қилиш майли авж олди, унинг асарларини фрейдизм, ориентализм, абсурд ва шафқатсизлик театри нуктаи назаридан, психологик драма нуктаи назаридан талқин қилишга эътибор кучайди. Натижада эса саҳнага олиб чиқилган асар аслиятдан таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган ҳолатлар ҳам юз бера бошлади. Шекспир трагедиялари мотивлари асосида янги пьеса ва фожеалар ёзиш урф бўла бошлади (масалан, Т.Стоппард қаламига мансуб пьеса асосида суратга олинган “Розенкранц ва Гильденстернлар ўлганда” номли кинофильми эсланг).

Хуллас, улуғ Гётенинг “Шекспирнинг ниҳояси йўк!” деб қилган хитоби бугунги кунда ҳам долзарблигича қолаёттир. Даҳо драматург асарларидан янги ва янги маъно-мазмун илиб олишда вақтнинг ўзи кишилик жамиятига пешкаш турибди.

1964 йили Шекспир таваллудининг 400 йиллиги нишонлаб ўтилган эди. Ўшанда муборак таваллуд кунини нишонлаш мақсадида жаҳонининг қарийб 150 мамлакатидан келган ва-

киллар Лондон шахридан Стратфорд манзилига сафар уюштиради. Элчилар Шекспир қабрига гулдаста қўйиш учун неча саотлаб навбат кутишларига тўғри келган. Бунинг бари улуғ инглиз драматургига билдирилаётган иззат-хурматнинг инъикоси эди.

Келаси 2014 йилда бу зот таваллудига 450 йил тўлади. Жаҳон маданияти тарихидаги ушбу унутилмас санани ўзбекистонлик театр шинавандалари ҳам муносиб нишонлашларига шубҳа йўқ.

*Элдор МУХТОРОВ,
санъатшунослик фанлари
доктори*

КЁНИГСБЕРГЛИК АЛЛОМА

Шундай сохалар борки, уларнинг тарихи, тараққиёти муайян шахснинг фаолиятисиз нотўқис бўлиб қолгани каби туркий адабиётни Навоийсиз, драматургияни Шекспирсиз, классик мусиқани Моцарту Бетховенларсиз, физикани Ньютонсиз, биологияни Дарвинсиз тасаввур этиш кийин. Немис фалсафасининг йирик намояндаси Иммануэл Кант бўлмаганида фалсафий тафаккур тараққиёти мутлақо ўзга йўлдан борарди десак, ҳеч муболаға бўлмайди. Унинг асарлари Рейнард, Фихте, Шеллинг, Гегел, Новалис, Шопенгауэрларнинг карашларига дебеча бўлди. Деярли барча фалсафий йўналишларда ижод қилган бу файласуф XIX-XX асрларда кенг таркаган кўплаб таълимотларда ўз изини колдирган, албатта. Кант асарларининг тили ва услуби нисбатан академик доиралар-

га мўлжаллангани ва чуқур назарий таҳлилга бойлиги учунми, кейинги даврда яшаган оммабопроқ файласуфларникичалик кенг танилмаган. Бироқ, шунга қарамай, унинг таълимоти дунёнинг нуфузли олий ўқув юртлари фалсафа факультетларида алоҳида курс сифатида ўқитилади.

Ҳаёт тарзи жуда оддий, бироқ қатъий тамойилларга оғишмай амал қилган ҳолда батартиб, осуда умргузаронлик қилган (у бир умр ўзи туғилиб ўсган шаҳардан ўн милдан ортиқ нарига чиқмаган) И.Кант бугун шитоб билан, бесаранжом умр кечираётганлар учун ўрнак бўла олади.

Иммануэл Кант 1724 йилнинг 22 апрелида ўша даврдаги Пруссия пойтахти Кёнигсбергда (ҳозирги Калининград шаҳри) ўн бир фарзанднинг тўртинчиси бўлиб дунёга келади. У “Эмануэл” исми билан чўқинтирилган, бироқ кейинчалик уни “Иммануэл”га ўзгартиради. Отаси Йохан Георг Кант ҳозирги Литвадаги порт-шаҳар клайпедалик (немисчада Memel) эгар-жабдук ясовчи уста бўлган ва кейинчалик Кёнигсбергда кўчиб ўтган. Онаси Анна Регина Ройтер асли Нюренбег шахридан эди. Кантнинг катта бобоси Шотландиядан кўчиб келган мухожир эди. Кантлар оиласи анчайин диндор оила бўлган.

Иммануэлнинг таълим тарбияси билан асосан онаси шуғулланар, уни сайрга олиб чиқиб табиатни, одамларни кузатишга эътиборини қаратар, яратганнинг қудрати қанчалар беқиёс эканини тушунтиришга ҳаракат қиларди. Кант улғайгач, онасини эс-

лар экан, унинг ўта хотиржам қалб эгаси бўлгани, отаси молиявий йўқотишларга учраганда уни қандай юпата олгани, унинг тақдирдан доимо рози бўлиш кераклиги ҳақида айтган гапларини эсларди.

Иммануэл ёшлигида ўта нимжон бўлганидан кўпчилик унинг яшаб кетишига у қадар ишонмаган. Уйдаги интизом, кундалик бадантарбия, ўқишдаги талабчанлик натижасида у ҳам жисмонан, ҳам ақлан унди, ўсди. Унинг вақтни қанчалар қадрлагани – қатъиятлилиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бу ҳақда кўп ёзилган, айтилган. У 16 ёшида Кёнигсберг университетига ўқишга кириб, у ерда фалсафа, физика ва математика фанларидан таълим олади. 1746 йили отасининг тўсатдан вафот этиши натижасида университетдаги таълимни тўхтатиб, шахсий муаллим сифатида дарс беришга мажбур бўлади.

Кант метафизика ва этикага доир асарлари билан танилган бўлса-да, бошқа соҳаларда ҳам самарали меҳнат қилди. Унинг астрономияга оид ишлари 1754 йили Берлин академияси томонидан тақдирланди. У ўзининг “Астрономик назария ва табиатнинг умумий тарихи” (1755 йил) асарида “Небуляр гипотеза”ни илгари сурди. Унга кўра, кучёш тизими улкан газдан (небула) вужудга келган. Ўз фаолиятини табиатшунос сифатида бошлаган Кант кейинчалик тадқиқотлари йўналишини фалсафага – этика ва билиш назариясига қаратади.

Кант билиш назарияси субъективистик ва объективистик таълимотларни ўзаро омухталаштирган. Унга кўра, инсон онги ташқаридан маълумот қабул қилиб, уни сакловчи кути ҳам, ташқаридан ҳеч нарса олмаган ҳолда ўз-ўзидан тўлиб қолувчи кути ҳам эмас. У олаётган ҳар нарса объектив, бироқ улар инсон онгининг асрлар давомида шаклланган “призма”си орқали ўтади. Бошқача айтганда, муайян шаклда кодланган маълумотлар инсон учун тушунарли бўлган бошқа бир кодга алмаштирилади – декодланади. Декодлаш вазифасини бажарувчи механизмлар эса ўзи шаклланган муҳитга доир маълумотларнигина қайта кодлайди, қабул қилади ва ра-

ционаллаштиради. Ўзгачароқ муҳит ҳақидаги билимлар эса қандайдир тушунарсиз бир нарсага ўхшаб қолади. Худдики Exel форматдаги файлни Word дастури ўқий олмаганидек. Дейлик, кулоқларимиз муайян частотадаги товушнигина эшитади, кўзларимиз ҳам аниқ бир тўлқин узунлигидаги нурларни илғайди. Чунки кўз ва кулоқларимиз айти шу муҳитда ривожланган. Ақл ҳам худди шу тарзда маълум бир максимум ва минимум чегарасида тўғри ишлайди. Ундан ташқариси эса “нарса ўзи учун” бўлиб қолаверади. Яъни биз уни ҳеч қачон билолмаймиз. Ақлимизнинг чекланганлиги ҳам ана шунда. (Нисбийлик назарияси ва квант механикасининг олимлар томонидан қийинчилик билан қабул қилингани Кантнинг ҳақ бўлгани ва айти дамда, билиб бўлмаслик масаласида янглишганини кўрсатади.)

Кант этикасини эса бир сўз билан “бурч” этикаси деса бўлади. “Қатъий императив” дея аталмиш бурч ҳар қандай рационал таҳлил ва шубҳадан юқори туради. Бурч фойдали бўлгани ёки муайян мақсадга хизмат қилгани учун эмас, балки айнан бурч бўлгани учун ҳам адо этилиши лозим. Агарда биз “А” хатти-ҳаракатни қилишимиз керак, зеро бу биз ёки жамият учун фойдали бўлади десак, у ҳолда “А”нинг зидди “В”ни ҳам у ёки бунинг баҳонасида оқлаш мумкин бўлади. Кант учун бурчнинг ўзи мақсаддир, восита эмас. Биз бу ўринда фақат хулосани беряпмиз, таҳлиллар ва далиллар унинг асарларида батафсил баён қилинган.

Кант ижоди одагга икки босқичга – танқидгача ва танқидий даврга бўлиб ўрганилади. Биринчи даврда (тахминан 1771 йилгача) Кант асосан табиатшунос файласуф сифатида намоён бўлади. У бор фалсафий таълимотларни ўзлаштиради, уларни рационал асосда умумлаштиради. Бу даврда унинг инсон ақли имкониятлари чексизлигига бўлган ишончи анчайин собит эди. Танқидий даврда эса тадқиқот объекти ташқи оламдан инсонга кўчади. Бу даврда ёзилган асарларида Кант инсон ақлидаги қусурлар, чекланганликни очишга,

унинг сабабларини изоҳлаб беришга ҳаракат қилади. Зеро инсон ўз ақли табиатини билмас экан, у орқали ҳосил қилинган билимларнинг чинлиги шубҳали бўлиб қолаверади. Кант бу даврда муҳим фалсафий муаммо сифатида қуйидаги тўрт масалани қўяди:

- Биз нимани била оламиз?
- Биз нимага умид қила оламиз?
- Биз нима қилишимиз керак?
- Инсон нима?

Кант қўйган бу саволлар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Унинг “Соф ақлнинг танқиди” (1781й.) асарини айна шу даврда ёзилган бўлиб, фалсафа тарихидаги энг буюк ва аҳамиятли асарлар сирасига киради. Ўзини фалсафа мутахассисиман деган ҳар қандай одам бу асарни ўқиб тушуна олмас экан, унинг даъвоси пуч дейишга ҳақлимиз.

Кант табиатан тинч-осуда ҳаётга ўрганган, мўътадилликни қадрловчи инсон бўлганидан унинг сиёсий қарашлари ҳам либерал, инқилобларга қарши эди. Бугун кўпчилик “куч ишлатмаслик”, “қаршилиқ кўрсатмаслик” ҳақида гапирганда Толстою Гандини эслайди. Ваҳоланки, бу қараш Кант фалсафасининг ажралмас қисми бўлган. Фақат улар, юқорида айтганимиздек, назарий шаклда ифода топгани учун тор доирадаги кишиларгагина маълум бўлган. “Ўзгага ўзингдек муносабатда бўлгин” деган содда бир гап “Ўзгага восита сифатида эмас, мақсад

ўзида бўлган мавжудлик сифатида қарагин” дея ифодаланса, омма қайдан ҳам буни тушуна олсин, ахир.

Кант ҳаётида оила қурмаган. У бунга икки бора уриниб кўрган бўлса-да, сермулоҳазалилиги панд берган. “Уйлансам оиламни таъминлай оламанми? Ижодим нима бўлади? Уйланишнинг ижобий ва салбий томонлари нимада? Бу аёлга ишонса бўлармикан?” қабилидаги саволларга жавоб топгунича иккала аёл ҳам бошкага турмушга чиқиб кетган. Шу билан унинг хотини фалсафаю фарзанди билиш назарияси бўлиб қолди.

Кант 1804 йилнинг 11 феврида оламдан ўтди. У билан видолашиш учун тўпланган тумонат одамлар даврнинг энг буюк файласуфини охирги марта кўриб қолиш илинжида эдилар. Видолашув бир неча кун давом этади. Унинг жасади ўзининг васиятига кўра энг яқин дўстлари ҳамроҳлигида камтарона дафн этилади. Бугун унинг қабри тепасида мавзолей қад ростлаган. 2005 йили Калининград Давлат университети Иммануэл Кант номидаги Россия Давлат университети дея қайта номланди. Маросимда қатнашган Владимир Путин ва Герхард Шрёдер университет қошида Кант фалсафасини ўрганишга йўналтирилган “Кант жамияти” ташкил этилганини эълон қилдилар.

*Хуришд ЙЎЛДОШЕВ
тайёрлади*

УМР ЭРТАГИ

Ясси қора ликопча – “Мелодия” ёрлиги туширилган винил пластинка бир маромда айланади...

“...Ҳаммадан кейин тухумдан чикқан бечора ўрдакча хунуклиги туфайли ҳар томондан дакки ер эди. Уни ўрдакларгина эмас, ҳатто товуклар ҳам туртиб, чўқиб, масхара қилардилар...” Тожига қон қуйилган хўроз важоҳат билан бостириб келганида, ўрдакчага кўшилиб, чамаси 5-6 ёшли қизалоқ ҳам кўрқа-писа бурчакка биқиниб олади. Арзанда мушугини “ўғилчам” деб эркалаб, сертухум товугини қизалоғидай яхши кўрувчи кампир кўлидаги оташкурак билан ўрдакчани қувиб солганида, жажжи тингловчининг томоғига нимадир тикилиб, бурни ачиша бошлайди. Севимли эртагининг қандай яқун топишини яхши билса-да, ҳар сафар шу ҳолат такрорланаверади-такрорланаверади...

Юқоридаги манзара акс этган “Ир-кит ўрдакча” эртагини кўпчилик биледи. Унинг муаллифи Андерсен номи ҳам таърифга муҳтож эмас. Ҳозирга қадар Дания ифтихори ҳисобланмиш Ҳанс Кристиан Андерсен 1805 йилнинг 2 апрелида Фюн оролида жойлашган Оденсе шаҳрида туғилган.

“Отам – қосиб Ҳанс Андерсен, – деб ёзганди у ўзи ҳақида, – менга ҳеч қаттиқ гапирмас, ўз ҳолимга қўйиб қўйганди. Мен унинг ҳаёти мазмуни эдим. Отам бу дунёда фақат фарзанди учун яшарди гўё. Унинг бўш вақти тўлиқ менга бағишланарди.

Сўраган ўйинчоғимни ҳеч оғринмай ясаб берар, бирга ўтириб расм чизтишар, оқишлари эса онам иккимизга Лафонтен масаллари, Гольберг асарлари ва “Минг бир кеча” эртакларидан ўқиб берарди. Ҳаётда ҳам, касб-хунарда ҳам омади чопмаган отамнинг юзига фақат мутолаа пайтларигина табассум инарди...”

Ҳанс яккаю ёлғиз фарзанд бўлгани сабабли оиладаги ночор аҳволга қарамай, эркиндикда, ғам-ташвишсиз ўсиб-улғаяди. Ўқишга унча хуши йўқ, қаттиққўл мураббийлар танбеҳини кўтаролмаган болакай таълимни кейинроқ, тенгдошларидан анча ортда қолиб олади. Бирок бу унинг ўта эрка ва тантиқ бўлиб ўсганини англатмайди. Кристиан тенгқурлари билан кўча чангитиб юрмасди. Болакайнинг энг ёқтирган машғулоти ҳовлидаги дарахт соясида ўтириб, ўйинчоқларига ранг-баранг кийимчалар тикиш эди. Ота-она арзанда ўғлининг қизиқишларига тўсқинлик қилмас, чеварликка туғма иқтидори бор, деб ҳисоблар, келажақда ундан мохир тикувчи чиқишига умид қиларди.

Ҳанс болалигидан ўзининг оламида яшайди. “Кўчаларда сайр қилиб юрарканман, кўпинча хаёлим қочиб, кўзимни чирт юмиб олардим. Буни пайқаган одамлар мени кўзи ожиз, дея ўйлай бошлабдилар. Ваҳоланки, менинг кўзим жуда ўткир бўлган”, – деб ёзади адиб. Дарҳақиқат, унинг ўткир нигоҳи бошқалар кўролмаган нарсаларни ҳам илғаб оларди. Кейинчалик Андерсеннинг ана шу лаёқати, атроф-борликка меҳр ила боқиб, жонсиз нарсаларга ҳам инсоний ҳислатлар бағишлай олиши синоатга тўла эртаклар салтанати эшикларини ланг очиб, безабон оламни тилга киритади.

Болалигидан театрга қизиқиши катта бўлган Ҳанс сахна асарларини томоша қилиш иштиёқида ёнса-да, оилавий шароит бунга йўл қўймасди. Шу сабаб болакайнинг кўз ўнгида спектакль ўрнига хаёлий томошалар жонланарди. У шаҳар бўйлаб афиша тарқатувчи Петер исмли киши билан танишиб, унга кўмаклаша бошлайди. Кристиан иш ҳақининг эвазига янги спектакль афишасидан биттадан ола-

ди. Уйига келгач, бир чеккага ўтириб, хаёлан спектакль номи ва иштирокчиларига монанд янги воқелик ўйлаб топиб, ўз дунёсига шўнғийди. Бу жараён ҳар сафар бир неча кунга чўзилади. Шу тарзда ҳам муаллиф, ҳам рассом, ҳам бастакор, чирокчию хонанда ва-зифаларини бирваракай бажарган болакай тасавурида янги сирли бир сахна асари туғилади.

Кристиан ўн икки ёшида тикувчи-га шогирд тушади. Икки йил давомида ишлаб топган пулини йиғиб, сармояси ўн уч далерга етгач, пойтахт – Копенгагенга кетишни ихтиёр этади.

– Бу билан нимага эришмоқчисан?! – умрида биринчи маротаба ўғлининг хоҳишига қарши чиқади она (бу пайтга келиб оила бошлиғи ҳаётдан кўз юмганди).

– Сизни дунёга танитаман! – жавоб беради эндигина ўн тўртни қаршилаган Андерсен ишонч билан.

Анча тортишувлардан кейин ўғлининг бурнига сув кириб, тез орада уйга қайтишига ишонган она кўзида ёш билан дилбандини кузатиб қолади.

Копенгагенга келгач, Андерсен Қироллик театрига ишга кириб, иккинчи даражали ролларни ижро эта бошлайди. Фақиргина, аммо интилувчан, иктидорли бу ўспирин пойтахтдаги обрўли шахсларнинг назарига тушади. Улар Дания қиролига махсус илтимоснома билан мурожат қилиб, Кристианнинг давлат ғазнаси ҳисобидан Слагельс мактабида ўқиши учун рухсатнома олиб беришади. Айни пайтда Андерсен беш актли пьеса ёзиб, уни сахналаштириш учун маблағ сўраб, яна қиролга мактуб жўнатади. Адабиёт ва санъатни беҳад кадрлаган ҳукмдор бу илтимосни ҳам ерда қолдирмайди. Дарвоқе, Дания қироли Фредерик VII билан ёзувчи ўртасидаги бевосита танишув кейинчалик дўстлик ришталарига айланиб кетади. Қирол умрининг охиригача адибни кадрдонлари қаторида қўллаб-қувватлайди.

1828 йили Ҳанс Копенгаген университетида ўқишга кириб, таҳсил ниҳоясида фалсафа фанлари номзоди унвонига сазовор бўлади.

1829 йилда чоп этилган “Хол-

мен каналидан Амагернинг шарқий сарҳадлари томон пиёда саёҳат” сарлавҳали фантастика жанридаги ҳикоя Андерсенни элга танитади. 1831 йили ижодкор биринчи маротаба хорижий сафарга чиқади – Германия саёҳати “Соядаги суратлар” номи остидаги эсселарда ҳамда шеърий тўпламда ўз ифодасини топади. Кейинчалик адиб қироллик томонидан тақдим этилган махсус нафақа ҳисобидан Европа бўйлаб кезиб, машҳур шахслар билан танишади, сафар таассуротларини асарларида акс эттиради. Парижда Ҳенрих Ҳайне, Римда номи чиққан ҳайкалтарош Торвальдсен билан учрашади. Римдан кейин Флоренцияга йўл олади, ундан Неаполга, сўнг Венецияга ўтади. Англияда Чарльз Диккенс билан дўстлашади, Францияда Виктор Гюго, Оноре де Бальзак ва Александр Дюмалар билан суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлади.

Шу йилларда адиб сафар битикларидан ташқари кўплаб шеърий асарлар, фалсафий эсселар, романлар ҳам яратади. Европада Андерсен “Импровизатор” романи муаллифи сифатида ном қозонади. Унинг “Шунчаки скрипкачи”, “Ҳаёт ё мамот” романлари, “Тўнғич фарзанд” комедияси, “Дурагай (Мулат)” ижтимоий мелодрамаси ҳам ижобий баҳоланади. Аммо Андерсенни жаҳонга машҳур қилган, шак-шубҳасиз, унинг эртакларидир. 1835 йилда Андерсеннинг илк эртаклар китоби чоп этилади. Шу йилнинг охирида иккинчи эртаклар китоби, 1837 йили эса учинчиси нашрдан чиқади. Таажжубки, унинг эртаклари мутахассислар томонидан дарҳол тан олингани, эътироф этилгани йўқ. Эртакларнинг ноанъанавий услуби, болалар учун деса, ортиқча насихатомузлиги, катталар учун эса анчайин жўнлиги танқид остига олинади. Мунаққидлар муаллифни кўплаб имловий хатолари учун обдон “сийлашни” ҳам унутмайдилар. (Андерсен умрининг охиригача беҳато ёзишни ўрганолмаган – вақтида тирпишиб ўқимагани унга панд берган.) Бироқ “Ирkit ўрдакча”, “Ёввойи окқушлар”, “Сув париси”, “Дюймча-хон”, “Қор маликаси”, “Қиролнинг

янги кўйлаги” ва бошқа кўплаб эртаклар ўқувчилар кўнглидан жой олиб, тез орада муайян халқ ёки бирор тоифанинг эмас, бутун дунё китобхонларининг, биринчи навбатда жаҳон болаларининг маънавий мулкига айланади.

Кичкинтой ўқувчилар тугул, ҳатто катталар ҳам, умуман, зиёлиман, деган одам борки, Андерсен эртакларини ўқиган ва бундан кейин ҳам ўқийди, унинг ўзига хос рангин дунёсига саёҳат қилиб, олам-олам завқ олади. Андерсен эртакларини шунчаки тўқима, деб бўлмайди. Унинг асарлари замирида кўз илғамас маъно-ишоратлар мўллигини англаш мумкин. Бу борада машҳур рус ёзувчиси Константин Паустовскийнинг “Буюк эртакчи” асаридан қўйидаги сатрларни келтириш kifоя: *“Мен у вақтда (болалик йиллари назарда тутилмоқда) Андерсен эртакларида “коса тагида нимкоса” борлигини тушунмаган эканман. Болалар учун ёзилган ҳар бир эртак замирида яна бир, моҳиятини фақат катталаргина англаши мумкин бўлган асар яширинганини билмасдим. Буни ордан анча вақт ўтгач тушунганман. Машаққатли ва азим йигирманчи аср арафасида гаройиб ёқимтой ва ажойиб шоир Андерсенга рўбарў бўлиб, қалбимда порлоқ келажакка, қўёшнинг зулмат, эзгуликнинг ёвузлик устидан шаксиз галаба қозонишига ишонч уйғонгани менинг омадим чопганидир”*.

1840-йилларнинг иккинчи ярмида Андерсен ўз романлари ва пьесаларини чоп қилдиришда давом этади, унинг орзуси драматург ва романапис сифатида ном қозониш эди. Халқаро миқёсда фақат эртакчи сифатида танилаётганидан ўзининг кўнгли тўлмаса-да, бу жанрда янгидан-янги асарлар яратишини қанда қилмайди.

Бутун ижодий фаолияти давомида, ҳатто кексайган чоғида ҳам, Дания адабий дунёсида Ҳ.К.Андерсеннинг ижтимоий келиб чиқиши, камбағал бир косибнинг ўғли экани писанда қилинар, аксарият асилзода ижодкор ва олимлардан иборат давраларда кўрпасига қараб оёқ узатиши лозимлиги бот-бот “эслатиб” туриларди.

Андерсен қайғу шаробидан керагича тоғани, “киборлар” деб аталгучи жамият уни бир умр четлатишга урингани, вақти келганда майна қилиб устидан кулганию пайти келганда куруқ тухматларга қолдиргани ҳақида ўқиниб ёзади. “Нега? Нима учун?” деган саволга эса ёши ўтиб, ҳаёт ҳақиқатини англагач жавоб топади. Андерсен нафақат томирларида авом қони оқаётгани, балки кўли калта бўлса-да, ниҳоятда бағрикенглиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Асосийси, унинг сон-саноксиз китоблари нуфузли ўқув муассасаларида олинган кўп йиллик таълим натижаси эмас, Яратган томонидан берилган бебаҳо инъом – илохий истеъдод маҳсули эди. Эртакчи ана шуниси билан калондимоғ замондош-касбдошларига ўхшамасди.

У ҳар қандай шароитда каттаю кичикни, дўсту душманни бирдек яхши кўради. Олам зимистонга айланганда ҳам, игнанинг учидек ёруғликни, борлиқнинг гўзаллигини кўра олади, атрофдан таралаётган назмнинг унсиз наволарини эшита билади...

Андерсеннинг ҳаёт йўлида учраган қизлар у билан мулоқотдан сўнг ўзларини чинакам маликалардек ҳис қилардилар. Негаки, адиб ўзининг бой ҳаёлотини билан улардаги ботиний гўзалликни (бўлса-бўлмаса) афсонавий таърифларга кўмиб ташларди. Аммо қизларнинг ҳеч бири бу гаройиб эртакчини жиддий қабул қилмас, у билан оила қуриш мумкинлигини тасаввурига сиғдирилмасди. 1840 йили Қристиан машҳур швед хонандаси Йенни Линд билан танишиб, унга кўнги қўяди. Афсуски, ёзувчининг самимий муҳаббати жавобсиз қолади. (“Булбул” эртаги “Швед булбули” деган таърифни олган мазкур санъаткорга бағишлаб яратилган.) Андерсен бу дунёдан тоқ ўтади...

1872 йили кекса адиб йиқилиб тушиб, жиддий жароҳат олади ва шу бўйи ўнганмайди, уч йил давомида тўшакка миҳланиб қолади. 400 дан ортиқ эртаклар муаллифи, шоир, ёзувчи, драматург, эссенапис Ҳ.К.Андерсен 1875 йил 4 августда вафот этиб, Копенгагендаги Ассистэнс қабристонига дафн этилади.

Эртакларда ҳар қандай қайғули воқеа охир-оқибат ижобий яқун топганидек, буюк эртакчи ҳам ҳаётида учраган адоксиз синовлардан фақат ва фақат яхшилик излаган. Ва уни ҳар қандай вазиятда, ҳар қандай шароитда топа билган. Боиси, бир умр шукроналик туйғуси билан яшаган.

...“Мелодия” ёрлиғи туширилган винил пластинка аллақачон йўқ бўлиб кетган, юракни энтиктириб юборгувчи кадрдон болалик хотираси – Андерсен эртакларини қайта варақлайман. Кейин адибнинг “Умрим эртаги” биографик очерклари мутолаасига шўнғиб кетаман...

“...Оққуш эса хижолат бўлиб, нимагалигини ўзи ҳам тушунмаган ҳолда, бошини қанотлари орасига яширди. У ниҳоятда бахтли, аммо кўнглида заррача кибр йўқ эди. Ҳаммадан дакки эшитиб, хўрланган пайтларини ёдида сақлаган юрак кибр нималигини билмасди...”

Нима бу, эртакдаги ҳаётми ё ҳаёт эртаги? Кимнинг қисмати битилган уларда? Андерсенними, балки... меники, балки... сизникидир?

*Юлдуз ҲОШИМОВА
тайёради*

ДАРВОҚЕ...

1967 йилдан буён Андерсеннинг таваллуд санаси – 2 апрель бутун жаҳонда Халқаро болалар китоблари куни сифатида нишонланади.

Адиб таваллудининг 200 йиллиги муносабати билан 2005 йил ЮНЕСКО томонидан Андерсен йили дея эълон қилинган эди.

“НОМИМ ЎЗИМДАН КЎРА БАХТЛИРОҚ БЎЛАДИ...”

Улуғ рус адиби Н.В.Гоголнинг биографияси билан танишсангиз, унинг дунёга келиши, умр кечириши, асарларининг ёзилиш тарихи, замондошлари билан муносабатлари ва, ҳатто вафоти борасида ҳам ажабтовур маълумотларга дуч келасиз.

Николай Васильевич Гоголь туғилишидан бирмунча олдинроқ (тахминан XIX аср бошларида), отаси Василий Афанасьевич Гоголнинг қайлиғига – Мария Ивановнага ёзган хатидан бир парча манбаларда сакланиб қолган: *“Азизим Машенька! деб ёзади ёш ошиқ ўз маъшукасига, – Орамизга тушган кўпгина тўсиқлар бугун мени сизнинг ёнингизда бўлишдек бахтдан мосуво қилди. Соғлигимнинг заифлашаётганлиги кўнглимни даҳшатли хавотирга солаётир, юрагимни гамташвиши емириб ташлаётир. Алвидо, эй дунёдаги энг аъло дўст! Саломат бўлинг, мен ҳақимда ҳеч хавотирланмаслигингизни ўтинаман. Шуни комил ишонч ила айта оламанки, сизнинг содиқ дўстингиз – бу бандайи бахтқора Василий дунёда ҳеч кимни сизни севганчалик сева олмай ва иззат қила олмай... Ушбу маҳзун мактубимни ота-онангизга кўрсатмаслигингизни ўтинаман. Нималар деб ёзаётганимни ўзим ҳам билмайман”.* Мазкур парча кўпчилик гоголшунос тадқиқотчиларнинг тах-

минича, айнан мана шу ошиқ – маъшуклар (яъни, адибнинг ота-онаси)нинг назокатли, ноёб – нодир муомалалари ёзувчининг “Миргород” китобидан ўрин олган “Қадимги замон помешчиклари” қиссасидаги Афанасий Иванович ва Пульхерия Ивановналар тимсолида тасвирланган.

Н.В.Гоголь 1809 йил 1 апрель куни Миргород уездининг Катта Сорочино қишлоғида мана шу аслзода помешчиклар оиласида таваллуд топди. Унинг бобоси Афанасий Гоголь – Яновский Киевдаги диний академияни тамомлаб, Миргороддаги полк девонхонасида ишлаган. Уйланганида хотини учун бир қишлоқни сеп ўрнида олган (бу қишлоқ кейинчалик Николайнинг отаси Василий Афанасьевичнинг шарафига “Васильевка” деб аталиб кетади). Василий Афанасьевичнинг ўзи ҳам украин тилида комедиялар ижод қилгани маълум. 1805 йилда у кўшни қишлоқлик помешчик Косяровскийларнинг қизи Мария Ивановнага уйланади. Бу оилада бирин-кетин ўғил-қизлар (Николай, Иван, Анна, Елизавета, Ольга) туғилиб, вояга ета бошлайди. 1818 йилда Николай ва Иванни Полтавадаги уезд билим юртига ўқишга берадилар. Кейинчалик Николай ўқишини Нежин шаҳридаги Олий фанлар гимназиясида давом эттиради. Бадиий ижодга қизиқиш, халқ оғзаки ижоди намуналарини йиғиш иштиёқи Гоголда ўша йилларда бошланганини сезиш мумкин. Гимназиячи Николай шу йиллари боболарининг фамилиясидаги полякча-украинча оҳангдаги “Гоголь – Яновский” деган сўзларни қискартириб, ўзига фақат “Гоголь” деган сўзнинггина фамилия сифатида қолдиради. Николай 16 ёшга тўлганида отаси вафот этади.

Николай 19 ёшида Нежиндаги гимназияни тамомлагач, актёр бўлиш умидида Петербургга йўл олади. Шу шаҳарда яшаб юриб Украина дехқонлари ҳаёти тасвирланган “Диканка қишлоғи оқшомлари” китобини ёзади. Энди унинг нияти Украинанинг ўрта асрлардаги тарихига бағишланган китоб ёзиш эди. Гоголнинг нияти амалга ошмади-ю, лекин у шу ниятда тўплаган материаллари асосида Петербург универ-

ситетида талабаларга маърузалар ўқийди. Гоголнинг “Малороссия тарихидан парчалар” асари ўша йиллар меҳнатининг самарасидир. Унинг “Миргород” китобига кирган “Тарас Бульба”, “Вий”, “Шинель” ва бошқа қатор хикоя ва қиссалари ёш адибни тезда Россия зиёлилари орасида маълум ва машҳур қилиб юборди.

1836 йилда унинг шох асари – “Ревизор” дунёга келди. “Ревизор” (1835 йилда ёзилган, сўнгги таҳрири 1842 й). “Бир ажойиб комедия яратайки!” деб, Пушкиндан сюжет сўраб олган Гоголь энди ёзилажак комедиясининг “дунёдаги энг ғаройиб томоша” бўла олишини башорат қилди. Гоголь бу комедиясини икки ой ичида ёзди, бир неча маротаба таҳрир қилди. Ниҳоят, 1842 йилги олтинчи таҳрирдан сўнг бу комедияни эълон қилди. Асар Россиядаги йироқ шаҳарлардан бирига “инкогнито” (яширин, махфий) тарзда ташриф буюрган, махфий кўрсатмаларга биноан келган тафтишчи ҳақида. Агар адиб бу шаҳардаги амалдорлар тафтишчи деб гумон қилинаётган киши олдига келиб, ўзларининг иш фаолиятларида йўл қўяётган, амалга ошираётган жиноятлари учун пора таклиф қилишларини, атрофида минг айланиб, ўргилиб, парвона бўлишларинигина тасвирлаб қўя қолганида эди, комедия жўнгина бир асарга айланиб қолган бўларди. Йўқ, Гоголнинг маҳорати шундаки, уларнинг хатти-ҳаракатлари орқали замона амалдорларининг ниҳоятда нодон ва думбуллигини ҳам, бекиёс жирканч қилмишларининг сабабини ҳам, қахрамонларнинг ҳам аянчли, ҳам кулгили кирраларини дунё кўзи олдига фош қилиб ташлади.

Бу комедиянинг саҳнага чиқиши Гоголнинг шуҳратига шуҳрат қўшди Шундан кейин у “Ўлик жонлар” романини ёза бошлайди, Россияда ёзила бошлаган роман кейинчалик Гоголь чет эл саёҳатига жўнаб кетган пайтда ҳам (1836 йил, июнь) давом этиб, муттасил олти йил мобайнида қоғозга туша борган. Бу йилларда Н.В. Гоголь Германия, Швейцария, Франция, Италия мамлакатларида (ўн икки йил) яшайди, ора-орада Россияга ҳам келиб- кетиб туради.

“Ўлик жонлар” асарининг сюжети ҳам Гоголга А.С.Пушкин айтиб берган эди. Гоголь ўзини Пушкиннинг шогирдиман деб билар, “Ўлик жонлар”ни шоирнинг табаррук васияти деб атарди. Умуман олганда, бу асар – Пушкин ижоди билан XIX асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган рус реалист адиблари ўртасидаги кўприқдир. Гоголь бу асари билан адабиётга танқидий руҳ бағишлади ва бу руҳ ижтимоий тафаккур тараккиётида жуда улуғ ўрин тутди. Китобнинг биринчи жилди 1841 йил май ойида “Ўлик жонлар ёки “Чичиковнинг саргузаштлари” номи остида чоп этилди.

Тадқиқотчилар фикрича, Гоголь умрининг охирларида асаб касаллиги, жиззакилик (неврастения) касаллигига йўлиқди, бу касалликдан қутулолмай, кўп ҳолларда оғир депрессия ҳолатига ҳам тушиб қолади. Ёшлик йилларида, камолот пиллапояларида теварак атрофга, ҳаётга, одамларга киноя кўзи билан қараб, оддий воқеалар мазмунидан ҳам ўткир кулги топа оладиган улуғ адиб энди сал нарсадан ғалва чиқарадиган, жиззаки, ҳаммани ахлоқсизликда айблайдиган одат чиқаради. Ҳаётининг сўнгги йилларида у “Ревизор”нинг давомини, “Ўлик жонлар” романининг иккинчи қисмини (Чичиковнинг қайта тарбияланиш жараёнини) ёзди, “Дўстлар билан ёзишмалардан танланган саҳифалар” (1847) китобини эълон қилди. Сўнгги асари учун у танқидчи Белинскийнинг кескин танқидига учради. 1850 йилнинг баҳорида графиня Анна Михайловна Виельгорская (1823 - 1861) га оила куриш маъносида оғиз солади. Аммо унинг бу таклифи рад қилинади.

Шу каби муваффақиятсизликлар сабаб бўлиб, Гоголнинг ўзига бўлган ишончи буткул сўнади. 1852 йил февраль ойининг совуқ бир тунида у ҳаётидаги энг қалтис ишга қўл уради – ўн йиллаб ёзиб келган “Ўлик жонлар” романининг иккинчи қисмини, бошқа асарларининг қўлёзмаларини оловга ташлайди. Уйда хизмат қилиб юрган Семён деган болакай хўжайини нима қилаётганини кўриб, оёқларига йиқилиб, бундай қилмаслигини сўраб

йиглаб-ёлворади. Аммо Гоголь ортга чекинмади. Кўлёмалар ёниб, кулга айлангач, ақлдан озай деб қолган адиб, чўқиниб, Семённинг пешонасидан ўпади-да, тўшакка ағдарилиб, хўнграб юборади. Унинг яшагиси келмай қолган эди. Гоголь ҳолдан тойиб, энг даҳшатли депрессия ҳолатига тушиб қолади, етиб келган шифокорларни хонага киритмайди. Орадан ўн кун ўтиб, Гоголь дунё билан хайрлашади.

Гоголь қисқа, машаққатли ҳаёт кечирди. Шу қисқагина умри мобайнида ёзган асарлари биланоқ рус адабиётида ҳам, жаҳон адабиётида ҳам забт

этиб бўлмас чўққи, мохир адиб даражасига эриша олди. Гоголь ижоди ва ҳаётини тадқиқ қилган олимлар, адиблар унинг тақдирига хос бўлган бири-бирдан ғаройиб воқеаларни қаламга олганлар. Ёзувчининг сўнгги кунлари, вафоти билан боғлиқ хотираларнинг қанчалик рост ё ёлғонлигидан қатъи назар, у ўлими олдидан ёзиб қолдирган иқрорномасида шундай дейди: “Биламанки, менинг номим ўзимдан кўра бахтлироқ бўлади...” Гоголнинг мана шу башорати ҳақиқат бўлиб чиқди.

*Музаффар АҲМАД
тайёрлади*

ФАРОВОН ҲАЁТ САРИ...

Инсон учун ҳаётда бирдан-бир бахт – бу доимо олға интилишдир. Агар сиз ҳақиқатни яшириб, тупроққа кўмсангиз, у бешак униб чиқади ва шундай қудратли бир кучга айланадики, кун келиб, ўз йўлида учраган жамики нарсаларни бир четга суриб ташлайди.

Ер юзига ҳақиқат уруғини сочган атоқли француз адиби, натурализм адабиётининг йўлбошчиси, драматург, шоир ва публицист Эмиль Золя 1840 йилнинг 2 апрелида Парижда дунёга келди. Золя отаси (асл келиб чиқиши итальян миллатига мансуб

курувчи муҳандис) Франсуа Золя ҳамда онаси фаранг кизи бўлган Эмилия Оберларнинг ёлғиз фарзанди эди. У ёшлигидан адабиётга ошно бўлиб, Шекспир, Мольер, Монтен асарлари таъсирида ўсди. 1859 йили бакалаврлик имтиҳонидан йиқилган Золя илмий даражасиз қолиб, оғир моддий тангликни бошидан кечиради. Кўпгина қийинчиликлардан сўнг ношир Луи Ашетнинг нашриётида тўрт йил давомида қотиблик қилади. Ана шу вақт оралиғида у ўзининг илк ижод намуналари ҳисобланмиш “Нинон эртаклари” ҳикоялар тўпламини, “Клоднинг тавбаси” ва “Марсель сирлари” романларини нашр эттирди. Булар романтикларга тақлидан ёзилган асарлар эди. 1863-66 йиллар ичида Золя турли журналларда ўзининг адабий-танқидий мақолалари, очерклари билан мунтазам чиқишлар қила бошлади. Бу пайтда у адабиёт оламида ёзувчи сифатида танилиб бўлган эди. Ёш адибда адабиётдаги янги йўналиш – натурализмга қизиқиш пайдо бўлади. Унинг “Тереза Ракен” (1867) ва “Мадлен Фера” (1868) романларини натуралистик таълимотни ўзига сингдирган дастлабки асарлар дейиш мумкин.

Натурализм XIX асрнинг 60-йилларида Европа ҳамда Америка адабиёти ва санъатида юзага келган ва реализмдан фарқи, воқеликни фақат

ташқи томондан аниқ акс эттиришга аҳамият берадиган оқимдир. Натурализм тарафдорлари “инсоннинг ахлоқий қиёфаси унинг феъл-атвори, юриш-туриши, муомаласи билан эмас, балки агроф-муҳит юзага келтирган шарт-шароит туфайли қатъий белгиланади”, деган қарашни илгари сурган эдилар. Натурализмда шахсдан кўра, омма, табақа, сулола ва гуруҳлар ҳаётининг бадиий тасвирлари устуворлик қилади. Уни мутахассислар, асосан, оломон психологиясини акс эттиришга йўналтирилган тасвир усули сифатида тадқиқ этадилар.

Адиб ижодий фаолияти давомида бир нечта ҳикоялар тўплами, адабий-танқидий китоблар, публицистик кенг қамровли мақолалар, драматик асарлар яратган бўлса-да, бироқ у ўзининг улкан романлари билан катта шухрат қозонди. Ушбу асарларнинг аксарияти “Ругон Маккарлар” (1871-1893) номи билан аталадиган 20 жилдли туркумга киритилган. Золя эпопеяда Франция ўтмишидаги ниҳоятда оғир 1850-60 йилларга мурожаат этади. Мамлакат ҳаётида рўй берган бу жиддий воқеалар адиб ижодида ҳам туб бурилиш ясайди. Эпопеяда асосан Иккинчи империя давридаги сиёсий тузум қораланган бўлса, “Ругоннинг удғайиши” (1871), “Тор-мор” (1893), “Ўлжа” (1872), “Пул” (1891) романларида буржуа жамиятининг кирдикорлари фош этилади.

Бундан ташқари Эмиль Золя ўзининг “Тузоқ” (1877) ва “Ҳамал” (1885) романларида оддий меҳнаткашларнинг олийжаноблиги, инсоний фазилатларини ёрқин бўёқларда гавдалантиради.

Айниқса, “Ҳамал” романидаги бадиий тасвирлар ёзувчининг юксак маҳорат эгаси эканлигидан далолат беради.

Ижодда тиним билмас адиб ўз асрининг 90-йилларида, яъни империалистик кучлар янада кескинлашган бир пайтда, ўзининг “Уч шаҳар” (Лурд, Рим, Париж) трилогиясини яратади. Христиан дини ва Рим папасининг кирдикорларини фош этган бу уч роман католик черкови ман этган асарлар рўйхатига киритилган.

Адибнинг сўнгги “Тўрт инжил” туркумидаги (“Серпуштлик”

– 1899, “Меҳнат” – 1901, “Ҳақиқат” – 1902 ва “Адолат” (тугалланмай қолган) романлари француз ишчилар ҳаракатидаги кўтарилиш даврида юзага келган ўткир сюжетли асарлар сирасига қиради.

Золя ижтимоий ҳаётда ҳам жуда фаол эди. У XIX аср охирида Францияда жуда катта шов-шувга сабаб бўлган “Дрейфус иши” (бошқа миллат вакилларининг сохта айблов билан қамалиши) бўйича Франция Республикаси Президентига “Мен қоралайман..!” (1898) номли очиқ хат билан мурожаат қилади. Бунинг учун эса Республика ҳукумати адибга 1898 йил 23 февралда қамоқ жазоси ҳақида ҳукм чиқаради. Бироқ адиб катта жарима эвазига қамоқ жазосидан қутулиб қолади ва Англияга кетади. Бир йилдан сўнг Золя яна ўз она юртига, Парижга қайтади.

1902 йилнинг 29 сентябри... Золя ва унинг рафиқаси Алексадрина Медандан қайтишгач, хоналарида камин мўрисида чикқан газ исидан захарланадилар. Исёнкор адиб ана шу тарих тасодифий ўлим топади, рафиқаси эса омон қолади.

Унинг вафоти оламшумул мотамга айланди. Матбуотда “бутун дунёни эгаллаган қайғу” ҳақида тинимсиз ёзиб борилар, адибга бутун дунёда эхтиром кўрсатиларди.

Эмиль Золя халқ учун театр яратишни бир умр орзу қилган эди. У ўзининг “Франциянинг олға юриши” туркумидаги драмасида мустабидлик ҳаракатларига қарши курашни мақсад қилган эди. Бироқ бу улкан мақсадни амалга оширолмади.

Золя романларида, гарчи қалтис ижтимоий зиддиятлар тасвирланган бўлса-да, у маълум сиёсий тузумга дастёрлик қилишни, маддоҳликни ўзига ор деб билган. У ҳар қандай шароитда ва ҳар қандай вазиятда ҳам ўзи танлаган тамойилга, яъни ҳаққоният тамойилига содиқ қолган. Шунинг учун ҳам унинг номи ва ёзган асарлари абадиётга муҳрланиб, келгуси авлодларнинг руҳий-маънавий оламини бойитишга хизмат қилаверади.

*Маҳмадиёр АСАДОВ
тайёрлади*

“МЕНИ ТАНҚИД ҚИЛИНГЛАР, ЗОРА...”

“Муסיқа юракдан чиқиши шарт. Мен учун муסיқа яратиш – нафас олиш, озукланиш билан баробар ҳаётий заруратдир”.

С.Рахманинов

Тарихда шундай ижодкорлар борки, уларнинг номлари асрлар оша сақланиб, яратган асарлари инсоният маданий хазинасининг нодир дурдонасига айланиб кетган.

Атоқли композитор Сергей Васильевич Рахманинов ана шундай ижодкорлар сирасига киради. Сергей Рахманинов 1873 йилнинг 1 апрелида Россиянинг Новгород губерниясида дворянлар оиласида туғилди. У болалигидан муסיқа санъатига меҳр қўйди. Оиладаги муҳит уни санъатнинг сеҳрли оламига етаклади. Бобоси Аркадий Александрович Рахманинов (1808-1881) – пианиночи ҳамда бир қатор романслар муаллифи бўлган. Сергей 4-5 ёшидаёқ фортепианода чалишни бошлаган. 9 ёшида Петербург консерваториясига қабул қилиниб, 12 ёшида Москва консерваториясида таълимни давом эттиради. 18 ёшида пианиночи, 19 ёшида эса композитор сифатида Москва консерваториясини муваффақиятли тамомлайди. Ўқиш давридаёқ яратган Биринчи концерт, камер-чолғу асарлар ҳамда романслар композитор-

нинг келажаги порлоқ эканига умид уйғотганди. У диплом иши сифатида “Алеко” операсини ёзиб, юқори баҳо олишга эришади. 1897-1898 йилларда машҳур рус опера кўшиқчиси Фёдор Шаляпин билан ўзаро ижодий ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўяди. Рахманинов 31 ёшида Катта опера ва балет театрига бош дирижёр этиб тайинланади. (Таъкидлаш жоизки, бош дирижёр лавозимини эгаллаш учун у жуда кичик ёш саналади). С.Рахманинов Россия ва чет элларда пианиночи ва дирижёр сифатида концертларда мунтазам иштирок этиб, тингловчилар олқишига сазовор бўла бошлайди. 1917 йил февраль ва октябрь ойларида Россияда юз берган қонли инқилоблар С.Рахманинов ҳаётида машъум из қолдиради. Ўз Ватанини бениҳоя севган ижодкор унинг таназзулини, фуқаролар ўртасидаги аёвсиз жанглارни кўриб қаттиқ изтироб чекади. У Россияни аянчли аҳволда кўргандан кўра уни тарк этмокни маъқулроқ билади. 1918 йил АҚШ га кўчиб ўтиб, асосан концерт фаолияти билан машғул бўлади. Мазкур даврда у Европа ва Америка давлатлари санъатсеварлари қалбидан чуқур жой олади.

Унинг аксарият асарлари ватани мадҳ этишга бағишланган эди. С.Рахманиновнинг хориждаги ижоди тўлиқ Ватан мадҳи, унинг оғриқлари ватанжудолик аламлари билан йўғрилган эди, десак, муболаға эмас. Сабаби у ўз юртига ниҳоятда меҳр қўйган ўз маънавий илдизларини юрт тупроғидан узокларда озиклантира билмас эди. Шунинг учун ҳам унинг кейинги бутун ижоди дард, аламу изтироб ифодаси бўлди. Юртидан келган арзимас муждани ҳам у кўзларига тўтиё қилди. Айниқса, Иккинчи Жаҳон уруши йиллари Россияда юз бераётган қонли муҳорабаларни илҳақ кузатиб борди. Ғалаба учун ҳатто топган маблағларини юбориб, ўз улушини қўшишга интилди. Урушнинг энг қалтис палласи – 1943 йилда жанглarning Шўролар мамлакати учун ғалаба томон ўзгараётганини эшитиб умид билан дунёдан кўз юмади. Рахманинов ўз муסיкаси орқали ҳам бу жараёнларга шахсий муносабатини

билдиришга муваффақ бўлган. Композитор учун соф инсоний туйғуларни теран ифода этиш бадиийлик мезони саналган. Композиторнинг сермазмун ва серқирра ижодида “Алеко”, “Франческо да Римини” опералари, “Баҳор” кантатаси, “Кўнғироклар” поэмаси, фортепиано ва оркестр учун тўртта концерт, “Паганини мавзусига Рапсодия”, камер-чолғу ансамбллари учун муסיқалар, фантазиялар, “Симфоник рақслар”, сонаталар, этюдлар, прелюдиялар ва бошқа кўплаб асарлар алоҳида аҳамият касб этади.

Рус муסיқасининг дарғаси ҳисобланмиш П.Чайковскийнинг шахсан ўзи унга оқ йўл тилаган. Устозлари С.Танеев ва А.Аренскийлар композиторлик пиллапояларида уни қўллаб-қувватлаган эдилар. У рус муסיқа санъатида М.Глинка, П.Чайковский, Бородин, М.Мусоргский, Римский-Корсаков аъналарини изчил давом эттирди.

С.Рахманинов янги ижодий тамойилларни илгари сурган ислохотчи-ижодкорлар тоифасига кирмайди, аксинча, у XIX аср охири – XX аср бошида рус ва ғарбий Европа муסיқасига хос йўналишдан оғишмайди. Унинг истеъдоди маълум муסיкий ифода воситаларини ўзига хос тарзда талқин этишга хизмат қилди. Ижодкорнинг мустақил ижодий тафаккури туфайли яралган асарлар унинг шахсий, инсоний қирралари етуклигидан дарак беради. У яратган ижод маҳсуллари бетакрорлиги ва оҳангдорлиги билан ажралиб туради. Бу ҳақда композиторнинг ўзи: “Оҳанг – бу муסיқанинг пойдевори, бинобарин, мукамал куй гармоник безакни шакллантиришга хизмат қилади” – деган эди.

Муסיкий асар ёзиш жараёни мураккаб ва кизиқарли жараён бўлиб, бунда ғоя ҳам муҳим роль ўйнайди. Ғоя турли вазият, шароит ва вақтда тўсатдан юзага келиши мумкин. Айрим ҳолларда эса асар ғояси бир неча йиллар давомида композиторнинг фикри хаёлини банд этиб юради. Ғоя композитор учун асарнинг келгуси ривожини белгилаб беради. С.Рахманинов муסיқани қисқа вақт ичида нотага туширар, ёрқин истеъдоди туфайли унумли ижод этарди. У

яратган “Алеко”, “Биринчи концерт”, “Учинчи концерт”, этюд-манзаралар, қатор романслар ана шундай асарлардандир. Ҳаттоки етук асарлардан саналмиш “Паганини мавзусидаги Рапсодия”, “Учинчи симфония” ва “Симфоник рақслар” асарини ҳам у қисқа вақт ичида қоғозга туширган. Шу билан бирга “Иккинчи симфония”, “Тўртинчи концерт” каби шиддатли асарлари бир неча йиллар давомида яратилгани маълум.

С.Рахманиновнинг нафақат муסיкий асарлари, балки адабий-бадиий мероси – мақолалари, хатлари, хотиралари ҳам унинг ижодини теран англашга ёрдам беради. Ёзма равишда билдирган фикрлари унинг ниҳоятда ўткир зехн, кенг дунёқараш ва теран тафаккурга эга ижодкор эканлигидан далолат беради. Шу ўринда В.Р.Вильшау, И.Гофман, А.М.Керзин, М.С.Керзин, Н.К.Метнер, Н.С.Морозов, С.А.Сатинга йўллаган мактубларини эслатиб ўтиш ўринли. Композиторнинг эпистоляр мероси унинг ҳаёти ва ижодий йўлини, таассуротлари, ҳис-ҳаяжонларини акс эттиради. Рафиқаси Наталья Александровна: “Асар яратилиши жараёнида то бу асар тугамагунча мен унинг ҳатто нима ёзаётганини ҳам ҳеч қачон билмаганман”, – деб ёзган эди. Дарҳақиқат, С.Рахманинов табиатан жуда камгап, камсуқум инсон эди. Ёзаётган асари ҳақида ҳеч кимга гапиришни истамаган. Бу феълининг сабабини сўраганларга: “Асарни тугатиш-тугатмаслигим ҳали номаълум бўлгач, бу ҳақда гапирмаган ҳам маъқул”, – деб жавоб берган.

Ижодкор мактубларини варақлар эканмиз, унинг ўзига нисбатан ўта талабчан, танқидий муносабатда бўлганини англаймиз. Бунинг исботини куйидаги мақоладаги фикрлардан ҳам кўришимиз мумкин: “Одамнинг ёши улғайгани сайин ўзига ишончи ҳам йўқолиб борар экан. Қилган ишлардан қаноат ҳосил қилган дамлар тобора камайиб, одам ички бир хотиржамликни соғиниб қолар экан. Ҳозирги вақтда камдан-кам ҳолларда қилаётган ишимдан хурсанд бўламан, ютуқларимни эслагим келмайди”, – деб ёзади. Ишга ана шундай муноса-

бат замонавий композиторларга ҳам ибрат бўлмоғи лозим.

Таъкидлаш жоизки, С.Рахманинов ўзига ва асарларига ҳаддан зиёд танкидий муносабатда бўлганлиги боис, бир қатор етук асарларини нашр эттиришга ҳам жазм этмаган. Кўпгина асарлари композиторнинг вафотидан сўнг чоп этилган. 1893 йил 20 июлда унинг М.Слоновга йўллаган хатида куйидагиларни ўқиймиз: “Нашр этилган романсларим йўқ, бўлмаса ҳам керак. Чунки мен басталаган романслар чоп этишга арзимайди”. Ваҳоланки, ўша пайтларда С.Рахманинов қаламига мансуб романслар академик хонандаларнинг ижро репертуаридан аллақачон ўрин эгаллаб бўлганди.

С.Рахманинов ижрочилик соҳасида ҳам ўта талабчан бўлган.

1897 йил 19 октябрида Н.Д.Скалонга ёзган хатида шундай дейди: “Чоршанба куни иккинчи маротаба “Самсон ва Далила” чалинаётганда дирижёрлик қилдим. Бу сафар ҳам биринчи галдагидек ўргача ўтди. Ваҳоланки, газеталар мени тинмай мақташмоқда. Мен эса уларга мутлақо ишонмайман!”

Дўстларидан ва у билан ижодий алоқада бўлган инсонлардан, айниқса, ёш композиторлардан у меҳнатсеварликни талаб қиларди. А.Загаевич деган шогирдининг композиторлик истеъдодини сезгач, уни қўллаб-қувватлаган асарларини нашр этилишига кўмак берган. Бироқ А.Загаевич жўнатган пьесаларни кўриб чиққач, ижодга кам вақт ажратаётганини сезади. Бу ҳақда А. Затевичга хат йўллаб, шундай ёзади:

“Фикримча, Сиз яхши асар яратиб оласиз, лекин негадир меҳнат қилишни истамаяпсиз!”.

С.Рахманинов фикрлари бугун ёш композиторлар учун истеъдод ва қобилиятдан фойдаланишда, мунтазам меҳнат қилиш кўникмасини эгаллашда ибрат бўла олади.

Композиторнинг фикрича, асосли танқид камчилик ва нуқсонларни энгишга ёрдам беради. Шу маънода дўсти М.Слоновни танкидий фикрларни баён этишга чорлагани эътиборлидир. Хатдан парча ўқиймиз: “Мен ёзган “Саламбо” сценарийси мукамал чиқмаганлиги боис, танкидий фикрларингизни эшитсам, Сиздан мамнун бўлар эдим. Зора, улар тўғрилаш, ўзгартириш ва тўлдиришга ёрдам берса. Шу боис, марҳамат, бемалол танқид қилаверинг!”.

С.Рахманиновнинг эпистоляр мери билан танишиш ёш композитор, ижрочи ва мусикашунослар учун ҳам, барча турдаги ижод аҳли учун ҳам ниҳоятда фойдали. Зеро, уларда композиторнинг нафақат ижодий тамойиллари, балки инсоний қиёфаси ҳам акс этади. Мусиқа – инсоният тақдирига, яхшилик ва эзгуликка, ишонч ва умиднинг мустаҳкамланишига, санъатга меҳр-муҳаббат уйғотишга хизмат қилгани сабабли, ҳали неча-неча авлодларнинг чинакам маънавий мулкига айланажак. Сергей Рахманинов мусикаси ҳам шу йўлда хизмат қилади.

*Моҳина АБРОРОВА
тайёрлади*

“ЭНГ МУҲИМИ – ИНСОН...”

“Мен учун санъатда энг муҳими – инсонни тасвирлаш!”. “Ҳақиқат. Ҳақиқат! Ҳақиқат! Менга бошқа нарсанинг аҳамияти йўк”.

Ушбу сўзлар ҳаёт ва ижоднинг машаққатли синовларидан ғолибона ўтган ва алал-оқибат XX асрда дунёнинг энг машҳур ва буюк кишиларидан бирига айланган Чарли Чаплиннинг шиори эди.

Ҳақиқатан ҳам, дунёнинг бирон бурчаги йўкки, уни танимасалар. Дунёнинг бирон халқи йўкки, унинг асарларини мароқ билан томоша қилмаган бўлсалар. Дунёнинг бирон мамлакати йўкки, унга эҳтиром билдирмасалар. Унинг йирик-йирик, мовий ва мунгли кўзларида шу қадар теран маъно борки, бир марта кўрган одам унинг қалбида нақадар чуқур дард борлигини ва бу дард кўзларининг ич-ичига сингиб кетганини дарҳол ҳис этади. У кулганда худди йиғлаётганга, йиғлаётганда худди табассум қилаётганга ўхшайди.

Чарли Чаплин 1889 йил 16 апрелда Лондонда таваллуд топди. Отаси француз миллатига мансуб бўлган, комик кўшиқлари билан Англия ва АҚШда ном қозонган санъаткор Чарльз Чаплин (ота-боланинг исми бир хил), онаси Ханна Чаплин (сахнада Лили Герли) ярим ирланд, ярим испан оиласида дунёга келган инсонлар эди. Онаси Хан-

на санъатга ихлоси баланд бўлгани боис, опера труппасига ўқишга киради. Чарльзга турмушга чиқанида унинг аввалги турмушидан учта ўғли бўлиб, Чаплин тўртинчи ўғил бўлиб туғилди. У 1894 йили беш ёшида илк бор онаси билан сахнага чиқади. Отаси Чарльз ичкиликка муккасидан кетиб, ўзини ҳам, оиласини ҳам қафангадо қилади. У 1901 йили Лондондаги касалхоналарнинг бирида вафот этади. Ханна Чаплин ўттиз ёшида тўрт фарзанд билан бева қолади. Шароит тақозоси туфайли у иккита қатта фарзандини етимхонага топшириб, Сидней ва Чарлини ўзи билан олиб қолади. Чарли болалиги ҳақида хотираларини эслар экан, шундай деб ёзади: “Қашшоқлик ва хасталик онамни абгор қилди. Бир куни кечқурун Сидней акам билан уйга келсак, ҳеч ким йўк. Кундузи онам кўшнилари унинг эшигини бирмабир тақиллатиб чиқиб, “қаранглар, мен сизларга совға олиб келдим”, деб кўлидаги бир бўлак кўмирни кўрсатиб чиққан экан. Санитарлар келиб онамни жиннихонага олиб кетишибди...”

Шу тариқа ака-укалар кўчада қоладилар. Бу пайтда Сидней тўққиз ёшда, Чарли эса етти ёшда эди... Орадан маълум бир муддат ўтгач, онаси касалхонадан чиқади. Аммо уларнинг турмуши яхшилашиб қолмади. Ночор она ўғли Чарлининг циркка кириб ишлашига рози бўлади. Аммо бу ҳам узоққа чўзилмади. Энди нон топишнинг яна бир йўлини синаб кўрмоқчи бўладилар. Бу ҳам бўлса мюзик-холлда ишлаш эди. Хуллас, ака-укалар шу соҳада омадларини синаб кўрадилар. Мюзик-холл улар учун ҳам ишхона, ҳам мактабга айланади. Чарли бу ерда рақсга тушар, кўшиқ куйлар, нимаики лозим бўлса ҳаммасини қойиллатиб бажаришга ҳаракат қиларди. Ўн олти ёшга тўлган акаси Сидней бу орада Америкага бориб келишга ҳам улгуради ва Фред Карнонинг пантомима театрига ишга кириб, тез орада комик ижрочилардан бирига айланади. Сўнг укасини ҳам ёнига

чақиради. Ака-ука Чаплинлар ана шу тарика санъат оламига кириб келадилар...

Чарлидаги қобилият ва истеъдодни пайқаган театр раҳбарияти энди унга катта-катта ролларни таклиф қила бошлайди. Гарчи у ҳафтасига атиги уч стерлинг маош олса ҳам, болаликда кечирган аччиқ машаққатларни унутмаганди. Шунинг учун ҳам у олган маошини тежаб-тергаб ишлатар, беҳудага сарфламасди. Баъзи ўртоқлари уни “ўтакетган зикна” деб ҳам аташарди.

Ўша кезлари Карнонинг “Кулги фабрикаси” пантомима театри томошабинлар орасида каттагина шуҳрат қозонган эди. Чарли “Цирк”, “Бошқа эшик калити”, “Лондон клубидаги кеча”, “Қамоқхона ўлжаси” спектаклларида бош ролларни ўйнайди. У ўзининг ўн икки нафар ҳамкасблари билан шаҳарма-шаҳар, кишлокма-кишлок гастрол сафарларида юрар, кўпинча совуқ томошахоналарда сахнага чиқишга, баъзан оч-наҳор қолиб кетишга ҳам тўғри келарди...

1910 йили илк бор Парижнинг казо-казолари томоша кўрадиган “Олимпия”, “Сигал” каби театр сахналарида рол ижро этиш Чарли Чаплинга насиб этади. “Лондон клубидаги кеча” спектаклида у пиёниста ролини юксак маҳорат билан ижро этадики, томошабинлар уни узоқ олқишлайдилар. Ёш актёрнинг бирдан-бир орзуси кинода ўйнаш эди. Ниҳоят, 1914 йили у ҳаётида илк маротаба кинокамера олдида ҳам ўзини синаб кўради. Бу – “Оч қолмаслик учун пул топиш” деб номланган фильм эди. Чарли бу фильмда ўз манфаати учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган қаллоб ролини “кифтини келтириб” ўйнайди. Унинг қўнғиз мўйлови, лапанглаб юриши, қўлидаги ҳасса таёғи томошабинларнинг кулгусига сабаб бўлиб, унинг номини тезда машҳур қилиб юборади. Шу йилнинг ўзида у “Кистоун комедиялари” да ўттиз бешта рол ижро этади. Шундан сўнг “Эссеней” киностудиясининг раҳбарлари Чарлини ҳафтасига

минг доллар маош билан ишлашга таклиф қиладилар. Чарлининг асосий мақсади Англияда қолиб кетган онасини ёнига олиб келиш эди. Бу борада у Америка маъмуриятига мурожаат ҳам қилади. Бироқ ҳеч қандай натижа бўлмайди.

“Эссеней” киностудияси Чаплинга жуда катта имконият эшикларини очди. Яъни, унга ўзи сценарий ёзиб, ўзи режиссёрлик қилиш, ўзи актёр ёллаб, сахна безакларини ўзи танлаш ҳуқуқини берди. 1915 йили Чарли ўн тўртта фильмни сурагга олади. Айни шу пайтларда унга “Мьючуэл” компанияси харидор бўлади. Бундан хабар топган “Эссеней” Чарлини сақлаб қолиш учун кўп уринади. Бироқ “Мьючуэл” Чарли учун ҳаммасидан ортиқроқ нарсани таклиф этади. Бу – ижод эркинлиги эди! Янги компания “Лоун стар” киностудиясини тўлалигича унинг ихтиёрига топширади. Хуллас, Чарлининг ижодий ишига энди ҳеч ким аралашмайдиган бўлади. Ижодкор учун бундан-да ортиқроқ бахт бўладими, ахир? Чарли бир ярим йил ичида ўн иккита фильм яратади. Буларнинг бари жаҳон киноси тарихида қоладиган энг сара асарлар эди. У экранга олиб чиққан қаҳрамонлар ҳаётда камситилган, омади юришмаган “кичкина инсон”лар бўлиб, уларнинг бирдан-бир бойлиги – қалбидаги меҳр эди. У “Чемпион”, “Иммигрант”, “Милтиқлар елкага олинсин” сингари фильмларида айнан ана шундай қаҳрамонлар образларини гавдалантиради.

1921 йил август ойида Чарли тўсатдан “Мен Европага кетаман” деган қарорга келади. Унинг бу қарори замирида иккита мақсад ётарди. Биринчиси – бетоб онасини Америкага олиб келиш бўлса, иккинчиси “Болакай” фильмини Европада намойиш этиш эди. Машҳур кишиларнинг аксариятининг шахсий ҳаёти кемтик бўлган. Чарлининг ҳаёти ҳам бундан мустасно эмасди. Унинг биринчи хотини Мильдред Гаррис билан ажралиши жуда катта жанжал-тўполонга

айланади. Жанжал босди-босди бўлади-ю, аммо санъаткорнинг асаб толалари таранглашиб, руҳан толикади. Бир вақтлар қорамол ортилган кемада Америкага йўл олган Чарли бу сафар “Олимпик” деган энг замонавий кемада Европага қайтади. Сохилда эса уни мисли кўрилмаган оломон кутиб олади. У Европаликлар учун шу даражада машҳур инсонга айланган эдики, кемадан тушиши билан халойик уни қуршаб олади. “Яшасин Чарли! Чарли!... Сени Худо асрасин!”, деган хайкириқлару хитоблар янграйди. Полициячилар уни бир амаллаб машинага ўтказадилар. “Риц” меҳмонхонасида эса уни яна минглаб одамлар кутиб олади. У оломонга гулдасталар ҳадя этар, полициячилар эса “илтимос, мистер Чаплин, уларга гул отманг, улар гулингизни талашиб бир-бирларини майиб қилиб қўядилар”, деб ялинишарди. Энг қизиги, унга минглаб аёллар севги изҳор қилиб хатлар ёзишар, янада қизиқроғи, уч кун ичида Чаплиннинг 671 нафар “қариндош”и пайдо бўлади. Ажабо! Буни қарангки, санъаткор бу қариндошларини умрида бирон марта ҳам кўрмаган экан. Санъаткорга “Тиллининг қисқа муҳаббати” (1914), “Болакай” (1921), “Парижлик аёл” (1923), “Олтин васваси” (1925), “Денгиз соҳилидаги аёл” (1926), “Цирк” (1928), “Катта шаҳар чироқлари” (1931), “Янги даврлар” (1936), “Буюк диктатор” (1940) “Рампа чироқлари” (1952), “Нью Йоркдаги қирол” (1957) сингари кўплаб фильмлари катта шуҳрат келтиради. Айниқса, “Катта шаҳар чироқлари” асари устида у уч йил меҳнат қилади ва бор маблағини сарфлайди. Бу фильмда ҳам оддий инсонларнинг машаққатли турмуши тасвирланган бўлиб, фильмнинг сюжети қуйидагича: ишсиз бўлиб қолган йигит кўзи ожиз гул сотувчи кизни севиб қолади. Қиз бетоб бўлиб қолганида йигит (Чарли) кўча супуради, рингга чиқиб бокс ҳам тушади. Хуллас, нима қилса ҳам пул топиб шўрлик кизга ёрдам беришга ҳаракат қилади. Шу орада

бир миллионер маст ҳолда ўз жонига қасд қилаётганида Чарли уни ўлимдан асраб қолади...

Европа саёҳатидан қайтган миллионер яна ғирт маст ҳолатда Чарлига анча мунча пул беради. Шу пайт уйга ўғрилар бостириб кириб, пулни ўмараётганларида Чарли уларнинг қўлидан пулларни тортиб олади. Кайфи таркаган миллионер эса уни ўғри деб гумон қилиб, полицияга хабар беради. Чарли қочиб кетади ва бор пулларни ожиз кизга бериб, кўзини операция қилдиришга ундайди. Бироқ йигитни тутиб олиб қамокқа тикадилар. Орадан бир ой ўтгач, йигит қамокдан чиқиб, кизни учратиб қолади. Қиз энди бутунлай соғайиб кетган, гул дўконида ишлар эди. Қиз Чарлини таниб қолади... Қиз уни миллионер деб ўйлаганди. Бироқ рўпарасида турган бу тиланчисифат йигитни кўриб хайрон қолади. Шу сониядаги Чарлининг нигоҳи, кўз қараши ҳар қандай бағритош томошабиннинг ҳам юрагини эритиб юбориши аниқ. Чарлининг бу нигоҳида қувонч ва алам, шодлик ва изтироб, ғурур ва ночорлик ҳамма ҳаммаси қўшилиб, уйғунлашиб кетган эди... хуллас фильмнинг асосий саҳналари эллик марта суратга олинади. Бу жараёнда Чаплин ўзини ҳам, қўл остидагиларини ҳам аямай ишлатади. Ниҳоят, санъаткор “Мавритания” кемасига ўтириб Европага қараб йўл олади. Англия, Бельгия, Франция, Австрия ва бошқа мамлакатларда уни илиқ кутиб оладилар. Сўнг Чаплин Миср, Ҳиндистон, Япония ва бошқа юртларга сафар қилиб, ўзи яратган қахрамонларини дунёга танитишга мушарраф бўлади.

Унинг 1940 йилда суратга олган “Буюк диктатор” фильми биринчи марта Нью Йоркда намоиш этилади. Чаплин бу фильмда Адольф Гитлернинг қиёфасини шу қадар ўхшатган эдики, томошабин беихтиёр унинг ўзини кўраётгандек бўларди. Фильмда Гитлер қаттиқ ҳажв остига олинади. Чарли ижодда шуҳрат қозонган, дунёга танилган, минглаб томошабинларнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган буюк

истеъдод соҳиби эди. Бироқ унинг шахсий ҳаёти кўнгилдагидек кечмайди. У ҳаёти давомида бир неча бор уйланади. Умрининг охиригача тинимсиз ижод қилади. Буюк санъаткор Швейцариянинг Корсе Сюрвеве кишлоғида истиқомат қила бошлаган пайтларида “Дарбадар жентльмен”, “Нью Йоркдаги қирол”, “Гонгконглик қирол” каби фильмларни суратга олди. У кеч бўлса-да, бахтли ҳаёт кечиришга ҳам улгурди. У эллик тўрт ёшида ўн саккиз ёшли Уна О’Нилга уйланади. Улар саккиз фарзанднинг ота-онаси бўладилар. 1977 йили Чарли Чаплин Рождество байрами тонгида 90 ёшида вафот этади. Аммо ўлиmidан кейин ҳам уни тинч қўймадилар. 1978 йилнинг март ой-

ида Чарли Чаплиннинг қабри очирилиб, майит тобути билан ўғирлаб кетилади. Бу ҳақда унинг хотини Уна О’Нилга хабар қиладилар. Оқида аёл уларга қарата шундай жавоб беради: “Эрим менинг қалбимда яшайди, уни ҳеч ким ўғирлаб кета олмайди”.

Буюк санъаткор ижодининг тадқиқотчиларидан бири шундай деган эди: “Дунёнинг ҳамма мамлакатларида кўчада учратиб қолса ҳамма танийдиган, ҳамма бирдек миннатдорлик туйғуси билан хотирлаб юрадиган битта инсон бор. Бу – Чарли Чаплиндир!...” Бу фикрга барча санъатсеварлар кўшилса керак...

*Матлуба Темур қизи
тайёрлади*

УЛАР ҲАМ ШУ ОИДА
ТУҒИЛГАН ЭДИЛАР...

4 АПРЕЛЬ

1818 йил. **Томас Майн Рид**, инглиз ёзувчиси. У “Эркин ўқчилар”, “Квартеронка”, ҳиндуларнинг мустамлакачиларга қарши олиб борган курашини акс эттирувчи “Оқ танли йўлбошчи”, “Оцеола, семиноллар йўлбошчиси” ҳамда “Ўсимлик ишқибозлари”, “Ёш овчилар”, “Қояга чиқувчилар”, “Жирафа овловчилар”, “Ажал ўқи”, “Офат белгиси”, “Ғойиб бўлган тоғ” асарларини ёзган. Адибнинг “Бошсиз чавандоз” романи жаҳон саргузашт адабиётининг мумтоз намунаси сифатида эътироф этилган.

11 АПРЕЛЬ

1891 йил. **Сергей Прокофьев**, рус композитори. Унинг ижодида мусиқали сахна асарлари асосий ўрин тутди. Унинг “3 апельсинга муҳаббат”, “Уруш ва тинчлик”, “Оловли фаришта” опералари, “Ромео ва Жульетта”, “Золушка”, “Тош гул ҳақида ҳикоя” балетлари, “Александр Невский” кантатаси, кўпгина чолғу асарлари, кинофильмларга ёзган мусиқалари XX аср мусиқа санъатининг мумтоз намуналаридир.

1894 йил. **Эмиль Кио**, кўзбойлоқчи. Россия халқ артисти. Замонавий цирк ва кўзбойлоқчилик томошаларининг муаллифи, цирк жиҳозларини қайта ишлаб, замонавийлаштирган.

ТАҚВИМ

12 АПРЕЛЬ

1949 йил. **Мурод Муҳаммад Дўст**, ёзувчи. У “Қайдасан, қувонч садоси?”, “Мустафо”, “Бир тойчоқнинг хуни”, “Дашту далаларда”, “Галатепга қайтиш” сингари ҳикоя ва қиссалар муаллифи. Адиб “Лолазор” романида тургунлик йилларидаги мураккаб ҳаётий жараёнларни юксак бадиият билан тасвирлаган.

13 АПРЕЛЬ

1900 йил. **Собит Муконов**, қозоқ адиби. У “Бой ўғли”, “Соф севги”, “Темиртош”, “Бўтакўз”, “Сирдарё”, “Бўз тўлқинлари” романлари, “Менинг мактабим” автобиографик қиссаси, “Замондошлар ҳақида афсона”лари, “Чўқон Валихонов”, “Сакен Сайфуллин” драмалари муаллифи. Адиб Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия асарларини қозоқ тилига ўгирган.

14 АПРЕЛЬ

1744 йил. **Денис Фонвизин**, ёзувчи. Рус адабиётида ижтимоий кулги ва драматургиянинг асосчиси. Унинг “Хизматкоримга мактуб”, “Бригадир” каби сатирик комедиялари сахналаштирилган. Адиб “Биринчи саёҳат хотиралари”, “Зарурий давлат қонунлари ҳақида мулоҳазалар”, “Думбул”, “Каллисфен” сингари асарларни ёзган.

1916 йил. **Сулаймон Юдаков**, Ўзбекистон халқ артисти, композитор. “Майсаранинг иши” операси, “Насриддиннинг ёшлиги” ва “Жонли аланга” балети, “Менинг Ватаним”, “Муборакбод”, “Алёр” кантаталарини, 6 қисмдан иборат “Мирзаҷўл” вокал-сюитасининг, вокал-симфоник поэмаларининг муаллифи. “Фурқат”, “Она хотирасига” поэма рапсодиясини, “Хореографик сюита”, “Тантанали увертюра”, “Фестивал увертюраси” сингари кўшиқларни, романсларни басталаган, драматик спектакллар ва кинофильмларга мусиқалар ёзган.

15 АПРЕЛЬ

1878 йил. **Садриддин АЙНИЙ**, тожик ва ўзбек адабиётининг атоқли вакили. “Одина”, “Қиз бола ёки Холида”, “Тожик адабиётидан намуналар”, “Кул бобо ёки икки озод” каби қисса, хикоя, очеркларининг муаллифи. Адиб “Дохунда”, “Қуллар”, “Эски мактаб” романлари, “Яна бу қайси гўрдан чиқди”, “Пулинг ҳалол бўлса, тўй қил”, “Машраб бобо”, “Е, тўним”, “Билганим йўқ”, “Кенгаш” каби ҳажвий шеър ва мақолалар, фелъетонлар, “Судхўрнинг ўлими” сингари ҳажвий қиссалар муаллифи.

1949 йил. **Алла Пугачёва**, Россия халқ артисти, рус эстрада хонандаси. У “Арлекино”, “Миллион қизил атиргул”, “Маэстро”, “Паромчи”, “Будунё”, “Менга ёқади”, “Айсберг” сингари кўплаб кўшиқларни ижро этган. Халқаро эстрада танловларида, хусусан, Болгария (1975), Польша (1978) қатнашиб, Бош совринларга сазовор бўлган.

16 АПРЕЛЬ

1921 йил. **Шонислом Шомухамедов**, шарқшунос-эроншунос олим. У мумтоз ва ҳозирги замон эрон адабиёти бўйича тадқиқотлар, ўқув қўлланмалари муаллифи. Форс-тожик адабиёти мумтоз шоирлари асарларидан таржималар қилган. Олим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарининг 3 жилдли янги таржимаси ва нашрининг чоп этилишига улкан ҳисса қўшган. Умар Хайём рубойиларини ўзбек тилига маҳорат билан ўгирган.

19 АПРЕЛЬ

1911 йил. **Мирзо Турсунзода**, Тожикистон халқ шоири. Унинг Дехотий билан ҳамкорликда яратилган “Хисрав ва Ширин” шеърый драмаси, “Восеъ қўзғолони” опера либреттоси тожик драматургиясининг дастлабки асарларидан саналади. “Мамлакат офтоби”, “Хазон ва баҳор”, “Душанба – Хорог қурувчиларига мактуб”, “Жонбахш сув”, “Ваган фарзанди” дostonлари унга катта шуҳрат келтирган. “Тоҳир ва

Зухра” мусикали драмаси, “Ҳиндистон қиссаси”, “Мен озод Шарқданман” сингари шеърый туркумларга кирган асарлар, шунингдек, “Ҳасан аравакаш”, “Осиё овози” дostonлари ўқувчиларга яхши таниш.

20 АПРЕЛЬ

1904 йил. **Маъмуржон Узоқов**, Ўзбекистон халқ ҳофизи. Хонанда ижросидаги “Ул кун жонон”, “Насихат”, “Жонон келур”, “Кўзларинг”, “Парво этиб кет”, “Ёлғиз”, “Сайдинг кўябер сайёд”, “Якка бу Фарғонада”, “Доғман”, “Ёр истаб”, “Қачон бўлгайким”, “Мустаҳзод”, “Жонон бўламан деб”, “Феруз”, “Баёт V”, “Бир келиб кетсин” ва бошқа кўплаб ялла ҳамда мумтоз ашулалари халқ ижрочилигининг олтин хазинасидан жой олган.

22 АПРЕЛЬ

1912 йил. **Малик Қаюмов**, Ўзбекистон халқ артисти, кинорежиссёр, кинооператор. Ижодкорнинг “Қудратли оқим”, “Она диёр”, “Фарҳод чироқлари”, “Инсониятнинг беш кўли”, “Вьетнам – менинг мамлакатим”, “Тўзалиқнинг уч сири”, “Санъатга бахшида умр”, “Олтин Бенгалия”, “Шарқда шундай шаҳар бор”, “Ўзбек атласи”, “Самарқанд ҳамиша мен билан” Афғонистон ҳақидаги ва бошқа кўплаб қисқа ва тўла метражли фильмлари ўзбек ҳужжатли киноси ривожига бекиёс ҳисса бўлиб қўшилди.

23 АПРЕЛЬ

1918 йил. **Морис Дрюон**, француз адиби, романнавис. Унинг “Лаънати қироллар” туркумини ташкил қилган романлари (“Темир қирол”, “Оғу ва тож”, “Фаранг она бўри”, “Лилия ва арслон”, “Қирол Францияни вайрон қилганда”), “Ҳокимият”, “Бахтиёрлар” хикоялар тўплами жаҳон китобхонлари орасида машҳур.

25 АПРЕЛЬ

1840 йил. **Пётр Чайковский**, рус композитори, йирик симфониялар

бастакори, дирижёр. Ижодкорнинг “Франческа да Римини” ва “Ромео ва Жульетта” симфоник увертюра – фантазиялари, “Евгений Онегин”, “Қарға моткаси”, “Иоланта” опералари, “Оққуш кўли”, “Уйқудаги гўзал”, “Шелкунчик” балетлари жаҳон мусиқа санъатининг чўққиси ҳисобланади. Ижодкор 10 опера, 3 балет, 6 симфония, увертюра ва сюиталар, фортепьяно учун учта, скрипка учун битта концерт асарлари яратган.

26 АПРЕЛЬ

1954 йил. **Муҳаммад Юсуф**, Ўзбекистон халқ шоири. “Булбулга бир гапим бор менинг”, “Илтижо”, “Уйқудаги қиз”, Ҳалима энам аллалари”, “Ишқ кемаси”, “Кўнглимда бир ёр”, “Бевафо кўп экан”, “Ёлгончи ёр”, “Эрка кийик”, “Осмонимга олиб кетаман” шеърӣ китобларининг муаллифи.

1936 йил. **Ботир Зокиров**, Ўзбекистон Халқ артисти. Санъаткор ижросида ўзбек композиторларининг романс ва кўшиқлари бутун дунёга таралган. Хонанда “Мафтун бўлдим”, “Ёр, кел”, “Раъно”, “Газли кўхликлари”, “Сени эслайман”,

“Мажнун монологи”, “Кечалар юлдуз санаб” сингари кўшиқларни катта маҳорат билан ижро этган. Унинг ижросидаги ҳиндча “Нечун хаёлга чўмдинг”, “Дил орзуси”, “Мейчале”, эронча “Маро бебус”, “Айрилик”, “Арабча танго”, “Уйқум ўғриси”, мексиканча “Алвидо, муҳаббат”, италянча “Яшасин, муҳаббат” кўшиқлари халқ олқишига сазовор бўлган.

27 АПРЕЛЬ

1926 йил. **Абдуқодир Ҳайитметов**, адабиётшунос олим. “Алишер Навоийнинг адабий-танкидий қарашлари”, “Навоий лирикаси”, “Навоийнинг ижодий методи”, “Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихи”, “Навоий даҳоси”, “Ҳаётбахш чашма”, “Навоийхонлик суҳбатлари” сингари асарлари билан навоийшунослик фанининг янги босқичга кўтарилишига катта ҳисса қўшган.

1791 йил. **Семюэл Морзе**, америкалик рассом, ихтирочи. Тарихий композициялар ва портретлар муаллифи. 1837 йили электромагнит телеграф аппарати – “Морзе алифбоси”ни ҳам ихтиро қилган.

М.МАҲКАМОВА
тайёрлади

Resume

■ In this issue of the magazine, lovers of poetry can read poems by South African poets watered by freedom, happiness, fight against discrimination, as well as startling short stories by this country's writers, and some interesting parts of an epic poem by Lord Byron, "Don Juan".

■ There are many scientific and artistic works about our grand ancestor Amir Temur. "The great king of the East" by Dundar Alp is the first novel about him written in Turkish. The present issue of the magazine contains the first part of that novel.

■ Our column "World's greatest novels" is dedicated to "The Days Bygone" by Abdulla Qodiri. Doctor Bahodir Karimov talks about the novel, issues raised in it and its artistic values.

■ On the occasion of the 677th anniversary of Amir Temur, we are publishing the article entitled "Amir Temur and Yildirim Boyazid" by People's Writer of Uzbekistan Muhammad Ali and the article entitled "Amir Temur in the interpretation of Hussein Zhovid" by professors Qozoqboy Yuldashev and Muhayyo Yuldasheva, which talk about wars of the great king and Temur's character in literature.

■ Our column "World Culture and Art" carries essays about famous people in the field of culture, arts and literature, such as Leonardo Da Vinci, Shakespeare, Gogol, Anderson, Kant, and Chaplin.

Резюме

■ В данном номере журнала уделено особое внимание литературе ЮАР. Удивительные стихотворения и рассказы южноафриканских авторов пронизаны духом свободолюбия, стремлением к счастью и процветанию, протестом против расизма.

■ В связи с 677 годовщиной со дня рождения великого правителя и полководца Амира Темура предоставлен ряд художественных и научно-публицистических произведений. Произведение известного турецкого писателя Дюндара Альпа «Величайший властитель Востока» – первый тюркоязычный роман, посвященный нашему великому предку. В статьях народного писателя Узбекистана Мухаммада Али «Амир Темур и Йилдирим Баязид», учёных Козокбой Йулдошева и Мухайё Йулдошевой «Амир Темур в трактовке Гусейна Джавида» приводятся знаменательные события из жизни, а также размышления по поводу образа великого правителя, созданного в художественной литературе разных времен.

■ Рубрика «Великие романы мира» посвящена произведению знаменитого узбекского писателя Абдуллы Кадири «Минувшие дни». Доктор филологических наук Баходир Каримов повествует о сюжете романа, делая акцент на социальных проблемах, затронутых автором, вкратце описывает жизнь Кадири.

■ Жизнь, творчество мировых деятелей литературы, культуры и искусства, рожденных в апреле месяце, освещены в разделе «Культура и искусство мира». Героями статей-эссе являются такие легенды с мировым именем, как, Леонардо да Винчи, король драматургии Шекспир, великий русский писатель Гоголь, известный сказочник Андерсен, учёный и философ Кант, гений комедии Чаплин и другие.